

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**BØNDER
SKOLE
OG
DEMOKRATI**

**BØNDER
SKOLE
OG
DEMOKRATI**

**GUNHILD
NISSEN**

En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880-1910.

Denne afhandling er i henhold til »Anordning om den pædagogiske doktorgrad ved Danmarks Lærerhøjskole« af 12. oktober 1966 af konsistorium d. 21. november 1972 antaget til forsvar for den pædagogiske doktorgrad.

Harald Torpe, rektor.

Forsvaret finder sted mandag den 28. maj 1973 kl. 15 præcis i festsalen på Danmarks Lærerhøjskole.

Bogen er tilrettelagt og produceret af forlaget Beck tegn A/S.

Sats: Times, compu-sats a-s, Odense.

Repro: K. E. Olsen, Hvidovre.

Tryk: Fr. Martins Bogtrykkeri, Christiansfeld.

© Gunhild Nissen 1973.

ISBN 87 87 42 70 44.

Indholdsfortegnelse

Indledning	13
<i>Emne</i>	14
<i>Arbejdsplan</i>	14
Valg af metode	14
Reduceret og gennemført arbejdsplan	16
Sammenfattende bemærkninger om arbejdsmetoden	17
<i>Materialet</i>	17
Skoleberetningerne, - de årlige indberetninger	18
Korrespondancer	19
Skole protokoller	19
Private protokoller og papirer, dagblade	22
Interviews	22
Love, cirkulærer og trykte skrivelser	23
Trykte statistikker	23
Diverse opslagsværker	23
Erindringslitteratur	24
Materialets muligheder	24
1. del	
SØNDER JERNLØSE-SØSTRUP KOMMUNE	26
A. Baggrund og rammer	26
<i>Beboere og erhverv</i>	26
<i>Fællesinstitutioner og åndsliv</i>	26
Foredragsforeningen	28
Brugsforening	28
Kirkelige forhold	30
<i>Det offentlige skolevæsens rammer</i>	30
Kommunens udgifter til skolevæsenet	31
Skolebygningerne og deres udstyr	31
Materiale til undervisningen	34
Skolegangens omfang og fordeling	37
.....	38
B. De enkelte distrikter og de enkelte lærere	38
<i>B. 1. Søstrup sogn</i>	39
For 1884	39
Friskole	41
Indvielsesfest, - Personer og synspunkter	41
Hverdagen bag taler og ideologier, - Partipolitik?	43
»Folk kunne vel ikke så godt med ham . . .«	44
Friskolekredsens pædagogiske program - en del af baggrunden?	46
Lærer Jørgensens undervisning og person	51
Et forsøg på at karakterisere denne strid	55
Stridens følger for distriktets skolevæsen og skolebørn	56

<i>B. 2. Sønder Jernløse skoledistrikt</i>	58
1. <i>Lærer Jessens tid</i>	58
Personlige data	58
Sogneråd og lærer	59
Politik og avispolemik	60
Bortrejst	61
Lærer Jessen i skolen	66
Jessens andre virkefelter i sognet	69
Jessens personlige forhold til sognets beboere	70
Jessen og Sønder Jernløse	71
2. <i>Lærer Petersen - fra 1896 til 1932 i Sdr. Jernløse</i>	72
Indledende præsentation	72
Skolegang hos lærer Petersen	73
Kulturspredning og personlig udfoldelse	74
Sdr. Jernløse og lærer Petersen	76
<i>B. 3. Krøjerup skoledistrikt</i>	78
1. <i>Kort fortalt om lærer Witt</i>	79
2. <i>Lærer Jensen i Krøjerup fra 1896 til 1922</i>	81
Som skolebørnene mødte ham	81
Forholdet til de voksne beboere	83
Christian Jensen privat	85
Lærer Jensen som Krøjerupboerne har set ham	85
<i>B. 4. Sammenfattende bemærkninger ud fra forholdene i de enkelte distrikter</i>	86
Lærerne og skolen	86
Lærerne og sognet	87
Beboerne - skolen - læreren	88
De enkelte skoler, brikker i den kommunale skolepolitik	
Kommunalt fællespræg og distriktvis særpræg	89
C. Kommunal skolepolitik. Holdninger hos skolekommission, sogneråd og menig befolkning	89
<i>C. 1. Skolegangsordning, forsømmelser, udskrivninger</i>	90
Sostrup 1880	90
Hverandendagsskolegangens indførelse	91
Kampen mod den nye ordening	92
Hverandendagsordningens praktiske følger	96
Magtbud eller demokratisk meningsændring	97
<i>Forsømmelser</i>	98
Lovlige og ulovlige forsømmelser	98
Fritaget af skolekommissionen	100
Protokolleringsvaner og modforholdsregler	102
<i>Udskrivning af 13-årige skolebørn</i>	103
<i>Sognerådet udfylder et skema. - 1885</i>	107

<i>C. 2. Penge og skolevæsen</i>	108
Skolebyggeri	108
Lærernes løn - offerafløsning og begyndelseslønninger	110
Afløsning af højtidsoffer	111
Fastsættelse af begyndelseslønninger	114
Lønpolitik - sparebestræbelser og vurdering af indsats og passende social rangstilling	115
<i>Undervisningsmateriale og bevillinger</i>	116
<i>Kommunale tilskud til private skoler</i>	117
<i>C. 3. De lokale myndigheders skolepolitiske afgørelser</i>	120
<i>C. 4. Små cirkler og store linier</i>	122
2. del	
A. PRIVATUNDERVISNING	125
<i>A. 1. Privatundervisningens omfang</i>	125
Bemærkninger til den statistiske fremstilling af privatundervisningen i de fire provstier	127
<i>A. 2. Privatundervisningens forskellige former og karakter</i>	132
<i>Hjemmeundervisning</i>	132
<i>Pogeskoler</i>	135
<i>Friskoler</i>	138
Grundtvig-koldske friskoler. (Grundtvigske og grundtvig-koldske?)	138
Retningsprægede friskoler, som ikke var grundtvigske	143
Friskoler uden retningspræg	144
<i>Privatskoler af bymæssig præg samt private eksamensskoler</i>	148
<i>Sammenfatning</i>	153
<i>A. 3. Privatundervisningens fordeling efter form i de enkelte provstier</i>	156
Bjerger-Aasum provsti, Odense amt	156
Merlose-Tuse provsti, Holbæk amt	160
Middelsom-Sonderlyng provsti, Viborg amt	164
Hind-Bolling-Nr. Horne provsti, Ringkøbing amt	165
<i>Sammenfatning</i>	171
B. SKOLEGANGSORDNING	172
<i>B. 1. Love og bestemmelser. - Ideal og givne omstændigheder</i>	172
<i>B. 2. Skolegangsordninger i de udvalgte provstier, - den praktiske udvikling i tiden 1880-1910(05)</i>	175
Introduktion til den skematiske opstilling	175
<i>Hvad skemaet viser</i>	179
Træk i helheden	179
De enkelte provstier	179
Det vestjyske område	183
Poge- og forskoler	185

<i>B. 3. Baggrunden for valg af skolegangsordninger</i>	187
Gennemførelsen af skolegangsændringerne omkring 1901	188
Skoledirektionerne mellem sogneråd og ministerium	189
Synspunkter bag skolegangsordningerne	194
Pædagogiske synspunkter ved de konkrete ændringsforhandlinger	197
Et par lærersynspunkter og to sarkastiske provster	198
 <i>B. 4. Sammenfatning om skolegangsordninger</i>	 199
 C. FORSØMMELSER	 203
 <i>C. 1. Indledning</i>	 203
<i>Den generelle udvikling i ministeriets bestræbelser</i>	204
<i>Det højere tilsyn - hvor lang var dets arm, og hvor meget blev den brugt</i>	209
For 1889	209
Efter 1889	212
 <i>C. 2. Landbefolkningens forhold til forsømmelser. Ret- og rimelighedsopfattelse og lokal administration</i>	 213
Skolekommission, sogneråd, forældre og husbønder	213
Arbejdsferier - forsømmelser af lovlig grund	214
Retfærdiggørelse af ulovlige forsømmelser i forlængelse af arbejdsferieprincipperne .	217
Tjenestedrenge	218
Med skolekommissionens tilladelse	220
•Oprettelse• af ulovlige forsømmelser	222
<i>Ulovlige forsømmelser</i>	224
Lovens hovedregler for imødegåelse	224
Lokal spændvidde i mulkeringsproblemet	224
Mulkeringspraksis	225
• . . . ganske vist ulovlig; men . . . •	226
Lokale mulkeringsregler	227
Sjældne mulkeringsmøder	229
Eftergivelse af mulkter	231
<i>1889-reglernes krænkelse af det lokale selvstyre</i>	232
<i>Justeringer gennem 1899-loven</i>	237
<i>Enighed og divergenser i lokale synspunkter</i>	238
<i>Sammenfatning</i>	241
 <i>C. 3. Børns forsømmelse af skolegangen</i>	 244
Forsømmelsesstatistikker	244
<i>Kildegrundlag</i>	244
Redegørelse for beregning af antal pligtige skoledage før og efter 1893	248
<i>Analyse af kontrolberegningens resultater</i>	253
<i>Skoledagbøgerne</i>	255
Lovligt-ulovligt i skoledagbøgerne	258

<i>C. 4. Skoleforsømmelser. Tal og vaner</i>	259
<i>Oversigt over de samlede forsømmelsers omfang 1880-1899 (1905) i de fire provstier</i>	259
<i>Forsømmelsernes fordeling på sygeforsømmelser, forsømmelser af anden lovlig grund og ulovlige forsømmelser</i>	262
1889 og de nærmest følgende år	264
Bevægelserne i forsømmelsestallene fra år til år	264
Sygeforsømmelser	266
Forsømmelser af anden lovlig grund	273
Ulovlige forsømmelser	274
Merlose-Tuse 1901	277
<i>1889-skellet og de enkelte distrikter</i>	279
<i>1889-lovligt/ulovligt - mulktæring</i>	289
De enkelte distrikter	291
Mulktkronerne og forsømmelsestallene	301
Cirkulærerne og forsømmelsestallene	302
<i>Forsømmelsernes fordeling på erhvervs- og socialgrupper og på sommer og vinter</i>	302
Sdr. Jernløse-Sostrup	302
Vindum	307
Sommer og vinter. Vindum og Sdr. Jernløse-Søstrup kommuner	309
Sammenfatning om disse detailanalyser	310
<i>De enkelte distrikters forsømmelsesniveau i perioden som helhed</i>	312
Merlose-Tuse provsti	313
Bjergerne-Aasum og Middelsom-Sønderlyng provstier	320
Opfordring til detailstudier	320
D. UDSKRIVNING AF 13-ARIGE SKOLEBØRN	321
<i>Love og bestemmelser</i>	321
<i>Udskrivningspraksis</i>	322
Tallene	322
De fire provstier	325
Merlose-Tuse provsti	330
Omkostninger	333
Konklusion	334
Indledning	334
Kom det an på læreren	334
<i>Grundlæggende og generelle faktorer i forholdet mellem skole og befolkning</i>	335
Økonomi og erhverv	335
Befolkningens honorering af skolekravene. Erhvervets og skolekundskabernes nødvendighed	335
Erhvervsforholdene og skolemuligheder belyst ved centraladministrationens udspil	337
Skolens opgave og hjemmets rolle	338
Nærdemokrati og centralstyre	340
Provisorietiden - børn og lærere mellem bønder og statsmagt	341
<i>Læreren</i>	343
<i>Skolen for livet?</i>	345

<i>Anvendt materiale</i>	347
Utrykt materiale	
Trykt materiale	
Forkortelser	350
Summary	351

Forord

Ved afslutningen af dette arbejde vil jeg gerne først takke dem, der stod bag oprettelsen af Institut for Dansk Skolehistorie på Danmarks Lærerhøjskole og således gav mig meget gunstige rammer at arbejde indenfor. Herunder ønsker jeg at rette en særlig tak til Danmarks Lærerforening for ved den lejlighed endog at yde et større beløb til støtte for forskning i landsbyskolens historie, et beløb som bl.a. har gjort det muligt for mig at indsamle et stort statistisk materiale ved kvalificeret lønnet medhjælp. Jeg takker Danmarks Lærerhøjskoles ledelse for langmodig fornyelse af mit stipendium på tidspunkter, hvor jeg endnu ikke kunne fremlægge ret mange konkrete resultater af mit arbejde, og Undervisningsministeriet for det forskerstipendium, der gjorde det muligt at færdiggøre arbejdet under de bedste vilkår.

Mange andre har på forskellig måde bidraget til, at dette arbejde nu kan fremlægges. Det gælder medarbejderne på vore offentlige arkiver og biblioteker. Det gælder de kommunale myndigheder og medarbejdere, som har givet mig mulighed for at arbejde med deres arkiver igennem flere år. Det gælder i meget høj grad de mennesker, der har givet mig skriftlige og mundtlige beretninger om deres egen skoletid og om deres slægtninge, og dem, som har stillet private billeder og arkiver til min rådighed. Særligt skal jeg nævne mine forældre og gamle venner og bekendte fra min hjemegn. - Mine kolleger på Danmarks Lærerhøjskoles matematiske institut takker jeg for assistance ved arbejdet med statistiske problemer, - jeg skylder ganske særlig professor Allan Malmberg tak for hans vejledning. Og det, at en planlagt spørgeskemaundersøgelse måtte opgives af økonomiske grunde, skal ikke betyde, at universitetslektor Leif Christensen takkes mindre for den omfattende vejledning, han gav mig ved skemaernes udformning.

Det daglige arbejdsklima på Institut for Dansk Skolehistorie har været en frugtbar baggrund for min forskning, og særligt takker jeg professor, dr. phil. Roar Skovmand for den personlige interesse, han har vist mit arbejde, og for den fordomsfrihed på det faglige område, der har præget hans vejledning. For værdifulde kollegiale drøftelser af emnemæssige og metodiske problemer takker jeg kandidatstipendiat Ellen Nørgård og min mand, universitetslektor Henrik Nissen. Kontorassistent Margit Jørgensen, Institut for Dansk Skolehistorie, takkes for forbilledligt samarbejde og resultat ved det omfattende arbejde med renskrivningen af manuskriptet.

Endelig skal jeg sidst, men ikke mindst takke Dansk Friskoleforening, der har æren for, at bogen foreligger på nuværende tidspunkt. Uden den garantisum vedrørende trykningen, som foreningen stillede til rådighed i dette forår, havde jeg ikke vovet at igangsætte den bekostelige trykning på et tidspunkt, hvor ingen kunne sige noget som helst sikkert om den offentlige tilskudsordning vedrørende disputatsers trykning.

København i marts 1973.

Gunhild Nissen.

Indledning

Emne

150-året for skolelovene af 1814 indtraf på et tidspunkt, hvor den danske landsbyskole i sin klassiske form var ved at forsvinde. Og samtidig med at denne skoleform fortonede sig i det danske skolebillede, var det ved at være forbi med det landsbymiljø, som landsbyskolen havde hørt til i. Når der på dette tidspunkt blev taget initiativ til at udvikle en skolehistorisk forskning i Danmark, var landsbyskolen derfor et nærliggende emne at rette søgelyset mod. For forfatteren - jeg har en personlig baggrund i landbomiljøet - blev dette tilbudte arbejdsfelt en kærkommen anledning til at forsøge en udforskning af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet.

Den periode, der blev genstand for undersøgelse, måtte regnes for spændende af flere grunde, men lod sig allerede indkredse af to meget enkle: Tiden 1880-1910 var en tid, hvor den helt enkle landsbyskoletype var langt den almindeligste, nemlig skolen med 1 lærer. Det var samtidig en tid, hvor landbefolkningen udgjorde den altovervejende del af befolkningen, og hvor landbosamfundet endnu ikke øjnede nogen afslutning på den livsform, der horte sammen med landbrugserhvervet, hvor landboerne med andre ord i almindelighed kunne tænke frem på deres børns voksenliv som noget, der ville ligne deres eget. Det var dengang landsbyskolen var skolen for landbosamfundet, ikke hverken et springbræt til et andet erhverv eller den første begyndelse til en lang uddannelse. Hertil kommer, at perioden rummer store ændringer indenfor landbrugserhvervet og stærkt svingende konjunkturer, samt sidst men ikke mindst meget voldsomme politiske modsætninger - provisorieår og systemskifte - der involverede de toneangivende kredse i landbefolkningen mere aktivt end nogensinde før og måske siden. Alt i alt måtte denne periode forudsættes at være meget spændende at få belyst ud fra den foreliggende synsvinkel - eller man kan vende sagen rundt og sige, at den måtte give gode muligheder for at illustrere væsentlige sider af forholdet mellem skole og befolkning.

Man møder ofte den betragtning, at en landsbyskoles liv og værdi afhæng af læreren, - man møder den snarere i folkelige kredse end i lærerkredse. For mig betød denne betragtning noget af en udfordring. Det er jo ganske vist rigtigt, at hvis man går ud fra forholdene i landsbymiljøet som det forelå, så kom det an på læreren, om det frugtbare samspil, der betyder så meget for en skoles arbejde, kunne komme i stand mellem denne givne befolkning og

den tilkommende, ansatte lærerperson. Men ud fra et videre perspektiv må interessen i høj grad komme til at gælde selve de forudsætninger i miljøet, der spillede ind, når det gjaldt skolen. Jeg tog udgangspunkt i den antagelse, at foruden lærerens person har en række mere generelle faktorer været afgørende for en landsbyskoles udvikling og trivsel. Økonomiske forhold, erhvervsforhold og politiske og kulturelle forhold i det landbomiljø, hvor skolen skulle virke, har for det første ligget som forudsætninger for miljøets vurdering af læreren og for samarbejdsmulighederne med ham. For det andet har alle disse faktorer haft afgørende indflydelse på de materielle rammer, der er blevet lagt for skolens arbejde, og disse rammer er igen antaget for ikke uvæsentlige i skolens virke. - Endelig mente jeg at turde påstå, at man kunne tale om et forhold til skolen som skole og offentlig institution, mere eller mindre uafhængigt af det aktuelle forhold til den ansatte lærer.

Problemstillingen i denne afhandling vil da være dels i hvilket omfang den offentlige landsbyskoles position og trivsel i tiden ca. 1880-1910 »kom an på læreren«. Dels at finde frem til, hvilke faktorer der i landbefolkningen kunne blive bestemmende for holdninger og adfærd overfor den offentlige skole.

Arbejdsplan

Valg af metode

I modsætning til ældre forskning i den danske folkeskoles historie, der fortrinsvis betragtede skolen oppefra, betyder den foreliggende problemstilling, at skolens forhold anskues nedefra og udefra. Og i modsætning til meget (ikke alt!) lokalhistorisk arbejde med skolen, der har været ensidigt præget af læreres personalhistorie og af »sager« fremstillet ud fra en anekdotisk synsvinkel, har jeg sat mig den opgave ud fra den ovenfor nævnte problemstilling at udforske en stor mængde anonyme personers holdning og adfærd vedrørende skolen. En sådan rolle som tusindfoldig lokalhistoriker kan man forsøge at udføre ved hjælp af statistik, eksempelmateriale fra administrationens arkiver og lokale punktundersøgelser. At udarbejde relevante skolestatistikker gældende for hele landet, er for det første en praktisk umulighed i en enkeltmandsundersøgelse. For det andet ville det være af ringe værdi at indsamle så bredt et materiale, dersom fortolkningen af dette materiale ikke samtidig kunne støttes ved kendskab til »sager« vedrørende netop de forhold, statistikken gælder, samt af punktundersøgelser, der omfattede en lokal helhed af samspillende faktorer - materielle og kulturelle, personlige og generelle - og altså stillede de statistisk behandlede forhold i relation til den helhed, indenfor hvilken disse forhold blev skabt. Spredt sagsmateriale og dyberegående punktundersøgelser er på samme tid en forudsætning for at fortolke statistikken og et nødvendigt kraftigt NB! overfor enhver videregående generalisering.

Valg af geografiske områder til undersøgelse

Til undersøgelsen blev udvalgt fire provstier. Provstier, fordi et provsti svarer til en skoledirektions administrationsområde (vedr. den administrative opbygning se tabel 1), og fordi et provsti kunne give en række statistikker en rimelig slagkraftig talmasse. Ikke fire amter, fordi det ville være praktisk uoverkommeligt, og ikke i stedet et enkelt amt, fordi det fandtes mere frugtbart at undersøge flere områder med indbyrdes forskelligartede forhold. Man måtte frygte, at man ved undersøgelse af kun et enkelt område, kunne komme frem til generelle teorier, hvis begrænsning man da savnede materiale til at udtale sig om. Valget af flere forskelligartede områder, der var underkastet den samme skolelov, giver mulighed for områdernes indbyrdes korrektiv overfor generaliseringer og tjener altså til at åbne øjnene for forskningsfeltets mangfoldighed.

Det indgik i planen at foretage en punktundersøgelse af en enkelt kommune indenfor hvert af de fire provstier for at få et mere levende indtryk af egnens særpræg og for gennem detaljerne at støtte og korrigere det statistiske og øvrige oversigtsmateriale.

Ved provstiudvælgelsen var der en ting, der lå fast fra starten. Det var, at Merløse-Tuse provsti i Holbæk amt skulle være det ene af de fire. Dette skyldtes, at jeg er opvokset i Sdr. Jernløse-Søstrup kommune i dette provsti, og at det derfor ud fra praktiske, forskningstekniske hensyn ville være uøkonomisk ikke at udnytte mit generelle lokalkendskab til provstiet og mine optimale indlevelseshensyn ved en detailundersøgelse i hjemkommunen. Da samtidig dette provsti ville være let at definere som et politisk usædvanlig aktivt område i tiden 1880-1910, kunne man altså med dette provstivalg få tilgodeset ønsket om et område, der havde en kraftig individualitet med hensyn til nogle af de forhold, der skønnedes relevante i undersøgelsen.

Provsti nummer to blev Bjerge-Aasum i det nord-østlige Fyn, og det blev valgt på grund af sine mange friskoler. Til detailundersøgelsen blev her udset Rynkeby-Revninge kommune, der havde en friskole og en kommuneskole i hvert af de to sogne. - Som tredje område blev valgt Hind, Bolling, Nr. Horne provsti omkring Ringkøbing fjord. Afgørende for dette valg blev den vestjyske skoleordning, som var stærkt repræsenteret her, og dernæst områdets kirkelige særpræg. Oprindeligt var det hensigten at finde et provsti, der kirkeligt set var helt domineret af Indre Mission, men da det viste sig vanskeligt at få dette træk kombineret med den vestjyske skoleordnings dominans, blev det sidste afgørende for valget. I kirkelig og religiøs henseende repræsenterer området fra sogn til sogn og indenfor samme sogne både Indre Mission, grundtvigianisme og Luthersk Missionsforening.

- Vorgod kommune ønskedes detailundersøgt, valgt for sit ekstremt »vestjyske« skolevæsen.

Endelig ønskedes som fjerde provsti et område, der ikke havde markeret sig med noget udtalt særpræg hverken på kirke-, skole- eller den politiske front. En mangel på sådanne særforhold måtte også dække over en form for individualitet. Valget faldt på Middelsom-Sønderlyng provsti mellem Viborg og Randers, støttet til et vist kendskab til de forskellige kirkelige og politiske retningers og partiers historie. Til detailundersøgelse blev udset Vindum kommune for sine skoleforhold: pogeskoler og stationsbyskole var af central interesse vedrørende dette provsti. At både folkemindesamleren Evald Tang Kristensen og Danmarks Lærerforenings første formand, Emil Sauter, var lærere i denne kommune, var ukendt ved udvælgelsen, men blev et særdeles oplivende moment ved gennemgangen af kommunens velbevarede og righoldige arkiver.

Reduceret og gennemført arbejdsplan

I undersøgelsens løb viste det sig desværre praktisk uoverkommeligt for mig at gennemføre den skitserede arbejdsplan, selv om jeg stadig måtte anse den for særledes formålstjenlig. Som det vil fremgå, blev oversigtsmæssige undersøgelser af alle fire provstier gennemført, selv om - men det var forudset - endnu en del væsentlige aspekter venter på senere behandling. Men hvad detailundersøgelserne angår, blev kun en gennemført, nemlig den sjællandske. For Rynkeby-Revninge og Vorgod kommuner er der næsten ingen særundersøgelser foretaget, og for Vindum kommune blev det kun til en minimal udmøntning af det meget omfattende arkivarbejde, der er gjort. Alene arkivarbejdet har dog givet et vist indblik i egnens særlige forhold, så det har støttet den generelle fremstilling.

Et endnu ikke nævnt led i min arbejdsplan var, at supplere det interviewmateriale, der måtte blive et naturligt led i en punktundersøgelse, med spørgeskemaundersøgelser blandt folkepensionister for et større eller mindre antal kommuner indenfor et eller flere af provstierne. Den skulle dels sigte mod at give enkelte nogenlunde kontante oplysninger om den udspurgte persons lærer, dels sigte imod en portrættering af skoleundervisningen og af interviewpersonerne. Man ville i visse egne kunne forvente et større antal besvarelser fra den samme lærers elever, og bl.a. derfor fandtes det rimeligt at tillægge metoden frugtbare muligheder. Denne plan måtte imidlertid lægges på hylden selv i sin mest lokalt begrænsede skikkelse, idet det desværre ikke lykkedes mig at overbevise Statens humanistiske Forskningsråd om, at et forsøg med en sådan spørgeskemaundersøgelse i den foreliggende sammenhæng var værd at støtte. (Interesserede kan rekvirere et eksemplar af det fuldt udarbejdede spørgeskema hos forfatteren). At denne del af undersøgelsen måtte opgives, betød under den foreliggende arbejds-

plan en ikke ubetydelig drejning i undersøgelsen. Selve skolens arbejde med bornene og lærerens aktiviteter i sognet i øvrigt har derefter stort set kun kunnet behandles i den ene gennemførte kommuneundersøgelse. Det er et emne, der fortjener at blive taget op til behandling under den ene eller den anden form.

Sammenfattende bemærkninger om arbejdsmetoden

Det er blevet et af formålene med undersøgelsen at dokumentere, at en kombination af massedata og enkeltsager, af talbearbejdelse og tekstanalyse, af oversigtsmæssige og detailkulegravende undersøgelser er en frugtbar arbejdsmetode, når det gælder et emne som folkeskolens historie. Folkeskolens historie kan ikke dækkende udforskes og skrives ud fra lovgivningsmagts og centraladministrationens synsvinkel. Folkeskolens historie er nemlig i meget vid forstand skabt i de enkelte kommuner og på de enkelte skoler. Den kan heller ikke forventes skrevet alene ved et selv stort antal lokalhistoriske undersøgelser. Men det er min opfattelse, at den kan skrives ved en kombination af lokalstudier under relevante synsvinkler og bearbejdelse af det store ensartede talmateriale, der foreligger om folkeskolens forhold. Talbearbejdelsen vil støtte udformningen af relevante problemstillinger for lokalhistoriske undersøgelser og lokalundersøgelserne vil på en gang yde inspiration til tallenes fortolkning og være et korrektiv til denne fortolkning. En vekselvirkning mellem de to undersøgelsesformer vil på en gang gøre det muligt for forskeren at skimte de generelle linier og at få ham til at forstå, hvilke rigt varierede baggrundsforhold der kan ligge bag ved det enkelte bidrag til det generelle indtryk. Sammen med studier i lovgivning og højere administration vil sådanne undersøgelser kunne føre langt videre henimod et billede af fænomenet den danske folkeskole.

Materialet

Hovedparten af det materiale, der ligger til grund for denne afhandling, er hentet i de offentlige arkiver og stammer fra skolevæsenets administrative organer. Det kan opdeles i to hovedgrupper: 1) Årlige indberetninger til Kirke- og Undervisningsministeriet om skolevæsenets tilstand, og 2) Korrespondancesager fra ministerium, skoledirektion, amt, skolekommission og sogneråd - samt fra de sidste også mødereferater. Som en tredje materialegruppe ligger diverse skoleprotokoller og som en fjerde mundtlige og skriftlige beretninger fra privatpersoner. Endelig kan som en femte gruppe nævnes love, cirkulærer og skrivelser fra ministeriet. Herudover er benyttet enkelte trykte statistikker og personalhistoriske og topografiske oversigter.

Skoleberetningerne. - de årlige indberetninger

Ifølge ministerielle bestemmelser blev der hvert år udformet en indberetning om skolevæsenets tilstand i de enkelte kommuner og skoledistrikter. Beretningerne blev udfærdiget af skolekommissionens formand. De skulle affattes i skemaform efter ganske bestemte ministerielle anvisninger, og de gjaldt for et kalenderår. I begyndelsen af hvert år samlede altså skolekommissionens formand de nødvendige oplysninger, delvis hentet hos lærer og sogneråd, udfyldte det trykte skema og indsendte det til skoledirektionen. Skoledirektionens forretningsførende medlem, provsten, gennemgik de tilsendte beretninger, indhentede eventuelt manglende oplysninger, og foranstaltede oftest en renskrift af samtlige provstiets beretninger. I en del tilfælde udfærdigede han indledende bemærkninger, der sammenfattede de enkelte beretninger i en oversigt for provstiet, og det skete også, at han tilføjede bemærkninger til beretningen for det enkelte distrikt. Herefter blev beretningerne indsendt til ministeriet, der eventuelt ved sin gennemgang fandt anledning til bemærkninger. Disse bemærkninger igen vil oftest være at finde i koncept i samme eller næste års beretning sammen med den korrespondance, de måtte have givet anledning til. Også selv om der udviklede sig større sager på grundlag af denne forretningsgang, vil de kunne findes indlagt i det pågældende eller følgende års beretning.

Foruden det faste beretningsskema, indeholder beretningsslæggene for en årrække også skemaer udfyldt af nyansatte lærere, hvor deres personlige data, herunder særlig uddannelsesforhold og tidligere ansættelse, var opgivet. Disse skemaer skulle udfyldes af den pågældende lærer selv. Også hjælpelærere - vikarer eller støttelærere for faste lærere -, skulle udfylde sådanne skemaer. Mens oplysninger om privatskoler i periodens første tid må søges i beretningen for det enkelte distrikt, oftest samlet (eventuelt suppleret) i provstens indledende bemærkninger, blev der fra 1893 anvendt faste skemaer til oplysninger om de enkelte privatskoler. Disse blev oftest udfyldt af den pågældende private skoles lærer eller leder og oplyste bl.a. elevtal, fagkreds, timetal og skolens oprettelsesår, lærerens (lærerindens) navn, uddannelse m.m., samt om eventuelle offentlige tilskud.

Hvilke oplysninger selve beretningen om det offentlige skolevæsen indeholder vil man kunne se af den vedføjede kopi (billede). Med visse ændringer i årene 1893 og 1901 var det stadig i hovedtrækkene de samme oplysninger, der indsendtes. I den foreliggende afhandling er fortrinsvis benyttet de oplysninger, der angår de skolepligtige børns fordeling på forskellige undervisnings- og skoleformer og ingen undervisning, og skolegangen i den offentlige skole, både skolegangsordninger og forsømmelser. Det er klart, at beretningernes øvrige oplysninger vil kunne udnyttes ved undersøgelser af andre sider af periodens skolehistorie, og endda at også den foreliggende

problemstilling kunne være yderligere belyst ved udnyttelse af oplysninger om f.eks. aftenskoler og håndgerningsskoler. En kritisk analyse af de dele af beretningsmaterialet, der danner grundlag for afhandlingens forsømsstatistikker, findes i tilknytning til afsnittet om forsømmelsesvaner, s. 244 ff.

Korrespondancer

Langt størsteparten af den anvendte korrespondance stammer fra skoledirektionsarkiverne, (provstearkiverne). Disse beror for den undersøgte periode fortrinsvis i Landsarkiverne, mens dog næsten alt det anvendte materiale fra Bjerge-Aasum provsti har beroet i provstiets nuværende provsteseede. Det samme gælder Merløse-Tuse provsti, hvad angår materialet for tiden efter 1900. Merløse-Tuse og Middelsom-Sønderlyng provstearkiver har været meget fyldige med hensyn til bevaret korrespondance, mens Bjerge-Aasum korrespondancer i provstearkivet kun er bevaret i kopibøger, fortrinsvis over udgåede skrivelser. Arkivet for det vestjyske område er i det hele mindre udførligt gennemgået, men der er bevaret ret omfattende korrespondancer.

Denne grundkerne af skoledirektionsarkivalier har kunnet suppleres med materiale fra ministeriets arkiv, dels med de nævnte korrespondancer i tilknytning til de årlige beretninger, dels specielt med korrespondancerne vedrørende revisionerne o. 1901 af skole- og undervisningsplaner. Og den har kunnet suppleres for de særligt undersøgte kommuners vedkommende, med både forhandlingsreferater, kopibøger, originale korrespondancer og regnskabsbøger fra sognerådene og med skolekommissionsprotokollater. I enkelte tilfælde har desuden amtsrådsforhandlinger og -korrespondancer måttet hentes fra amtets arkiv (Holbæk amts arkiv). Det har været en overraskelse at finde, at et af de anvendte sognerådsarkiver (Vindum) har været betydeligt bedre bevaret end et af de anvendte provstiarkiver (Bjerge-Aasum), uanset det sidste havde arkiveringspligt, men sognerådet ikke. Sognerådsmateriale har været meget givtigt for denne afhandlingsformål.

Skoleprotokoller

Skoleprotokoller er ikke benyttet i noget større antal, men så meget desto væsentligere har det været at kunne gå helt i dybden i bare enkelte forsømsprotokoller - »dagbøger« eller »skolejournaler«. De kommentarer, der herfra kan hentes til det statistiske materiale, og den viden, protokollerne under visse omstændigheder kan give om sociale realiteter og lokal administration, gør forsømsprotokollerne til et meget værdifuldt kildemateriale.

Dobbeltside vedr. Hagedsted og Gislunge sogne.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Sognets Naavn.	Værstens Naavn.	Skolens Naavn.	Læreren Navn, Alder d. 31. Decbr. om han er Seminarist, Student eller Kanditat. ¹⁾	Læreren Edbelighed, Fid, Duelighed.	Børnenes Fremgang.	Undersøst der i Ret- færdning, Geographi, Fædrelands- historie?	Overmange Børn er der i Distriktet, der den 31. Decbr. have fuldt det 7de Aar?	Børnean- tallet i hverste Klasse: a) den 31. Decbr.; b) i Gjen- nemsnit af hele Aaret.	Børnean- tallet i ne- derste Klasse: a) den 31. Decbr.; b) i Gjen- nemsnit af hele Aaret. ²⁾	Overmaa- Børn i privatUnd- visning i 31. Decbr.
Hagedsted.	No. 2. Lange.	Hagedst. Skole.	L. Chr. Nansen 41. Aar. Seminarist.	adelig fjællig dindig.	me.	Ja.	121. 6 indskæ- m efter S. 3.	a. 52 b. 47%	a. 23 b. 32.	9 indskæ- m i privat
		Hagedst. Børskole.	C. Emilie Kjølund 58. Aar. Seminarist.	Kjølund	ja.				a. 37 b. 40%	-
Gislunge		Gislunge	P. L. Olson. 37. Aar Seminarist.	Lind	me.	Ja.	86 2 indskæ- m efter S. 3.	a. 31 b. 25%	a. 16 b. 22	37. 4 i Kjø- 27 i Pri- skole Gisl. 6 i priv.

¹⁾ Læreren Alder angiver det fulde Aar. Ved den 31te Decbr. menes, saavel i denne som i de følgende Rubriker, den 31te Decbr. i det Aar, for hvilket Beretningen afgives. Er Læreren ansat, siden den sidste Indberetning afgaves, anføres de i Ministeriets Cirkl. Skrivelse af 31te Mai 1858 forlangte Oplysninger meddelte i skematisk Form.

²⁾ Af disse Angivelser ubelæses Skolegængende Børn under 7 Aar; deres Antal tilføies særskilt i denne Rubrik.

³⁾ I denne Rubrik anføres tillige saadanne Skolepligtige Børn, som ved Aarets Udgang vel have fuldt det 7de Aar, men endnu ikke er indmeldte i Skolen. Børn under 7 Aar ubelæses.

12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.
Lebes er egangen dnet?	Doormange Dage Huude der haue varet holdt Stole?	Doormange Dage er der holdt Stole?	Antallet af besjgte Slo- lebage for samtlige Børn tilsam- mentagne.*)	Antallet af Stolefor- sømmeller for samtlige Børn tilsam- mentagne: a) ved Egg- dom, b) af anden lovl. Grund, c) uden l. Gr.	Belsbet af de for disse Forsømmel- ser tilrette- de og erlagte Rulster.	Doormange Rubifod Rum inde- holder Stole- fluen?	Doormange og hvulke Læsesøger haues?*)	Hvulke Kort haues?	Paahøiiser der Kommu- nens Stole- porten Gjæld, og hvor stor var i saa Fald den Belsb den 31. Decbr.?	Kummerfinger.º)
	246	256.	9082	a. 313 b. 514 c. 460 --- 1287	12,42	3615.				Lige af Høiesteren Kommunen i 1860. Kommunen i 1861. i Høiesteren.
	246.	247.	4364	a. 250 b. 223 c. --- 473	"	2807				
	246	247	4731.	a. 278 b. 111 c. 919 --- 1508	2,136.	4506.				Høiesteren i 1860.

*) Angivelserne i denne og i næste Rubrik bør tilsejbringes ved Dagens Sammentalling i Stolejournalen. I denne antegnes de Dage, paa hvulke Stolepligtige Konfirmander udeblive fra Stolen for at møde hos Præsten, som Forsømmelser med lovlig Grund.

º) Foraauidt Børn selv besjgte Læsesøger, bemærkes, hvor stor Belsbet Antal er.

*) Under denne Rubrik oplyses, om der er holdt Winter-Aftenstole for den konfirmerede Ungdom, og om noget Børn er udfireet i Genhold til Lov af 2den Mai 1865 § 4, hvorhos der isørigt gjøres de Bemærkninger, hvortil der maatte findes Anledning. Sejr. Ministeriets Cirkulare af 4de Decbr. 1862.

riale. I enkelte tilfælde har også de egentlige »skoleprotokoller«, d.v.s. indskrivningsbøgerne for distriktets skolebørn suppleret væsentligt, foruden at »embedsbøgerne« - hvori læreren skulle opskrive diverse gældende forhold vedrørende embedet - sporadisk har ydet deres bidrag til et samlet billede. Ofte fungerer forsømmelsesprotokollerne samtidig som eksamensprotokoller og dermed udskrivningsprotokoller. Øvrige protokoller, såsom sang- og gymnastikprotokoller, som forefindes ved mange skoler, har ikke været benyttet i den foreliggende undersøgelse.

Private protokoller og papirer, dagblade

Fra privat side er hentet foreningsprotokoller vedrørende friskole, foredragsforening, brugsforening til anvendelse i detailundersøgelser, og desuden personlige papirer - breve, anbefalinger, levnedsskildringer. Og i et vist omfang er der søgt oplysninger i lokale dagblade. Dagblade er ikke på nogen måde systematisk gennemarbejdet, men hvor andet materiale har enten direkte henvist til avisstof eller gjort opmærksom på, at sådant kunne forefindes og være nyttigt, er det opsøgt.

Interviews

Til den store detailundersøgelse af Sdr. Jernløse-Sostrup kommune er endelig anvendt interviewmateriale, idet et antal ældre mennesker, der har været elever i kommunens skoler i den undersøgte periode, er blevet udspurgt dels om deres erindrede skoleforhold, dels om almindelige forhold af kulturel, politisk og social karakter i tilknytning til den foreliggende problemstilling.

Ved optagelse og anvendelse af interviews har der i samtlige tilfælde været tale om et forhåndskendskab til de mennesker, der har været ført samtaler med, og deres udsagn har først og fremmest tjent til at finde frem til det erindringsbillede, de havde af skolen, og til den lokale tradition i opfattelsen af skoleforholdene. Derudover har en del oplysninger kunnet supplere det foreliggende arkivmateriale, dels med konkrete detaljer dels med en anskueliggørelse af forhold, som ellers havde stået tåget eller mindre levende end den kombinerede viden fra mundtlige og skriftlige kilder muligor. - Interviewene har alle været åbne og ustrukturerede. De er optaget på bånd og derefter nedskrevet og arkiveret i forfatterens arkiv, p.t. Institut for Dansk Skolehistorie. Enkelte breve med erindringsnoter efter forespørgsel fra forfatteren, er arkiveret samme sted.

Love, cirkulærer og trykte skrivelser

Blandt disse er kun skrivelserne i nogen grad problematiske. Efter hvilke retningslinier er de udvalgt til at blive trykt i de officielle samlinger? - Uanset hvilke principper der ligger til grund, gemmer der sig muligheder for en vis fortegnelse af helhedsbilledet, når skrivelserne er anvendt, som tilfældet er i afhandlingen, hvor der for enkelte sagsområder er søgt givet et vist helhedsindtryk af ministeriets afgørelser over en årrække.

Trykte statistikker

Desværre har kirke- og undervisningsministeriets og Statens statistiske Bureaus statistikker fra perioden i de fleste tilfælde ikke umiddelbart kunnet udnyttes under den foreliggende problemstilling. Når den relevante opstilling har været foretaget for de fire provstier, har de trykte statistikker ikke kunnet give de tilsvarende lands- eller landsdelsdækkende oversigter. Det gælder f.eks. forsømmelsesstatistikkerne, hvor de trykte anfører absolutte tal, mens der i denne undersøgelse regnes med procenttal af pligtig skoledage efter de stedlige skolegangsordninger. Det kan nævnes, at der i en trykt statistik over skolegangsordninger er fundet en del fejl, som kan konstateres at stamme fra et utilstrækkeligt grundlag (kun 1 års skoleberetninger) ved udarbejdelsen. Men en systematisk udnyttelse af tidens trykte statistikker formodes alt i alt at ville være givtig ved videre undersøgelser af forholdet mellem skole og befolkning. Det forudsætter dog, såvidt det kan skønnes, et yderligere grundlæggende forskningsarbejde med andet materiale, fordi man ved bearbejdelsen dengang havde et ganske andet udgangspunkt og stillede helt andre spørgsmål, end det er tilfældet i denne undersøgelse. Blandt de emner i statistikkerne, der kan have interesse for den foreliggende problemstilling, men som lades ubehandlede indtil videre, kan nævnes: skolernes klassedeling, aftenskolehold, lærernes uddannelse - behandlet amtsvis eller herredsvis.

Diverse opslagsværker

Poul Nedergårds Bidrag til en dansk præste- og sognehistorie har været en meget nyttig håndbog. Et første indtryk af en egns kirkelig-kulturelle aktiviteter og af præsters tilhørsforhold har der ofte været brug for, og derudover har værket mere eller mindre tilfældigt kunnet give oplysninger, der specielt vedrørte forholdene omkring skole og lærer. Visse litteraturhenvisninger har også gjort megen gavn. - Værket »Lærerne og Samfundet« fra 1913 om folkeskolens »kendte mænd og kvinder« har været mindre central som opslagsværk, end man havde kunnet forvente. Dels er det noget tilfældigt, om

de lærere, hvis aktiviteter der interesserer i denne sammenhæng, er blevet optaget i værket, og dels har man systematisk undgået at røbe lærernes politiske tilhørsforhold, til og med at man kan nævne en lærer som stifter og medstifter af en række navngivne politiske foreninger, og holde skjult af hvilken farve disse foreninger var. - De rene oversigter over folkeskolens embeder - hvem der havde embederne, hvilke indtægter der var tillagt dem o.s.v. - som med mellemrum blev udgivet under redaktion af Anders Petersen, senere af andre, er stort set meget omhyggeligt udarbejdede og derfor brugbare i arbejdet med kortlægning af skolens og lærernes forhold.

Erindringslitteratur

Her og der i afhandlingen er der draget nytte af erindringsværker både fra lærerside og fra befolkningsside. Jeg skal ikke indlade mig på nogen generel betragtning over pålideligheden af oplysninger i erindringslitteratur, det mener jeg ganske simpelt er umuligt eller uhensigtsmæssigt. Med almindelig kildekritiske arbejdsformer kan man også med sådan litteratur komme langt, og det er i hvert fald klart, at overfor et emne som det foreliggende kan man kun ønske, at tusindvis af lærere og elever og sognerådsmedlemmer vil sætte sig ned og fortælle om det, de husker og har fundet væsentligt ved deres situation og arbejde. - Hvor en forfatter er særligt begavet med evner for at levendegøre sine indtryk og oplevelser og samtidig tegner et billede af sig selv gennem sin tekst, har man grund til at være meget taknemlig for hans bidrag til vores forståelse af tidens forhold.

Materialets muligheder

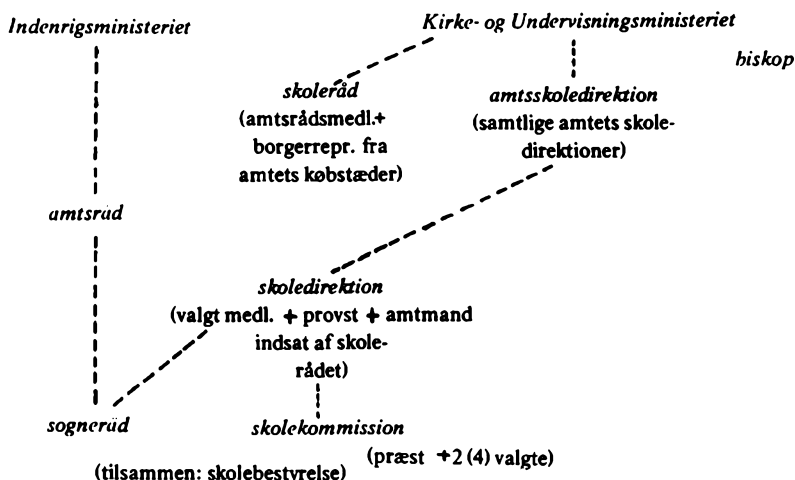
Som afslutning på min præsentation af materialet skal siges noget om de muligheder, dette materiale rummer, og som hverken helt eller halvt er udtømt med de foreliggende undersøgelser. Der er i forvejen peget på nogle oplysninger fra skoleberetningerne, som kan udnyttes. Men også i provstearkiverne ligger der et enormt stof, som det vil være muligt at udnytte uden at drukne i det, hvis man blot organiserer sit arbejde rigtigt. Forhold omkring lærere, skolebygninger og lokale administrationsprincipper m.m. kan man få meget at vide om igennem dem. Sognerådsarkiver kan vise langt indenfor social historie og generelt fortælle meget om de mennesker, der sad i sognerådet og ofte også i skolekommissionen og havde temmelig stor indflydelse på en række lokale forhold. Og skolernes forsømmelsesprotokoller gemmer store muligheder for at belyse børnenes situation i datidens landbosamfund, deres flytten rundt i pleje- og tjenesteforhold, og selve omfanget af børnenes udnyttelse som tyende i landbrugserhvervet.

Med andre ord: uanset om man har interesser indenfor skolehistorie,

lokaladministrationens historie, social historie eller landbrugshistorie (arbejdskraftproblemer), vil man med stor sandsynlighed for et godt udbytte kunne anvende de materialegrupper, der har ligget til grund for denne afhandling.

Tabel 1.

Administrativ opbygning af skolevæsenet på landet i den omhandlede periode.

Fungerende provster i de fire udvalgte provstier indenfor perioden 1880-1910.

Bjerger-Aasum provsti:

19/2-1881-18/3-1892: E. Høyer-Møller, Kjolstrup-Agedrup.

5/5-1892-26/8-1904: V. H. T. Fich, Mesinge.

22/9-1904-1/2-1912: C. F. Leth, Allerup-Davinde.

Hind-Bolling-Nr. Horne provsti:

27/9-1875-12/2-1908: Henrik Stampe Vilstrup, (1835-1908), Borris-Faster. Broder til provsten i Middelsom-Sønderlyng (nedenfor).

Merlose-Tuse provsti:

29/3-1876-28/3-1899: C. A. Ravn (1822-1912), Hjembæk-Svinninge.

30/6-1899-1/6-1907: C. F. Wegener (1851-1930), Skamstrup-Frydendal.

24/12-1907-23/10-1930: Henry (V. C.) Larsen (1860-1936), Skamstrup-Frydendal.

Middelsom-Sønderlyng provsti:

27/10-1879-31/12-1904: A. F. Krarup Vilstrup (1824-1910) Bjergergrav-Aalum.

1. del

Sønder Jernløse-Søstrup kommune

A. BAGGRUND OG RAMMER

Sønder Jernløse-Søstrup kommune ligger i Merløse herred, Merløse-Tuse provsti, Holbæk amt, - 6-8 km fra Holbæk i sydvestlig retning. Efter kommunesammenlægningen 1969 er den en del af Jernløse kommune.

Beboere og erhverv

I 1880 havde kommunen i alt 1256 indbyggere, 761 i Sdr. Jernløse og 495 i Søstrup sogn. Tallet for Sdr. Jernløse steg jævnt til 900 i 1916 mens Søstrup havde 545 indbyggere i 1890, hvorefter tallet faldt igen til 493 i 1916.¹

Hovederhvervet var landbrug, og det gælder for hele perioden 1880-1910. Men ikke få var beskæftiget ved håndværk og industri, det sidste især ved Knabstrup teglværk i Sdr. Jernløse sogn.²

Omkring 1870 var der 70 gårde, 63 huse med jord og 67 huse uden jord. Om erhvervsfordelingen fremgår det af valglister til kommunevalgene,³ at blandt listens 219 personer⁴ i 1883 var der 61 husmænd, 58 gårdmænd og gårdbestyrere, 8 boelsmænd, 1 godsejer og 1 godsforpagter. Der var 29 håndværkere (11 smede, 7 vævere, 3 tømrere, 3 træskomænd og 3 hjulmænd, 2 skomagere og 2 møllere, 1 murer, 1 slagter og 1 snedker); derudover 8 aftægtsmænd, 2 handelsmænd, 1 fyrmester, 1 fyrbøder, 1 teglværksejer, 1 høker, 1 præst og 3 lærere; 28 betegnes som indsiddere, - arbejdsmænd hedder de 10 år senere; 5 kaldes blot »ungkarle«. Herudover vil der måske være nogle, der skønt stemmeberettigede, ikke havde sørget for at komme på valglisten, og nogle, der ikke havde boet længe nok i kommunen til at få stemmeret (flestep af disse er nok arbejdere); hertil kommer de, der

1. [KA, Sgrdt.s forh.-prot.] Møde den 26/2-1890 (= Traps tal for 1880 og 1890). Vedr. 1916 [Trap, 4. udg. s. 446f.]
2. her og i det flg. afsnit, hvor intet andet er angivet, er kilden div. udgaver af Trap.
3. [KA - valgprotokol 1873-]
4. folketingsvælgere, der i det foregående kalenderår har udredt deres bidrag til kommunen (i penge, arbejde ell. naturalier). [Lov 22/3-1855, overført til lov 6/6-1867; Love og Ekspd.]

ikke havde udredet kommunale skatter, og endelig de, der var under fattigvæsenet. Hvor mange det var i 1883 kan ikke siges, men for 1890 (om vinteren) oplyses, at 65 var under fattigvæsenet, et tal, som dog også indbefattede kvinder og børn.

I 1895 opgives antallet af gårde til 77⁵ i stedet for som før 70, antallet af huse med jord var næsten fordoblet, og af jordløse huse nævnes nu kun 57. De erhverv, der blev udøvet, var stort set de samme i 1895⁶ som i 1883. Antallet af personer, der under betegnelsen husmænd eller indsiddere arbejdede ved teglværket må formodes at være øget fra 1883 til 1895. Der var i 1890 i alt 58 familiemedlemmer, der ernæredes ved teglværksarbejde og var bosat i kommunen, og teglværket voksede i disse år.⁷

Med en erhvervsfordeling som den foreliggende kan der ikke være tvivl om, at gårdmændene har udgjort en stærk gruppe i sognet. Der kan være grund til at bemærke, at det i efteråret 1879 ikke lykkedes godsforpagter Lunn at blive valgt til sognerådet. Han var højremand. Men der kan være lige så megen grund til at nævne, at i de tilfælde, hvor husmænd og håndværkere var opstillet, fik de stemmer lige så vel fra gårdmændene som fra husmænd og håndværkere. Der synes ikke at have været så stort socialt modsætningsforhold mellem disse grupper, at det har kunnet opveje den politiske enighed. Men der foreligger overbevisende udsagn om, at en arbejdsmand kunne vægre sig stærkt ved at tage arbejde hos en bonde og foretrække en større arbejdsplads som teglværket, hvor han i det daglige følte sig mere uafhængig.⁸

Det kan herudover være værd at huske på, at husmands- og arbejderkoner med børn - især med mindre børn - må formodes at have haft en noget ublid tilværelse. Det var ikke uhørt at sådanne koner også havde arbejde udenfor hjemmet,⁹ og under alle omstændigheder måtte husmandskoner oftest passe husdyrhold og noget markarbejde.

Born tog i vid udstrækning del i arbejdet. Det kunne være hvad det var, når det foregik i hjemmet, men var man i fremmed tjeneste kunne ens til-

5. heraf 45 selvejergårde, bl.a. Knabstrup hovedgård m. ca. 1000 td. land.

6. If. oplysninger fra tømrer Chr. Larsen, Sdr. J., som bygger dels på erindringer, dels på lokalhistoriske studier. [Brev til forf. i G.N.s arkiv]

7. Jørgen Markussen beretter, at der var ca. 200 ansatte omkr. 1900. [G.N.s arkiv.] - I 1895 havde teglværket fast bolig for 20 familier, i 1916 for 50 familier (arbejdere og funktionærer). [Trap, 3. og 4. udg.]

8. Karl Larsen, Sdr. J., om sin fader i 1880'erne. Teglværksarbejder og offer for valgtvang til højre. [G.N.s arkiv.]

9. [Samt. m. Jørgen Markussen, 1966, G.N.s arkiv]. Han gik selv i Helga Winklers Pogeskole, Søndersted sogn, før han blev skolepligtig, og der lærte han at læse samtidig med at det gav hans mor mulighed for at gå på arbejde. Hun kunne tjene nok til, at skolepengene (75 ore pr. md.) kunne afses. J.M. sammenligner pogeskolen med en børnehaves funktion nu.

værelse blive stærkt afhængig af, hvilken husbond, man havde. Sådanne børns arbejdsdag kunne til tider være længere end de voksnes.¹⁰

Alt i alt var det en tid, hvor der var grund til at se nøje på både arbejdsindsats og udgifter. For det store flertal af denne kommunes beboere har den daglige tilværelse været præget af arbejde og sparsomme pengemidler.

Fællesinstitutioner og åndsliv

Der var ikke mange fællesinstitutioner i kommunen i 1880: 2 kirker og 1 præstegård, 3 skoler og 1 kommunehus (fattighus). Men i løbet af de næste 30 år kom meget til. Dels indenfor den offentlige sektor en forskole i 1908, og dels på privat initiativ: 1 forsamlingshus, 1 brugsforening, 1 friskole, 1 andelsmejeri, 1 missionshus og 1 pogeskole, nævnt i kronologisk rækkefølge.

Rejsningen af disse institutioner viser hen til fællesaktiviteter på såvel det økonomiske som på det åndelige område og giver indtryk af, at befolkningen har gennemgået en betydelig udvikling i løbet af dette tidsrum på 30 år. Denne udvikling vil det være værd at beskæftige sig med forud for en behandling af samspillet mellem befolkning og offentligt skolevæsen.

Foredragsforeningen

Jernløse Foredragsforening stiftedes i efteråret 1881.¹¹ Ifølge sognets senere præst, P. H. Petersen, var baggrunden den, at ikke få på egnen havde været på højskole og dér »havde faaet Del i Aandsliv, som det var dem magtpaaliggende at pleje«. ¹² Foreningen blev stiftet for at danne ramme om disse menneskers samvær, og dens formål var fra starten afholdelse af månedlige folkelige foredrag og indbyrdes diskussionsmøder. Formålsparagraffen lød fra 1886:¹³

a) ved kristelige, folkelige, historiske og politiske Foredrag, at komme til større Klarhed i Livet, at komme til bedre Oplysning om de Spørgsmaal, der er oppe og rører sig i Folk og Land, at udvikle Kærligheden til alt ædelt, sandt og stort og godt og at styrke Fællesskabsfølelsen i store som smaae Forhold, samt ellers ved oplysende Foredrag i andre Retninger.

b) ved Diskussionsmøder at udvikle Medlemmernes Dømmekraft og Evner til at udtale deres Tanker og Meninger på en klar og tydelig Maade om foreliggende Spørgsmaal.

10. hente kreaturer, før andre skulle malke dem; løbe ærinder om aftenen. [Beretninger i G.N.s arkiv samt utallige andre vidnesbyrd.]

11. [Medlemsbog for Foredragsforeningen]. Indtegninger med »første bidrag« i nov. 1881.

12. [Roskildebogen 1952, art. af pastor P. H. Petersen på grundl. bl.a. af foren.s første forhandlingsprotokol.]

13. [Forhandlingsprotokol for Jernløse og Omegns Foredragsforening (1907-26)]

Denne udvidede formålsparagraf giver med sit rige og karakteristiske ordforråd et klart billede af et grundtvigsk tilhørsforhold og en politisk bevidsthed. At ordene viser hen til en grundtvigsk kirkelighed og folkelighed og politisk til Venstre, dokumenteres ved et blik på de indkaldte talere i foreningen.¹⁴ I sæsonen 1882/83: 4 højskoleforstandere, 2 venstrefolketingsmænd, den kirkeligt og politisk radikalt orienterede grundtvigske præst Henning Jensen (2 gange) samt sønderjyden Philipsen, formodentlig den grundtvigske gårdejer og foredragsholder. Højskoleforstandere, grundtvigske præster (ofte valgmenighedspræster) og venstrepolitikere tegner sig også i de følgende år for næsten al foredragsvirksomhed i foreningen.

I den første tid holdtes foreningens møder på skift i skolerne i de kommuner, foreningens medlemmer fortrinsvis kom fra - Sdr. Jernløse-Søstrup og Nr. Jernløse-Kvanløse kommuner. Imidlertid kunne der være ubehageligheder forbundet med at afholde politiske møder i skolerne. Endnu på det tidspunkt var det ikke direkte forbudt,¹⁵ men en Venstreforsamling har på det tidspunkt ikke følt sig på egen grund i en offentlig skole. Skolen var »stats-skolen« og underlagt embedsmænd, der oftest var højrefolk. Specielt i Sdr. Jernløse vidste man, at Højre kunne finde på at blande sig i mødevirksomhed, der foregik i skolen (se s. 61f), så det er forståeligt, at man allerede 1882 kunne blive enige om at rejse et forsamlingshus til foreningens møder. Huset kom til at ligge ved Vommevadbro, et centralt sted for de fire sogne. Dets navn blev Vommevad Forsamlingshus.

Foreningen havde fra starten 116 medlemmer; tallene for de følgende år var:

1881/82	82/83	83/84	84/85	85/86	86/87	87/88	88/89
(116)	173	174	231	?	?	191	209

Det er altså af medlemstallet let at se, at det var en af de foreninger, der var behov for under provisorierne. Den levede stærkt med i Venstres politik¹⁶.

Socialt repræsenterer foreningen allerede fra starten først og fremmest gårdmandsklassen, og denne fortsætter med at dominere:¹⁷

Gdm. gdbest.	husm.	boelsm.	håndv.	lærer	ungkarl	pige	andre	uden angiv.	i alt	år
53	7	4	13	2	31	0	5	1	[116]	1881/82
75 (68 + 7)	10	9	29	7	83	1	8	9	231	1884/85
55 (49 + 6)	5	7	20	5	57	46	11	3	209	1888/89

14. [Medlemsbogen. Notater bagi og midt i bogen.]

15. Det blev det efter Min.s cirk. af 19/3-1889. [Love + Ekspd.]

16. se også s. 44 indsamlingen til de nødlidende i Kbhvn.

17. stillingsbetegnelser i medlemslisten. [Medlemsbogen]

Det er rimeligt at antage, at en meget stor del af »ungkarle« og »piger« kommer fra gårdmandsklassen eller kommer der afhængigt af denne. Dernæst kan bemærkes, at væksten i provisorietidens værste kamptid 1884/85 findes i alle grupper. - Foredragsforeningen vidner altså om en grundtvigsk og venstrepolitisk kurs hos kommunens gårdmandsklasse, og i et vist omfang ud over denne del af befolkningen. Der var ingen foreninger, der repræsenterede andre synspunkter eller befolkningsgrupper. Man må alt i alt slutte, at gårdmandsklassen var toneangivende på det kulturelt-politiske område.

Brugsforening

I tilknytning til denne iagttagelse må nævnes, at der i Søstrup oprettedes en brugsforening i 1884. Det er interessant at notere, at to af brugsforeningsbevægelsens førende skikkelser holdt foredrag i Vommevad forsamlingshus indenfor de 3 første måneder af året 1884, nemlig folketingsmændene J. Hansen Ølstykke og Hans Donnergaard. Brugsforeningsdannelsen i Søstrup, som gårdmændene tog initiativet til,¹⁸ kan altså sættes i nær forbindelse med det folkelige og politiske arbejde i foredragsforeningen, og man må betragte brugsforeningen som et økonomisk middel til at hævde denne befolkningsgruppes uafhængighed og evne og vilje til at stå på egne ben. - Rejsningen af et andelsmejeri i Søstrup i 1891-1892 muliggjordes af den samme befolkningsgruppe.¹⁹

Kirkelige forhold

Kommunen var ikke helt uberørt af de tidligere vækkelsesbevægelser,²⁰ men i det store og hele var beboerne omkring 1880 uden klart modsætningsforhold til sognepræsten pastor Richardt og hans konservative og statskirkelige linie. Der var ganske enkelte, der løste sognebånd til grundtvigske

18. [Forhandl.-prot. for Sø. Sogns og Omegns Brugsforening]. Ved ekstraord. gen.-fors. 11/12-84 var 25 medl. tilstede, heraf 8 gmd., 12 af anden stilling og 5 uoplyst. De 8 gmd. og 3 derudover var i foredragsforen. foruden uddeler og friskolelærer. - Gdr. Ole Pedersen gik af som form., men var altså den første i foreningen. (Han var tidl. folketingsmand, den radikale venstrefløj.)
19. Primus motor i Andelsmejeriet var Peder Christoffersen, Borup (friskolekreds, foredragsforening, sogneråd). [Chr. Hansen og Kr. Nielsen, Søstrup, mdtl. oplyst 1970 til forfatt.] og [Holbæk Posten 19/4, 19/7 og 18/10 1891].
20. [Nedergaard, 2. bd., s. 235] henviser til Mynster. [Vækkelsernes Frembrud i Danmark, II, s. 109] henviser til Martensen.
21. Bl.a. gdr. J. P. Jensen, Mogenstrup, første og mangeårig formand i Jernløse Foredragsforening. [Roskildebogen 1952, s. 62-63, v. pastor P. H. Petersen, Sdr. J.] Se også [Fra Holbæk Amt, 1919: Nogle Erindringer fra den storpolitiske Kamptid, v. Henning Jensen, s. 8f. og s. 35f].

præster, nogle af dem²¹ siges endog at have haft planer om at lave frimenighed. Flere kom i konflikt med sognepræsten efter 1884, foranlediget af præstens holdning til Søstrup friskole (se s. 49f), men bortset fra disse enkelte familier, var der ikke tale om nogen udpræget deling efter kirkelige retninger. Heller ikke da pastor Viggo Moltke kom til²² efter pastor Richardts afgang, skete der nogen splittelse. Han var uden tvivl mere »missionsk« end han var grundtvigsk, men ikke så meget, at det kunne holde mange væk fra kirken. Omkring århundredeskiftet gik der en indre-missionsk vækkelsesbølge over egnen, som især berørte mange unge mennesker.²³ Der blev i 1903 bygget missionshus i Søstrup (i Sdr. Jernløse benyttedes menighedssalen), og samtidig var der andre, der havde planer om at bygge forsamlingshus i Søstrup, uden at disse planer dog lod sig realisere.²⁴

- Dette til orientering om, hvilke retningslinier befolkningen i denne kommune tænkte og handlede efter, arbejdede sammen og delte sig efter. Man kan på dette grundlag danne sig et begreb om, hvilken jordbund kommunens skoler og lærere havde at arbejde på.

Det offentlige skolevæsens rammer

I 1880 var 167 af kommunens indbyggere skolepligtige børn.²⁵ Disse børn blev undervist på tre skoler: Sdr. Jernløse, Krøjerup og Søstrup. Krøjerup skole var den yngste; den var først oprettet efter, at Sdr. Jernløse skole i 1859 var nedbrændt, og man delte dette skoledistrikt i to. Først i 1908 blev det offentlige skolevæsen suppleret med endnu en skole, nemlig en forskole i Krøjerup distrikt, hvor den gamle skole ikke mere kunne rumme det voksende børnetal. - På hver skole var der kun 1 lærer.

Kommunens udgifter til skolevæsenet

Der vil ikke her blive foretaget en vurdering af, hvor tungt skolebudgettet vejede i det samlede kommunale budget, men derimod en vurdering af, hvor meget denne kommune ofrede sammenlignet med gennemsnittet for alle Merlose-Tuse provstis kommuner.

Den skematiske oversigt (tabel 2) over skoleudgifterne for Sdr. Jernløse-

22. Juni 1896. [Nedergaard].

23. [Nedergaard] og samstemmende enkeltberetninger fra sognets ældste i 1960erne. [G.N.s arkiv].

24. Bl.a. fordi den grund, man havde udset sig, efter pastor Moltkes mening lå så nær ved kirken, at husets forskellige funktioner ville kunne gøre skår i andagten. [Merl.-Tu. PA. 1903, Sdr. J.-Søstrup].

25. [Skoleberetninger Ki.-u.min.s 2. Ktr., - RA].

Tabel 2. Oversigt over kommunale skoleudgifter. Sammenligning mellem Sdr. Jernløse-Søstrup kommune og Merløse-Tuse provsti.
(se dog anmærkn. til første periode.)

område	år (incl.)	genst. for de pågældende år			genst. for de påg. år		ordinær udgift gnstl. årlig			ordinær+specielle udg.-gnstl. - årlig pr.:			
		antal td. htk.	antal indbygg.	antal skolepligt. børn	ordinære udgifter i kr.	specielle udgifter i kr.	kr. pr. td. htk.	pr. indb.	pr. sk. pligt. ba.	htk.	indb.	sk. pl. barn	
Sdr.J.-So.komm.	1877-79	466	1256 ²	165	2.714	-	5,8	2,1	16,4	-	-	-	
Merl. + Tuse herr. ¹	1877-79	9754	29130 ²	4105	69355	-	7,1	2,3	16,8	-	-	-	
Sdr.J.-So.komm. ⁵	1885.-86, -88.-89	482	1263	178	3123	0	6,4	2,4	17,5	6,4	2,4	17,5	
Merl.-Tuse provsti	sa.	8806	26882	3883	59089	0	6,7	2,1	15,2	6,7	2,1	15,2	
Sdr.J.-So.komm.	1895-99	484	1286	206	2979	646	6,1	2,3	14,4	7,4	2,8	17,5	
Merl.-Tuse provsti	sa.	8820	27133	4631	74220	6785	8,4	2,7	16,0	9,1	2,9	17,4	
Sdr.J.-So.komm.	1905/6-6/7	484	1318	ca. 177 ³	4565	0	9,4	3,4	25,7	9,4	3,4	25,7	
Merl.-Tuse provsti	sa.	8861	29056	ca. 4425 ³	109395	1653	12,3	3,7	24,7	12,5	3,8	25,0	
Sdr.J.-So.komm.	1905/06-9/10	484	1318	ca. 177 ⁴	7528	-	-	-	-	15,5	5,7	42,5	
Merl.-Tuse provsti	sa.	8861	29056	ca. 4510 ⁴	118281	-	-	-	-	13,3	4,0	26,2	

- [Øllgaard og Stennese, 1880]. Merl.-Tu. provsti omfatter et lidt mindre område end de to herreder. Ingen »spec.« udgifter er anført.
- [Trap] + [Forhandlingsprotokol for Sdr. Jernløse-Søstrup sogneråd].
- tallet for 1905, pr. 31/12.
- gnst. af 1905, 1908 og 1910 pr. 31/12.
- For disse og flg. perioder er kilden [Amtsr.-forh., trykt. LA og Kgl. bi. Antal skolepligt. bør. er pr. 31/12 de påg. år. [RA-Ki.-U.min., 2, ktr.: Skoleberetn.]

Søstrup kommune og for Merløse-Tuse provsti viser gennemgående ikke store afvigelser mellem kommunens tal og provstiets gennemsnitstal. Kommunen ligger lidt under provstiets gennemsnit, hvad angår udgiften pr. td. hartkorn, stort set også lidt under gennemsnittet målt på udgiften pr. indbygger, men i tidens løb skiftevis over og under provstiets gennemsnitsudgift pr. skolepligtigt barn. Dette gælder - bortset fra perioden 1905/06 - 1909/10 -, hvad enten der er tale om »ordinære« skoleudgifter eller de samlede skoleudgifter.

De »ordinære« udgifter omfatter for årene 1877-79 samtlige udgifter undtagen værdien af bolig og jord, offer og accidenter²⁶ samt udgifter ved nybygninger.²⁷ I hvor høj grad samme sondring har været anvendt de følgende perioder kan ikke klart gennemskues,²⁸ hvorfor de »specielle« udgifter også er anført og sammenlignet. (F.eks. må man formode, at offer og accidenter er indregnet i de ordinære udgifter i takt med, at disse lærerindtægter blev afløst af et fast beløb, lagt til lønnen og indregnet i kommunens lønudgift.) I budgettet er også indregnet tilskud til private skoler i kommunen, i Sdr. Jernløse-Søstrup 2 i periodens løb: 1 friskole og 1 pogeskole. Om tilskudene til disse se side 117ff.

Efter 1906/07 mangler specificering af ordinære og specielle udgifter. Der finder et skolebyggeri sted i kommunen i 1908 - forskolen i Krøjerup -, og da det er hensigtsmæssigt uden om denne specielle udgift at få et vist sammenligningsgrundlag mellem kommune og provsti i periodens sidste del, er der foretaget en særskilt beregning for årene 1905/06-06/07 alene. Den viser lignende resultat som de tidligere eksempelperioder. For det samlede 5-år i periodens slutning med de indregnede specielle udgifter ligger kommunens tal væsentligt over provstiets. Nybyggeriet gør sig stærkt gældende, og samtidig må man huske, at der kom en ekstra lærerlønning til ved forskoleoprettelsen, uden at de tidligere lønninger reduceredes.

Ikke bare et første blik på skemaet, men også en undersøgelse af bemærkelsesværdige tal på det viser, at kommunens udgiftsniveau i det store og hele ikke afviger fra det almindelige niveau i provstiet

26. offer = bidrag i kirken ved højtiderne. Accidenter = bidrag for kirkelige særtjenester. Det var svingende indtægter, men læreren havde et vist minimumskrav, det i givet fald kunne pålægges beboerne enkeltvis at opfylde.
27. [Øllgaard og Stennese, s. III.]
28. 1896 er de »specielle« udgifter vistnok: til anskaffelse, forrentning og afdrag af nye skolebygninger og skolelodder. [KA, pastor Richardt til sgrdt. 26/2-96].
29. En tredje skole, en pogeskole, som benyttedes af en del børn fra Krøjerup skoledistrikt, var beliggende i nabokommunen, Ondl.-Søndersted. Det var Helga Winklers skole i Sibberup, Søndersted sogn. [Samt. m. Jørgen Markussen, G.N.s arkiv].

Hvor langt strakte et årsbudget på ca. 3000 kr., voksende til ca. 4500 kr. inden 1908, ud over til aflønningen af 3 enelærere? - Hvilke ydre rammer for skolearbejdet kunne dette beløb skaffe?

I hver af kommunens 3 stråttækte³⁰ skoler fandtes 1 skolestue, hvis størrelse i Sdr. Jernløse var 3150 kubikfod, i Krojerup 3173 og i Søstrup 3550 kubikfod.³¹ Det svarede i 1880 til henholdsvis 126, 138 og 100 kubikfod pr. barn i skolen. Minimumskravet var 90 kubikfod pr. barn.³²

I alle 3 skolestuer var der i 1880'erne bræddegulv, i Sdr. Jernløse hævet et stykke over jorden, i de to andre skoler umiddelbart på jorden. Opvarmningen skete ved støbejernskakkelovne uden nogen form for afskærmning. Kun i Sdr. Jernløse fandtes et særligt rum til overtoj og skiftesko. Toiletterne - eller bedre: retiraderne - var meget primitive. Der var intet særligt rum til gymnastik, men kun nogle få »gymnastikapparater« på en grusbelagt plads, hvor børnene også legede.

Inventaret bestod af løse borde og bænke;³³ de lange med plads til mange ved hvert bord, og desuden af borde med faste bænke ved. En elev fra 90'erne fortæller³⁴ om Krojerup skole, at der var lange borde, »og der var så 3 tomands borde. Det var jo sådan, at disse her lange borde - der var til at gå på begge sider, men ellers gik de jo hele skolestuen igennem, 6 eller 7 kunne der da sidde ved det, ja, måske 8. Og de, der sad på bænken, de kunne læne sig op mod det næste bord . . .«. Endnu i 1907 var der et af disse lange borde tilbage, det betegnes som »en levning fra Fortiden« og bedes udskiftet.³⁵ Kun i Sdr. Jernløse var der allerede i 1882 fast forbundne borde og bænke,³³ hvilket dengang ansås for en fordel,³⁶ men bænkene havde intet ryglæn, og på ingen af kommunens skoler anvendtes borde og bænke »af nyere Konstruktion«.³³

Hvad inventaret i øvrigt angår, ser det ud til, at Sdr. Jernløse skole i 1872 havde fået en ny katederstol og en ny tavle. Lærer Jessen havde ansøgt sognerådet om det ved følgende formulering: »Kathederstolen i Sdr. J Skole er meget simpel og brøstfæddig og trænger haardt til snart af afløses

30. [Elevberetninger om bygningerne i 1890'erne. Breve 1966. G.N.s arkiv].

31. [Skoleberetning 1880, Ki.-u.min.s 2. Ktr., RA] omregnet i m³. - Pr. barn: 3,9, 4,3 og 3,1 m³.

32. Iflg. lov 8/3 1856, § 2, for nybygninger, men efterhånden i almindelighed det tilstræbte minimum (sa. lov § 3).

33. Denne og ovenstående oplysninger fra [Skolestatistik 1882/83. RA. Ki.-u.min.s 2. Ktr.]

34. [Karl Larsen, Sdr. J., samtale 1966. G.N.s arkiv.]

35. [KA, korresp.] brev fra lærer Jensen til sognrdt, 12/1-1907.

36. smign. spørgsmålenes rækkefølge i skemaerne til [skolestatistik] (se note 33).

af en ny. - Den sorte Trætavle har ikke Trediedelen af den lovbealede Størrelse.³⁷ - Dette har hele Tiden været mig til Ulempe og stort Savn, saavel ved Skrive- som Regneundervisningen; Tavlen er desuden meget ujævn i Sammenføjningerne og ubekvem at skrive paa . . .³⁸ Den videre brevveksling tyder på, at han har fået sit ønske opfyldt.³⁹ - Fra Sostrup ansøger lærer Jørgensen i 1899 om et nyt kateder og blækhus (»helst med Laag«) til bordene.⁴⁰ Alt dette lyder fattigt og simpelt; det må have været små udgifter. Men de var jo ikke de eneste.

Vedligeholdelse af skolebygningerne, herunder lærerboligen, var også en udgiftspost. Ganske vist tyder datidens korrespondance ikke på, at der har været nogen luksus på færde. Det er nødvendigt at tage de almindelige levevilkår dengang med i betragtning, hvis man ikke skal blive for rystet over standarden med hensyn til vedligeholdelse og renholdelse.

Breve fra lærerne fortæller om beskedne - synes vi - ønsker for deres boliger. De beder om at få tapetseret⁴¹, om at få repareret udhuskælderen, så den kan bruges - den står under vand.⁴² Om at få oliemalet en væg, der på grund af fugt afgiver alt for udmærkede livsbetingelser for tusindben (skolopendre), som falder ned i sengene til lærerfamilien om natten, - de må slå 25-30 stykker ihjel hver dag!⁴² Mere bekosteligt er det straks, når man beder om at få flyttet en væg,⁴³ eller om at få lagt bræddegulv i stedet for murstensgulv i forkokken og entré.⁴⁴

Disse og lignende andragender fra lærerne er der mange af. Et skøn over, hvor stor en del af budgettet den almindelige vedligeholdelse kunne andrage kan man måske danne sig ved sammenligning med en oplysning fra 1918, da det samlede skolebudget var vokset en del siden 1910. Lærer Jensen har da hidtil afholdt boligens vedligeholdelsesudgifter selv mod en årlig ydelse fra sognerådet på 25 kr. Belobet slår slet ikke til mere, siger han og beder om en anden ordning.⁴⁵ Direkte forandringer i indretning og udstyr formodes at måtte ligge i en anden udgiftsklasse, men også at forekomme sjældnere.

37. Iflg. lov 1814, § 53: »2 Alens Højde og 2 1/2 Alens Brede«.

38. [KA. korresp.] brev 16/2 - 1872.

39. [KA. korresp.] - brev 23/3 - 1872, hvor Jessen »takker for Henvisningen til rette Vedkommende og haaber . . . at . . . (manglerne) snart ville blive afhjulpne.«

40. [KA. korresp.] - brev 6/9-1899, Jørgensen til sgrdt.

41. [KA. korresp.] lær. Jørgensen til sgrdt. 2/8-1907 og 20/5-1911.

42. [KA. korresp.] lær. Petersen. Sdr. J., til sgrdt. 2/4-1901. NB! lærer Petersen var veltalende.

43. [KA. korresp.] lær. Jensen til sgrdt. 5/4-1899.

44. [KA. korresp.] lær. Jensen til sgrdt. 5/4-1899.

45. [KA. korresp.] Lær. Jensen til sgrdt. 26/3-1918.

I periodens sidste del betyder også renholdelsen en særlig udgift. » . . . da Gulvene, særlig i Spisestuen,⁴⁶ i høj grad mangler Fernis og derfor er meget besværlige for Rengoringskonen at holde rene, og jeg synes, at det ikke er rigtigt, at Konen skal arbejde under disse ugunstige Forhold, har jeg tænkt mig, om der ikke . . . kunne foretages en forelobig Fernisering af Gulvene«, - sådan skriver lærer Jensen i 1907 til sognerådet.⁴⁷

I 1880 stillede loven ikke andre krav til rengoring, end at skolestuen blev fejlet 2 gange ugentlig.⁴⁸ Om praksis i de tre skoler oplyses i 1882, at gulvvask foretages henholdsvis »sjældent«, »2 Gange aarligt« og »1 Gang aarligt«.⁴⁹ Fra 1890'erne fortæller elever⁵⁰, at Sdr. Jernlose skolestue blev fejlet og sandstroet daglig og vasket ved eksamen, Sostrup Skolestue blev fejlet daglig og vasket om lordagen, og Krojerup skole blev gjort pænt ren af en kone - eleverne skulle have skiftesko her. I Sdr. Jernlose gik man i hvert fald indtil 1896 med træsko i skolestuen - også læreren, selv om han af og til kom lige fra stalden.

I 1900 kom en ministeriel bestemmelse⁵¹ om, at skolestuens gulv og inventar skulle overtorres daglig med en fugtig klud, samt vaskes 1 gang om måneden. Disse nye minimumsbestemmelser har altså ikke været overflodige for denne kommunes vedkommende, da de ligger over standarden i kommunens gældende praksis.

Rengoringspligten hvilede helt indtil 1905 på læreren; derefter kunne han kun mod særligt vederlag pålægges denne pligt. Fra dette tidspunkt forudså man fra ministeriets side daglig gulvvask og ugentlig sæbevask⁵², uden at dette dog siger noget helt bestemt om, hvor ofte det blev gjort i praksis. Men under alle omstændigheder var rengoringen ikke for 1905 nogen særlig udgift for kommunen, - indtil da regnedes den for betalt gennem lærerens ordinære aflønning.

Alt i alt bliver hovedindtrykket, at kravene til vedligeholdelse og fornyelse af lokaler og inventar var yderst beskedne i det meste af denne 30-årsperiode sammenlignet med, hvad man senere er blevet vant til.

46. skolebornenes spiserum.

47. [KA, korresp.] 12/1-1907.

48. Instruktion for lærere ved almueskolerne på landet, 1814, § 8.

49. [Skolestatistik 1882/83, Ki.-u.min.s 2. Ktr., RA.]

50. Anna og Chr. Larsen, Sdr. J., om Sdr. J. skole; Chr. Nielsen, Algestrup, om Sostrup; Karl Larsen, Sdr. J., om Krojerup. Denne sidste var langt bedre renholdt, iflg. Karl Larsen, end Sondersted, hvor han også gik i skole. [G.N.s arkiv].

51. [Min.s. cirk. af 14/2-1900.]

52. [Min.s cirk. af 26/2 1905.] Det er en vejledende vedtægt for skolernes renholdelse, med fremhævelse af hovedpunkter som de nævnte. Inspirationen til dette cirk. var tuberkulose-loven af 14/4 f.å.

Materiale til undervisningen

Fra Krojerup skole findes en fortegnelse over skolens undervisningsmateriale i 1901⁵³. Den lyder på følgende: 4 vægkort (Verden, Europa, Danmark, Palæstina), en »syngetavle«, d.v.s. en nodetavle⁵⁴, 50 historiske og 50 naturhistoriske billeder, 42 læsebøger, 32 skriftlæsningsbøger, 2 bibler, 6 stk. Ny Testamente, 40 regnebøger, 1 lille globus, 20 sangbøger med en melodibog og 2 »Danmarks Melodier«.

I Krojerup undervistes på det tidspunkt 61 børn, så det er klart, at de enkelte børn ikke har kunnet blive fuldt forsynet med bøger af denne bestand. Men det var heller ikke meningen. Ifølge lovens bestemmelser⁵⁵ var det offentlige pligtigt at anskaffe de bøger, der kun brugtes på skolen; alle øvrige skulle bornene forsynes med hjemmefra - kun fattige børn fik disse til låns for offentlige midler. En elev fra skolen, hvis skolegang ophørte netop på det tidspunkt, da denne fortegnelse blev lavet, beretter⁵⁶, at bornene selv betalte og altså ejede regnebøger, bog til danmarkshistorie, geografi og bibelhistorie, katekismus og salmebog. Det svarer til lovbestemmelserne, at regnebøger skulle betales af forældrene, hvis de benyttedes udenfor skolen, så der er rimelighed i, at regnebøger både nævnes i skolens fortegnelse og som forældrenes anskaffelse. - Det daglige forbrug af papir var lille, det drejede sig kun om stilebøger og forskriftbøger til skrivning. Ellers brugtes skifertavler, bornenes egne. Penne og grifler kunne købes på skolen.⁵⁶

Fra kommunens to andre skoler givet elevberetninger samme billede.⁵⁷

Til lærerens brug ejede Krojerup skole ifølge fortegnelsen en lille samling på 10 bøger ud over de nævnte. Det drejede sig om nogle håndbøger og eventyrsamlinger og et par bøger til religionsundervisningen. Der foregår en ikke helt lille udskiftning af diverse skolebøger i de følgende år.⁵⁸ Det synes at være sket i takt med, at de forhåndenværende eksemplarer er blevet slidt op, ligesom man supplerede de forhåndenværende bogsæt, når de var slidt i stykker, eller når elevtallet voksede, så man fik brug for flere.⁵⁹

53. [Embedsbog for Krojerup skole.]

54. Nodetavle - 2 x 1 1/2 alen - med 9 påmalede systemer, deraf 3 med noder på, de øvrige blanke til undervisningsbrug. [Plan for Sangundervisningen på Landet af 30/5-1899, § 10.]

55. [Lov 29/7 1814 for landet, § 67.]

56. Karl Larsen, Sdr. J., i brev 11/7 1966 til forf. [G.N.s arkiv.]

57. Chr. S. Nielsen, Algestrup, om Sostrup; Chr. Larsen, Sdr. J., om Sdr. J. [Breve til forf. aug. 1966. G.N.s arkiv.]

58. Fortegnelsen i embedsbogen anfører, hvornår bøger efter 1901 er anskaffet, og hvornår udgået.

59. [KA, korrespondancer mellem sogneråd og lærere.]

Som det ses var beholdningen af undervisningsmateriale sparsom i 1901 og tiden deromkring. Endnu sparsommere har den været i 1880, da i hvert fald de historiske og naturhistoriske billeder tidligst kan være anskaffet omkring midten af 1890'erne⁶⁰ og det er usandsynligt, at der har været en så omfattende billedsamling før deres anskaffelse. Ellers har situationen nok ikke været så meget anderledes. Fagkredsen var (i hvert fald på papiret, se s. 68 om lærer Jessen) i alle tre skoler den samme i 1880 som i 1901⁶¹, lovens minimumskrav til boganskaffelser var de samme, og bestemmelserne om fordelingen mellem skolens og forældrenes boganskaffelser var uændrede.

Skolegangens omfang og fordeling

Kommunen havde fra 1880 den skolegangsordning, der var almindelig på Sjælland og også i andre dele af landet: ældste klasse gik i skole 4 dage om ugen i vinterhalvåret og 2 dage om ugen i sommerhalvåret. Yngste klasse havde så 2 dage om vinteren og 4 dage om sommeren. Indtil 1880 havde Sostrup skoles ældste klasse kun haft 1 ugentlig skoledag om sommeren, men det blev ændret så ordningen blev ens for alle kommunens 3 skoler.⁶²

Herefter fortsatte ordningen 2-4, 4-2, indtil der i 1897 indførtes hverdagsundervisning, d.v.s. at hver klasse skulle gå i skole 3 dage om ugen hele året.⁶³ Der blev imidlertid stor modstand mod denne ordning, således at man efter langvarige forhandlinger først i 1901 fik ordningen af 1897 endeligt fastlagt. Hermed havde kommunen en skolegangsordning, der i samtiden regnedes for pædagogisk fordelagtig (se s. 173ff.) indenfor de reelt foreliggende muligheder på landet.

B. DE ENKELTE DISTRIKER OG DE ENKELTE LÆRERE

I det foregående er der fortalt generelt om en række forhold i kommunen, og der er forsøgt en statusbeskrivelse af skolens materielle vilkår. Herefter følger nu en fremstilling af forholdene i de enkelte distrikter under den enkelte lærer.

60. De naturhist. billeder blev autoriseret ved cirk. af 11/6-1894. [Love og Eksp. 1893/94, s. 403]. De historiske billeder er fremstillet i årene 1890-97, ca. (De synes ikke at være blevet autoriseret.)

61. [Skoleberetninger, Ki.-u.min.s 2. Ktr., RA.]

62. [Merl.-Tu.PA, 61/1880].

63. [Merl.-Tu.PA, 179/97,] skolekomm. t. skoledir. den 18/5-1897] og [kommunens skole-dagbøger.]

Den enkelte lærers personlighed vil her komme i forgrunden, og en række konkrete træk i undervisningen og i forholdet mellem læreren og både børn og voksne skal tegne livet i og omkring skolen så konkret som muligt. Herved vil de individuelle træk, mangfoldigheden og nuancerne få deres fulde ret, og dette regnes for en væsentlig forudsætning for derefter at kunne behandle emner af mere generel karakter for kommunens skolevæsen. Det er nemlig kun på baggrund af kendskab til de enkelte lærere og deres virke, at man kan gøre sig håb om mere præcist at karakterisere motiverne bag befolkningens holdning til skole og undervisning.

I den forbindelse må man kunne spørge, om der var forskel på befolkningens holdning specielt i eget skoledistrikt under en bestemt lærer og holdningen til kommunens skolepolitik i almindelighed? Og man kan forsøge at få svar på spørgsmålet: hvor meget var befolkningens generelle holdning til skole og undervisning bestemt af lærerpersonerne og de særlige forhold, de skabte ved det lokale skolevæsen, og i hvor høj grad var den uafhængig heraf?

B. 1. Søstrup sogn

Skolevæsenet i Søstrup sogn og skoledistrikt var i næsten hele perioden præget af et åbenlyst modsætningsforhold mellem dele af befolkningen og den offentlige skoles lærer P. Kr. A. Jørgensen. Modsætningsforholdet førte i 1884 til oprettelse af en friskole, og denne skole opretholdtes, indtil lærer Jørgensen forlod sognet i 1920, men så ikke en dag længere.

Der har ikke blot i befolkningen og omkring skolen oprindeligt været forhold, der gav stof til konflikten, men den videre udvikling og dermed næsten samtlige udsagn er bestemt af det en gang etablerede modsætningsforhold. Det vil derfor være nødvendigt at prøve at trænge ind i baggrunden for dette og følge dets første udvikling.

Før 1884

Lærer Jørgensen kom til Søstrup skole i 1875. Han var på det tidspunkt 25 år og var udrustet med en 1. karakter fra Jonstrup seminarium og med 3 1/2 års erfaring i at undervise.¹ Han var opvokset som søn af en overskovfoged², havde været ved militæret en tid, men ellers ikke ved andre erhverv som voksen¹. Han havde kun været 17 år, da han kom på seminariet.

1. 1 1/2 år som huslærer, 1/4 år som vacanslærer i Stenlille, 1 3/4 år i Stokkebjerg biskole. [Lærere og Læri. i Holbæk amt. 1880. Ki.-u.min. 2. ktr., RA.]
2. [Den jonstrupske Stat 1790-1891, v. Anders Petersen]: fødselsdato: 8/11 - 1849.
3. Erklæring af 2/12-1891, gengivet i skriv. fra past. Richardt til amtsrådet 5/1-92. [Ho. amtsr. 173/1893].

Om hans tid i almueskolen, før han kom til Søstrup, foreligger kun et senere udsagn fra provst Ravn, som var præst i det sogn, hvor lærer Jørgensen havde været ansat. Det går ud på, at han havde været »meget afholdt«.³

I Søstrup var han en meget omhyggelig embedsmand. Hans protokolføringer bærer vidnesbyrd om en ordensmand, såvel som samtlige skrivelser fra hans hånd er præget af korrekthed og klarhed⁴. På et tidspunkt, hvor provst Ravn endnu ikke var blevet præsenteret for direkte kritik af lærer Jørgensen, udtalte han: »Læreren i S . . . Statsskole er en ung meget dygtig Mand og Skolens Tilstand er meget god«.⁵

Fra de årlige beretninger til ministeriet⁶ kan hentes vurderinger af »lærerens flid, duelighed og sædelighed« samt af børnenes fremgang. Bemærkningerne om lærer Jørgensen og skolebørnene i Søstrup er ganske identiske med bemærkningerne for kommunens andre skoler. Børnenes fremgang betegnes i alle årene 1879-84 inklusive som »meget god« (eller »mg«), læreren som: »Flittig, duelig, sædelig«. Dette er ganske normalt i provstiet og betegner alt i alt lidt mere end det tilfredsstillende, snarere at man er godt tilfreds. Vurderingerne blev givet af skolekommissionen.

Man kunne tænke sig, at der i en skoles forsømmelsestal (se generelt især s. 244 ff, samt s. 203 ff. og s. 259 ff.) også kunne hentes oplysning om, hvordan læreren fungerede. - Forsøger man det for Søstrups vedkommende, viser der sig følgende billede: I 1880 var tallet for Søstrup skole 17,9% . For de andre skoler i kommunen var det 12,8 og 14,0, mens den for hele provstiet kan beregnes til 20,4% som et gennemsnit af de enkelte skolars forsømmelsesprocent. I 5-året 1880-85 er den tilsvarende procent for hele provstiet 19,0, for Søstrup 15,1% og for kommunens andre to skoler 11,4 og 12,5% . Der kan således ud fra forsømmelsesprocenterne alene kun siges godt om skolen sammenlignet med det almindelige niveau i provstiet. At Søstrup ikke helt er på linie med de andre to skoler i kommunen kan i de år skyldes den nylige udvidelse af sommerskolegangen i Søstrup til det omfang, der i forvejen var indarbejdet i disse skoler. I betragtning af lærer Jørgensens hele embedsførelse, der synes meget korrekt, er der grund til at tillægge hans forsømmelsestal større pålidelighed end de flestes.

Det lader sig ikke gøre ud fra de oplysninger, der her er samlet op, at karakterisere Søstrup skole og dens lærers embedsførelse - herunder til dels selve undervisningen - som dårlig eller utilfredsstillende. Dette gælder såvel autoriteternes vurdering som den tilkendegivelse om skolens tilstand, man kunne tænke at se i forsømmelsestallene. - Søstrup skolevæsen fungerede snarere, såvidt det fremgår af det foreliggende, upåklageligt.

4. [Dagbøger og embedsbøger fra Sø. skole samt breve fra læ. Jørg. til diverse myndigheder.]
5. Til Holb. amtsr. 2/12-85, idet han ikke ser grund til at give Sø. friskole tilskud. [Ho. amtsr. 202/1886.]
6. [Skoleberetninger. - Ki.-u.min.s 2. ktr. - RA.]

Friskole

Det fremgår imidlertid af udviklingen fra 1884 og fremefter og af sene betragtninger om forholdene, at befolkningen ikke fandt skoleforholdene upåklagelige. Hvad var det, der gjorde så mange så utilfredse, at de påtog sig at starte en friskole?

Et indtryk af egnens politisk-kulturelle præg har man i nogen grad kunnet få gennem Jernløse og Omegns Foredragsforening. Blandt foreningens medlemmer fra Søstrup sogn var et stort antal, som blev tilknyttet friskolen eller var med til at rejse den.⁷

Alene på det grundlag kan man således danne sig et indtryk af, at friskolekredsen havde tilknytning til den grundtvigske bevægelse. Men herudover er det muligt via et avisreferat fra friskolens indvielsesfest at give et indtryk af, hvad man gik ud fra, og hvor man knyttede til, da man skulle starte friskolen. Efter behandlingen af dette referat følger så en udredning af de aktuelle bevæggrunde, beboerne havde til at gå i gang med skoledannelsen.

Indvielsesfest. - Personer og synspunkter

Indvielsen foregik den 7. juni, 1884.⁸ Hovedtaler var mejeriforpagter Burchardi, Birkendegård. - Allerede dette kan måske undre nogle, der nok ved, hvad en grundtvig-koldsk friskole er. Man måtte vel snarere have forventet en grundtvigsk præst, helst en valgmenighedspræst. - Næste taler var forstander Jakob Hansen, Favrbogård landbrugsskole, der var født og opvokset i Søstrup sogn. Tredie taler var den hørupske folketingsmand Schjøttz.⁹ Derefter talte skolens nyansatte lærer Anders Villemoes. De tre sidste talere var fhv. folketingsmand (venstre, radikal) gårdejer Ole Pedersen, Sasserup, maskinbygger og venstremand Niels Hansen (se s. 146, note 43), Smedelundshusene ved Holbæk, og redaktør Toksvig fra den refererende lokale Berg-avis.

Talerrækken kan ikke undgå at give indtryk af større tilknytning til det venstrepolitiske og det landøkonomiske, end til det grundtvig-koldske. Yderligere skal det bemærkes, at den eneste taler fra sognet foruden værten, tomrer Jens Nielsen, Søstrup, der bød velkommen, var Ole Pedersen, som ikke havde skolesøgende børn på det tidspunkt, men var den ledende mand i sognets politiske og økonomiske aktiviteter.

Det fremgår af Burchardis tale, at han har fået en henvendelse fra sognet, da man påbegyndte arbejdet med friskoledannelsen. »Jeg mærkede, da

7. Af 26 Sostrup-medlemmer i første sæson blev 18 tilknyttet friskolen [Kr. Nielsen og Chr. Hansens gennemgang af medlemslisten].

8. [Holbæk Amts Dagblad, den 8. og 10. juni, 1884.] Bladet hørte til den Bergske presse.

9. [Elberling, II, s. 183.] E. E. H. Schjøttz, 1848-1901, i folketinget fra 1882-1890. Valgt i Mariager-kredsen, cand. jur. overretssagfører.

Folk her henne fra henvendte sig til mig, at det var Alvor, at man vilde have en Friskole her«. Og han fortsætter: »Jeg takker Dem, fordi De lød mit Raad om at tage Villemoes til Lærer. Jeg kjenner ham som en dygtig Mand.« Burchardi var medlem af Ubberup valgmenighed, og Villemoes var det i hvert fald fra og med Søstruptiden¹⁰; mens han i forvejen havde været elev på Vallekilde højskole. Der kan altså næppe være tvivl om, hvad forbindelsen imellem dem byggede på, og det grundtvigske er hermed inde i billedet. Det kommer det yderligere, idet Burchardi taler om at fjerne »Sydens Trællemærke. Det skal gaa op for flere, at vi ere frigjorte ved Daaben.« Han erklærer derefter friskolen sin kærlighed for det tillidsforhold, der hersker mellem lærer og forældre og for dens fortælling og sang i stedet for den strenge lektielæsning. Gennem friskolen søger forældrene »Sikkerhed for, at Skolen kan hjælpe deres Børn til at blive i deres Daabs-pagt«. Så vidt det grundtvig-koldske i Burchardis tale. Det grundtvigsk-folkelige træder frem, når han udtaler sit håb om, at friskolen skal hjælpe flere til at forstå, »at vi er et i borgerlig Henseende frit Folk,« og når han taler om »Uvidenhedens Trællemærke«. »Jeg ønsker, at mine Børn skal træde ganske anderledes i Skranken for Frihed, Retsind og alt Godt, end jeg . . .«. Derimod er det hans tilknytning til landbrugserhvervets fremskridtskamp, der viser sig, når han derefter glider over i onsker om, at de unge må lære at bruge deres kræfter langt bedre, end han selv har lært, og derefter siger: »Se vi til Landvæsenet, da er det en Kjendsgjerning, at de Unge kommer til at sidde dyrere end vi Ældre, derfor maa Ungdommen op, frem, meget bedre frem end vi Gamle, frem i Kundskab og Dygtighed«, og når han erklærer friskolen sin kærlighed, fordi han »tror, at den vil hjælpe den unge Slægt fremad.«

Jakob Hansen glædede sig indledningsvis over de gode ting, der nu også voksede op i hans hjemegn - først foredragsforeningen og nu friskolen, og derefter talte han om det gode forhold mellem skole og hjem. - » - det er noget andet, end naar Forældrene skal lade deres Born undervise, ikke alene af en frihedsfjendsk, men ogsaa en barnefjendsk lærer . . .«. Jakob Hansen ser således friskolen som en del af et grundtvigsk oplysningsarbejde, og han anklager lærer Jørgensen for hans politiske holdning og hans forhold til bornene.

Folketingsmand Schjøttz var »statsskolemand«, men mente, at friskolerne var en gavnlig konkurrence til statsskolerne, så længe disse endnu ikke var bedre, end de var. Derefter fremhævede han ønsket om, at bornene kunne blive gjort »bekjendte med de almindelige statsborgerlige Rettigheder og

10. Burchardi iflg. [Claus Bjørn: Folkehojskolen og andelsbevægelsen, i Arb. f. Da. Skolehist., 1971, s. 22]. Det fremgår af provstearkivet, at Villemoes loste sognebånd til pastor Hoff, Ubberup.

Pligter, saa de i en ældre Alder kunne være klar over deres Plads i Samfundet og faa Lyst til at værne om Friheden.«

Ole Pedersen sagde bl.a., at det var en fejl ved den nuværende skoleordning, at statsskolelærere ikke kunne afskediges. Endelig skal fremhæves fra lærer Villemoes's tale, at han henviste til Pestalozzi - oplysning som en hjemmets gerning -, at han fremhævede lærerpersonlighedens betydning, lagde vægt på det kristelige grundlag, og mente, at børn på intet tidspunkt skulle bydes mere viden, end at de altid tørstede efter mere.

Hovedindtrykket af dette referat bliver, at med udgangspunkt i en tilknytning til venstrepolitiske og landbrugsfaglige kredse, får forældrekredsen her præsenteret den grundtvig-koldske ideologi med en stærk tilsætning af rent politisk målsætning, af erhvervsfremmende oplysningsmål og af betragtninger over det offentlige skolevæsens ringe brugbarhed i sin nuværende form både generelt og lokalt set. - Og at de har fået ansat en lærer, der synes at vide, hvilket grundlag han vil arbejde på, og hvis undervisning skulle kunne præge skolen i grundtvig-koldsk retning.

Hverdagen bag taler og ideologier. - Partipolitik?

I et brev til amtsrådet i 1886 i anledning af en sag om tilskud til Sostrup friskole¹¹ skriver lærer Jørgensen bl.a. » . . . efter den almindelige Folke mening her i Skoledistriktet skyldes den af en Del Beboere her i Sognet oprettede Friskole ene og alene mit politiske Standpunkt. . . . Den bitre Stemning imod mig har givet sig Udslag i en Række Chikanerier, hvortil jeg mener at kunne henregne Friskolens Oprettelse som et Led den politiske Uvillie jeg i de senere Aar har været Gjenstand for.«

Et eksempel på, hvad lærer Jørgensen ellers har været ude for af »chikanerier«, mener jeg at se i følgende beretning, der stammer fra lærer Jørgensen, her gengivet af en af hans elever,¹² der var hojremand som sin far: »Han har selv fortalt mig, at kort efter, at han var kommet, var der sognerådvalg¹³, og han gik til valg, - og han kendte jo ikke et menneske. Så stemte han på godsejer Lunn på Knabstrupgård, for han mente, at han da havde forstand på det. Det blev taget ilde op - - Og så ville de ivrige politikere ikke have noget med ham at gøre. De var jo Venstre de fleste af dem. Allerførst ville de ikke ofre til ham i kirken. Så klagede han, og de fik besked om at betale det offer. En aften fulgtes de så ad - jeg ved ikke hvor mange, en 5-6 stykker af venstregårdmændene, derop, de bankede på, og

11. [Ho. amtsr., 202/1886] Erklæring af 8/7-86, som lær. J. er blevet bedt om i anledn. af kritik mod ham. (Se også senere).

12. Chr. S. Nielsen, Algestrup, samt. m. forf. 1966. [G.N.s arkiv.]

13. Det må være valget den 22/11 - 1879. [Komm.s valgprotokol].

Jorgensen lukkede op. Vi kommer for at ofre. Men det er da dejligt, sagde Jorgensen, værsgo at komme ind. De blev bragt til sæde, og så åbnede Jorgensen døren ud til køkkenet og sagde til husbestyrerinden: Kom med så og så mange øller, for her er kommet penge til huse. Så gik det jo. «

Denne beretning synes at henvise til en faktisk forekommet situation - selv om den kommer fra Jorgensen -, og selv om den kan have fået sine spor af tiden og gentagne gengivelser og evt. hore til efter 1884. Den bliver i sit politiske indhold bekræftet fra anden side, fra gamle friskoleelever og børn af tidens venstremænd: »Åe, han var jo højremand - kras højremand.«¹⁴

Der kan næppe rejses tvivl om, at lærer Jorgensen havde ret, når han mente, politik havde medindflydelse på friskoledannelsen. Det stemmer med, at det netop var i 1884, man oprettede skolen. Det var et år med en hojspændt politisk atmosfære og med kraftig aktivitet på den folkelig-politiske front. Det var samme år, man oprettede brugsforening i sognet, og i foredragsforeningen samlede man ind til »de nødlidende i København«.¹⁵ - Indvielsesreferatet kan kun tjene til at bekræfte denne almindelige mening hos friskolestifternes efterkommere såvel som hos lærer Jorgensen. Men som Jakob Hansens tale om »barnefjendsk« antyder, så var politik ganske vist medbestemmende, men ikke eneafgørende.

»Folk kunne vel ikke sa godt med ham . . . «¹⁶

I de første år efter friskolens start søgte kommunen om godkendelse af et tilskud til den, og det medførte som nævnt en sag i amtsrådet.¹⁷ Det, der i denne forbindelse interesserer, er ansøgernes og anbefalernes begrundelse for at tilskudet burde ydes.

I ansøgningen¹⁸ til amtsrådet fremhævede sognerådet friskolens gavnlige indflydelse. Fra skolekommissionen¹⁸ erklærede præsten - som mindretal, at skolen ikke afhjalp noget savn, og at »hvad Grunde de Mænd derfor have havt, der have oprettet Friskolen, det maa blive deres Sag«. Han kunne altså ikke anbefale tilskudet. Fra venstremanden, amtsrådsmedlem Jakob Hansen, der var født og opvokset i sognet, erklæredes¹⁹ at »pålidelige Mænd« regnede undervisningen i friskolen for god, og at lærer Jorgensen

14. Chr. Hansen, samtale 1966, forespurgt om baggrunden for friskoledannelsen. [G.N.s arkiv].
15. [Foredragsforeningens medlemsbog, opgørelse over bidragene] Må ses som en solidaritetsgestus overfor arbejderne og som et modtræk mod Højre.
16. Kr. Nielsen, Sø., samtale 1966. [G.N.s arkiv.]
17. Sognerådet skulle iflg. loven have amtsrådets tilladelse til at afholde en sådan udgift af kommunens kasse.
18. [Ho. amtsr. 202/1886.]: ansøgn. af 5/11-85; erklæring af 1/12-85.
19. [Ho. amtsr. 202/1886.] erklær. af 8/12-85.

siden friskolens oprettelse havde gjort sig særlig umage med undervisningen af bornene i sin skole.

Alt i alt var der altså ikke i første runde nævnt et ord om modsætningsforholdet til lærer Jørgensen, næppe et kritisk ord om hans undervisning heller. Men mundtligt - på et amtsrådsmøde - hævdede Jakob Hansen, at friskoleoprettelsen var nødvendig »paa Grund af det Forhold, hvori mange beboere stod til skolelæreren i Søstrup, idet de, særlig i Betragtning af Læreren kristelige Standpunkt, måtte finde det uforsvarligt at betroe ham deres Borns Undervisning.«²⁰ Forelagt dette til udtalelse fastholdt de to valgte medlemmer af skolekommissionen, at det ifølge pålidelige vidners udsagn var rigtigt, »navnlig med Hensyn til Ædruelighed, samt at flere af Bornene tidligere . . . har klaget over flere af Læreren brugte Udtalelser overfor dem, hvilket tilsammen naturligvis har været tilstrækkelig Grund« til ikke at betro ham deres børn. Præsten derimod, havde aldrig hørt om eller mærket til hverken det ene eller det andet, og havde heller ikke, da han skulle tale ved friskolens indvielse, kunnet få angivet nogen grund for skolens oprettelse, hvorfor han da også nægtede at tale.²¹

Erklæringskrigen fortsatte med, at provsten fandt,²² Jørgensens religionsundervisning hvilede på et kristeligt standpunkt, og Jørgensen selv²³ nedlagde »en bestemt Protest« mod beskyldningerne såvel for ukristelighed som manglende ædruelighed. »Jeg er mig bevidst at have ført en Vandel, som jeg kan være bekendt overfor ethvert Menneske«. Ligeledes mente han ikke, han havde udtalt sig ubehørigt overfor bornene. - Men politik var grunden, skrev han, sådan som citeret foran fra samme brev.

Man kan resumere:

Provsten kunne erklære, at Jørgensens religionsundervisning var i orden, men dermed var jo intet sagt om, hvorvidt »tonen« i undervisningen svarede til befolkningens forventninger og krav. - At præsten var den sidste, der ville se eller høre om eventuel beruselse hos læreren, kan man vel regne med. Et andet er, hvilke krav man i det hele taget ville stille til en lærers ædruelighed, ikke mindst udenfor skoletiden. - De forargelige bemærkninger til bornene regnede man på højere sted ikke med, efter at læreren havde erklæret alting i orden.

Det er muligt, at beboernes sag var en dårlig sag, at den grundedes på stemninger, oppisket af sladder og politisk uenighed. Men det er også muligt, at sagen var god nok, men dårligt ført. Hvad der kan slås fast, er, at

20. [Ho. amtsr. 202/1886.] gengivet i skriv. af 30/5-1886 fra amtmanden. (modet var den 16/5).

21. [Ho. amtsr. 202/1886,]: begge erklæringer pr. 19/6-1886.

22. [Ho. amtsr. 202/1886,] provstens skriv. af 22/6-1886.

23. [Ho. amtsr. 202/1886,] erklær. af 8/7-1886.

hvis amtsrådet havde regnet dyb uoverensstemmelse og mangel på kontakt mellem lærer og befolkning for ødelæggende for skolens arbejde, så havde der alene i de oplysninger, der var fremlagt, været grundlag for at tillade sognerådet en årlig ydelse af 40 kr. (hvad man havde søgt om) til den friskole, der skulle afhjælpe situationen. Men amtsrådets flertal kunne åbenbart kun se tilskudet begrundet, hvis ansvaret for uoverensstemmelsen kunne placeres hos læreren - og det fandtes ikke dokumenteret. Flertallet lód sig overbevise af lærer, præst og provst om, at det var fuldt forsvarligt for beboerne at lade deres børn undervise af lærer Jørgensen.

Friskolekredsens pædagogiske program - en del af baggrunden?

Ligesåvel som politiske grunde fra Venstreside ikke kunne anføres overfor amtsrådets højreflertal havde det heller ikke nyttet at fremføre pædagogiske argumenter i grundtvig-koldsk retning. Det kan altså ikke på forhånd udelukkes at noget af modsætningsforholdet kunne findes i befolkningens pædagogiske overbevisning, selv om intet i sagens akter henviser til en sådan.²³ - En oversigt over friskolens udvikling kan belyse spørgsmålet.

Som indivislesreferatet viser, behøver der ikke at have ligget nogen som helst pædagogisk overbevisning bag valget af Anderes Villemoes til skolens første lærer. Han kan være blevet ansat først og fremmest på Burchardis anbefaling. Men lagde Villemoes's undervisning eventuelt grunden til en sådan overbevisning?

Om Villemoes's undervisning udtalte provst Ravn i 1891 efter en visitats: » Skolen har et grundtvigsk Præg, med Sky for Udenadlæsning og Examensvæsen. Den kan vel ikke staa Maal med de bedre Statskoler; men Tilstanden forekom mig dog ret tilfredsstillende, og Læreren . . . , der er oplært paa Askov og Vallekilde Folkehøjskoler, gjorde Indtrykket af at omfatte sin Gjerning med Interesse.«²⁵ - Tilsynet med skolens religionsundervisning blev foretaget af pastor Hoff's kapellan, Ubberup valgmenighed.²⁶

Skolen var altså - som man også måtte forvente efter Villemoes's indvielsestale - i denne tid en grundtvigsk friskole, såvel hvad specielt religionsundervisningen angik som i den pædagogiske linie som helhed. Hvadenten skolekredsen ved ansættelsen af Villemoes har vidst, hvordan hans undervisning ville være, eller kun få blandt forældrene har gjort sig tanker om det spørgsmål, så er hans linie blevet accepteret. Der er kun meget få anmærkninger i kommuneskolens protokol om »ankommen fra Friskolen« - 9 i hele

24. Måske antydes lidt i den retning i Jakob Hansens klage over lærerens kristelige standpunkt, (s. 45), men det opfattedes ikke sådan af provst og amtsråd.

25. [Ho. amtsr. 173/1893] Provsten til amtsrådet den 2/10-1891.

26. [Merl.-Tu. PA. 296/91] Pastor Leth. Nr. Jernlose, til skoledirektionen.

Villemoes' periode²⁷ -, og der forlyder intet om, at der skulle være andre grunde end økonomiske²⁸ for Villemoes' afgang ved årsskiftet 1893. Friskolens elevtal voksede støt i hans tid.²⁹

Ganske vist lykkedes det ikke i de første år kommunen at opnå godkendelse af årlige tilskud til friskolen, fordi pastor Richardt vurderede tilstanden i friskolen meget lavt, samtidig med at han fremhævede lærer Jørgensens undervisning, støttet af provstens udsagn.³⁰ Men det støt voksende elevtal overbeviste efterhånden - sammen med provstens til dels anerkendende visitatsbemærkninger (citeret ovenfor) - selv amtmanden om berettigelsen af et tilskud. Den store elevtilslutning gav ham formodning om, at kommuneskolen ikke havde de bedste forhold.³¹ Tilskudet bevilgedes første gang i 1890.³²

Det må nævnes, at sognerådet mødte modstand mod sin tilskudspolitik også fra kommuneboere. I 1890 indsendtes en protestadresse til amtsrådet:³³ private foretagender må kunne svare sig selv; skatteydernes penge skal ikke bruges til støtte; så hellere eventuelt en pøgeskole knyttet til distriktets offentlige skole. Adressen havde 90 underskrifter, mænd, der ikke var medlemmer af foredragsforeningen f.eks., og 52 boende udenfor Søstrup skoledistrikt. Der er mange husmænd og flere personer, kendt som Højremænd.³⁴

Efter lærerskiftet i 1893 holdt friskolens elevtal sig omkring 40-50 ligesom kommuneskolens, men var nu ikke stigende. Først fra slutningen af 90'erne fik friskolen i en periode langt flere elever end kommuneskolen,³⁵ men da spillede særlige forhold ind (se s. 92 ff).

27. [Søstrup skoles dagbøger]: 1884: 1, - 1885: 1, - 1887: 2, - 1888: 1, - 1889: 1, - 1891: 3. Det var i alt 4 til yngste og 5 til ældste klasse.
28. [Kr. Nielsen og Chr. Hansen, samtale 1966]: at efterfølgerens løn i mange år var 600 kr. årl., og at V.'s vel havde været endnu mindre. Han havde kone og barn.
29. [Ho. amtsr. 202/1886 og 173/1893] tilskudsansøgningerne oplyser: 1885: 35 bo., 1886: 39 bo., 1890: 48 bo., 1891: 54 bo. Det sidste år udtrykkeligt med bemærkn. at det alene er fra So. skoledistrikt. (Stigningen var til dels betinget af, at der blev flere skolepligtige børn i distriktet - kommuneskolens elevtal steg også. Stigningen kan også være mere eller mindre betinget af de strengere mulktkrav i den off. skole fra 1889 (se s. 204 m. m. fl.)
30. [Ho. amtsr. 202/1886 og 173/1893] diverse skrivelser.
31. [Ho. Amts Dagbl. og Ho. Amts Av., den 26/11 1891.] Amtmandens personlige tilslutning fremgår, og begge aviser giver udtryk for, at amtmanden tillægger kommuneskolens forhold sin del af ansvaret.
32. [Amtsr. 173/1893] Amtm. den 6/10, 1891, at »Tilladelsen ifjor meddeltes paa det Vilkaar, at der skulle føres Forsømmelseslister.« Forud for dette tidspunkt ingen antydning af, at der er ydet tilskud.
33. [Holbæk amtsr. 173/1893.] Til amtsrådet, den 4/7-1890.
34. Bl.a. ing. Lunn og godsejer Lunn, Knabstrup.
35. [Skoleber. - RA] 1898: Fr.: 39 - Komm.: 44, 1899: Fr.: 46 - Komm.: 34, 1900: Fr.: 44 - Komm.: 23. Omkring 1910 var forskellen 7-10 elever, flest i friskolen.

Lærerskiftet må vistnok siges at have ændret friskolens undervisning ret væsentligt. Den ny lærer Hans Olsen var seminarieuddannet, men var kommet ind på sin uddannelse gennem kontakt med Vallekilde højskole i helt voksen alder og havde været friskolelærer i 9 år.³⁶ Hans Olsen var altså i nær kontakt med et grundtvigsk miljø.

Men pastor Richardt, som havde fastholdt sin modstand mod tilskud til friskolen, så længe Villemoes ledede den, ændrede holdning ved Hans Olsens ankomst. I enighed med de øvrige skolekommisionsmedlemmer anbefalede han i 1893 tilskud til skolen, da den ny lærer »giver grundet Haab om, at Undervisningen vil blive ledet med det Maal for Øje, at Børnene kunne faae virkelige Kundskaber« . . . ,³⁷ noget han ikke havde haft tillid til under Villemoes³⁸, og som Villemoes måske heller ikke har ønsket at garantere ham i den forstand.

Hans Olsen blev en meget afholdt lærer i Søstrup. Der synes at have været en smuk samklang mellem ham og friskolekredsen, og det er derfor af interesse at prøve at give et nærmere indtryk af ham og hans undervisning.

En elev udtaler sig længe efter som følger: »Olsen var jo grundig og reel, men det der med at fortælle, - ja, det var reelt og rigtigt nok, men han havde ikke sådan evne til at gøre det levende . . . Og ligesådan synge - ikke et suk - fuldstændig . . . Joe, Olsen var grundig og omhyggelig med sin undervisning, han ville have, vi skulle lære noget. Og dem, der var småt begavet, dem tog han og læste med dem . . . Han var retfærdig. Vi skulle nyde ens ret, når vi havde lavet noget.« Historie og bibelhistorie skulle ikke læres udenad.³⁹ En anden elev har suppleret med, at friskolebørnene kunne mange salmevers udenad, når de gik til konfirmationsforberedelse. Præsten, den nærmest missionske pastor Moltke, var glad for dem, også fordi de havde »lært at lytte«.⁴⁰

Hertil kan føjes, at man samstemmende siger om Olsen, at han var en stiltfærdig og beskeden mand, og at han ikke blandede sig i de kirkelige modsætninger omkring århundredskiftet med den indremissionske vækkelse. »Hans Olsen - han blandede sig ikke i det, *han gik sin kurs.*«⁴¹

36. ved Marke friskole, Thorslunde, Kundby sogn. Den var oprettet sa. år som Søstrup, i anl. af, at man ikke som ønsket fik Hans Olsen i den kommunale distriktsskole. Man kendte ham fra hans tid der som hjælperlærer. - Skolen nedlagdes samtidig med O.s ansætt. i Sø. [Skoleberetninger, RA] samt [Fra Holbæk amt, 1956: Kundby sogns skolekronike ved Erling Petersen]

37. [Ho. amtsr. 173/1893] anbef. af tilskudsansøgn. 23/11-1893.

38. [Ho. amtsr. 202/1886 og 173/1893] diverse erklæringer omkr. tilskudssøger.

39. [Chr. Hansen, samt. 1966. G.N.s arkiv.]

40. Anna og Karl Larsen, Sdr. J. *Hun* friskoleelev; *han* gik til præst sammen med hende og kunne bekræfte det med salmeversene. [G.N.s arkiv]

Når Olsens efterfølger, friskolelærer Ankerstrøm, der virkede i 1 1/2 år ved skolen i 1914-15, udtaler sig om Olsen og skolekredsen i Søstrup⁴², går det ud på, at det var synd, en mand som Olsen skulle spille 19 år på sådan et sted. Dette må ses i sammenhæng med, at Ankerstrøm selv hævder at være blevet mødt med krav fra forældreside om at lære børnene salmevers udenad. Ankerstrøm fandt sig et andet sted at virke - hvor man efter hans mening havde lidt forståelse for den grundtvig-koldske friskole. Man hånede Olsen for, at skolekredsen ikke havde mere sans for det egentlig friskoleprægede i hans undervisning.⁴³

Skolekredsen lod Ankerstrøm afløse af en radikal seminarieuddannet lærer,⁴⁴ som virkede der, til skolen ophørte. Endelig må tilføjes, at man *ikke* sikrede sig en grundtvig-koldsk undervisning i den offentlige skole fra det tidspunkt friskolen nedlagdes.

Det kunne se ud, som om provisorietiden med de skarpe partipolitiske modsætninger har smittet af på en række andre forhold. Dels - som tidligere påpeget - sådan at det var afgørende for, at friskolen overhovedet blev dannet. Mens dels også sådan, at det blev bestemmende for, hvordan friskolen blev:

Kirkeligt set havde friskolekredsen ved skolens start ikke større opposition til sognepræsten pastor Richardt, end at kredsen indbød ham til at tale ved indvielsen af skolen. Men da pastor Richardt nægtede at efterkomme opfordringen, fordi han ikke kunne få angivet en grund til friskolens oprettelse, opstod der et skel imellem ham og friskolen. Skellet ses klart markeret fra præstens side i hans negative erklæringer om skolen i tilskudssager. I skolekredsen markeredes skellet ved, at man hentede den nærmeste valgmenighedspræst til tilsynet med religionsundervisningen. Men det er helt klart, at modsætningen ikke startede omkring kirkelige spørgsmål. Den startede omkring præstens holdning til dette foretagende, der virkede undergravende på den offentlige skoles position i sognet, og var altså udtryk for et sammenstød mellem embedsmanden og befolkningens »bestemmer selv« og »kan selv«. Da embedsmanden var præsten, blev det for befolkningen medvirkende til, at man klargjorde sig et kirkeligt tilhørsforhold for friskolen. -

41. Chr. Hansen, samt. 1966. [G.N.s arkiv.]

42. [Ankerstrøm: Friskolen gennem 100 Aar, »Vej og Virke«; breve til forf. 1966 i G.N.s arkiv]

43. Til beskrivelsen af Hans Olsen som lærer danner Ankerstrøms fremstilling i Friskolen gennem . . . et nødvendigt supplement, som de, der ønsker Hans Olsens virke bedre belyst, end denne bogs emne giver plads for, bør henvises til.

44. Lærer Jørgen Nielsen, som fra Orten skole ved Varde. [Søstr. Friskoles protokol 1915-23, møde 2/9-1915] Oplysningen om hans politiske tilhørsforhold gives af Chr. Hansen [samt. 1966, G.N.s arkiv]

Søstrup friskole blev oprettet 1884 og nedlagt 1920. Her er friskoleeleverne fotografet o. 1891-92 sammen med læreren Anders Villemoes og hans kone og barn.

Friskolens elever med lærer Hans Olsen og hans søster Ane. Hans Olsen var lærer her i over 20 år og meget afholdt.

Man må formode, at lærer Villemoes' personlige ståsted heller ikke har været uden indflydelse. Men kun få løste sognebånd.⁴⁵

I praksis var det sådan, at ansatte man en lærer med højskolebaggrund, så kunne man i 1880erne vanskeligt undgå også at få en mand, der under den almindelige frontdannelse havde den grundtvig-koldske pædagogik som en del af sit helhedssyn. Og når skolekredsen selv så fronterne dannet på det ene spørgsmål efter det andet, så har det kun været naturligt at tage undervisningsformen med som den bød sig. Også for skolekredsen har den været en styrkelse af kampgrundlaget. - Det kan ikke udelukkes, at der har været folk i skolekredsen, der personligt tilsluttede sig den grundtvig-koldske pædagogik, enten som en del af et politisk-kulturelt helhedssyn, eller som et udtrykkeligt program for børneundervisningen⁴⁶. Men en udtrykkelig tilslutning var under de foreliggende omstændigheder ikke nogen nødvendig forudsætning for at *acceptere* en sådan undervisning.

Udviklingen i friskolens læreransættelser og krav til lærerne tyder også på, at det var tidens generelle frontannelser, der fra starten gjorde skolens undervisning grundtvig-koldsk, snarere end det var skolekredsens overbeviste krav til religionsundervisning og almindelig undervisningsform. Skolekredsens pædagogiske program har ikke kunnet begrunde et afgørende modsætningsforhold til lærer Jørgensen, der alt i alt underviste efter de linier, som den offentlige skoles lærere sædvanligvis underviste efter.

Lærer Jørgensens undervisning og person

Som vi har set, gav skolemyndighederne lærer Jørgensen de bedste vidnesbyrd for hans undervisning i den første tid, han var i Søstrup. Det samme gælder for hans allerseneste tid i embedet⁴⁷. Men hvordan var hans undervisning set med elevernes øjne?

Lærer Jørgensens elever regner ham for en dygtig lærer. Især hans regneundervisning skal have ligget på et højt plan, i hvert fald sådan forstået, at de klogtigste elever ikke behøvede at savne vejledning, lige meget hvor vidt de drev deres kundskaber, og de blev også stærkt ansporet til at komme langt.⁴⁸ Hans religionsundervisning karakteriseres som bibelsk, »korrekt i

45. Spredte oplysninger i provstearkivet.

46. Iflg. Ankerstrøm [G.N.s arkiv] var der i hv. fald 1 familie, der havde forståelse for friskoletanken i gr.-koldsk forstand. Det var fam. Schultz, der kom fra Sønderjyll. Den løste sognebånd.

47. [Skolekomm.s protokol], fuldtalligt møde d. 8/12-1919: eenstemmigt: »Und. i læ. J.s Skole maa kaldes upaaklagelig«.

48. Samtlige interviewede elever. [samtaler 1966, G.N.s arkiv]

den forstand«; han gav »en god orientering«; men forkyndende kunne undervisningen ikke kaldes⁴⁹. For så vidt er der intet i de forskellige elevudsagn om undervisningen i hovedfagene, der ikke peger i samme retning som den gunstige vurdering, autoriteterne gav af netop den faglige side af undervisningen. - Om et par af de mindre centrale fag berettes, at han godt kunne lide musik og var glad for at tage violinen frem. En enkelt elev tvivler om, at han egentlig kunne spille. Han syntes at gnide på alle strengene på en gang; men eleverne syntes, det var dejligt.⁵⁰ Gymnastikken - om sommeren - satte han højt. Som gammel underkorporal nød han at kommandere rundt med drengene på ægte militærisk vis⁵¹. (Selv da Jørgensen var gammel, kaldte også gymnastikinspektøren denne undervisning »energisk og god« . . .)⁵²

Mens hans faglige kvalifikationer således stort set vurderes meget positivt, er det et gennemgående træk, at man kritiserer ham for ikke at have været nogen god lærer for de svage elever.⁵³ Han var hård ved dem, hvis han ikke ligefrem lod dem passe sig selv; han synes ikke at have haft tålmodighed overfor dem og veg ikke tilbage for at gøre nar ad dem. I almindelighed skal man være forsigtig med at tillægge det for megen betydning, når en landsbylærer fra en lidt ældre tid kritiseres for at have ladet de svage elever sejle deres egen sø. Det er en meget hyppig kritik og må ses i nær sammenhæng med den sparsomme undervisningstid og det store antal børn - i forskellig alder - i hver klasse. Men lærer Jørgensen havde igennem en snes år ikke mange elever (20-35 i alt i 2 klasser), så disse undskyldende momenter tæller ikke stærkt i hans tilfælde.

Disciplinen synes ikke i almindelighed at være blevet håndhævet med særlig mange prygl. At spanskrøret en tid bestod i en jernstang, betød ikke, at der hyppigt blev slået med den. Men ørefigener var der mange af til nogle af børnene og det kendte træk med at banke børnene oven i hovedet med pibespiden savnedes heller ikke hos lærer Jørgensen. Var der nogen, der sov i timerne - sædvanligvis tjenestedrengene -, blev de vækket ved, at has-

49. især redegørelse fra Oluf Nielsen, en mand, der er stærkt kirkeligt engageret (Indre Mission). Hans forh. til Jørgensen i skoletiden har været mest muligt positivt - hans far var byens højremand og omgangsfælle for Jørgensen. [samt. 1966, G.N.s arkiv]

50. William Christensen. [samt. 1966, G.N.s arkiv]

51. Chr. S. Nielsen: (»knæløftninger og drejninger og marcheren rundt«) [samt. 1966, G.N.s arkiv]

52. Provst til sgrd., 20/7-1916, refererer gymn.insp. og tillægger selv: »hvad der bør fremhæves med paaskønnelse«. [KA]

53. Hele afsnittet om tone og disciplin i skolen og personlige træk ved lærer Jørgensen bygger på 1966-samtalerne med gamle elever og på løbende samtaler med og en skemabesvarelse fra Johs. Pedersen, Sass., på en måde, så intet enkelt udsagn alene danner grundlaget. Derfor kun henvisninger ved citater, og kun ved navneangivelse.

selkæppen (den fungerede også som spanskrør) slyngedes tværs igennem lokalet i hovedet på dem. Men pigerne var han næsten altid endog meget venlig imod.

Både gamle elver og andre børn i sognet giver udtryk for, at de havde »en gruelig respekt« for ham, »ja, vi var *bange* for ham«. ⁵⁴ Dette har skyldtes andre ting end hans korporlige afstraffelse. Han synes at have kunnet udvise stor ubarmhertighed i enkeltsituationer: drillerier, plågsomme afstraffelsesmetoder, vedholdende krav om en bestemt faglig præstation overfor den elev, der reelt var ude af stand til at honorere den - ofte udøvet på en måde, der må kaldes tyrannisk, grænsende til det sadistiske. ⁵⁵ Hans forhold til eleverne kan f.eks. også illustreres ved, at de, hvis de kom før skoletidens begyndelse om morgenen, ikke måtte lege, men skulle sætte sig i skolestuen og regne. - Besøgte han en enkelt gang elevernes hjem, var der i hvert fald nogle børn - gode elever -, der gemte sig for ham, og mødte de ham på landevejen, havde de mest lyst til at skjule sig i grøften.

Enkelte børn har hadet ham i skoletiden, så de har haft voldsomme hævn tanker, men samtidig er det ikke usædvanligt, at eleverne efter skolegangens ophør har haft venlige følelser for ham.

Man kan vel nok slutte, at det ville være forståeligt, om nogle forældre - de, der selv havde et nogenlunde humant forhold til deres børn, - alene på baggrund af børnenes oplevelse af skoledagene har kunnet få mindre venlige følelser for lærer Jørgensen. Jørgensens måde at holde skole på og børnenes reaktioner overfor ham giver et væsentlig bidrag til et indtryk af mandens personlige fremtræden, og dette indtryk kan suppleres med andre træk.

Lærer Jørgensen var ugift. Sine skiftende husbestyrerinder benævnte han jævnt hen fruentimmer og omtalte uden agtelse. Hans ugifte stand kan nok have stillet ham mere isoleret i sognet, end det ellers havde været tilfældet, mener flere af sognets ældre. - Hans omgangskreds var i en stor del af hans embedstid begrænset til enkelte større gårdejere i og udenfor sognet - højremænd; senere kom han dog på enkelte besøg hos en del af skolebørnenes forældre, og han kunne også blive inviteret til større fester i sognet. Men - som en af de ældre sagde - »han kom ikke hos alle og enhver«, hvilket efter den sammenhæng, det blev sagt i, skal udlægges, at han foretog i hvert fald en social sortering.

54. Begge udtryk fra Chr. Hansen, Sø.

55. i et tilfælde: eleven stående tæt op ad kakkelovnen; hænderne foldet på maven, torv stables op imellem armene; han bliver stående, til han ikke mere kan holde torvene og taber dem. Derefter bank, fordi han har snavset gulvet til. [samt. 1966 m. William Christensen; G.N.s arkiv]

Lærer Jørgensen og de få børn fra ældste klasse o. 1911-12.

Søstrup gamle skole kort før den i 1923 blev erstattet af en ny skolebygning med to klasseværelser og to lærerboliger. Den gamle skole var opført i 1839 og trængte hårdt til en afløser. - Fotograferet af Marius Larsen fra hjørnet af hans faders mark, på opfordring af Ane Marie Pedersen, en bondekone, der havde historisk sans nok til at ønske den foreviget mens tid endnu var.

Et karakteristisk træk i folks erindring af Jørgensen er hans spadsereture til Holbæk om lørdagen for at gøre indkøb. Han »havde som regel to skindtasker med, en meget stor og en mindre, og en paraply i hånden, og så, så rank som et lys - stampe han af. [Flot fyr?] - Ja det skal jeg love for. Gammel underkorporal!«⁵⁶ Når til billedet føjes hat og flagrende frakke, sommer og vinter, er det som folk husker ham. - Han kunne nok af og til få korejlighed, også hos almindelige bønder, men op til valgene var det kun hans højre venner, der ikke kørte forbi ham. - Af og til var han ikke ædru, når han kom hjem, og det kunne næste dag gå hårdt ud over en stakkels skoledreng, der var kommet for skade at se det. Men han synes i øvrigt ikke at have været mindre ædruelig end mange af sognefolkene.

Man kan roligt gå ud fra, at hemmelig afstemning ved valgene ikke havde reddet Jørgensen fra et politisk modsætningsforhold til mange beboere, for han var ikke typen, der holdt sine meninger for sig selv. Han synes endog at have kunnet være direkte provokerende, ikke den, der gjorde modsætninger mindre ved sin fremtræden. Heller ikke lod han sig anfægte meget af modstanden mod ham, i hvert fald ikke i sine unge dage, han måtte mene, at hvis bonderne ikke kunne lide ham, måtte det blive deres sag! Nogle har kaldt ham »en aristokrat«, »en ener«,⁵⁷ andre taler om »alene hans fremtræden - med at ranke nakken o. s. v.«⁵⁸.

- - -

Højremanden, der ikke ønskede at holde sine meninger for sig selv; ordensmanden, hvis embedsførelse, der vanskeligt kunne sættes en finger på; den strenge håndhæver af trit og retning mellem bornene; overskovfogedens søn, for hvem bønder var bønder, - han kunne vel nok vække respekt, men hvordan blive vellidt? Hans personlige fremtræden såvel som hans personlige meninger har været en provokation overfor en befolkning, der mente at kende sit eget værd. *Den* konstellation var ikke noget godt udgangspunkt for gensidig tillid og samarbejde.

Et forsøg på at karakterisere denne strid

Selv om man ikke kan komme udenom, at partipolitiske modsætningsforhold i begyndelsen af 80'erne var en vigtig forudsætning for friskolens oprettelse, må man dog anskue det vigtigste politiske indhold i denne strid

56. Chr. S. Nielsen, Alkestrup. (også ovenstående citat)

57. Chr. Larsen, Sdr. J. (begge udtryk)

58. Chr. S. Nielsen.

under en bredere synsvinkel: Den generelle - politisk/kulturelle - folkelige vækkelse dannede i dette sogn en befolkningsgruppe, der ikke kunne finde sig i et afhængighedsforhold gennem deres børn til en lærer, som hverken forstod eller respekterede deres holdninger og samfundsmæssige position. - Uden tilstedeværelsen af bestemte personlige karaktertræk hos læreren, var striden ikke opstået, endsiges fortsat så langt. Men da den kom, udspillede den sig som en lille bid af den store kulturkamp og blev et vidnesbyrd om de folkelige kræfters styrke i et par årtier. Og måske derefter: om en god portion stolthed og stædighed hos to parter i et gammelt modsætningsforhold?

- - -

Modsætningerne omkring lærer Jørgensen gav sig udtryk andre steder end i friskolestriden. Udskrivninger af 13-årige skolebørn, skolekommissionens skolefritagelser, der muliggjorde at ellers ulovlige forsømmelser blev lovlige, beboernes vrangvilie, når det drejede sig om at yde de pligtige offerbidrag til lærer Jørgensen ved de kirkelige højtider, lønforhandlingerne efter den ny skolelov 1899, - alt dette, som er behandlet nedenfor s. 100-116, er med til at kaste lys over forholdet mellem lærer Jørgensen og beboerne.

Og i brugsforeningen var der 2 gange kampafstemning ved valg af forretningsfører: friskolelæreren eller lærer Jørgensen. Men friskolelæreren vandt stort.⁵⁹

Stridens følger for distriktets skolevæsen og skolebørn

I 1920 gik lærer Jørgensen af. Han faldt for aldersgrænsen efter 45 års tjeneste i Søstrup. Forud for denne begivenhed var der gået en adressekrig for og imod fremtvingelse af hans afsked. De fleste glædede sig uden tvivl til, at friske kræfter skulle komme til, men derudover havde friskolefolkene besvær med at holde sammen på friskolen. Den var en økonomisk byrde.

Den første adresse blev opstillet af friskolefolk. Den bad sognerådet sørge for at skaffe lærer Jørgensen bort fra embedet, nogle måneder før hans alder direkte ville tvinge ham bort. Begrundelsen var den, at skoleforholdene i sognet »i mange Aar har været og stadig er meget utilfredsstillende og tillige utidssvarende som ingen andre steder . . .«. Modadressen imødegik ikke denne påstand, men fandt det uheldigt for de fremtidige skoleforhold, om man skulle starte det ny med at behandle sognets gamle lærer

59. [Forh.-prot. for Søstr. Brugsforening] Ordinær gen.-fors. 15/12-1889 Anders Villemoes genvalgt med 79 stemmer mod lærer Jørgensen 15 stemm. (og sngf. Hans Christiansen 5 stemm.) Ord. gen.-fors. 18/12-1892: Hans Olsen 57 stemm. mod lærer Jørgensens 4 stemm., resten spredt.

»uretfærdigt« på denne måde, og derudover igen splitte befolkningen på skoleområdet.⁶⁰

Jørgensen var glad for den støtte, der blev vist ham.⁶¹ Hans afsked blev ikke fremskyndet.

Der var ikke sket nogen ændringer af betydning med skolebygning og undervisning i Søstrup i hele lærer Jørgensens lange embedstid. Ved nedlæggelse af friskolen stod man overfor, at den offentlige skole skulle kunne rumme distriktets i alt ca. 85 skolepligtige børn, og det indebar, at der skulle ansættes 2 lærere, og at der skulle bygges større lokaler. Skolevæsenet i Søstrup fik derfor efter 1920 1 ny førstelærer, 1 ny forskolelærerinde og en helt ny skolebygning.

Uden friskolen var fornyelsen i det offentlige skolevæsen kommet mere gradvis. Formodentlig var man allerede i begyndelsen af 1890'erne blevet nødt til⁶² at ansætte en andenlærer eller en forskolelærerinde, og der havde været behov for en udvidelse af skolebygningen.

For de børn,⁶³ der var henvist til den offentlige skole i tiden fra omkring 1890-1920, har skoletiden derfor været mere trang og enstonig, end hvis der ingen friskole havde været. Men de børn,⁶³ der blev friskolebørn, havde til gengæld - dersom friskolen ikke havde eksisteret - været udsat for en skolegang med manglende forståelse mellem førstelærer og forældre, og uden f.eks. Hans Olsens venlige omsorg i undervisningen.

Ingen vil vel have let ved at kalde det ene af disse alternativer bedre end det andet. Men enhver vil kunne være med til at beklage, at samspillet mellem en lærer og et sogns befolkning under tidens, lovens og personlige kræfters vilkår kunne falde så uheldigt ud.

60. Ordlyden gengivet i [skolekomm.s protokol, 8/12-1919]. Første adresse havde 69, den anden 36 underskrifter.

61. Iflg. Oluf Nielsen, initiativtager til modadressen. Han var venstremand - ingen af listerne var partipolitisk bestemt. [samt. 1966. G.N.s arkiv.]

62. I 1892 var der 108 skolepligtige børn i distriktet, hvoraf 7 undervistes i andre offentlige skoler, men altså formodentlig over 100 ville have søgt Sø. kommunale skole, hvis friskolen ikke havde været der. Når børnetallet oversteg 100 *skulle* man strengt taget udvide lærerkræfter og lokaler [lov 1856, § 1]. Efter kommunens interesse for undervisning at domme, var en udvidelse sandsynligvis blevet foretaget, også selv om man havde holdt sig lige under det lovlige maksimum for 1 lærer og 1 skolestue.

63. [Protokol for Sø. Frisk. fra maj 1914 til nedl.] Medlemskreds, maj 1914 - febr. 1916. 21 gårdmænd, 14 husmænd, heraf 3 »bmd.« 1 enke, 1 vejass. (= amtsvejinspektør), 1 udde-ler, 1 tømrer, 1 bager, 1 landpost, 1 møllersv., 1 smed, 1 husejer, 1 uoplyst. [Sø. kommuneskoles protokoller]: Gårdmænd var her repræsenteret i forældrekrederen som følger: For friskolens nedl.: juli-dec. 1919: 40 børn (alle klasser), 6 gårdmænd. jan.-juni 1920: 19 børn i æl. kl. (af 2), 5 gårdmænd. Efter friskolens nedl. del af okt. + nov. og dec. 1920: 56 børn i 2 æl. kl. (af 4), 24 gårdmænd.

B. 2. Sønder Jernløse skoledistrikt

Forholdene omkring skole og lærere i dette skoledistrikt har forment sig meget anderledes, end tilfældet var i Søstrup. Som tidligere sagt var der også ved denne skole kun 1 lærerembede. I periodens løb blev det beklædt af to faste lærere efter hinanden, begge i nært samarbejde med befolkningen i og udenfor skolen, skønt indbyrdes meget forskellige.

I. Lærer Jessens tid

Personlige data

Hans Jessen, f. 1827, var lærer der fra 1864 til 1896. Han var, da han tiltrådte, næsten 37 år gammel, enkemand med 1 barn. Hans forældre havde været bønder på Koldingegnen, og hans uddannelsesforløb var: undervisningsarbejde før seminarietiden, dimitteret fra Jelling med 1. karakter som 20-årig, derefter ansat ved en række skoler både på landet og i købstæder, ind imellem 2 år i frivillig tjeneste i 3-årskrigen. Han tog videreuddannelse i musik umiddelbart før sin ansættelse i Sdr. Jernløse.

Jessens musikinteresse førte ham sammen med hans anden hustru, som var deltager i et sangkor, han ledede i Holbæk. Med hende fik han i alt 15 børn, hvoraf dog 2 døde som små.¹ Hans personlige stilling blev altså efterhånden stærkt præget af hans stilling som familieforsørger. Så stor familie var et almindeligt lærerembedes aflønning dengang ikke beregnet på. - »De havde jo ondt ved at forsørge alle de børn. Jeg ved da, de [børnene] var meget glade, når de kunne få et stykke mad af skolebørnene.«² - Et andet forhold der fik afgørende betydning for hans stilling i en årrække var hans stærke politiske engagement. Han var fra ungdommen ven med Chresten Berg, og ikke mindst dette venskab kom til at præge hans politiske udvikling. Med udgangspunkt i omgangen med nationalliberale kolleger i 1850'erne i Haderslev og et venskab med familien Bojsen³ med »det milde

1. Diverse personalia fra [Skoleberetn. 1882, RA. Skema for nyans. lærere]; lærer Jessens personlige papirer [fotokopi i G.N.s arkiv.] Mundtl.ber. fra datteren Nicoline Petersen, Holbæk, 1966. [G.N.s arkiv.]
2. [Chr. Larsen, gl.elev, samt. 1966. G.N.s arkiv] Datteren supplerer, men fra synsvinklen: min fattige strenge, lykkelige barndom: »rugbrød og sodmælk morgen og aften - færdig. Og hvis vi så blev lidt sultne i mellemtiden, så kunne vi komme ind og få et stykke fedtebrød. - Det var sundt.« Et sigtebrød fra mølleren til jul var en stor begivenhed, og i årets løb kom den ene og den anden kone med en hone i kurven. [Nic. Petersen, samt. 1966. G.N.s arkiv].

folkelige Venstrestade«⁴ kunne han endnu i 1866 stemme på »en liberal Højremand«, idet han »ikke kunne fordrage« den opstillede venstremand.⁵ Hans daglige avis var længe »Holbæk Amts Avis« (højre). Men fra 1872 stod det ham helt klart, at han hørte hjemme i Venstre, en stillingtagen, der var befordret af de hånende angreb på bønderne i Billes »Dagbladet«, som han havde abonneret på. Chresten Bergs valgprog »gå aldrig på akkord med uretten« blev hans inspiration, og i 1905 sluttede han sig til Det radikale Venstre.⁴

Sogneråd og lærer

Fra den tidligere del af Jessens embedstid i Sdr. Jernløse findes nogle vidnesbyrd om hans forhold til sognerådet omkring de løbende forretninger ved embedet. De tegner et billede af lærer Jessen som den, der kendte sin ret og udfærdigede kontante - høflige, men ikke underdanige - forespørgsler til sognerådet om sine forskellige behov og ønsker.⁶ Blandt sådanne kan nævnes: et eksemplar af skoleloven til hver af kommunens tre lærere, så de til enhver tid kan se, hvilke forpligtelser de har. Af sognerådet blev det afslået, da man utvivlsomt har ment, der stak det under, at loven også fortalte hvilke forpligtelser lærerne ikke havde. Et afslag på tilskud til lys og varme ved aftenskolen indstillede Jessen til skoledirektionens afgørelse. Sognerådet var i det hele ret ømfindelig overfor hans forespørgsler, vagtsomme over deres myndighed i forhold til hans. En særlig strid om nogle forhold ved åen på skoleloden gik til ministeriets afgørelse, efter at sognerådet havde set i nogle papirer og fundet, at det i en årrække vistnok havde opfyldt lidt mere end sin forpligtelse. (Ministeriet gav hver part ret i halvdelen af kravene.)⁷ - Sognerådet klagede opadtil, da Jessen ikke havde oplæst meddelelser fra myndighederne ved kirkegangen. Jessen ville have fået en irettesættelse, hvis ikke provsten havde opdaget, at ikke J., men sognefogeden havde ansvaret for fejlen.⁸ Forholdet mellem Jessen og sognerådet var altså ikke så uformelt og hjerteligt, at det hindrede paragrafduelle. Jessen forsvarede sit embedes rettigheder, og sognerådet forsvarede sit myndighedsområde og vogtede sine midler overfor udgifter, der blev stillet krav om.

3. Frede Bojsens hjem. (forældrene, hans broder og ham selv).
4. Jessens fremstilling i hans beretning om sit forhold til vennen Chresten Berg. [Fra J.s personlige papirer. Kopi i G.N.s arkiv.]
5. Iflg. Jessen var det »vistnok« Niels Hansen, I. A. Hansens broder. Iflg. [Valgene til Rigsdagen i 100 år. 1949 v. J. R. Nordengaard] var det Niels Hansen, og modkandidaten var Kæmner F. I. Ohlmann.
6. [KA] korresp. 1872/73 mell. J. og sgrd.
7. [Merl.-Tu. PA; 222/80] korresp. mell. sgrd., dir. og min. (fra 21/10 1880 til 16/2 1881.)
8. [Merl.-Tu. PA; 76/80] korresp. mell. amt og sk. dir. (22-23/4 1880)

Men et enstemmigt sogneråd indstillede i foråret 1882 (og flere gange senere) til amtsrådet, at der blev givet det tilladelse til af kommunens kasse at yde lærer Jessen et større løntillæg, idet man understregede, at læreren ikke havde så meget som antydnet en begæring om hjælp.⁹ Senere blev det en årlig frivillig ydelse efter lærer Jessens årlige ansøgning.¹⁰

Sogneråd og lærer, det var en ting. Sognerådsmedlemmer og familieforsorger Jessen var ikke nødvendigvis det samme.

Politik og avispolemik

Som involveret ¹¹ i opgørelsen af boet efter J. A. Hansen kom lærer Jessen i vinteren 1877-78 i en voldsom polemik med den lokale Højreavis.¹²

Striden var alvorlig. Højreavisen gik utvetydigt ind i en kampagne for at skaffe lærer Jessen en afskedigelsessag på halsen eller i hvert fald en næse fra myndighedernes side. Man beskyldte ham for at have demonstreret mod præsten ved at forlade kirken, hvis prædiken ikke passede ham; for ikke at have villet spise middag hos præsten med bispem ved dennes visitats; for at have hånet kongen ved en kommentar til en skåldudbringning; for diverse udtalelser om verserende politiske sager og endelig for at være formand for den lokale Grundlovsværneforening og 5.-juniforening og dermed ansvarlig for det ene og det andet. Han var ikke formand,¹³ men Højreavisen mente, at den formelle formand i så fald kun var stråmand for Jessen. Højreavisen skrev: »De bedrager Dem Hr. Jessen, hvis De troer, at Deres Anseelse som Lærer og Menneske ikke er bleven sørgelig anfægtet af den politiske Radicalisme, De har tilladt Dem at lægge offentligt for Dagen . . . Det er jo ikke ret længe siden, vi have seet, hvor langt en Lærer kan lade sig lede af sine politiske og andre gale Ideer . . . [resultatet var i det tilfælde en sådan irettesættelse, at den pågældende lærer ¹⁴] neppe har Anledning til at tvivle om, at hans Afskedigelse vil blive Følgen, hvis han trodser den.«

Denne kampagne besvaredes med beboeradresser fra flere sogne. Dels med udgangspunkt i Grundlovsværne- og 5. juniforeningerne i Kvandløse¹⁵

9. [KA, sgrdt.s kopibog, skriv. af 6/3-1882.]

10. [KA, sgrdts.forh.-prot. igennem en årrække]

11. Han var formand for Revisions- og kontrolkomiteen. [Jessen i Holbæk Posten 18/11-1877.]

12. Holbæk Amts Avis (højre): 1877: 3/12-5/12-6/12-10/12-15/12-24/12. 1878: 4/1-9/1-10/1-12/1-13/1. Holbæk Posten (venstre) 1877: 18/11-15/12- ca. 20/12. 1878: 11/1-12/1.

13. Det var Jens Peter Larsen, gdr. Sdr. Jernløse - for begge foreninger. [Dennes egen erklær. af 19/12 i Holbæk Posten, dec. 1877.]

14. lærer Tranberg, Vallekilde.

15. Herom i privat brev fra initiatvtageren sognefoged Hans Larsen, Igelso, til lærer Jessen [kopi i G.N.s arkiv] samt i avisindlæg fra samme [Holb. Posten 11/1-78.]

og Nr. Jernløse sogne og dels fra samme foreninger i Sdr. Jernløse, hver adresse med et halvt hundrede underskrifter, også fra ikke-medlemmer, ja endog fra enkelte højrefolk.¹⁶

Yderligere stof til kampagnen fandt Højreavisen derefter i, at nogle ikke-medlemmer, som ville deltage i det pågældende adressemøde i Sdr. Jernløse, havde følt sig mere eller mindre tvunget bort fra mødet. Skandalen lå i, at mødet blev holdt på skolen, som altså derved kunne hævdes misbrugt til partipolitisk virksomhed af uacceptabel karakter - ingen skulle kunne udelukkes fra skolen som var alles skole. Lærer Jessen måtte tilbagevise påstandene om, at det var ham, der stod bag mødet og i så fald - stadig ifølge Højreavisen - havde vist sig uværdig i sit embede. Også i Kvandløse og Nr. Jernløse holdtes de pågældende møder i skolen, men det var ikke i sig selv uacceptabelt, at en politisk forening holdt møder der. Kun Højreavisens udlægning af mødet i Sdr. Jernløse antyder, hvor spinkelt grundlaget for fri møder i skolerne var. - Sdr. Jernløse-Søstrup sogneråd blev fra amtet afæsket en erklæring, da det i første række stod ansvarligt for skolens benyttelse.¹⁷

- Lærer Jessen skrev ansøgninger i februar 1878, søgte væk, søgte større embede, men blev i Sdr. Jernløse.¹⁸

Polemikken ebbede ud, og lærer Jessen forsvandt fra avisernes spalter for en tid. Men i september 1882 figurerede hans navn der igen:

Bortrejst

I slutningen af august måned 1882 drog lærer Jessen af sted til Amerika uden på forhånd at underrette hverken sin kone eller venner og foresatte. Efter bortrejsen modtog hans kone, hans foresatte på forskellige planer og de lokale aviser redegørelser for hans beslutning og dens baggrund og for hans planer.¹⁹

Hans plan var at forberede en emigration for sig selv og familien, som på det tidspunkt bestod af kone og 12 ukonfirmerede børn. En ting går igen i

16. dette fremhæves i avisindlæg og drejer sig bl.a. om gdr. Maxen, som fam. Jessen if. datteren havde selskabeligt samkvem med (i hvert fald senere - datteren er født 1884) [Mundtl. ber. 1966. G.N.s arkiv.] Maxens navn er bl. underskriverne. Han var som højremand en af dem, der kom sammen med lærer Jørgensen, Søstrup. [Chr. Larsen, samt 1966. G.N.s arkiv]

17. citeret i Ho. Amts avis 13/2-1878.

18. [Kopier i G.N.s arkiv] afskrifter af anbefalinger, Jessens papirer.

19. [Merl.-Tu. PA; 189/82] Jessen til provsten, skrevet aug. 1882 i Sdr. J. (afsendt med foden på skibsdækket) Holbæk Amts Avis, 1882: 4/9-9/9-15/9-16/9-18/9, heriblandt også 3 breve fra Chr. Berg til avisen, hvor han bryder en lanse for vennen og hans familie.

samtligte breve som den vel nok væsentligste baggrund: Det er ham en stadig plage, at han ikke kan forsørge sin familie uden den hjælp, den lokale befolkning til stadighed frivilligt yder ham, selv om han også hvert år bruger af den lille formue, han har. Og rent bortset fra at denne måde at klare det hele på er ham en plage, så vil det kun række til at forsørge børnene til konfirmationsalderen, men ikke til at give dem nogen uddannelse og sikre deres fremtid.

Overfor myndighederne²⁰ lægger han vægt på det moment, at hans evner og kunnen ikke udnyttes tilstrækkeligt i embedet, men at han kan klare mere, dersom han får større virkerum, hvad han håber i U.S.A. Så kan han undgå at være afhængig af bidrag (fra befolkningen), som han ikke kan gøre krav på.

Især i aviserne, men også overfor myndighederne, hævder han, at den hårde polemik i vinteren 1877-78 var med til at vække tanker om emigration til live igen, efter at han ellers tidligere havde lagt dem bort på grund af sin kones modstand.

Han ansøgte i sine breve til myndighederne om orlov fra afrejsetidspunktet og indtil 1. april det følgende år (1883). I løbet af denne tid ville han blive i stand til på anden måde at forsørge sin familie og endelig efter 2-3 år hente den over til sig. Skoledirektionen var mildt talt overvældet over det usædvanlige i begivenheden, fandt det ganske uhørt, at der søgtes om orlov på et tidspunkt, hvor bortrejsen fremtrådte som et fait accompli. Provsten benævner hovedrystende hans handling »abnorm«²¹

Imidlertid blev hensynet til hans store familie og de mange meget positive udtalelser om hans karakter og embedsførelse i øvrigt, afgørende. Uden betydning var det ikke,²² at sognerådet i en udførlig skrivelse til direktionen forsøgte at forklare Jessens beslutning og forsvarede ham på bedste måde. Derudover indeholdt skrivelser et tilbud fra sognets beboere om frivilligt at betale vikarens løn, bespise ham og skaffe ham bolig, således at embedets indtægter fortsat ubeskåret kunne gå til Jessens familie.²³ - Også fra Jessens kolleger i omegnen kom en varm anbefaling.²⁴

En enig skoledirektion anbefalede hans ansøgning overfor ministeriet,²⁵

20. [RA. Ki.-u.min.s 2. ktr., Skdp. JJ 1042/1882] Jessens ansogn. om orlov.

21. [Merl.-Tu. PA. 195/82] til amtm. 9/9-1882.

22. [Merl.-Tu. PA. 195/82] Min.s skriv. af 27/10 1882.

23. [Merl.-Tu. PA 195/82 (under 63/83)] sgrdt. til sk. dir. 6/9-82.

24. Anbefalingen [note 23] var vedlagt denne skrivelser. De underskrivende lærere var: Larsen, Kvandl.; Witt, Krøj.; Høj, Dramstrup; Tscherning, Nr. Jernl.; Østergaard, Søndersted; Jørgensen, Ondløse; Bjerrum, Lunderød. (ikke Jørgensen, Sostrup.)

25. [Merl.-Tuse PA. 195/82 LA-SJ.; Ki.-u.min.s 2. Ktr., Skdp. JJ 1042/1882, RA] Dir. til min. 23/9-82.

og trods negative indstillinger fra såvel pastor Richardt²⁶ som biskop Martensen²⁷ bevilgede ministeriet den ansøgte orlov.

Pastor Richardt foreslog i september²⁸ den løsning, at han selv, lærer Witt og lærer Jørgensen skulle undervise henholdsvis 1 og hver 2 dage ugentlig i Sdr. Jernløse skole, hvilket alle sikkert ville være villige til. Men i stedet fik man en regulær vikar. Jessen kommenterede senere overfor Chresten Berg præstens forslag: »Jeg havde saare nødig set Pastor R.s Tanke og Forslag gennemført, ikke alene fordi det var uheldig, men ogsaa af den Grund, at jeg ikke gjerne vil staa i nogensomhelst Taknemmeligheds-gjæld til den Mand.«²⁹

Mod sin forventning vendte Jessen hjem i begyndelsen af året 1883 efter at have opgivet emigrationen.³⁰ I forbindelse med hans genindtræden i embedet omkring 1. april, havde myndighederne visse problemer,³¹ fordi på den ene side formuleringen af ministeriets orlovsbevilling gav Jessen umiddelbar ret til at genoptage arbejdet, mens man på den anden side fra præst og skoledirektion havde stor trang til at kræve Jessens ansøgning - i stedet for meddelelse - om genindtræden i embedet. »Det skader jo da . . . ikke, at Jessen faaer fornemme, at han ikke er Herre over Situationen.«³² Jessen havde bestemt ikke trang til at bede nogen myndigheder om undskyldning for sin udflugt, og desto større blev behovet hos myndighederne for, at han skulle mærke, han byggede på nåde, ikke på ret.

Man må spørge, hvorfor Jessen ikke ordnede sig med sin kone og med myndighederne, inden han tog af sted. Det ægteskabelige forhold hævdes af alle at have været det bedste, og det er derfor så meget mere forbløffende, at Jessen ville give sin kone det chok, det må have været. Til Chresten Berg, sin nære ven, forklarede han sig i et brev fra Amerika:³³ For det første var hans »elskelige begavede« kone imod det med »alle solide Fornuftgrunde, Slægt og gode Venner paa sin Side«. For det andet: »Præsten, med hvem jeg følte, jeg ikke kunde samarbejde til Held og Velsignelse, er som yderlig reaktionær en bitter Fjende af det republikanske Amerika . . . Havde jeg meddelt ham min Plan, . . . da vilde han faret op som en rasende, misrekommanderet Ansøgningen, fremstillet Sagen for Skolekredsens Beboere, hvis store Flertal ellers var fuldstændig paa min Side, - paa den grelleste Maade, søgt at vise dem min Utaknemmelighed o.s.v. og det vilde blevet meget van-

26. [som note 25] Pastor Richardt er negativ overfor orlovsansøgningen og Jessen, men henstiller, at man om muligt afbøder noget af hans families ulykke.

27. [som note 25] Biskoppen kan have nok så ondt af familien, men afviser blankt at gå ind for orlov.

28. [Merl.-Tuse PA, 189/82-Sdr. J.-Søstrup] Past. Richardt til provsten den 2/9-82. Tilsagn er indhentet fra Witt, forventes opnået fra Jørgensen.

29. [Chr. Bergs arkiv, breve, H. Jessen, RA] brev fra Amerika den 14/11-1882.

skeligt at faa disse paa min Side i denne Sag paa anden Maade, end at de maaske vilde have tilbudt mig en ikke ringe aarlig Lønforhøjelse, hvilken jeg, som saaledes fremtvungen fra min Side, ikke kunde anse for heldig. - Jeg tror ikke, at jeg vilde kunnet vente det ellers mod mig velsindede Sogneraads Anbefaling for Sagen maaske endnu mindre Skoledirektionens og allermindst det nuværende reaktionære Ministeriums Bevilling . . . , især da mine politiske Modstandere have sørget saa godt for at henlede dets specielle Opmærksom imod mig.«

Herefter kan man ikke være i tvivl om, at for lærer Jessen var afhængighed og taknemlighedsgæld vanskeligt at bære. Da han samtidig var meget stærkt engageret som radikal fortaler for demokratiske friheder og rettigheder, førte det alt i alt til en utålelig eller trykkende og frustrerende situation: Økonomisk afhængig på den ene side af sogneboernes venlige deltagelse og på den anden side af et embede, der ikke lod hans politiske frihed uantastet. Som nærmeste foresatte en præst, der - sådan som Jessen stillede sig til ham - ikke kunne beklage, hvis denne selvbevidste lærers adfærd skulle blive knægtet. Og efter egen opfattelse i besiddelse af arbejdsevner og uddannelse ud over, hvad hans nuværende embede krævede af ham.

Vurderede Jessen sin egen person, sine evner og sin placering i de politiske modstanderes øjne helt nøgternt? Er der i det hele et moment af selvovervurdering, eller har han ret? Måske *ville* han have foldet sig ud i en stilling med friere råderum for evner og politiske meninger, sådan at det svarede til hans vurdering af sig selv.

Uanset om man betragter hans egen opfattelse af situationen som noget overspændt eller man regner den for nøgtern, forstår man til dels hans desperate reaktion, når man går ud fra hans egen fremstilling i brevet til C. Berg. Men helt forstår man den kun, hvis man kalkulerer med, at han har været simpelthen besat af tanken om at komme af sted og er blevet overmandet af denne drift.³⁴ Forståeligt, at det - som han skrev til C. Berg - havde kostet ham svære sjælekampe at gennemføre denne beslutning uden at opgive troen på, at han handlede ansvarligt overfor sine nærmeste. Han satte ild til sine skibe og stolede på, at de ville lade være at brænde.

30. mange af børnene emigrerede som voksne og fik støtte af kontakter, faderen havde skaffet sig i 1882/83. [Nicoline Petersen, samt. 1966, G.N.s arkiv.]

31. [Merl.-Tu. PA, 63/83 og 86/83] citatet fra amtmandens påtegning.

32. [Merl.-Tu. PA; 63/83 og 86/83.] bl.a. pastor Richardt til provsten 23/3-1883: »At Jessen igaar og idag har fungeret som Organist i Sdr. Jernløse Kirke, uden at han har confereret med mig, skal jeg blot notere som et lille Tidens Tegn.«

33. [C. Bergs arkiv. Breve. H. Jessen. - RA.] brev af 14/11-1882.

34. Læsning af Kristian Hvidts afhandling »Flugten til Amerika«, 1971, kan ikke undgå at give tanker om, at Jessens psykologiske tilstand kan have haft noget af sin baggrund i dette års udbredte »Amerikafeber«. Udvandringen fra de danske landdistrikter var i 1882 helt ekstraordinært stor (se f.eks. Hvidt, fig. 2, s. 85, og fig. 5, s. 109).

Lærer Jessen (t.v.) og pastor Richardt, to stærke modpoler i Sdr. Jernløse i 1880erne.

Lærer Jessen og skolebørnene omkring 1890-91. Blandt børnene er efter datterens oplysning 3 af hans egne, - datteren selv og et par tvillingebrødre.

Jessen ville gerne have vist verden og sin familie, at han fortjente større virkefelt og større personlig og politisk frihed, end han havde i Sdr. Jernløse. Men han var også i stand til at vende tilbage og genindtage ikke bare sit embede, men - som det fremgår af det følgende - også sin position i sognet i øvrigt.

Lærer Jessen i skolen

Visitatsbemærkninger og en lang række anbefalinger fra Jessens overordnede - præster, provster og en rektor m.fl. - tegner, selv kritisk gennemlyst,³⁵ et meget positivt billede af lærer Jessens undervisning. Det gælder hans kundskaber, hvoriblandt særlig fremhæves hans kunnen i sang og gymnastik, og det gælder hans pædagogiske evner.

Fra hans tid i Sdr. Jernløse skriver pastor Gyberg i 1868 bl.a.: »Hans underviisningsmaade er practisk, fattelig for Børnene og livlig, saa de ikke blive trætte op ad Dagen, han har forstaaet at vinde deres Kjærlighed og Interesse for Skolegjerningen, saa de fleste af dem holde meget af deres Skole; særlig skal fremhæves hans Sang- og Gymnastikundervisning, i hvilke Henseender sikkerlig kun faa Lærere paa Landet skulle kunne sættes ved Siden af ham. - Disciplinen er god uden Anvendelse af haarde Midler.«³⁶ 1878 noterede provst Formann ved sin visitats, at samtlige undervisningsfag var »omhyggelig plejede«, og at lærerens flid og duelighed »gjorde ham megen Ære.«³⁷ Og selv pastor Richardt, Gybergs efterfølger, som allerede på det tidspunkt (1878) ikke havde noget godt forhold til lærer Jessen, skriver om denne som »en vel oplyst Mand med meget gode Kundskaber og gode Evner til at undervise Børn og bibringe dem, hvad der er Gjenstand for Undervisningen, paa en fattelig Maade. Som Kirkesanger er han særdeles vel begavet . . .«³⁸ Sognerådets udtalelser ligger på linie med det gejstlige tilsyns: Børnene er de bedst underviste i kommunen, »og dette er naaet, uden at han dertil har behøvet at anvende haarde Midler; men ved en livlig fortællende Maade at vække deres Lærelyst og skærpe deres Fatteevne. -

35. Anbefalinger er jo altid positivt formuleret. Men ser man bag om personlige særstandpunkter hos de anbefalende, hvor de kan gennemskues, og tager man mindre gode venners anbefalinger med, står de i teksten anførte træk umiskendeligt tilbage. [Kopier af Jessens afskrifter af anbefalinger m.m., nr. 1-14. G.N.s arkiv.] (Der er anbefalinger - såvidt det ses - fra alle de stillinger, Jessen har haft, så de kan næsten umuligt være sorteret af Jessen.)
36. Jessens afskrift nr. 11. [Kopi i G.N.s arkiv]. Anbefalingskrivelse.
37. J.s afskrift nr. 12. [Kopi i G.N.s arkiv] Visitatsbem. indsat i anbefalingskrivelse.
38. [J.s afskrift nr. 13. - Kopi i G.N.s arkiv] Anbefalingskriv.

Ved en med Alvor blandet Mildhed er det lykkedes ham at drage dem til sig.« (1878)³⁹

Til disse helhedsvurderinger kan føjes en enkelt visitatsbemærkning fra året før Jessens afgang, nemlig fra 1895: »Tilstanden meget tilfredsstillende. Hr. Jessen katekiserede godt og grundigt over Syndens Følger. Trestemmige Sange gik fortrinligt. I Retskrivning 12 fejlfri.«⁴⁰

Gymnastik og sang indtog som antydte en særstilling i Jessens undervisning. Det var hans »kæpheste«⁴¹. På mange skoler blev der kun undervist i gymnastik om sommeren, udendørs, efter skoletid for drengene. Men lærer Jessen underviste også om vinteren, indendørs, nemlig i skolestuen. Da denne undervisning var faldet væk i 1894, begrundedes det med, at Jessen skønnede, det gik for hårdt ud over inventaret,⁴² hvad jo er troligt nok. Jessens indsats for gymnastikken sættes i forbindelse med hans fortid som løjtnant, hvilket indebar ekstra uddannelse i gymnastik i forhold til seminariueuddannelsen.⁴³ - I sang og musik synes Jessen gennem lange tider ihærdigt og entusiastisk at have søgt at dygtiggøre sig,⁴⁴ bl.a. ved kursus i orgelspil i København 1863, sådan at han efterhånden både teoretisk og praktisk var meget dygtig.⁴⁵ - Tænker man på, hvad der indenfor den tid, der var til rådighed, skulle nås i de grundlæggende færdighedsfag - og hos Jessen efter alle udsagn at dømme blev nået -, må man være klar over, at det har krævet en stor indsats, om man skulle drive det til trestemmig sang i datidens landsbyskole. Det kan således ikke undre, at han holdt sangundervisning med børn i skolen om eftermiddagen - efter skoletid.⁴⁶ Derudover ligger indsatsen i, at han formåede at vække børnenes interesse.

39. [J.s afskrift nr. 14. - Kopi i G.N.s arkiv.] Anbefalingssskriv.

40. [Kopibog for Merl.-Tu. provsti. 1894-1907. Beror Jyderup præstegård, p.t. provstesæde] »12 fejlfri« er ikke usædvanligt. Provst Ravn er altid meget knap i sine notater.

41. elevudtryk - se henvisn. nedenfor.

42. [Merl.-Tu. PA. 355/1895] Pastor Richardt til sk.-dir.

43. Pastor Winslow i Harlev skriver, at J. har fået kundskaber og ovelse i »det kongelige, militaire, gymnastiske Institut i Kjøbenhavn« under sin tjeneste [J.s afskrift nr. 8, kopi i G.N.s arkiv. anbef. fra okt. 1862.] Selv nævner J. militær uddannelse i Fredericia og Odense, men ikke i Kbhn. [J.s Levnedbeskrivelse II. Kopi i G.N.s arkiv.]

44. [J.s afskrift nr. 5. - Kopi i G.N.s arkiv.] Cantor, organist og lærer i Sonderborg, Grimm (1853): » . . . meget vel forstaaer at tractere et Orgel med Pedal, og navnlig spiller enhver som helst Choral med Færdighed og ganske efter Kunstens Regler . . . desuden begavet med en reen, kraft- og klangfuld Sangstemme og stedse med utrættelig Iver søger at udanne sig videre i Sang og Musik . . . «

45. [Afskrift nr. 10, smst.]: Profess. Berggreen, Kbhn. 1864: »I [sa. og musik] for hvilken han ved Dimissionen fra Seminariet kun opnaaede Characteren »Godt«, har han siden gjort saa betydelige Fremskridt, at han i denne Henseende vil kunne stilles mellem de allerførste Skolelærere.« (Foruden i musik søgte J. kursus i engelsk 1863, iflg. [Levn. beskriv. II, G.N.s arkiv.]

46. Gerda Kristensen, Sdr. Jernl. f. 1879, [Brev fra Nic. Petersen, G.N.s arkiv]

Også den eneste foreliggende elevberetning⁴⁷ fremhæver gymnastik- og især sangundervisningen, hvor børnene lærte - ja, en del børn *faktisk* lærte at synge efter noder. Derudover anfører eleven, at historie og geografi var der ikke tid til. Det passer ikke helt sammen med, at disse fag er anført i beretningerne om skolen til ministeriet⁴⁸, men svarer godt nok til, at der ikke i nogen anbefalinger eller visitatsbemærkninger nævnes noget om disse fag specielt, sådan at det ikke er usandsynligt, at de har fort en noget tilbagetrukket tilværelse eller måske har været integreret i den øvrige undervisning (Jessens boganskaffelser via sognerådet siger meget lidt om særinteresser, viser dog sanginteressen).⁴⁹ - Som de forskellige bemærkninger om hans livlige pædagogiske form har antydnet, blev lektier ikke lært udenad, kun »salmer og sådan noget.«

Om de disciplinære forhold fortæller eleven, at der aldrig hos Jessen var tale om, at en elev blev »hængt ud«, og at han ikke var hård ved børnene. Det sidste fremhæves på baggrund af, at han gav sine egne børn en meget streng opdragelse⁵⁰. I øvrigt kunne man mærke, at han havde været løjtnant, mente eleven: »Der var ikke noget at forhandle om. Ikke spor.« - Som Jessens datter svarede, da hun blev spurgt, om hendes fader havde været en myndig mand: - »*Meget* myndig!« - Denne personlige myndighed (som dog nok ikke skyldtes, at han havde været løjtnant) gjorde imidlertid ikke børnene bange for ham. Han havde den retfærdigheds- og rimelighedssans, der kunne gøre børnene trygge.

Skolebørnene hjalp Jessen på hans skolelod med at hoste hø og f.eks. tage gulerodder op. Der var ikke tale om, at det gik ud over skolearbejdet, mente eleven, selv om det foregik i skoletiden. Efter det generelle indtryk af Jessens samvittighedsfuldhed og ildhu, er man tilbøjelig til at tro eleven, selv om det kan lyde lidt ulogisk.

At forældrene betragtede forholdet mellem Jessen og børnene som det bedste og vel havde grund til det, ser man af afslutningen på sognerådets anbefaling i 1878, da Jessen søgte større embede: han vil blive savnet af os alle »og dog mest af Skolebørnene, der, naar de med deres lyttende Øre nu

47. Tomrer Chr. Larsen, Sdr. Jernløse, elev hos Jessen ca. 1891 til 1896. [Samtale 1966, G.N.s arkiv.]

48. Skoleberetninger 1880 og flg. [Ki.-u.min.s 2. ktr. - RA.]

49. Især [Sgrdt.s forh.-prot. 1886-1907]: 8/1-86: sang- og regnebøger; 11/12-87: regnebog.; 10/5-89: læsebog., »flere forsk. sangbøger«, nodetavle; 20/10-94: »forsk. ny skolebog.« - I sig selv kan disse oplysninger ikke engang dokumentere sanginteressen, dersom man sammenligner med andre skoler. - I 1872 anskaffedes verdenskort. [KA. Korresp. 1872.]

50. Dette bekræftes af Jessens yngste datter, der dog ikke desto mindre elskede og beundrede sin fader og priste sit barndomshjem som de færreste. [Nic. Petersen, samtale 1966, G.N.s arkiv.]

hore Talen herom, med bedrøvede Miner udbrøde: »Nej, det faar han ikke Lov til.«⁵¹

I tilfældet lærer Jessen er der virkelig tale om, at mange talende positive formuleringer fra myndigheder, beboerkreds og elevside enigt udtrykker beundring og tilfredshed med hans undervisning, det være sig fagligt som menneskeligt og pædagogisk.

Jessens andre virkefelter i sognet

Som så mange andre lærere på landet varetog Jessen også embedet som kirkesanger og organist. Dette arbejde blev for Jessen mere end en embedspligt, og for sognet betød det mere, end at gudstjenesten fungerede som den skulle. I 1868 skriver pastor Gyberg: » . . . Jessen forstaaer godt at faae Menigheden til efterhaanden at deltage lydelig i Kirkesangen.⁵² 10 år senere skriver sognerådet smukt om, hvor opbyggeligt hans ledelse af kirkesangen virker, og derefter: »Bærer han end ikke alene Fortjenesten heraf, saa har han dog sin store Del i, at Salmesangen nu lyder saa livlig og kraftig som kun faa Steder i Landsbykirkerne.«⁵³

Lægger man hertil, at lærer Jessen i forsamlingshuset ledede sangen i sangforeningen - som det i øvrigt er sandsynligt, han har stiftet⁵⁴ - og husker man hans arbejde med børnenes sang i skolen, ser man Jessens musikalske opdyrkning af sognet i dens helhed. Endda mangler måske endnu at nævnes, at hans børn i hjemmet blev uddannet i musik, og sang meget sammen,⁵⁵ sådan at hans datter vikarierede for ham som organist under Amerikarejsen⁵⁶, og sådan at de med årene har kunnet støtte ham i arbejdet, både som elever i skolen og formodentlig også i sangforeningen. - Der blev her sat spor i sognet, som det må have været en glæde for efterfølgerne at holde friske.

51. [J.s afskrift nr. 14.- Kopi i G.N.s arkiv.]

52. [J.s afskrift nr. 11. Kopi i G.N.s arkiv.]

53. [J.s afskrift nr. 14. - Kopi i G.N.s arkiv.]

54. [Beboeradresse til J. 1889 ved 25-års jubilæet. - Kopi i G.N.s arkiv.] bl.a.: »De har ved Aftenskole, ved Sangforening og ved Skytteforening sogt at vække og udbrede . . .« At sangfor. og skyttefor. nævnes helt parallelt med aftenskolen, at man ikke skriver »i sangf. og skyttef., kan indicere, at han har stået i spidsen for disse initiativer, ligesom »vække« i hvert fald indicerer, at han har været mere end redskab for befolkningen i dette arbejde. Hans forhold til de nævnte formål i det hele taget, gør det derudover sandsynligt, at hans rolle har været meget lignende en initiativtagers. [Merl.-Tu. PA 60/87]: Jessen til provst Ravn: »når jeg . . . [nævner] mit Arbejde for Sangens Fremme . . .«

55. [Datteren Nic. Petersen, samt. 1966. - G.N.s arkiv.] Fru Jessen var meget musikalsk og gjorde sin store del af denne indsats.

56. [Merl.-Tu. PA, 189/82] Jessen til provst Ravn. [J.s Levnedbeskriv. I, kopi i G.N.s arkiv]: » . . . vor datter Anna spillede Orglet meget tilfredsstillende . . .«

Jessen nævnes også for sit arbejde med skytteforeningen (se note 54). Hvor meget, han har virket som aktiv øvelsesleder, skal ikke kunne siges⁵⁷ - han var nærværdig 60 år, da skytteforeningen stiftedes - men hans politiske og folkelig-nationale ståsted samt hans militære uddannelse gør det let forståeligt, at han har ønsket og været i stand til at arbejde stærkt for en sådan sag.

Aftenskole holdt han også - i skolen.⁵⁸ Det kan ikke gores op, hvor mange af de vintre, han var i sognet, det drejer sig om, men i hvert fald i hans første tid var det mere end sporadisk. Så sent som 1886/87 holdt han aftenskole, i en alder hvor lærere sædvanligvis havde opgivet en sådan virksomhed.⁵⁹

Jessens politiske aktivitet og ledende stilling indenfor det lokale politiske arbejde er tidligere mere end antydnet. - Han var fra starten medlem af foredragsforeningen (fra 1881).⁶⁰ - Hans datter holdt håndgerningskole for skolepigerne i Sdr. Jernløse omkr. 1885.⁶¹ Det ene lagt til det andet bliver summen af Jessens virksomhed i sognet meget stor.

Det kan ikke undre, at jubilæumsadressen i 1889 - ved 25-året for Jessens tiltræden i Sdr. Jernløse - priser Jessen for at have »styrket Folkelivets Trivsel og Vækst paa denne Egn.«⁶²

Jessens personlige forhold til sognets beboere

Personligt har Jessen kunnet være en ven i nøden for de mennesker, han virkede iblandt. I 1889-adressen kan bl.a. læses: »Og som de unge i Dem har en god Vejleder og Støtte, saa har vi ældre det ligeledes, dertil har den jævne og ligefremme Maade hvorpaa De omgaas alle baade fattig og rig bidraget sit . . . Opmuntring og Trøst naar der er oprunden tunge Tider for os.« Selv skrevet i et sentimentalt øjeblik kan jubilæumsskrivelsens indhold ikke fratages enhver vægt, og den bekræftes da også for en del af pastor Gyberg: »Saavel ved sin hæderlige Vandel, sin ærlige, ligefremme Omgængelse, som

57. Dog ledede han i hvert fald ikke gymnastikken, men skydeøvelser? [Nic. Petersen og andre, samtaler 1966, G.N.s arkiv]: højskoleuddannede bondekarle ledede gymnastik.
58. (se note 54). Desuden: [Merl.-Tu. PA, 60/87. Jessen til provsten 26/2-87] og [Komm. arkiv korresp. 1872/73], smlgn. s. 59.
59. [Ki.-u.min.s 2. Ktr. Skoleberetninger. RA]
60. Foreningens medlemsbog.
61. [Holb. amtsr. 179/85 under 202/86]: Sgrdt. søger till. til at understøtte Anna Jessens »i indeværende Aar . . . oprettede Haandgjerningskole for Pigeborn«, så de fattige born også kan deltage (nemlig i så fald gratis). P.S. Mellem 1877 og 1879 holdt K. E. Ronnov en sådan skole i Sdr. J. [Skoleber. 1879, skema for nyans.] Ronnov er fru Jessens pigenavn. En søster? - I så fald formodentlig endnu et initiativ fra fam. Jessens side.
62. Adresse med 173 underskrifter fra hele egnen. [Kopi i G.N.s arkiv.]

ved Hjælpsomhed og Interesse for gode og nyttige almene Foranstaltninger har han vundet almindelig Yndest og Agtelse hos Beboerne . . .«⁶³

Dette gode personlige forhold er kommet hans born til gode, som det ses, når datteren siger: »Vi gik jo ud og ind hvorsomhelst hos dem. Jo, de var meget hjælpsomme.«⁶⁴ Og de mange borns færden i sognet kan på anden side meget vel have gjort sit til det ligefremme og nære forhold mellem lærer og befolkning.

Jessen og Sdr. Jernløse

Jessens store kvalifikationer i skolearbejdet og som kirkesanger, hans virksomhed i det folkelige arbejde, hans rolle som forsorger af en meget stor familie og positive træk i hans omgangsform har tilsammen givet ham en meget stærk position i sognet. Den var så stærk, at den ved hans drastiske afrejse til Amerika i 1882 i værste fald kun fik nogle skrammer - som hurtigt heledes. Hans partipolitiske strid har formodentlig både svækket og styrket ham i sognet. Selv om det var et stærkt venstrepræget sogn, har ikke alle fundet det passende, at han som lærer tog sig den slags på.⁶⁵ Men hans generelle engagement politisk, folkeligt, nationalt har været et stort aktiv. Han var i egentligste forstand på bolgelængde med de bærende strømninger på egnen, og han kunne tage virkefelter op, som hver på sin måde fremmede den udvikling, man gerne deltog i.

Hermed være ikke sagt, at alt var idyl omkring Jessen i Sdr. Jernløse. Det er formodentlig karakteristisk, at denne stærke mand måtte tage nogle stridigheder med sognerådet (se ovenfor s. 59-60). Bevidst om sin gode begavelse og om sin embedsposition har Jessen fristet sognerådet til at holde igen overfor hans autoritet og begrænse hans krav og rettigheder.

Mens den autoritet, læreren havde i kraft af sit embede og sit kundskabsniveau, således til tider synes at have betydet visse forbehold i sognerådets forhold til Jessen, har Jessen på sin side følt sin personlige stolthed truet af sin økonomiske afhængighed. Det har været en smuk afbalancering af de to parter indbyrdes forhold, at læreren måtte være taknemlig for en hane i ny og næ og et sigtebrød til jul, samt ikke mindst af et frivilligt løntillæg fra kommunens kasse. Det var denne balance, der nær var gået tabt omkring Amerikarejsen, og som kun reddedes ved, at Jessens stolthed tålte hjemkomsten til sognet, og at beboerne efter alt at dømme, når det kom til styk-

63. [J.s afskrift nr. 11. (anbefaling fra 1868) - Kopi i G.N.s arkiv.]

64. [Nic. Petersen, samt. 1966. G.N.s arkiv.]

65. [Jubilæumsadresse 1889. Kopi i G.N.s arkiv.]: bl.a.: » . . . saa godt som alles Agtelse og Fortrolighed.« Se s.63 J. til C. Berg: »hvis store Flertal ellers var fuldstændig paa min Side . . .«

ket, var så ubehagelig berørt over hans afhængighed, at de sidst af alt ønskede at gøre den mærkbar.

Måske har lærers og befolknings forhold til præsten gjort sit til at give Jessen den placering i sognet, han fik. Befolkningens liv i og omkring forsamlingshuset stod præsten aldeles udenfor.⁶⁶ Lærer Jessen og pastor Richardt, sammen i Sdr. Jernløse fra 1873 til 1896, havde ikke noget godt indbyrdes forhold, og sogneråd og præst skiltes ofte i deres meninger - f.eks. om Sostrup friskole, som nævnt. Skont lærerens autoritet til tider kunne trykke sognerådet, har den på den anden side været god at stille ved siden af rådets egen overfor præstens, ligesom forholdet til præsten har gjort det let for Jessen at kende sine venner i sognerådet.

Det offentlige skolevæsens tilstedeværelse blev med Jessen som lærer et væsentligt moment i den kulturelle udvikling på egnen - både når man ser på arbejdet i selve børneskolen, og når man ser på, hvilke andre opgaver, der blev taget op. Jessen havde blik og evner for at realisere sin stilling som lærer i sognet langt ud over skolestuens fire vægge. Og samvirket mellem det, der skete indenfor og udenfor skolen, synes at have gjort Sdr. Jernløse skolestue åndelig talt mindre lavloftet, end hvis arbejdet der havde stået isoleret. Børnene fik direkte glæde af lærerens levende og helhedsprægede engagement, og beboerkredsen så børneskolen som et integreret led i oplysningsarbejde og kulturliv i sognet og har med denne holdning yderligere forbedret skolens arbejdsvilkår.

Lærer Petersen - fra 1896 til 1932 i Sdr. Jernløse

Indledende præsentation

Jorgen Ivert Petersen var født 1865 som søn af en arbejdsmand (senere mollejer). Han havde været et par år ved landvæsenet, havde efter privat forberedelse i ca. 1 år taget præliminæreksamen, og efter ca. 3/4 år på Silkeborg seminarium tog han lærereksamen med 2. karakter i 1887. Hans eksamen omfattede sang og musik, så han kunne forestå kirketjeneste. For ansættelsen i Sdr. Jernløse virkede han i Hørby på Tuse Næs som andenlærer fra 1889 til 1896.⁶⁷

66. Ikke bare stod han udenfor, men if. mundtl. overlev., skal han fra prædikestolen have talt om forsamlingshuset som »den grimme Ladebygning, de rejste derude til Dans og Gogl« [Roskildebogen 1952, v. pastor P. H. Petersen]

67. Afsnittet her bygger på: [Skoleberetn. 1889 og 1896, skema for nyans. lærere. Ki.-u. min.s 2. ktr. - RA.] [Embedsbog for Sdr. Jernløse skole], hvori læreren selv leverer sine data. Heri skriver han »5 måneder« på seminariet, men da de tidligere opgivelser også må bygge på hans egne oplysninger (udformet af sognepræsten) regnes de for sikrere.

Fra det overordnede skoletilsyns side - provst og biskop - vurderedes lærer Petersen positivt: liv, varme, flid og dygtighed er blandt de ord, hans undervisning karakteriseres med. Bornene var »frejdige« i deres svar hedder det også. Og endelig kaldes han ualmindelig musikalsk begavet hvilket i høj grad sagdes at præge sangundervisningen.⁶⁸

Der er intet iøjnefaldende ved disse oplysninger udover at vi åbenbart endnu engang har en lærer i Sdr. Jernlose, der hæver sig op over det sædvanlige på det musikalske område.

Hvordan tog denne lærer og hans virksomhed sig ud, set fra Sdr. Jernlose sogn?

Skolegang hos lærer Petersen

En elev mindes⁶⁹, at man ved lærer Petersens ankomst eleverne imellem droftede, om han nu ville vise sig at være så streng, som rygterne sagde. Trods et meget fredeligt forløb af den første skoledag, var denne elevs konklusion efterhåndet blevet: »Men han *var* altså streng. Han forlangte meget af os . . . at vi skulle kunne vore sager, og han forlangte også disciplin. Der vankede smæk, hvis det ikke var i orden. Spanskror, og også på siden af hovedet.« En anden elev huskede,⁷⁰ at hendes mor overfor læreren havde beklaget de børn, der var ude at tjene, for hendes datter »læste fra hun kom hjem, til hun gik igen. - Ja, det var der ikke noget at gøre ved,« var svaret. »Jeg kom ikke derfra før jeg kunne det, - vi måtte jo sidde efter.« - Han var god til at finde på øgenavne til eleverne - en hed »soldaten« en dreng, der ikke kom så let til noget og havde et lidt særpræget udseende. En enkelt elev blev sat i Sostrup friskole, bl.a. fordi han i en periode var en af dem, lærer Petersen drillede eller skosedede, så han var ked af det, når han kom fra skole.⁷¹

»Men vi kunne li ham alligevel, for han var en ordensmand. Vi lærte noget, skal jeg love for«⁷² Storebroderen til den udmeldte dreng var dog lidt mindre uforbeholden i sin helhedsvurdering.⁷¹

Ifølge elevernes samstemmende erindring skulle lektierne f.eks. i geografi og historie kunne gengives med bogens ord. Og der var - i hvert fald en overgang i hans første tid i sognet - tale om karakterbøger, der fortæller daglig, (en medvirkende årsag til den nævnte udmeldelse til friskolen). Fra lærer

68. Visitatsbemærkninger dels i [Embedsbog for Sdr. J. skole], dels i beretn. til min. [Visitatsber. 11/12 1911, min. f. ki.- og u. 2. ktr. - RA.] Ensartede bedommelser af provst Wegener (1901 og 1905), provst Henry Larsen (1910 og 1917) og biskop Ostenfeld (1910.)

69. Pens. forstelærer Viggo Poulsen, Sondersted. [samt. 1966, G.N.s arkiv.]

70. Anna Larsen, Sdr. J. [samt. med Anna og Chr. Larsen, 1966. G.N.s arkiv.]

71. Chr. Larsen [se ovenst. note] beretter; den udmeldte var hans yngre broder.

72. Anna Larsen, Sdr. J. [samt. med Anna og Chr. Larsen, 1966. G.N.s arkiv.]

Petersens undervisning huskes derudover sangundervisningen og de lejligheder, hvor han læste op for børnene. »Vi slugte ham med øjnene, når han læste Gøngehøvdingen, forstår De nok, og Aladdin. Vi slugte hvert ord - han kunne gøre det så udmærket - med stemmeføringen.« Også forberedelse af skuespiloplæsning (se nedenfor) kunne ske med børnene som publikum.⁷³

Indtrykket af lærer Petersens pædagogiske form og evner kan suppleres med en beretning fra hans aftenskole.⁷⁴ Den er fra hans første tid på stedet, for han holdt ikke aftenskole efter vinteren 1900/01⁷⁵ vistnok på grund af manglende tilslutning.⁷⁶ Han kunne der tage emner op, som man ellers ikke fik noget at høre om, f.eks. astronomi. Ikke at han selv var dybt bevandret i emnet, men han havde evne til at udnytte den viden, han havde: »Vi kan jo se stjernerne. Hvis vi nu kommer op at stå på dem, så er der jo nogen ovenover, og så kan vi jo hoppe op på dem, og det kan vi blive ved med, der er ingen ende i det, så - skal vi ikke holde op, ellers bliver vi skøre . . .«. Og beretningen slutter: »Jo, han gik skam op i det, han havde med at gøre.«

Må man med udgangspunkt i denne beretning og med tanken på hans musikalitet og evner til at gribe børnene ved oplæsning have lov til at regne lærer Petersens undervisning og børnenes forhold til deres skolegang for bedre, end de udenadlærte lektier og den skosende-form i disciplinen lader tro?

Kulturspredning og personlig udfoldelse

Lærer Petersen var kendt langt ud over det sogn, han virkede i, således også kendt i Sdr. Jernløse, før han blev ansat der. Det skyldtes hans oplæsningskunst.⁷⁷ Han var så stærkt benyttet rundt i forsamlingshusene⁷⁸, at han omkring tiltrædelsen i Sdr. Jernløse havde fundet det nødvendigt at stoppe

73. Viggo Poulsen. [samt. 1966.]

74. Chr. Larsen. [samt. 1966]

75. [KA. sgrdt.s forhandlingsprotokol] tilskud til lys og varme ved aftenskole (Sdr. J., lær. Petersen) bevilget efter ansøgning på moder den 21/11-1896; 5/2-98; 14/5-1900 og 15/1-1901. Svarende til [embedsbogens] opgivelser, der supplerer: de fire vintre var tilslutningen enh. vis: 21 karle, 14 karle, 10 karle og piger, 12 karle. Almindelige skolefag samt »enkelte fri Foredrag.«

76. Dels tyder tallet for deltagere (se note 75) og indbydelsen af piger i et særlig magert år på dette. Dels gjorde han på aftenskolen folk kede af det ved at kore rundt med dem - stave juleaften med h o.s.v. [Jørgen Markussen, samt. 1966, G.N.s arkiv], han har fået det fortalt af sin husbonds søn, Thorvald Aabo, Sdr. Jernløse, der var 4-5 år ældre end J.M.

77. [Jernløse Foredragsforenings Medlemsbog] Notater om sæsonen 1891/92, bl.a.: »Oplæsning af Lærer Petersen, Hørby. - 13 Kr.«

78. Et blik over siderne med »bekendtgørelser« i de lokale aviser i årene 1890-92 viser omfanget.

sin virksomhed helt på dette område.⁷⁹ Omkring 1906, da den vordende lærer Poulsen var i tjeneste hos ham (seminarieforbereelse), var lærer Petersens optræden imidlertid igen af ikke ringe omfang. Poulsen måtte af og til tage undervisningen for ham dagen efter at han havde været ude at optræde.⁸⁰ Det kunne nemlig let blive sent. Lærer Petersen var selskabsglad og efter et par øller kunne han være vanskelig at få til at bryde op, - det er der et par kuske, der kan tale med om.⁸¹

Hans repertoire som oplæser strakte sig (i tiden fra 1907-1920) fra »Hagbart og Signe« over Bjørnsons »De nygifte« til Esmanns »Magdalene« (»effektfuld folkekomedie«⁸²), Wieds »Skærmysler« og O. Benzons »En Skandale« (satire med frigjorte meninger⁸³). Han kunne samle mange mennesker ene mand - 120-130 til 3 af de nævnte arrangementer f.eks. - og han hostede stort bifald.⁸⁴ Ofte supplerede han oplæsningen ved at synge. Han spillede guitar til visesang og var meget populær, ikke mindst hos damerne (»Konerne og pigerne - de ku li ham«)⁸⁵. Ved en enkelt lejlighed synes han at have valgt sine sange med for lidt omhu, »sang noget med tarveligt Indhold«, men han forbedrede sig og sang næste gang »nogle gode og penne Sange«.⁸⁶

Ved høstfesten i forsamlingshuset 1909 spillede »Jernløse Musikforening«, og »lærernes sangkor« sang. »Musikforeningen« var et mindre orkester bestående af folk af sognet, suppleret med en nabolærer og lægen på stedet (Sandby) og ledet af lærer Petersen (også violin).⁸⁷ Få år senere kunne lærer Petersen møde op med en trio - lægen, præstens kone og han selv (føjte, klaver og violin) - somme tider med nabopræstens kone, fru Petri, som sangsolist. De fire samlede 400-500 tilhørere til koncertaften den

79. [K. A. korresp.] - Lær. P. til sgrdsfmd. i Sdr. J. den 20/11-1896: » . . . et gammels Lofte [indfries ved oplæsning i Udby]. Jeg har jo ellers fuldstændig hævet med at holde Oplæsninger, og dette bliver altsaa den sidste.«

80. [Viggo Poulsens beretning.]

81. Jorgen Markussen [samt. 1966; G.N.s arkiv] var tjenestekarl hos lærerens nabo og korte ofte for ham. »Og han kunne også godt li en bajer, så han var aldrig til at få med hjem . . .«, hvorefter en malende beskrivelse af en hjemtur fra Hagested fors.- hus; ved Nr. Jernløse kirke blev lærer P. opslugt af rædsel over spøgelseset Lange Ellen, som han bestemt havde set. Han var rædselslagen resten af vejen hjem: »Han holdt mig om bælggen, og han holdt så fast.«

82. [DBL, om Esmann. Gustav.]

83. [DBL, om Benzon. Otto.]

84. [Jernløse Foredragsforenings forhandlingsprotokol]. Denne er også kilden, hvor der i det følgende om hans optræden intet andet er anført.

85. Chr. Hansen citeret. [Samtaler 1966, G.N.s arkiv]

86. Henholdsvis den 6/12-1917 og den 21/2 1919. [Forh.-prot.]

87. Chr. Larsen og Viggo Poulsen: Dr. Sandby (føjte), lærer Jørgensen, Søndersted. (violin), Laurits Hansen, Hollose, og Jens Larsen, Sasserup. (kontrabas). - Øvede sig i hvert fald hele sommeren i skolen. Man morede sig ofte med at gøre proverne til telefonkoncerter - centralen koblede de forskellige sammen med skolen.

19. januar 1913. Intet tyder på, at der var dans bagefter eller andre trækplastre foruden dem. - Så holdtes der også koncert med hans skoleborn, der sang to-stemmige sange til stor glæde for forældre og andre fremmodte. - Ved arrangementer med Holbæk Musikforening og med et større lærersangkor fra amtet var lærer Petersen foreningens kontaktperson.

I 1916 gik lærer Petersen, indkaldt til bestyrelsesmøde i foreningen, med på den spøg at genopføre »Eventyr på Fodrejsen«, som havde været opført i 1902 under hans ledelse, med 3 aktører fra dengang som gengangere: lærer Petersen, lærer Eg, Damstrup, og en mejeribestyrer. På rollelisten figurerede desuden endnu 2 lærere og 2 lærerdøtre, en gårdejer og en gårdejerdatter. Forestillingen bar 6! opførelser og skaffede derved de ønskede midler til en større istandsættelse af forsamlingshuset. Ikke underligt, at lærer Petersen ved starten af næste sæson fik tildelt gratis medlemskort.

Sammenlignet med den virksomhed, vi kender fra foreningsforeningen i 1880'erne, kunne det synes, at lærer Petersen gav en noget anden tone an, end man var vant til. Men det skal siges, at en liste over foreningens arrangementer fra 1907 til op mod 1920 viser et ret sparsomt indslag af politiske foredrag, bibeholder en del »højskoleforedrag« og specielt kristelige foredrag, men ellers i høj grad betoner det underholdende med en ikke ringe omsorg for lodighed.

Sdr. Jernløse og lærer Petersen

Vakte lærer Petersen ikke den samme respekt i sognet som lærer Jessen, så klarede han sig dog som en fisk i vandet i det lokale miljø. Han var ganske uden »fine fornemmelser«, ⁸⁸ og forargede han nogle ved at træde ved siden af med sine sange eller ved sin farten rundt fra oplæsning til oplæsning langt udenfor sognets grænser, så charmerede, betog og underholdt han andre - og også de til tider forargede - ved sin optræden i sognet. Han klarede sig suverænt nok til at kunne tillade sig at drage på gårdsangerfærd med en kollega i en eller flere sommerferier ⁸⁹ (dog først op imod 1920), noget der ikke umiddelbart var foreneligt med lærerværdigheden. Det var ikke langt fra, at man mente, han var kommet på den forkerte hyld, ⁹⁰ han

88. Her henvises generelt til Petersens breve i [KA, korresp.] og til diverse [samtaler 1966, G.N.s arkiv.].

89. [Chr. S. Nielsen, Algestrup; samt. 1966, G.N.s arkiv]: Lærer P. og lærer Andersen, Algestrup. Lærer Andersen i A. fra 1916 [Da. Skolestat 1933. II, s. 152]

90. Chr. Hansen [samt. 1966, G.N.s arkiv]: »Han var jo næsten kommet på den forkerte hyld der« - under henvisn. til hans evner ved optræden, ikke til hans mangler som lærer!

1.

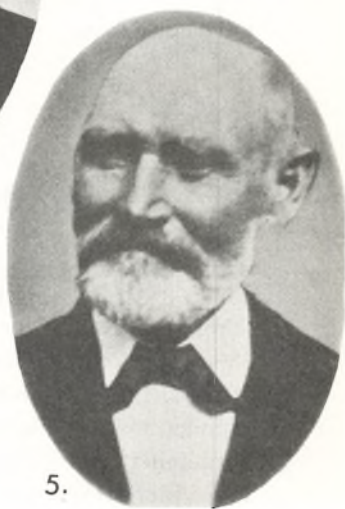
2.

3.

4.

5.

1. *Lærer Petersen. Gøglersind og skoletugt, - Vommevad forsamlingshus og Sdr. Jernløse skole.*
2. *Pastor Viggo Moltke, Sdr. Jernløse. Aktiv for forbedring af skoleforholdene omkring århundredskiftet, i bedste forståelse med kommunens lærere.*
3. *Lærer Jørgensen, f. 1849, ansat ved Søstrup offentlige skole fra 1875 til 1920. Han blev anledningen til 36 års deling i sognet: friskole eller offentlig skole.*
4. *Lærer Jensen, Krøjerup. Socialt engageret, sognerådsmedlem og Radikal Venstremand. Andre sider af hans personlighed forblev på det private plan.*

skulle have været skuespiller -, men hans særlige evner var medvirkende til, at man tålte større udsving fra læreren end ellers sandsynligt.

Alt imens han foldede sig ud på forsamlingshusenes tribuner og scener, passede han sin skole. Hans veloplagthed synes at være blevet bevaret op igennem årene og være kommet skolebørnene til gode. Hvad hans strenghed med disciplin og lektier angår var det ikke anderledes, end at fasthed almindeligvis regnedes for uomgængelig i en god opdragergerning. Derfor udgjorde dette træk i hans skolehold måske netop det moralske grundlag for, at beboerne kunne acceptere så megen gøglernatur hos deres børns lærer. Og så kunne de jo også konstatere, at børnene lærte det, det forventedes skolen skulle lære dem. - De lokale myndigheder fandt ganske vist ikke hos lærer Petersen den samme upåklagelige orden i aflevering af forsømslister⁹¹ og opgørelser over offersummerne (se s. 111 ff.) som f.eks. hos lærer Jørgensen, Søstrup, og lærer Petersen måtte høre for det sidste fra præsten⁹². Men han var imødekommende overfor sognerådet, f.eks. som når han i 1913 på eget initiativ foreslog anskaffelse af læsebøger til kun hvert andet barn for at halvere udgiften.⁹³

Og så skal der her henvises til (se s. 92 og s. 96, note 28), at lærer Petersen blandt kommunens lærere var den mest energiske forkæmper for bevarelsen af den en gang indførte hverandendagsskolegang, formentlig et udtryk for, at han var i stand til at sætte pædagogiske hensyn klart over popularitetshensyn.

B. 3. Krøjerup skoledistrikt

Som nævnt var Sdr. Jernløse sogn delt i 2 skoledistrikter siden 1860. Indtil 1908 var der her som i Sdr. Jernløse et enelærerembede, derefter et første-lærerembede og et forskoleembede. Som enelærer havde man fra 1867 til 1896 lærer Witt, derefter lærer Jensen, der blev på stedet som førstelærer til 1922. Den første forskolelærerinde var Esther Philipsen (1908-1911). Baggrunden for forskoleoprettelsen (se mere s. 108 ff) var en stærk tilvækst i børnetallet, især i forbindelse med Knabstrup teglværks øgede antal ansatte. Elevflokken var i det hele taget i sin sociale sammensætning¹ stærkt

91. [KA. korresp.] Petersens brev af 16/4-1907.

92. [samt. 1966, G.N.s arkiv] et menighedsrådsmedlem til Kristian Nielsen, Sostrup.

93. [KA. korresp.] lærer P. til sgrdt. den 6/6-1913.

1. Allerede 1896 var forholdet flg.: 31 børn af indsiddere, 8 børn af husmænd, 4 børn af boelsmænd, 4 børn af gårdmænd, 3 børn af håndværkere og 1 barn af teglværksfunk. [Skoledagbøger I og II, opgjort pr. 1/11-1896.]

præget af denne virksomhed, således at det ikke er tilfældigt, at de 2 elevberetninger, der er indhentet, begge er fra teglværksarbejderbørn.

1. Kort fortalt om lærer Witt

Desværre foreligger der ikke elevberetninger fra lærer Witts tid, da han selv om han havde embedet indtil 1896 som lærer Jessen, - ikke selv underviste de sidste år, men holdt hjælpelærer på grund af sygdom. Da der heller ikke omkring lærer Witt er foregået hverken store dramaer eller andre ting, der kunne have efterladt skriftlige spor udenfor de sædvanlige kilder til skolens historie, tegner indtrykket af lærer Witt og af skolen i hans tid sig mere uklart end ønskeligt.

Christian Nic. L. Witt var sønderjyde,² født i Flensborg 1838. Han dimitteredes med 1. karakter fra Lyngby seminarium (Århus stift) 1862, men havde forinden (1858) opnået fast ansættelse i det offentlige skolevæsen. Han deltog i krigen 1864 og havde i øvrigt ikke før Krøjeruptiden virket udenfor Sønderjylland. Endnu i 1882 var han ugift, men stiftede siden familie.³ Især de sidste fire år, lærer Witt var i Krøjerup, var han svækket af sygdom. Der var tale om dårlige nerver, hovedpine, svimmelhed o.s.v., og det anføres, at 1864 var udgangspunktet for hans dårlige helbredstilstand, og at en lungebetændelse i 1892 forværrede den afgørende.⁴ Lærer Witt måtte søge hjælpelærer og efter 3 år - allerede som 58-årig - afsked fra embedet. Der synes at være gået en tid forud for hjælpelæreransættelserne, hvor undervisningen har voldt ham meget besvær, sådan at den må have lidt under hans sygdom, længere tid før han gav op.⁵ Det var svært for ham både personligt og økonomisk at tage denne beslutning. Han ville nødigt slippe undervisningen, og han kunne slet ikke gøre sig håb om ved tilskud at få dækket udgifterne til at holde hjælpelærer.⁶

2. Fig. fra [Lær. og Læri. i Holb. amt 1880. Ki.-u.min.s 2. ktr. - RA] og [Skolestatistik 1877 v. And. Petersen] (herfra kun eksamensresultat).
3. Sgrdt. til amtsrådet, 6/3-1882. [KA; kopibog] Bornene Johannes, Marie og Ida Witt [Skoledagbog for Krøjerup skole].
4. [Merl.-Tu. PA, 87/1893: Witt til skoledir. den 10/3; Lægeattest.]
5. [KA. Witt til sgrdt. 11/3-1893]: » . . . mit Hoved slet ikke mere kan udholde Undervisningen. Det er blevet mig fuldstændig klart i Vinter, at jeg ikke kan forsvare hverken for Skolen eller mig selv og min Familie at fortsætte . . . «
6. [KA. Witt til sgrdt. 11/3-1893]: » . . . Hvor nødigt . . . ikke alene at skilles fra Undervisningen men ogsaa paa Grund af de store Bekostninger. « Skolerådet bevilger Witt 75 kr. som værdig trængende og 150 kr. som hjælp til at holde hjælpelærer. (15/5-1893.) [Merl.-Tu. PA, 156/93] Ved juletid bevilger sognerådet 50 kr. [KA. Forhandl. protokol og Witts takkebreve 30/12-1893] - bevilget efter ansøgning om ubestemt beløb. - En hjælpelærerlon var o. 300 kr. årlig + kost og logi.

Breve i sognerådets arkiv vidner om lærer Witt som et vistnok beskedent og rart menneske, rørt over en uventet rosende anbefaling og over beklagende reaktioner fra Krøjerupboere, da han uden held søgte større embede i 1872.⁷ Han synes at have været almindeligt agtet i befolkningen.⁸ Lærer Witt havde, skønt højremand, det bedste forhold til den yderliggående venstremand lærer Jessen, dels i samarbejde omkring kirketjenesten dels udtrykt i, at de kom selskabeligt sammen. Tilfælles havde de også under alle omstændigheder et nært forhold til den sønderjyske sag, og Witt var en af de kolleger, der gav sin støtte til Jessens sag under hans Amerikarejse.⁹

- Til ingeniør Villars Lunn, Knabstrup teglværk, havde lærer Witt et nærmere forhold. Det gav sig udtryk i, at Witt kunne fungere som en slags mellemmand mellem ingeniøren og sognerådet ved visse lejligheder¹⁰, og i, at Witt ved sin afgang fra embedet flyttede til Tornvedgården, ejet af ingeniøren, vistnok som forpagter eller bestyrer.¹¹ Derudover har forholdet utvivlsomt været bestemmende for, at Witt ved Højres festligheder i forbindelse med folketingsvalgene kunne optræde som en slags ordenshåndhæver og dirigent: »Må jeg så beede de ærrede herrer af Højre om at blive tilbage og drikke et glas med vor højtærrrede forrmand og kannndidat«. ¹²

Hovedparten af lærer Witts embedstid i Krøjerup faldt i provisorietiden, og Witt var altså højremand som lærer Jørgensen, Søstrup, og mere personligt knyttet til Lunn'erne og Højres valg end denne. Men Witt var ikke af lærer Jørgensens type, og selv da er det måske usandsynligt, at det havde fået tilsvarende konsekvenser som i Søstrup. For det er tvivlsomt, om Krøjerup skoledistrikt havde kunnet opvise den samme venstrepolitiske inspiration til at danne front mod en upopulær lærer. Lunn'erne var stærke her. Teglværksarbejderne var tvungne højrevælgere, og Lunn familiens indflydelse gik langt ud over det direkte økonomiske bestemte. Der har været store dele af distriktets beboerkreds, som enten har været godt tilfredse med, at læreren var højremand, eller ikke har haft råd til at vise, de ikke var det.

7. [KA. sgrdts. anbefal. 12/2-1872]: » . . . omendskont vi saa gerne vilde beholde ham i blandt os, da han baade som Lærer og Menneske er lige afholdt af os alle her.« Witt takker [21/2].
8. [samtaler 1966, G.N.s arkiv] Meget fjernt og til dels andenhånds indtryk af lærer Witt hos beretterne, som dog gav indtryk af venlig sympati og et godt eftermæle i sognet.
9. se note 24, side 83. Desuden [samtale 1966 med Jessens datter, Nic. Petersen. G.N.s arkiv.]
10. [KA. korresp.] Witt til sgrdt. 20/1-1896.
11. samstemmende fra [samtaler 1966, Karl Larsen og Nic. Petersen. G.N.s arkiv] Denne oplysn. er dog ikke efterprøvet i de relevante arkiver. Dette måtte ske, hvis den var mindre perifer i sammenhængen.
12. Karl Larsen, Sdr. J. [samt. 1966, G.N.s arkiv] Beretningen er gengivet efter faderens fremstilling - efterligning af Witts sønderjyske sprogtoner. Faderen var tvungen og meget modvillig højrevælger i 1880'erne og måske senere (Teglværksarbejder). (Lunn var folketingskandidat for Højre i Holbækkredsen i 1879, 1881, 1887, 1890 og 1898. Valgtes ikke.)

Der foreligger intet om, at skolearbejdet i Krøjerup blev forstyrret af politiske modsætninger. Witts person - og måske samtidig distriktets præg - gør det sandsynligt, at det end ikke har følt som noget problem, men været en enkel sag: At skole var skole, og den gik vist udmærket, og Witt var Witt, og at han var højremand, kom ikke skolen ved.

II. Lærer Jensen i Krøjerup fra 1896 til 1922

Hans Christian Jensen var født i 1861, søn af en gårdmand i Odsherred.¹³ Han fik efter en præliminæreksamen sin læreruddannelse på Blågård seminarium, hvorfra han dimitteredes i 1889 (2. karakter).¹⁴ I 6 år var han derefter hjælpelærer hos folketingsmand, lærer Fogtmann, Sandby. Herfra søgte han til Krøjerup i 1896 og blev den foretrukne blandt 28 ansøgere. Han havde gode anbefalinger, og en læretid hos Fogtmann kan desuden nok have vejet tungt overfor det ansættende sogneråd.¹⁵ Lærer Jensen ses ikke at have søgt andre embeder under sin tid i Krøjerup og blev der indtil sin død (i 1922). På grund af hans sygdom lededes skolen af vikarer i 1 år 1912/13 og fra april 1920 indtil lærer Jensens død og ansættelsen af en ny lærer pr. 1/10 1922. Lærer Jensen var gift og havde en datter.

Som skolebørnene mødte ham

Skal man tegne lærer Jensens stilling i Krøjerup, er elevberetninger ikke det ringeste udgangspunkt.¹⁶ Dels får man herigennem et vist indtryk af hans undervisning, men dels peger visse træk også mod noget af det, der var bestemmende for hans holdning til befolkningen udenfor skolen, og i nogen grad igen for befolkningens holdning til ham.

Lærer Jensen siges at have styret sin skole med rolig hånd. Der var orden og fasthed, der var rent og pænt (skiftesko), og der var intet tyranni. Lærer Jensen gav aldrig en alvorligere afstraffelse med stokken, før en time efter, at straffen var idømt, og det var desuden en meget sjælden foreteelse.¹⁷ At

13. [Samtale med Asger Baunsbak-Jensen, 1970. G.N.s arkiv.] A.B.-J. er i slægt med lærer Jensen: Hans broders sønnesøn.
14. [Anders Petersen: Danmarks Folkeskole 1901.] og [Blågaards Seminarium. Festskrift. 1934.]
15. I Holbæk Amts Dagblad (forhandlende Venstre) kan man under valgkampen i 1892 i forbindelse med et møde i Sdr. Jernløse, hvor tilslutningen til Fogtmann var meget stor, se Sdr. J. karakteriseret som det værste radikale område i Holbæks valgkredse, bortset fra Odsherred.
16. [Samtaler 1966 med I. Karl Larsen, Sdr. J., II. Jørgen Markussen, Søstrup. G.N.s arkiv.] - I det flg. benævnt ved I og II.
17. [samt. I.]

han havde en »hånd som et skovblad«, kunne nok få en dreng til at vakle på benene, når der var tale om en mindre afklapsning, men det kunne accepteres, når man ellers var gode venner med læreren og satte pris på ham.¹⁸

I det faglige undervisningsarbejde synes lærer Jensen at have gjort mindst fyldest i danskundervisningen. Han skal have haft vanskeligt ved at forklare sproglige regler og retningslinier, så eleverne forstod det.¹⁹ Blandt de øvrige fag husker eleverne geografi som yndlingsfaget, lærerens og dermed - som det så ofte blev tilfældet - også elevernes yndlingsfag. I dette fag krævede han meget, men evnede også at gøre det spændende. Han skrev bogens spørgsmål (Fortæl om . . .) ud på kartonstykker, så man kunne trække et kort af bunken og se, hvordan man klarede det. Og han lod børnene prøve at tegne landkort efter hukommelsen. En sådan frihåndstegning over Storbritannien var engang så god, at lærer Jensen bar den ind i lærerlejligheden for at vise sin kone den.²⁰ Man kan tænke sig, at hans optagethed af geografiundervisningen og hans anden store interesse - tegning og maling²¹ - begge har dannet baggrund for hans glæde. - Et andet træk i beretningerne om hans undervisning er, at det absolut ikke drejede sig om blot gengivelse af bogens ord. Han lagde vægt på, at man virkelig havde gjort sig en forestilling om det, der blev beskrevet, f.eks. om, hvad det ville sige, at damerne på middelalderens borge førte »et kjedsomt liv« i det daglige. »Lad os få lidt mere om det kjedsomme liv«, men der var ingen af de store piger, der kunne finde andre ord til at beskrive det.²² Endelig: lærer Jensen tog anskuelsesundervisning - et nyt træk i tidens praktiske pædagogik - op i sin skole og fra 1908 vistnok naturhistorie.²³

De to elever, der har fortalt om skolegangen hos lærer Jensen var begge meget glade for ham. Især fremhæves hans godhed overfor »hyredrengene«.²⁴ Ikke sådan, at de uden videre fik lov at sove i skolen. Nej, for lærer Jensen vidste, hvem der stod tidligt op, og hvem der havde fået en rimelig søvn. En lille fortrolig snak om, hvordan dagen gik for en dreng, der var ude at tjene, kunne nok klares, mens han fik rettet regnestykkerne ved katederet og sad på skødet med lærerens arm rundt om sig. På den måde fik lærer Jensen kendskab til, hvordan de forskellige gårde var som arbejds-

18. [samt. II.]

19. [samt. I.] og visitatsbemærkning til ministeriet fra Henry Larsen, provst, fra besøg den 15/12 1911, bl.a.: »Religion og Dansk mindre tilfredsstillende;« [Ki.-u.min.s 2. ktr., ad AO 567, 16/10 1912. RA.]

20. [samt. I.]

21. [samt. med A. B.-J. - G.N.s arkiv.] Det bør tages i betragtning, at A. B.-J. har næret en speciel, dyb interesse for denne slægtninges personlige udvikling og karaktertræk.

22. [samt. I.]

23. [KA, korresp.] Jensen t. sgrdt. d. 6/11-1908. I brevet søges bevilget naturh. billeder med henblik på naturhist. i 4. klasse (ældste årgange).

24. [samt. I og II.]

pladser for drengene.²⁵ Denne omsorgsfulde holdning og forsøg på både at være barmhjertig og på den anden side kræve skolearbejdet passet, hvor bornene havde reel mulighed for det, er et klart træk i de to elevs erindringsbillede.

Om lærer Jensens administration af forsømmelsesprotokollen kan siges, at han ikke synes at have været bange for at registrere en forsømmelse som ulovlig. F.eks. bliver gårdmand Rasmus Olsens tjenestedreng skrevet for et meget stort antal - ulovlige - forsømmelser måned efter måned.²⁶ Eleverne husker (og det er i et par tilfælde ikke så langt fra sandheden), at Rasmus Olsens »hyredreng« kun kom i skole et par dage før eksamen, ellers næsten ikke. Man kunne i almindelighed få lov at erstatte en forsømt skoledag i ældste klasse ved at møde sammen med yngste i stedet. Så fik man enten lov at sidde og læse eller andet på egen hånd, eller man blev sat til at hjælpe de små elever.²⁷ En sådan »erstatningsordning« kan ikke siges at falde indenfor reglementet. Den kan betragtes som en imødekommenhed overfor forældre og husbonder, som så undgik mulktning, men også som en nødløsning, der dog bod børnene mere skolegang og mindre arbejde, under forudsætning af at de også uden erstatningsordningen var blevet holdt hjemme på rette skoledag. Den kan endelig være udtryk for bondesønnens fornemmelse af visse landbrugsarbejders uopsættelighed.²⁸

Forholdet til de voksne beboere

Lærer Jensen holdt ikke på noget tidspunkt aftenskole i Krøjerup. Man kan forestille sig, at han ikke har ment at kunne hamle op med de forskellige tilbud i Jernløse forsamlingshus, men man kan også undre sig over, at han ikke forsøgte. Der kunne måske nok have været en opgave overfor en del unge, som på grund af arbejde var blevet snydt for megen skolegang. I Sandby havde han vistnok²⁹ holdt aftenskole. Havde han derfor dårlige erfaringer om sin undervisning af unge? - eller fandt han bare ikke kræfter og lyst til et sådant arbejde?

25. [samt. II.]

26. [Krojerup skole. Dagbog I, (ældste klasse) 1898/99.]

27. [samt. I.]

28. Jorgen Markussen husker for sit eget vedkommende kun bestemt et tilfælde, hvor han modte i yngste klasse som erstatning. Det var efter forud indhentet tilladelse til udeblivelse for at trække en ko til Holbæk. [samt. II.] Også [samt. I] omtaler erstatningsordningen.

29. Der blev holdt aftenskole i Sandby flere vintre i hans tid. Erfaringen om aftenskoleund. i dette provsti siger, at det gennemgående var hjælpelæreren, hvor en sådan var ansat, der holdt aftenskole. Forståeligt, da han netop var ansat fordi den faste lærer på en eller anden måde var overbebyrdet eller sat ud af spillet. [Skoleberetninger 1880-1910. Holb. amt., Merl.-Tu. provsti. RA. Ki.u.min.s 2. ktr.]

»Jeg tror, han holdt sig meget for sig selv«.30 »Jeg kan aldrig huske, han var at se nogen steder.«31 Disse to udsagn stammer fra de to elever, begge fra arbejderhjem. Den første udtalelse går mest på opfattelsen af lærer Jensen som hjemmemenneske, idet det dog understreges, at han og hans kone holdt meget af Krojerup. Den anden udtalelse er et nej til spørgsmålet, om han deltog i det, der foregik i forsamlingshuset, og kan udvides til også at omfatte et nej til, at han var en hyppig kirkegænger. Man kunne hermed tro, at lærer Jensen i nogen grad isolerede sig fra sognet. Men det var ikke tilfældet. Dels kom han privat sammen med enkelte gårdmænd, og dels deltog han i de private »efterårsgilder« rundt om i sognet.32 (Ved disse gilder kom den pågældende elev sandsynligvis (?) ikke, så det skal nok stemme, at han ikke så noget til ham.) Lærer Jensen havde vanskeligt ved at acceptere den grundtvigianske livsholdning, som han betragtede som de velbjege bønders »religion«.32 Den synes at være faldet ham for brystet både ud fra et socialt synspunkt som først og fremmest gårdmandenes område, og ud fra et kristeligt, hvor han fandt deres tro for letkøbt eller deres kirkelige liv for overfladisk. På det politiske område har han utvivlsomt kunnet enes et langt stykke med en del grundtvigianske gårdmænd på egnen i den første tid, han var der. Men han var blandt dem, der i 1905 utvetydigt og meget aktivt sluttede sig til det radikale parti, og det har sat skel til en del af dem. Men han synes at have holdt sin antipati mod grundtvigianske holdninger og aktiviteter klart afgrænset. F.eks. betragtede han sin deltagelse i det lokale selskabsliv - også i grundtvigske hjem - som et udtryk for, at hans uenighed med de pågældende ikke kunne berettigg ham til i sin lærerstilling at grave grøfter,33 ligesom hans brevveksling med skiftende sogneråd viser, at han havde det bedste samarbejde med også grundtvigske gårdmænd i al mindelighed.34

Lærer Jensen blev indvalgt i sognerådet i 1909, ved det første valg efter den ny kommunale valglov. I hans familie erindres det, at der blev agiteret for hans valg blandt arbejderne på teglværket, og at han væsentligst blev valgt på disses stemmer. I sognerådet havde han posten som fattigforstander, men hans deltagelse i sognerådets møder ophørte af helbredsgrunde allerede først på året 1912 og blev ikke genoptaget indenfor valgperioden. Han sad ikke i sognerådet efter denne tid.35

30. [samt. I.]

31. [samt. II.]

32. [samt. med A. B.-J. - G.N.s arkiv.]

33. [samt. med A. B.-J.]

34. [KA, korresp.] fra tiden 1896 til ca. 1910.]

35. [KA, Sgrdt.s forh.-prot. fra 1907 til ca. 1925.]

Christian Jensen privat

Det er i første omgang besynderligt gennem elever og brevvesking at få indtryk af en meget stilfærdig, rolig og tilbageholdende lærer, og derefter ved samtale med hans familie³⁶ at få ændret dette indtryk af enkelhed til indtrykket af en sammensat og dybt og alsidigt engageret personlighed. Hans private syssel med fornem havedyrkning, som også elevberetningerne indeholder omtale af, suppleres fra slægtens side med, at han privat malede og især tegnede på et ikke ringe kunstnerisk niveau. Hans sjældne kirkegang, som kunne tolkes som ringe interesse for kristelige spørgsmål, må ganske tolkes om, efter beretninger om hans dybe religiøse overvejelser, og f.eks. hans lange samtaler med stedets læge i fælles optagethed af bl.a. spiritisme og Anna Larssen Bjørners religiøse forkyndelse. Hans tilsyneladende besindighed, når han ikke straffede med stokken, før efter en times forløb, må efter private oplysninger tolkes som en bevidst bekæmpet stor hidsighed.

Lærer Jensen som Krøjerupboerne har set ham

Man kan så stille sig det spørgsmål, om forfatterens første billede af lærer Jensen var dannet på et dårligt grundlag og ikke dækkede det billede, befolkningen havde af lærer Jensen. Med forbehold overfor det, at de lokalt indhentede oplysninger har overvægt til den første halvdel af hans embedstid, hvor han var ret ung, og hvor han vistnok endnu ikke havde nogen vanskeligheder med sit helbred - må siges: Der er en uforstyrrelighed over lærer Jensens ledelse af skolearbejdet, en saglighed i hans fremtræden udenfor de private rammer. Der udspillede ingen dramaer omkring lærer Jensen; der er ingen dramatik at finde i kilderne til hans lærertid i Krojerup, men dermed heller ingen kik ind bag det, han frivilligt viste af sig selv. Hertil kommer, at hans karakter synes at have været sådan, at han ikke ønskede at fremtræde som en mand, der var ledet af sit temperament og sine følelser, men trængte sig selv i baggrunden og sagen i forgrunden. Brikkerne falder således ganske pænt på plads, uden at man behøver at tilskære nogen af dem.

Der synes at være godt grundlag for at slå fast, at for befolkningen har lærer Jensen, for så vidt han var rask, stået som en rolig, stabil - og dygtig - lærer, politisk engageret på den radikale front, og som lærer i stand til at være god ved bornene og jævn og tilgængelig for alle i sit skoledistrikt.

36. Alle oplysninger i dette afsnit fra slægtsside er fra samtale m. A. B. J., 1970 [-G.N.s arkiv.]

B. 4. Sammenfattende bemærkninger ud fra forholdene i de enkelte distrikter

Rollen som landsbylærer synes ikke at have skabt små grå mænd, der næppe var til at skelne fra hinanden! De enkelte lærerpersonligheder markerer sig klart, til tider endog farverigt. Man undgår desuden ikke undervejs at have set læreren både som enestående og suveræn i sit distrikt og som en person, der på nogle måder var særdeles afhængig af den befolkning, han var plantet midt i.

Lærerne og skolen

Undervisningen var fra lærer til lærer (og fra periodens begyndelse til dens slutning) på den ene side meget ensartet og på den anden side meget forskellig. Ensartetheden skyldtes, at de snævre tidsmæssige rammer tvang lærerne til at bruge en meget stor del af deres egne og børnenes kræfter på at indlære visse elementære kundskaber og færdigheder. Religionsundervisningen og læsning, skrivning, regning krævede megen plads. Variationerne i fagkreds og timeplan kunne derfor kun blive små. Kun indenfor ganske snævre rammer kunne man forfordele eller særligt dyrke skolens bifag: især historie, geografi og sang. Yderligere var stofvalget i hovedfagene stærkt bundet.

Hermed hører imidlertid også ensartetheden op. Den enkelte lærer havde sin egen måde at gribe hovedfagene an på, og ikke mindre på bifagsområdet spillede den enkelte lærers metode, kundskaber, engagement og interesseområder ind og gjorde undervisningen højest personligt præget. Eksempelvis finder man hos kommunens lærere karakteristika ved undervisningen som: letfattelig fremstilling af stoffet og fremragende sangundervisning; talentfuld fortællende fremstilling side om side med strenge lektiekrav; legende indlæring af kontante kundskaber, moderne anskuelsesundervisning og sprogglærende undervisning med formuleringsvanskeligheder; fremragende regneundervisning og godt orienterende, korrekt, men nok noget tør kristendomsundervisning; - hermed efter tur hentydet til Jessen, Petersen, Jensen og Jørgensen. Spændvidden i interesseområder, metode og pædagogiske evner er hermed antydet.

Men for børnene kunne spændvidden opleves endnu meget større, idet deres opfattelse af skolegangen naturligvis må være stærkt præget af forholdet mellem lærere og børn - det menneskelige, personlige forhold, eller de disciplinære forhold, som det i nogle tilfælde mere rammende kan kaldes. Det er fælles for lærerne, at korporlig afstraffelse blev brugt så godt som daglig, men at stokkeslag og lignende ikke var daglig kost. Derimod er der stor forskel på måden, afstraffelser blev brugt på: hidsigt (Jørgensen),

efter moden overvejelse (Jensen), efter - i børns øjne - retfærdige retningslinier (Jessen). Andre afstraffelser blev benyttet, f.eks. eftersidning (Petersen). Ud over selve afstraffelsespraksis betød den almindelige omgangstone meget for børnene, og den var meget forskellig fra lærer til lærer. Lærer Jensen var man gode venner med, lærer Jessen var man tryk ved, lærer Jørgensen var man bange for, og lærer Petersen var man dels utryk ved for hans drillerier og strenghed, dels havde man det livligt og sjovt sammen med ham.

Der var muligheder nok for, at helhedsindtrykket af undervisningen kunne variere stærkt fra lærer til lærer: selve atmosfæren i skolestuen var et produkt af de faglig-metodiske og de menneskeligt-disciplinære faktorer, sådan som de blev oplevet af børnene. Den skole, en lærer bød sine elever, kunne på utallige måder blive et kraftcenter - et åndehul - en kundskabskilde - en skærsild, - enten eller, eller lidt af hvert. Hos kommunens lærere var de positive alternativer i overvægt. Kun i 1 tilfælde var blandingen uheldig.

Lærerne og sognet

Fra lærer til lærer var der stor forskel på, hvor stærkt han gjorde sig gældende i distriktets samlede åndelige aktivitet - på kortere eller længere sigt. Men det er meget vanskeligt at sige, hvem af to lærere, der har betydet mest. Det ligger først og fremmest i, at mens den ene havde en bred og udadvendt aktivitet i sognet (Jessen, Petersen), lagde den anden fortrinsvis sin indsats indenfor skolens fire vægge (Jørgensen:Jensen, undtagen politisk). Og i og udenfor skolen kan den enes betydning have ligget først og fremmest på det kundskabsmæssige område (Jørgensen), den andens på evnen til at videregive oplevelse og inspiration (Petersen), den tredies i en psykologisk og social forståelse (Jensen), som i givet fald havde kunnet opveje mange andre mangler. Rent bortset fra, at nok så stor kundskabsstyrke måtte komme til kort overfor de fleste, elever som voksne beboere, hvis ikke den menneskelige side af sagen gav et vist positivt grundlag. Det sidste kan gælde den samlede elevfloks og befolknings oplevelse eller den enkeltes. Kommunens 5 lærere i perioden har lagt deres indsats på vidt forskellige felter, mens måske dog en enkelt (Jessen) evnede at omfatte både skolestuen og hele sognet (og mere til) med sit menneskelige engagement og sine kundskaber og færdigheder, og en enkelt lærer til gengæld næppe har haft positiv betydning for mere end et fåtal af veludrustede elever, og selv hos dem kun undtagelsesvis ud over det kundskabsmæssige (Jørgensen).

Det må med i billedet, at lærerens stilling i sognet også havde en privat og selskabelig side - ikke uafhængig af hans embedsstilling og praktiske skolehold, men derudover afhængig af personlige egenskaber, familiære

forhold og eventuelt personligt interessefællesskab med beboere (politik, musik, religion, have- og landbrug). De private relationer til beboerne kan på deres side have haft mere eller mindre indflydelse på skoleforholdene, dog næppe i almindelighed nok til at denne indflydelse kan iagttages isoleret.

Bortset fra Søstrupdistriktet ser det ud til, at beboerne har mødt deres lærere med imødekommenhed og anerkendelse på det personlige plan, og børnenes skolegang synes at være forløbet uden bemærkelsesværdige modsætninger, svarende til det gode personlige forhold mellem lærer og voksen befolkning. At det personlige modsætningsforhold i Søstrup direkte forårsagede en negativ udvikling for sognets offentlige skole står også klart, idet meget taler for, at Søstrupboerne forud for den opståede strid med lærer Jørgensen ikke var særlig negativt indstillet overfor skolen, ligesom de havde gode forhåbninger til de nye lærere og den ny skole efter 1920. Tilspidsningen af modsætningerne på det politisk-kulturelle plan spillede ind i de personlige forhold mellem lærere og befolkning i 1880erne med positive eller negative virkninger, men politiske forhold må nok siges derefter at være trådt i baggrunden, at være blevet sekundære for skolens aktuelle trivsel. Stadig var de dog ikke uden relevans for lærerens stilling og indflydelse i sognet, og dermed måske indirekte heller ikke for skolens hele prestige?

Beboerne - skolen - læreren

Det er ikke vanskeligt at slå én ting fast: hvor forholdet mellem befolkning og lærer var udpræget dårligt, kunne det knibe med skolens overlevelses-evne, og ubeskyttede børn kunne komme i en meget klemt situation. Derimod må man nok sige, at hvor befolkningens grundlæggende forhold til læreren har været godt, gennemsyrrer det hele kildegrundlaget og har en tendens til at afspejle et til tider nærmest forklaret billede af skolelivet på stedet. Det siger et og andet om, hvor betydningsfuld en person læreren var. Den menige befolkning har haft let til at overvældes af taknemlighed, hvis han har brugt sin stilling på en måde, de glædede sig over, såvel som man ikke kunne forholde sig neutralt til en negativ eller mindre velkommen brug af lærerstillingen. Lærerens og børnenes og de voksne beboeres indbyrdes forståelse og fordragelighed har haft enorm betydning for, hvor positivt skolelivet og skolens rolle er blevet opfattet og viderefremstillet - både i samtidige og langt senere udsagn.

Befolkningen er i sig selv karakteriseret allerede ved det førnævnte afhængighedsforhold, taknemligheden og den voldsomme reaktion på skuffede forventninger. I dens ideal af en lærer kræves en vanskelig balance overholdt: Læreren skal være selvstændig og stærk, have lederevner, være overlegen i kundskaber, besindig og moralsk uangribelig - men han må ikke

vide, at han på noget punkt regner sig befolkningen overlegen. Han skal derimod vise stor respekt for den, - højst være en faderlig støtte, når han gennem årene har vokset sig stærk og afholdt i sin stilling. Hans økonomiske stilling - mere eller mindre afhængig - spiller med ind i balancen, men dette forhold specielt kræver mere belysning, end det har fået.

Det skal siges, at befolkningen under normale forhold kunne bære store afvigelser fra sit ideal, før det fik varige negative følger. At samspillet mellem lærere og befolkning er en væsentlig side af hele skolesagen vil ikke kunne betvivles. Forholdet er på afgørende måde medbestemmende for atmosfæren i og omkring skolens daglige liv.

De enkelte skoler, brikker i den kommunale skolepolitik. Kommunalt fællespræg og distriktsvis særpræg.

De enkelte skoler, brikker i den kommunale skolepolitik. Kommunalt fællespræg og distriktsvis særpræg

Men den kontante side af skolens historie er ikke belyst hermed. Hvor meget måtte skolen og lærerne koste? Hvor megen tid måtte skolen tage fra erhvervsarbejdet? o.s.v. - Hvilken skolepolitik ønskede man at føre i kommunen? Hvilken bevillingspolitik førte man?

Hvis disse spørgsmål besvares, melder spørgsmålet sig samtidig: havde den enkelte lærer eller - sagt på en anden måde - havde den enkelte skoles præg og opfattelsen af dens niveau nogen indflydelse på disse spørgsmål? Hvordan blev det enkelte distrikts syn på disse sager? (Var f.eks. Søstrupboernes holdninger overfor det offentlige skolevæsen i kommunen som helhed negativt påvirket af forholdene i Søstrup?) Hvordan blev den kommunale stillingtagen til det enkelte distrikts skoleøkonomi? (Var de kommunale myndigheder f.eks. solidariske med Søstrupboerne i negativ holdning til Søstrup skole under lærer Jørgensen?) Formodentlig kan man ad den vej komme endnu et stykke videre i undersøgelsen af den enkelte lærers betydning for skolevæsenets udvikling, og samtidig komme nærmere en karakteristik af befolkningen. Man kan endelig også spørge, om det ikke er meningsløst - som ovenfor - at tale om en skoles niveau og dermed kun se på lærerens personlige præg på undervisningen og ikke på den materielle baggrund for skolens drift. Med andre ord: man må forsøge at nå frem til en vurdering af lærerfaktorens betydning i forhold til de materielle faktorens betydning. Denne vurdering vil blive forsøgt i en endelig sammenfatning om Sdr. Jernløse-Søstrup kommunes skolevæsen i perioden. Men den må støttes på et sammenligningsgrundlag fra større geografiske områder.

C. KOMMUNAL SKOLEPOLITIK. HOLDNINGER HOS SKOLEKOMMISSION, SOGNERÅD OG MENIG BEFOLKNING

Hvilke skolepolitiske standpunkter og holdninger gav skolekommission, sogneråd og befolkning udtryk for? - dette skal belyses ved en gennemgang

af enkelte sager og sagsområder indenfor skolevæsenet. Hvordan stillede man sig til lovgivningsmagtens og den pædagogiske administrations bestræbelser, og hvor stor uoverensstemmelse var der mellem sognerådets, skolekommissionens og befolkningens stillingtagen?

C. 1. Skolegangsordning, forsømmelser, udskrivninger

Søstrup 1880

Som tidligere (s. 38) omtalt blev der i 1880 foretaget en udvidelse af skoledagenes antal for Søstrup skoles ældste klasse: I stedet for som hidtil 1 ugentlig skoledag om sommeren - fra 1. maj til 1. november - fik klassen nu 2 ugentlige skoledage, sådan som ordningen i forvejen var for kommunens to andre skoler. Denne ordning blev indstillet til skoledirektionens godkendelse efter fælles vedtagelse i sogneråd og skolekommission.¹ Udvidelsen blev først og fremmest pædagogisk begrundet: med 2 sommerskoledage kunne børnene bedre end med 1 vedligeholde det standpunkt, der var nået ved vinterens undervisning; der burde desuden ikke være ulighed for beboere af samme kommune; og endelig ville den ny ordning gøre det lettere for læreren alt i alt at komme op på det anordningsmæssige antal årlige skoledage: 246. Med denne vedtagelse pålagde de lokale skolemyndigheder i virkeligheden beboerne i Søstrup skoledistrikt en udvidet skolepligt, uden at udvidelsen var strengt påkrævet efter gældende lov. Man synes altså at have lagt vægt på, om børnene gik frem i kundskaber - at de ikke om sommeren ligefrem blev sat tilbage i forhold til standpunktet om foråret. Derimod er det ikke klart, om den betragtning, at der burde gælde de samme forhold for alle tre skoler i kommunen ses fra synsvinklen: når de to skoler har bedre undervisningsforhold, bør den tredje stilles lige, eller fra synsvinklen: når vi pålægger beboerne omkring to skoler denne byrde, må vi retfærdigvis også kræve det af beboerne omkring den tredje skole. Men mest sandsynligt er, at man ønskede en ensartethed, og at denne ikke skulle opnås ved et tilbage-skridt i skolevæsenet.

Desværre er det vanskeligt at sige noget præcist om Søstrupboernes reaktion på nyordningen. Der foreligger ikke nogen brevveksling, der antyder hverken enkeltmands eller organiseret modstand. Det er utænkeligt, at det ikke skulle have generet dem: det var ikke uvæsentligt at skulle forære skolevæsenet en ugentlig arbejdsdag i hele sommerhalvåret fra de store arbejdsdygtige børn. Forsømmelsestallene² - fraregnet sygeforsømmelser -

1. [Merl.-Tu. PA. 61/80. Sdr. J.-Sø.] Sgrd. til skoledir. den 13/2-1880.

2. [Skoleberetninger for de pågældende år. Ki.-u.min.s 2. ktr. - RA.]

viser nok en lille tendens til stigning i 1880 og de næste par år, men udsvingene er ikke så markante, at de gør krav på anden forklaring, end tilfældigheden kan give. Måske har interessen for børnenes undervisning - uanset et problematisk forhold til læreren - også blandt dette skoledistrikts beboere opvejet noget af genen ved den tabte arbejdskraft. Det kan vanskeligt antages, at store dele af befolkningen har frygtet mulkteringens økonomiske byrder (se herom generelt bl.a. s. 225 ff.) så meget, at denne frygt alene holdt børnene til skolegangen. Derimod kan overtrædelse af bestemmelserne i større omfang nok have været regnet for uantagelig, dels fordi det ikke var velkomment at skulle stå skoleret ved mulktering, dels måske fordi bestemmelserne ikke fandtes ganske urimelige, når de havde været gældende for de to andre skoler i en årrække.³ Forsømmelsestallene skulle i hvert fald nok have talt et andet sprog, hvis ændringen ikke var blevet efterkommet, for lærer Jørgensen var pinligt nøjagtig med sin bogføring.⁴

Udvidelsen af sommerskolegangen i 1880 fremkaldte altså tilsyneladende ikke nogen klar negativ reaktion i befolkningen. Men anderledes blev det, da skolegangen i slutningen af 1890'erne ændredes, således at alle børn fik 3 ugentlige skoledage året rundt og dermed ældste klasse en ekstra ugentlig skoledag i landbrugets travle sommertid.

Hverandendagskolegangens indførelse

Denne hverandendagsordning blev indført fra sommeren 1897 på ikke helt reglementeret vis: Lærerne bragte ønsket om ændringen frem for skolekommissionen.⁵ Skolekommissionen talte med sognerådsformanden om sagen og vedtog enstemmigt⁶ ordningen den 28/4-1897, hvorefter skoledirektionens anbefaling blev indhentet.⁷ Allerede fra 1. maj iværksættes nyordningen i Sdr. Jernløse og Søstrup skoler, i Krojerup først fra 1. september

3. [Krojerup skoles dagbog for ældste klasse 1861-1904] opererer med 2 sommerskoledage helt fra begyndelsen i 1861.
4. se afsnittet om Søstrup skoledistrikt og afsnittet nedenfor om forsømmelser.
5. [Merl.-Tu. PA, 399/99.] Sgrdts. formand til skoledir. den 5/1-1900: » . . . indført den 28. April 1897; efter Lærernes Ønske blev den indført af Skolekommissionen.« Underskrevet af Chr. Jensen, nu sognerådsformand, dengang medl. af skolekommissionen. [If. sgrdts. forhandlingsprot. og skolekomm.s prot.] Ændringen var i god overensstemmelse med min.s cirk. af 21/6-1894. Se generelt afsnit om skolegangsordn., bl.a. s. 173.
6. [Merl.-Tu. PA, 399/99.] Pastor Moltke til skoledir. den 6/1-1900, bl.a.: » . . . den nuværende Skolegangsorden blev vedtaget eenstemmig i et Skolekommissionsmode . . . «
7. [Merl.-Tu. PA, 179/97.] Pastor Moltke til skoledir. den 18/5-1897: »I Anledning af at Skolekommissionen . . . efter Samraad med Pastoratets Lærere og Sogneraadets Formand, ønsker at forandre . . . « Sk.-dir. anbefalede ændringen i skriv. af 24/5-1897.

samme år.⁸ Men sagen havde ikke været til forhandling og vedtagelse i sognerådet⁹, og uden en sådan vedtagelse var ordningen ikke retmæssigt indført uanset skoledirektionens anbefaling.¹⁰

Skolekommissionens ene valgte medlem på dette tidspunkt var Chr. Jensen, en fætter til lærer Jensen, Krøjerup. Hans børn var elever i Sostrup offentlige skole.¹¹ Sognerådets formand var Peder Jensen, Mogenstrup, der ikke havde børn i kommunens skoler.¹² Sognene havde i 1896 fået ny præst, pastor Viggo Moltke, der i modsætning til den afgåede pastor Richardt var ukompromitteret overfor venstrebornderne og derfor personligt havde en forhandlingsposition, som pastor Richardt ikke havde haft. Lærernes ønske om en ændring af skolegangsordningen har utvivlsomt hos præsten fundet god grobund, og desuden synes Peder Jensen at være gået klart ind for ordningen (se nedenfor). I hvor høj grad de to menige skolekommissionsmedlemmer gik ind for hverandagsordningen kan ikke siges, men vedtagelsen var eenstemmig (se note 6). Om Chr. Jensens senere holdning berettes nedenfor. Det tredje medlem udgik af skolekommissionen med udgangen af 1897.¹³

Kampen mod den nye ordning

Ordningen fungerede i 2 1/2 år, inden der blev rejst nogen som helst kritik af den indenfor sognerådets eller skolekommissionens dagsordener, og uden at kritik fra nogen side satte spor i bevarede korrespondancer eller tydelige

8. [Skoledagbøgerne]. Pastor Moltkes oplysning til skoledir. den 6/1-1900 [Merl.-Tu. PA. 399/99], om, at ordningen indførtes fra sept. 1897, »dog maaske for en enkelt Skoles vedkommende saasnt Direktionens Tilladelse var givent«, er således ukorrekt if. dagbøgerne. Tværtimod indførte de nævnte 2 skoler ordningen *før* direktionens anbefaling forelå [formodentlig modtaget i kommissionen den 25/5], nemlig umiddelbart efter vedtagelsen i skolekommissionen den 28/4.
9. se note 5 og 7. Desuden [Merl.-Tu. PA. 399/99], pastor Moltke til skoledir. efter at denne har udbedt sig en erklæring: »saavidt mig bekendt fandt der ingen Forhandling Sted mellem Skoledirektionen og Sogneraadet ligesom heller ikke mellem Kommission og Sogneraad om denne Ordning. - [Sgrdts. prot.]: ingen spor af forhandling.
10. If. gældende lov [se f.eks. lov 18/3-1871, § 1 og 3] var det punkt klart, at forhandling af spørgsmålet om skolegangsordning skulle foregå mellem sogneråd og skoledirektion, og at sognerådets vedtagelse var afgørende, ikke skolekommissionens. Skolekommissionens kompetence indskrænkedes sig strengt taget til afgivelse af en erklæring om spørgsmålet!
11. [KA, korresp.]: lærer Jensen til sgrdt. den 22/11-1899: »Kære Fætter. « Bekræftet, at fæteren er Chr. Jensen, ved samt. med A.B.-J.1970, [G.N.s arkiv]. Bornenes skolegang i den off. skole ses af skolens dagbøger (Marius, Jenny og Oluf).
12. konstateret ved, at Sdr. J. skoles dagbøger anfører bornenes forældre/værger. Han figurerer der ikke i årene 1897-1901 incl.
13. [KA. Sgrdt. forh. protokol]

spor i opgørelserne over børnenes skoleforsømmelser. Tydeligst var en lille stigning i de ulovlige forsømmelser ved Søstrup skole og enkelte udmeldelser med bemærkning: afgået til friskolen.¹⁴

Men i efteråret 1899 kom der en klar reaktion. Der var i foråret samme år blevet indvalgt to ekstra medlemmer i skolekommissionen - medlemmer der ikke sad i sognerådet¹⁵, og forud for affattelsen af forslag til ny undervisningsplan efter lov af 1899 blev kritikken formuleret. To beboeradresser med i alt 125 underskrifter, 1 adresse fra hver sogn, var blevet tilsendt skolekommissionen,¹⁶ og de to nye et af de gamle medlemmer af skolekommissionen tog anledning heraf til at formulere en skrivelse til skoledirektionen. (- En tredje beboeradresse med kun 18 underskrifter gik ind for hverandendagsordningen og synes indsendt kort efter de to andre.¹⁷)

Skrivelsen til skoledirektionen¹⁸ tilsluttede sig de to beboeradressers ønske om en tilbagevenden til den gamle ordning og indeholdt en fyldig argumentation, hvis hovedindhold var: eftersom børnenes arbejdskraft er stærkt benyttet om sommeren, vil de være mindre oplagte i skoletiden i disse måneder end om vinteren, og yderligere vil hjemmenes hjælp til skolearbejdet være meget begrænset om sommeren på grund af det almindelige arbejdspress. Herudover kunne henvises til forskellige ulemper ved hverandendagsordningen foruden de pædagogiske minusser: fattiges børn ville ikke kunne få arbejdspladser om sommeren, når de skulle have 3 skoledage om ugen, og de små børn ville lide under den lange skolevej i vinterkulden.

Blandt de tre forfattere var den meget aktive¹⁹ modstander af hverandendagsordningen, medlem af Søstrup friskolekreds²⁰ moller Hans Hansen, Tingtved. Det er ganske bemærkelsesværdigt, at han - uden selv at have

14. [Skolernes dagbøger]

15. Svarende til bestemmelser i lov 24/3-1899. Valgt blev moller Hans Hansen, Tingtved, og gmd. Chr. H. Christiansen, Sasserup, begge fra Søstrup skoledistrikt. Medlemmer i forvejen var Peder Jensen, Mogenstrup, og Lars P. Larsen, Sdr. J. [Sgrdt.s forh.-prot. og skolekomms. prot.]
16. [Skolekomm.s protokol, den 25/10-1899] og [Merl.-Tu. PA, 399/99], sgrdt. til sk. dir. den 16/12 1899.
17. [Merl.-Tu. PA, 399/99] den 16/12-99, sgrdt. til sk.dir.
18. [Merl.-Tu. PA. 399/99.] Hans Hansen, Chr. H. Christiansen og Lars P. Larsen til sk.dir. Skrivelsen modtaget af provsten den 23/11-1899.
19. [KA], brev fra Hans Hansen til »Gode Ven.«, som må være sgrdsfmd. Chr. Jensen, da kun breve til sgrd. eller fmd. findes i arkivet. Skrevet i dec. 1899, vidner om et meget stærkt engagement i sagen, til og med forslag om den rette taktik i sgrdt., som han ikke selv var medl. af. Desuden nævnes i [Merl.-Tu. PA, Journal 1891-1902] under nr. 399/99: 1/12: Hans Hansen sender nye oplysninger. * Selve skriv. ikke fundet.
20. [Friskolens bestyrelse til Sgrdt. 24/6-1896 og 9/10-1899]: Hans Hansen er blandt de underskrevne bestyr.medlemmer. Hans Hansens børn figurerer også på billedet af friskolens elever fra 1898 [G.N.s arkiv]

børn i den offentlige skole - kæmpede så hårdnakket for de formodede pædagogiske fordele ved den gamle ordning. Naturligvis kan man ikke gå ind på lærer Petersens betragtninger²¹, der gik ud på, at denne friskolemand blot ønskede at skaffe den offentlige skole uheldige arbejdsbetingelser. Derimod kan man nok ikke komme udenom, at der for en mand som Hans Hansen har ligget stærke motiver omkring bevarelsen af gårdmændenes og landbrugets integritet overfor skolevæsenets voksende indgriben i de daglige forhold, såvel som i almindelighed omkring hævdelser af forældrenes bestemmelsesret over deres børn. At han selv ærligt mente også at kunne forsvare sin holdning ud fra hensynet til børnenes tarv, skal på ingen måde betvivles, - der er flere meget rimelige momenter i den argumentation, der er refereret ovenfor (de tre skolekommissionsmedlemmers skrivelse til skole-direktionen). Hans Hansens udgangspunkt er dog under alle omstændigheder klart: forholdene, som de er; det, der er indarbejdet, - det må ligge til grund for indplaceringen af skolegangen i landbosamfundet. - Den argumenterende skrivelse fremtræder ikke som en opsummering af gjorte erfaringer, men er formet som generelle betragtninger over vilkår og muligheder. Men dermed er ikke udelukket, at den havde sin baggrund også i erfaringer fra tiden med hverandendagsordning: er man uvant med henvendelser til højere myndigheder, kan ens form let præges i nævnte teoretiske retning.

De tre forfattere - de dannede flertal i skolekommissionen - frafaldt deres skrivelse, da der i sognerådet med alle stemmer blev vedtaget et kompromisforslag,²² vistnok udarbejdet af formanden²³, - det var nu Chr. Jensen, skolekommissionsmedlem i 1897. Skolekommissionens mindretal, det var præsten og Peder Jensen (sognerådsformanden fra 1897), - samt lærerne - accepterede kompromisforslaget, men ikke uden overfor skoledirektionen at præcisere, at de foretrak hverandendagsordningen som den pædagogisk bedste.²⁴

21. [Merl.-Tu. PA, 399/99,] lær. Petersen privat til provsten den 27/11-1899.

22. [KA. Sgrdts. forh.-prot.] Møde den 30/11-1899.

23. I Hans Hansens brev til (formodet) sognerådsformanden (se note 19) benævnes kompromisforslaget »dit« forslag.

24. [Skolekomm.s prot. 4/12-1899] Herunder referat af lærernes erklæringer. [Hans Hansens brev (föromtalt) i sgrdt.s arkiv] » . . . da det ser ud som om Lærerne og de to Skolekommissionsmedlemmer er lige stive paa det, da de ikke har undladt at gøre bemærkninger . . . «

De tre skolegangsordninger, der i alt var på tale i disse år kan overskueligt fremstilles som følger:

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12. måned	
	jan. etc.												
for 1897.	4	4	4	4	2	2	2		2	2	4	4	æ.l. kl.
	2	2	2	2	4	4	4		4	4	2	2	y. kl.
hver-													
anden-	3	3	3	3	3	3	3		3	3	3	3	æ.l. kl.
dags-	3	3	3	3	3	3	3		3	3	3	3	y. kl.
ordn.													
sgrdts.													
kompro-	4	4	4	3	3	2	2		2	3	3	4	æ.l. kl.
misforsl.	2	2	2	3	3	4	4		4	3	3	2	y. kl.
af 1899.													

August måned dækkes næsten altid temmelig nøje af sommerferien, hvorfor der ikke er angivet noget tal for denne måned, ligesom et sådant ikke er anført i kompromisforslaget.

I skoledirektionen fandt man ikke uden videre at kunne afvise kompromisforslaget, idet det indebar visse fremskridt i forhold til ordningen for 1897.²⁵ Men under henvisning dels til, at den ny ordning endnu ikke havde haft tilstrækkelig funktionstid til at bevise sin gavnlighed, og dels til at man ville undgå hyppige ændringer ønskede man at udsætte spørgsmålet indtil januar 1901, hvor de ny undervisningsplaner efter lov af 1899 skulle træde i kraft. Man meddelte dog i sin skrivelse²⁶ sognerådet, at man »ikke vil være utilbøjelig til i sin Tid at gaa ind paa en Skolegangsorden i Lighed med den foreslaaede.«

Efter modtagelsen af denne skrivelse i januar 1900 havde den lokale skolestyrelse vel grund til at have gode forhåbninger om godkendelse af det kompromisforslag, alle havde accepteret. Det kan derfor nok have virket som noget af en bombe, da skoledirektionen i december samme år endeligt forkastede forslaget og som sit forslag fremsatte: hverandendagsundervisning.²⁷ Sognerådet vedtog på sit følgende møde »efter nærmere overvejelse«²⁸ at gå ind på dette, og skolekommissionen accepterede. Den ende-

28. [Samme]: sgrdt. til sk. dir. I sgrdt.s prot., under mødet den 9/1-1901 er noteret: Skriv. fra Skoledirektionen med Tilbagesendelse af Undervisningsplanen til fornoet Behandling. »Vedtaget som Skoledirektionen har forla[n]gt det.« P.S. Det vedlagte timeplansforslag har ved hvert enkelt skema (4 gange!) flg. anm.: »Skulde vi opnaa den Lykke at faa Lov at beholde vor nuværende Skolegangsorden, foreslaas hosstaende Timeplan.« Håndskriften er lær. Petersens.
25. [Merl.-Tu. PA, 399/99, skriftl. fremlægg. og votering i direktionen den 10/1-11/1 og 14/1-1900.]
26. [MERL.-Tu. PA 399/99, eksp. af 16/1-1900. Afskrift i skolekomm.s protokol, modt. der via sgrdt. den 21/1-1900.]
27. [Merl.-Tu. PA, 44/1901, januar 1901] forkastet på mode i sk.dir. den 14/12-1900. Sgrdt.'s forslag var i forvejen tilbagesendt et par måneder forud til nærmere overvejelse, men genindsendt uændret.

lige vedtagelse forelå i sognerådet den 15. januar 1901, og skoledirektionens godkendelse fulgte umiddelbart herefter.

Man må nu spørge, hvorfor sogneråd og skolekommission i januar 1901 gik ind på den ordning, man energisk havde modarbejdet i lang tid. Hertil er først at svare, at sognerådet havde fået 4 ny medlemmer pr. 1. januar, og at skolekommissionen også var nyvalgt, - dog sad nu Chr. Jensen her i stedet for i sognerådet. Der kan være tale om, at først og fremmest de 4 ny sognerådsmedlemmer har haft en anden indstilling til spørgsmålet, og der kan eventuelt være tale om, at skoledirektionen har formået at give rådet det indtryk, at dens forslag var uomgængeligt, eller om, at man ikke overfor skoledirektionens uventede afslag har haft kræfter til at begynde forfra, måske med sagens forelæggelse for ministeriet, som man ikke i almindelighed ventede noget godt fra. Endelig er det værd at undersøge, om befolkningens holdning til skolegangsordningen var ændret siden efteråret 1899, sådan at sognerådet har følt sig nogenlunde i overensstemmelse med sine vælgere, når det gik med til at stadfæste hverandendagsordningen.

Hverandendagsordningens praktiske følger

Ved en undersøgelse af forsømmelsestallene gør for Sdr. Jernløse skole det samme sig gældende som for tiden 1897-1899: Der er ikke nævneværdige ændringer i forsømmelsesprocenterne. For Søstrup skole derimod kan man med nogen ret tale om øgede ulovlige forsømmelser især i året 1900, først klart faldende i årene 1903 og 1904. I Krøjerup skole er der år 1900 ekstraordinært høje tal for både lovlige og ulovlige forsømmelser, men nedgangen er allerede klar i år 1901, og 1902-tallene er meget lave.

Nedenstående opstilling angiver forsømmelsestallene i procent af pligtige skoledage for samt lige børn. Sygeforsømmelser ikke medregnet. Skolebetretninger. RA.

år.	Sdr. J.		Kroj.		Søstrup	
	lovl.	ulovl.	lovl.	ulovl.	lovl.	ulovl.
1895.....	4,2	0,6	3,7	2,2	1,9	4,3
1896.....	1,8	0,6	1,6	1,6	1,8	4,0
1897.....	2,1	0,1	1,2	2,5	0,5	4,4
1898.....	2,2	0,8	2,2	2,4	0,2	5,4
1899.....	1,8	0,0	1,8	2,9	0,3	5,1
1900.....	2,6	0,8	3,8	3,4	1,0	7,6
1901.....	2,0	0,2	1,9	2,2	0,4	4,9
1902.....	0,4	0,8	0,7	0,8	0,0	5,0
1903.....	0,8	0,2	1,4	0,8	0,8	3,6
1904.....	0,9	0,3	1,2	0,8	1,4	2,0
1905.....	1,0	0,8	1,7	1,1	0,4	2,8

Meget stærkere taler dog en sammenligning mellem elevtallene i Søstrup offentlige skole og Søstrup friskole. Særlig mange udmeldelser var der stadig ikke tale om - Chr. Jensen udmeldte dog sine tre børn til friskolen i oktober 1900 -, men de ny skolebørn gik i stort tal til friskolen, som først i 1916 indførte hverandendagsordning! I tal tegner billedet sig således:

år	elevr i alt	So. off. skole	fri- skolen	friskolens pct.-andel af eleverne
1895	95	51	44	46 pct.
1896	92	50	42	45 pct.
1897	94	52	42	44 pct.
1898	83	44	39	46 pct.
1899	80	34	46	57 pct.
1900	67	23	44	65 pct.
1901	62	24	38	61 pct.
1902	64	18	46	71 pct.
1903	68	27	41	60 pct.
1904	62	22	40	64 pct.
1905	57	23	34	59 pct.

[Skoleberetninger. RA.] Tallene omfatter kun elever, der er skolepligtige i Søstrup skoledistrikt og kun de af dem, der går i den ene eller den anden af de omhandlede skoler. Tallene gældende pr. 31/12 de pågæld. år.

Da der ikke kan ses nogensomhelst anden rimelig grund til friskolens stærke stilling i netop disse år (se s. 46 ff om Søstrup friskole), giver dette billede mildt sagt ikke grundlag for at antage, at sognerådet havde Søstrupboerne bag sig, da det traf sin afgørelse. Krøjerupboernes tilslutning ved udgangen af år 1900 må man tvivle om (forsømm.-tal), men dér som i Sdr. Jernløse gik det tilsyneladende godt snart derefter.

Magtbud eller demokratisk meningsændring

Beslutningen i skolekommissionen den 28. april 1897 efter samråd alene med sognerådets formand, må siges at have haft et meget spinkelt grundlag. Præsten stod fast på sin opfattelse og Peder Jensen gjorde det også i skolekommissionen. Men den formodede tredje aktive ved gennemførelsen, Chr. Jensen, fragik ikke blot med kompromisforslaget i 1899 formodentlig det først vedtagne, - det kunne han måske føle sig forpligtet til for som sognerådets formand at kunne formidle -, men han var reelt så meget imod hverandendagsordningen efter nogen tid, at han for sit eget vedkommende unddrog sine børn ordningen. - Det folkevalgte sogneråd gik imod. Skolekommissionens flertal gjorde det samme fra det tidspunkt, da kommissionen kom til at bestå af 4 i stedet for som hidtil 2 valgte medlemmer foruden præsten. Beboerne protesterede i stort tal, først gennem adresser, siden - for Søstrupboernes vedkommende - ved at boykotte den offentlige skole i vid udstrækning.

Tilbage stod i 1901 den stadfæstede hverdagsordning. Hvis sogneråd og skolekommission kun vedtog den under opgivelse overfor presset fra de højere myndigheder, og der ikke bag vedtagelsen lå en vis indforståelse med pædagogiske værdier ved ordningen, så forstår man, at det kunne falde dem let at kalde deres skoler for statsskoler snarere end kommuneskoler eller folkeskoler. Forhåbentlig er tendenserne i de opgivne tal udtryk for, at indforståelsen, hvis ikke den var til stede, så i hvert fald indfandt sig i løbet af de nærmest følgende år for en hovedpart af beboerne. I så fald er der ingen tvivl om, at ordningen har gavnet børnene.²⁹

Forsømmelser

Som tidligere berørt (se afsnittet om Søstrup skoledistrikt, s. 40 f) var denne kommunes forsømmelsestal lave i forhold til gennemsnittet for provstiets skoler. Indenfor kommunen var Søstrup skole igennem hele perioden den, der havde de største forsømmelsestal, når der ses på de samlede forsømmelser. Der er imidlertid grund til ikke at standse ved denne konstatering, men se nærmere på de tilgængelige oplysninger.

Lovlige og ulovlige forsømmelser

Det viser sig nemlig (se tabel 3),1) at Søstrup skole bortset fra det første 5-år i perioden konstant registrerer flest ulovlige forsømmelser, 2) at den indtil slutningen af 1890erne også registrerer flest sygeforsømmelser, men 3) at den hvad angår andre lovlige forsømmelser næsten i alle 5-år ligger under Sdr. Jernløse skole og i de sidste to 5-år også under Krøjerup skole.

Om de ulovlige forsømmelser kan siges, at enten forsømte Søstrupbørnene flere gange ulovligt end de andre skolers børn, eller også var læreren hurtigere til at kalde forekommende forsømmelser ulovlige, - eller begge dele var tilfældet. Sygeforsømmelsernes antal tyder på, at børnene i Søstrup skoledistrikt stort set har været mere sygelige end de andre distrikters børn. Dette er ikke sandsynligt i almindelighed, mens det derimod nok kan være forståeligt, at Krøjerup skoledistrikt i periodens slutning overtog føringen på disse forsømmelser. Sygeforsømmelserne her viser sig nemlig fortrinsvis at falde på grupperne boelsmænd/husmænd og indsiddere/arbejdere,³⁰ og der kom henimod århundredskiftet mange børn fra disse grupper til Krøjerup skole. Sygeforsømmelsestallet i Søstrup har måske været påvirket af

29. Ang. en vurdering af de pædagogiske værdier ved forskellige skolegangsordninger, se afsnittet om skolegangsordninger, generelt. (s.172ff)

30. Opgørelse over forsømmelsernes fordeling på socialgrupper i Sdr. J. og Kroj. skoledistrikter. (se oversigt i generelt afsnit om forsømmelser s.302ff.)

Tabel 3.

Forsømmelser i Sdr. Jernløse-Søstrup Kommunes 3 skoler.

periode	sygdom			a. lovl. gr.			ulovl. gr.			samtl. forsømm.		
	Sdr.J.	Krøj.	Søstr.	Sdr.J.	Krøj.	Søstr.	Sdr.J.	Krøj.	Søstr.	Sdr.J.	Krøj.	Søstr.
1880-85	3,9	3,5	4,8	4,1	1,9	3,5	3,4	7,0	6,8	11,4	12,5	15,1
1885-90	3,7	3,4	4,7	4,2	2,4	3,0	2,6	4,8	6,6	10,5	10,6	14,3
1890-95	4,4	7,0	7,3	1,8	1,2	2,9	1,4	2,3	4,2	7,6	10,6	14,4
1895-1900	3,9	5,2	4,5	2,4	2,1	1,0	0,4	2,3	4,6	6,8	9,6	10,1
1900-1905	4,3	6,1	4,0	1,3	1,7	0,7	0,4	1,6	4,7	6,1	9,1	9,4

Tallene angiver procent af pligtige skoledage for samtlige børn ved hver skole. [Skoleberetninger. RA].

Forkortelserne står for skolernes navne.

andre faktorer end de helbredsmæssige?³¹

Forsømmelser »af anden lovlig grund [end sygdom]« kræver særbehandling: Det kan i første omgang være værd at mærke sig, at Sostrup-tallene på dette felt ligger ret lavt. Man kan få den opfattelse, at Sostrup-læreren har været mindre villig til at acceptere en forsømmelse som lovlig end Sdr. Jernløse-læreren.³² (Om Krojerup se nedenfor). Denne formodning får man bekræftet og forstærket ved nærlæsning i Sostrup skoles dagbøger. For det første anførte lærer Jørgertsen så godt som aldrig en sådan forsømmelse uden angivelse af grunden til udeblivelsen - dette var også hvad reglementet krævede af ham. Det gælder dårligt vejr, dårligt fore, smitsom sygdom i hjemmet og skolekommissionens skolefritagelse af enkelte born i særlige tilfælde. (Om bestemmelsen af disse tilfælde se generelt afsnit s. 204, s. 205 og s. 220f.). Han er på dette område langt mere omhyggelig end nogen af de øvrige lærere i kommunen. Men hertil kommer et forhold, som kun Sostrup-dagbøgerne viser spor af:

Fritaget af skolekommissionen

Skolekommissionen fritog i bemærkelsesværdig vid udstrækning³³ born fra skolegang, sådan at anmærkningen i skoledagbøgerne kom til at lyde på »fritagen«/»fritagen af skolekommissionen . . .«. Her drejer det sig ikke om konfirmanders fritagelse for det halve antal skoledage på grund af konfirmandsforberedelse - begrundet i de lange veje -, for sådanne fritagelser var tilladt efter loven. Men her var tale om, at elever i nederste klasse fritoges for det halve antal skoledage om sommeren, så de kun havde to ugentlige skoledage. Det kan straks slås fast, at disse fritagelser ophørte med indførelsen af hverandendagsskolegangen i 1897, hvorved da også tallet for forsømmelser »af anden lovlig grund« faldt bemærkelsesværdigt ved Sostrup skole (se afsnit om skolegangsordn. i kommunen s. 96). Dette fald giver grundlag for at sige: Sostrup-læreren var også mere uvillig end Krojerup-læreren - ikke bare end Sdr. Jernløse-læreren - til at kalde en forsømmelse

31. Sostrup skoles dagbøger muliggør ikke en opgørelse vedr. socialgrupper da forældre og værger/husbonder ikke anføres sammen med bornene som i Krojerup.
32. De tre distrikter var ret ens stillet med hensyn til skolevejenes længde (dårligt fore), og med smitsom sygdom og dårligt vejr har det nok været ret ensartet! (Se mere om reglerne for lovlige forsømmelser i generelt afsnit s.204f.)
33. Systematisk angivelse af lovl. fors. for et og samme barn uden »fritagen«-anmærkn. findes i 3 tilfælde før 1883. Alle 3 var 9-årige, de to nr. 1 og den tredje nr. 3 i klassen (blandt drengene). Fra 1883-96 med anmærkn. 1883:3, - 1884:1, - 1885:1, - 1887:4, - 1888:1, - 1889:1, - 1893:3, - 1894:1, - 1895:1, - 1896:2. - Herefter ingen. Det var 5 born på 9 år, 3 på 10, 5 på 11, 3 på 12 og 2 på 13 år. Kun i et enkelt tilfælde noteres et barn i denne periode for et større antal systematiske »lovlige« forsømmelser uden anmærkn., men det ligner snarest en stærkt udvidet ferie (alle dage forsømt.) [Sostrup skoles dagbøger for yngste klasse]

lovlig, for Krojerup-læreren har if. protokollen ikke haft særligt »fritagne« born til at forhøje tallet for lovlige forsømmelser, og skolens tal falder da heller ikke i 1897.

Fritagelserne i Sostrup gælder born i alderen 9 til 13 år. Ikke bare kunne husbonder eller forældre opnå skolefritagelse for 9-årige drenge, for at de kunne anvendes erhvervsmæssigt. - Det var ikke sjældent drenge, der var blandt de overste i klassen, så at skolekommissionen har kunnet formode, de kunne undvære denne skolegang uden at ende som analfabeter. Men også drenge, der på grund af ringe kundskaber ikke havde kunnet opflyttes i overste klasse ved 10-års alderen, blev fritaget for den halve sommerskolegang, sådan at de trods stor trang måtte nøjes med to ugentlige skoledage sommer som vinter - i et par tilfælde år efter år.³⁴ Man skal naturligvis ikke blive moralsk forarget over de beboere og den skolekommission, der tillod dette, selv om man kan gøre sig sine tanker. Der kan være trost i den betragtning, at netop disse store drenge med ringe kundskaber kan have været ret tilfredse med at slippe for skolegangen.

Der kan let have været meget lidt undervisning at hente for netop dem og til gengæld flere disciplinære foranstaltninger end rart var (se om lær. Jorgensen s. 51 ff). - Forældrene til de pågældende born var i samtlige de tilfælde, hvor de har kunnet identificeres: indsiddere.³⁵ Der er ingen tvivl om, at de har været ude at tjene på en gård, ellers havde skolekommissionen ingen begrundelse fundet for fritagelse.

Det skal ikke kunne siges, om forholdene for en del born ved kommunens to andre skoler reelt har formet sig tilsvarende - om ikke helt så systematisk tilrettelagt. Men det kunne synes som om en uvillighed fra lærer Jorgensens side ikke at kalde en arbejdsforsømmelse lovlig på sin side har aktiveret skolekommissionen i de voksne beboers interesse, og dette igen på sin side gjort lærer Jorgensen inderlig opsat på at fralægge sig ansvaret ved udtrykkelig bemærkning: »fritaget det halve antal dage (af skolekommissionen)«³⁶. De

34. f.eks. Christian Eriksen, fritaget 1887, 11 år gl., 1888, 12 år gl. og 1889, 13 år gl. [Sostr. skoles dagb. for nederste klasse, de påg. år.]
35. Sostrup skoles »Protokol for nederste Klasse« 1871-83, sammenholdt med protokollering af indmeldelser i samtidig protokol [titelblad: Forårseksamen den 8. april 1872. Overste Klassens Piger og Drenge. Få sider fremme i prot., skrevet »på hovedet«.] Identification efter fødselsdag.
36. »Af skolekommissionen« anføres i adskillige tilfælde ikke, men det må regnes for helt udelukket, at det ikke er underforstået. Hvis læreren selv havde givet fri, skulle han nok have undladt at anføre det i dagbogen, sådan at det stod sort på hvidt, at han havde overskredet sin kompetence. Der er endvidere flere eksempler på, at læreren har noteret lovligt forsomt (»fritagen . . .«) i 1 måned, derefter »ulovligt« i et par måneder, hvorefter igen »lovligt«. Han kan på denne måde have forsøgt at opfatte tilladelsen som givet for 1 måned og har måttet have ny besked for igen at notere »lovligt«. Forsømslister skulle for hver måned indsendes til skolekomm., som derigennem har haft grundlag for at korrigere hans opfattelse af tilladelsens rækkevidde.

første gange, disse »lovlige« arbejdsforsømmelser optræder regelmæssigt i større omfang for samme barn, er sommeren 1879 - men uden anmærkninger. Det skal ikke helt udelukkes, at lærer Jørgensen i disse tilfælde selv har været i forhandling med forældre eller værger, - det drejer sig udelukkende om 9-års drenge, som var nummer 1-3 i klassen. Måske er det ikke tilfældigt, at »fritagen«-bemærkningerne sætter ind i sommeren 1883, og at »af skolekommissionen« første gang optræder den sommer, friskolen startede. (Sml. s. 103 ff.) afsnit om udskrivninger.)

Måske er pastor Richardt gået imod disse fritagelser overfor de øvrige medlemmer af skolekommissionen, men han må have accepteret dem som lovlige eller i det mindste som nødvendige under de givne forhold omkring Søstrup skole. Intet i arkiverne tyder på, at han har forelagt spørgsmålet for skoledirektionen.

Protokolleringsvaner og modforholdsregler

Som det vil være fremgået, er der visse usikkerhedsmomenter ved at karakterisere de enkelte læreres protokolleringsmåde. Men der er ingen iøjnefaldende forandring at spore ved de to lærerskift ved Sdr. Jernløse og Krøjerup skoler i 1896³⁷. Heller ikke er det muligt at fastslå nogen forandring i børnenes fremmødevaner ved disse personskift. Derimod gør lærer Jørgensens store omhu det muligt, som vi har set, at karakterisere beboernes og skolekommissionens holdning til skoleforsømmelser ved Søstrup skole, desværre uden at man har mulighed for at sige, om disse forhold var specielle for denne skole, eller om de - uanset bogføringsvaner, men hvad realiteter angår - var mere eller mindre fælles for hele kommunen. Det var imidlertid vanskeligt for en lærer at manipulere væsentligt med det samlede antal forsømte dage, så alt i alt er der nok ikke bare på papiret flest forsømmelser

37. Lærerskift pr. 1. sept. i Sdr. Jernløse og pr. 1. april i Krøjerup - 1896.

	1890	-91	-92	-93	-94	-95	-96	-97	-98	-99
Sdr. J., a. lovl.	0,8	2,1	1,7	1,0	2,0	4,2	1,8	2,1	2,3	1,8
u. lovl.	1,1	1,4	1,7	0,6	1,2	0,5	0,6	0,1	0,8	0,0
Krøjerup, a. lovl.	1,3	1,8	0,8	1,2	1,0	3,7	1,6	1,2	2,3	1,7
u. lovl.	2,6	2,8	1,8	3,1	1,3	2,2	1,5	2,5	2,4	2,9

Heller ikke et par vikarer i Krøjerup i årene op til 1896 ændrer bemærkelsesværdigt ved tallene.

i Søstrup-distriktet også før friskolens start.³⁸ Det *kan* have haft sin baggrund i, at skolens autoritet var svækket gennem lærerens forhold til beboerne. Og dette forhold kan så i øvrigt være påvirket af selve lærerens bogføringsvaner - hvis man ser dem fra en bestemt synsvinkel og kalder dem rigoristiske.

Skolekommissionens flertal støttede Søstrupboernes holdning ved modforanstaltninger mod lærer Jørgensens generende korrekthedsstrang.

Det skal til sidst bemærkes, at sognerådet, som skulle idømme mulkt for ulovlige forsømmelser må siges at have fået lettet sit arbejde ved skolekommissionens mellemkomst om fritagelser. (Skolekommissionens 2 medlemmer var i parentes bemærket udgået af sognerådet). Men der er i øvrigt ingen tegn i skoledirektionens arkiv på at sognerådet har afvejet fra almindelig praksis ved idømmelse af mulkt.³⁹ Om mulkteringsproblemer kan læses i det generelle afsnit om forsømmelser (s. 203 ff).

Udskrivninger af 13-årige skolebørn

Ved lov af 2. maj, 1855, § 3, blev det fastsat, at et barn kunne udskrives fuldstændig af skolen som 13-årigt under følgende forudsætninger: at forældre eller værge forlangte udskrivningen, og at skolekommissionen ved eksamen fandt barnets kundskabsniveau i orden i forhold til, hvad børnene i almindelighed forventes at skulle nå i løbet af skoletiden.

Om sådanne udskrivninger indenfor perioden kan læses generelt, s. 321 ff. For Sdr. Jernløse-Søstrup kommunes vedkommende skal her gives en kort redegørelse.

Der forekom ikke sådanne udskrivninger i kommunen i 6 år forud for året 1883.⁴⁰ Ganske vist havde Niels Hansen, Holløse, (senere friskolemand)⁴¹, som husbond og dermed værge i skolevæsenets forstand forsøgt at få en pige udskrevet, som var 13 år ved forårseksamen i 1881. Men ministeriet afgjorde,⁴² at skolekommissionens afslag var velbegrundet, først og fremmest deri, at anmodningen ikke var fremsat før eksamens afholdelse.⁴³ Til

38. En friskole kan ændre forsømmelsestallene i distriktets off. skole (færre velstående, flere fattige, flere forsømmelser [se generelle afsnit om forsømmelser nedenfor s. 203 ff. og s. 259 ff.]), men har ikke mærkbart gjort det i S., hvis man sammenligner årene umiddelbart for og efter friskolens oprettelse i 1884. Men forskellen mellem S. og de to andre distrikter ogedes i periodens midte - den gradvise nedgang i Søstruptallene synes hæmmet.

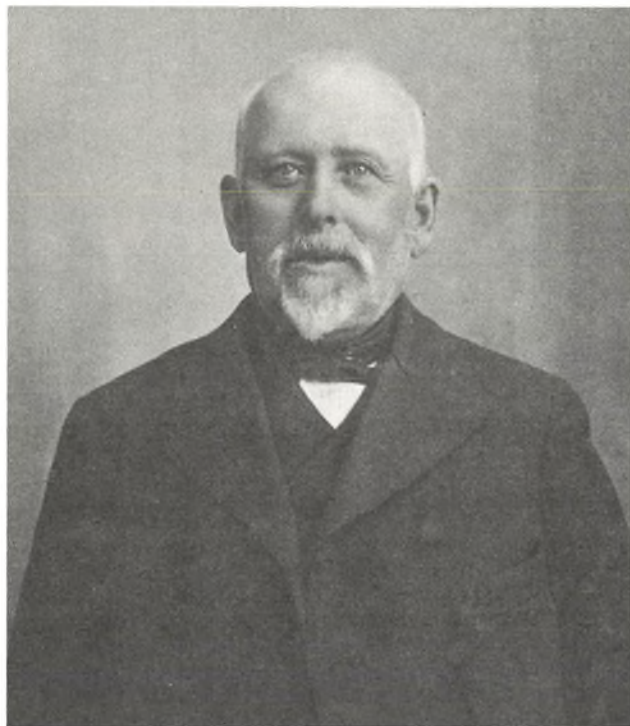
39. Det lokale kildemateriale giver ikke mulighed for at udtale sig om mulkteringspraksis.

40. [Skoleberetninger. RA.] Se endv. s.321 ff.

41. Iflg. samstemmende udsagn fra Chr. Hansen og Kr. Nielsen, indhentet skriftligt i året 1970. [G.N.s arkiv.]

42. [Merl.-Tu. PA. 163/81] skriv. af 24/8-1881.

43. Det betød, at hun ikke blev prøvet særskilt i historie og geografi, og det krævede loven. [note 42]

*Sognerådsformand og skolekommissionsmedlem i 1880erne
Peder Christoffersen, Borup. Venstremand og friskolemand.*

*Sognerådsformand og skolekommissionsmedlem i slutningen
af 1890erne Peder Jensen, Mogenstrup. Samarbejdede med
pastor Moltke og lærerne om hverandendagsskolegang.*

trods for, at pigen fyldte 14 år allerede i maj, og til trods for, at Niels Hansen meddelte skolekommissionen,⁴⁴ at han ville gøre spørgsmålet til genstand for en interpellation til kultusministeren gennem folketinget, blev sagen tilsyneladende ordnet ved at tiden gik og pigen blev ældre.⁴⁵ Hun noteredes for ulovlig forsømmelse hele sommeren, indtil oktober, hvor lærer Jørgensen synes at have opgivet protokollering, uden anmærkning om udskrivning eller konfirmation.⁴⁶

Men fra 1883 og fremefter så det anderledes ud, som det fremgår af følgende tal:

år	Børn udskrevet iflg. lov 2/5-1855, § 3.			Merl.-Tu. provsti
	Sdr.Jernl.	Sostrup	Krojerup	
1879.....	0	0	0	45
1880.....	0	0	0	36
1881.....	0	0	0	33
1882.....	0	0	0	42
1883.....	5	2	0	43
1884.....	3	4	0	79
1885.....	0	6	0	41
1886.....	0	7	0	59
1887.....	0	5	0	58
1888.....	2	3	0	45
1889.....	0	3	0	48
1890.....	0	0	0	42
1891.....	0	2	0	30
1892.....	0	2	0	39

Anm.: En konferering mellem Søstrup skoles protokoller og Skoleberetninger, RA, viser for årene 1883-1892, at der formodentlig foreligger en fejl for året 1886, hvor 3 konfirmerede børn, hvoraf de to 14 år gamle kan være talt med. Men derudover kunne det tyde på, at der også fra friskolen er foretaget udskrivninger efter § 3. Formodentlig: 1886: 1 [4?], -1888: 1, - 1891: 2, - 1892: 1. En vis usikkerhed består omkring indberetningernes § 3-tal, nemlig om de *ikke* rummer udskrivninger alene for sommeren. Det burde de strengt taget ikke, men det er meget usandsynligt, at disse udskrivninger ikke er indregnet i Sostrup-opgivelserne: Dels findes der ingen vinterudskrivninger eller sommer + vinter-udskrivninger i 1883 (ingen friskole heller), og dels er det usandsynligt, at så store tal, som der derefter ville blive tale om at placere, skulle gælde for udskrivninger fra friskolen i de følgende år. Tallene efter 1892 er ikke anført, fordi de i modsætning til de forudgående år også omfattede konfirmerede 13-årige.

Mens Krojerup som det ses heller ikke efter 1883 havde nogen udskrivninger efter § 3, kom der bevægelse i tallene for Sdr. Jernløse og Søstrup. Det kan måske være værd at huske på, at det var i 1882-83, lærer Jessen var i Amerika (herom s. 61 ff.), for det kan have haft indflydelse på tallene i hans distrikt. Helt unklare at se de to forhold i en vis sammenhæng - måske blot fælles politisk baggrundsklima - kan man vanskeligt, da der i øvrigt kun et enkelt andet år forekommer udskrivninger af den pågældende art.

44. [Merl.-Tu. PA, 163-186/81] brev af 6/9-1881.

45. I skoledir.s arkiv standser sagen med nævnte brev.

46. [Dagbog for Søstrup skoles ældste Klasse 1872-83.]

Tallene for Søstrup kan man i første omgang ikke undlade at sætte i forbindelse med modsætningsforholdet til lærer Jørgensen, og det har da også utvivlsomt været en medvirkende faktor. Men dels må man huske (se anmærkning til tallene), at tallet for et af årene formodentlig er angivet for stort, og dels ser der også ud til at være foretaget enkelte udskrivninger fra friskolen. Man må da forestille sig en bredere baggrund for udskrivningerne. Et er, at lærer Jørgensen kan have stimuleret udskrivningerne ufri-villigt, samtidig med at uformelle udskrivninger var utænkelige under striden, et andet er, at også friskoleforældre følte trang til at bringe børnene fri af skolepligten. Nuvel, det var vanskelige tider for landbruget. Men det var også de tider, hvor enhver paragraf, der kunne udnyttes i forældrenes friheds tjeneste, blev udnyttet.

Hvad Niels Hansen ikke opnåede overfor skolekommissionen i 1881, opnåede altså andre få år efter. Det forhold, at Niels Hansen ikke havde fulgt den korrekte fremgangsmåde kan ikke betragtes som afgørende for ændringen i skolekommissionens afgørelser, for ved de følgende års udskrivninger var formaliteterne heller ikke i orden (smIgn. teksten s. 103 med note 43). Dels er der i hvert fald ikke protokolleret noget om særlig prøve i historie og geografi, f.eks. ikke givet særlige karakterer, hvad man strengt taget kunne hævde, der skulle gives. Og i hvert fald flere af de elever, der blev udskrevet efter 3 i de følgende 5 år opfyldte ikke de standardkrav med hensyn til kundskabsniveau, som var formuleret i ministeriet.⁴⁷ Det er muligt at pege på en enkelt måske afgørende forskel på skolekommissionen i 1881 og dem, der fungerede fra 1883 og en del år frem: i 1881 var kun 1 af de valgte kommissionsmedlemmer blandt dem, der senere blev medlemmer af foredragsforeningen. I de senere kommissioner var til stadighed begge de valgte medlemmer tilknyttet foredragsforeningen.⁴⁸ Man kan evt. også formulere forskellen på en anden måde: I 1881 om sommeren var foredragsforeningen endnu ikke dannet, det var den i 1883 dels som resultat af en folkelig-politisk bevidstgørelse (vækkelse) og dels selv ved sin eksistens medvirkende til en frontdannelse. - Dette nævnes, fordi det kan have haft indflydelse på præstens styrke i kommissionen, og præsten må på forhånd formodes at være den, der mest har følt at skulle forsvare børnenes skolegang overfor udskrivningsansøgninger.

47. Protokol for Søstrup skoles ældste klasse 1872-83 og 1884 - 1907. Eksamenskaraktererne er i disse tilfælde ikke i gennemsnit mg, som krævet i min.s cirk. af 24/4-1866.

48. Om foredragsforeningens karakter og præstens forhold til den. se s.28 ff. Iflg. Skoleprotokollernes eksamensunderskrifter (og efter 1886 if. Sognerådets Forhandlingsprotokol) var de valgte medlemmer af skolekomm. flg.: 1881: gmd. J. P. Jensen, Mog., gmd. Lars Jensen, Søstrup, 1883: gmd. Peder Christoffersen, Borup, gmd. Lars Jørgensen, Mog., 1884-85: igen Lars Jørgensen, skræd. Lars Olsen, Sass., 1886-87-88: stadig Lars Jørgensen, hmd. Hans Jensen, Sass. Alle disse var medlemmer af foredragsforeningen fra dens start i efteråret 1881, undtagen: Lars Jensen, Søstrup, som slet ikke var medlem.

Mens udskrivninger efter 3 tidligere kun havde været sporadisk anvendt i kommunen, blev de velkendt praksis i 1880'erne. Som på andre punkter, var det også her omkring Søstrupboerne, der tydeligst blev ændret kurs. Her havde heller ikke lemfældige udskrivninger været praksis. Og da der skulle udskrives i Søstrup blev det altså efter paragrafferne. I modsætning hertil skete der tilsyneladende i Krøjerup både i 70'erne og 80'erne uformelle udskrivninger, uden at skolekommissionen blandede sig i det (se den generelle del s. 323f).

Sognerådet udfylder et skema. - 1885

I 1885 modtog sognerådet som alle andre sogneråd fra kulturministeriet et skema til udfyldning.⁴⁹ Det drejede sig for ministeriet om at få et overblik over, hvor store ombygninger og hvilke omkostninger en gennemførelse af kulturminister Scavenius's skolelovsforslag ville kræve.

Sognerådet besvarede skemaet, idet det dog afholdt sig fra at komme med overslag over, hvad det ville koste at afhjælpe manglerne set i forhold til lovforslaget. Det ville dreje sig om omfattende ombygninger - tildels nybygninger - til trods for at to af kommunens skoler var nybyggede omkring 1860 og efter kravene i 1856-loven. Omkostningerne ville blive meget store.

Til afslutning følte sognerådet sig åbenbart nødt til at give en begrundelse for, at det havde gjort sig al den ulejlighed for det siddende ministeriums skyld: »Det er i Henhold til Landkommunallovens Bestemmelser man har efterkommet Ministeriets Paalæg Angaaende Udfyldningen af nærværende Skema.« Og der fortsættes umiddelbart med en klar meningstilkendegivelse om selve lovforslaget og dets perspektiver: »Dog maa Sogneraadet herved tillade sig at bemærke, at Gjennemførelsen af Lovforslaget i dets nuværende Form, og særlig under de nuværende nedadgaaende Conjuncturer maa anses for uoverkommeligt, og at saa enorme Udgifter til det Offentlige Skolevæsen deels vil hæmme og deels umuliggjøre andre Offentlige som Private Foretagender i Kommunen.« - Underskrevet Peder Christoffersen på sognerådets vegne, den 13. november 1885, to dage før han skrev under på sognerådets forgæves ansøgning til amtet om at måtte yde 30 kr. til friskolen i Søstrup.

En kommentar som den, Sdr. Jernløse-Søstrup sogneråd gav skemaet med på vejen, findes der overhovedet ikke nogen parallel til i hele Merløse-Tuse provsti. Alle andre sogneråd - og der var politisk yderliggående kom-

49. [Skemaer over udgifter ved gennemførelse af skolelovsforslaget 1884-85. Holbæk amt. - Kir. og und.-min. 2. ktr. RA.]

muner imellem, tør siges, - indsendte nydeligt skemaet uden kommentarer. Men i Sdr. Jernløse-Søstrup kommune var i disse år ingen anledning for tynd til at vise flag overfor den siddende regering.

C. 2. Penge og skolevæsen

Skolebyggeri

I tiden 1880-1910 var der i Sdr. Jernløse-Sostrup kommune i tre tilfælde tale om væsentlige ombygninger eller nybyggeri inden for skoleområdet. Ikke i Søstrup - dér udgjorde friskolen formodentlig den aflastning (reelt og for samvittigheden) af det offentlige skolevæsen, som gjorde, at det ikke foltes påkrævet at ændre ved lokaleforholdene. Men i Sdr. Jernløse byggedes til i 1907, og i Krøjerup udvidede man ved to lejligheder, først i 1902 og sidst i 1908, da forskolen oprettedes.

Så vidt det ses, var der ingen lovbestemmelse der pålagde sognerådet at bygge til ved Sdr. Jernløse skole i 1907. Byggeriet kom i stand, efter at jordlodden var blevet afløst¹, og man i den forbindelse kom ind på ændring af udhusforholdene: Man ville indskrænke disse, men samtidig forbedre det tilbageværende udhus. Ved hovedbygningen bestod bygningen i, at man udvidede skolestuen og byggede en spisetue til børnene. Skolestuen måtte gores væsentlig større end før - endog større end man først havde projekteret - fordi man - *nar* man byggede om - blev underlagt de gældende bestemmelser for nyindrettede skolelokaler, især fastlagt i cirkulære af 14/2-1900.

Byggeriet i Sdr. Jernløse må ses som sognerådets ønske om at forberede skoleforholdene et pænt stykke ud over det niveau, man havde kunnet blive stående på, og på dette grundlag fik kommunen end ikke del i noget stats-tilskud.² Udgifterne ved ombygningen blev for en del dækket af den indkomne sum ved salg af jordlodden.³

Knap så rundhåndet havde sognerådet været, da der i 1902 var tale om en forbedring af forholdene ved Krøjerup skoles bygninger. Spørgsmålet herom blev rejst af lærer Jensen og uddybet af pastor Moltke.⁴ Lærer

1. Læreren blev nu lønnet i penge svarende til den lønningsskel, der tidligere lå i jordlodden.
2. Hertil krævedes netop som hovedregel, at ombygningen (nybygningen) skete i medfor af lov 24/3-1899 (svarende til lov 29/3-1904), [Nævnte love § 33, stk. 1, uddybet ved min. cirk. 31/3-1900.]
3. Iflg. håndværkertilbud på byggearbejdet lå rådgiverne på ca. 4000 kr. [KA, 4 tilbud, fra 3773 til 4000 kr.] Amtet tillod efter sgrdt.s ansøgning at op til 3000 kr. af salgssummen anvendtes til byggeriet [sa. arkiv, amt til sgrd. den 15/6-1907]. Jordlodden var solgt i foråret. [Konditioner i KA, (dog uden angivelse af summen) nedfældet i brev af 14/2-1907.] Iflg. anm. til regnskabet for 1902 optog man lån stort 2000 kr. [Amtsrådsforhandlinger, kommunalregnskaber. Trykt. Kgl. Bibl.]
4. [Merl.-Tu. PA, Sdr. J.-Søstr. 167/1902], lær. J. til sgrdt. den 7/2-1902, skrivelsen påtegnet af pastor Moltke.

Jensen påpegede den generende pladsmangel, den ringe loftshøjde, der gjorde lokalet sundhedsskadeligt for så mange børn, og mangelen på plads til overtøj, fodtøj og mad i forstuen. I ældste klasse undervistes på det tidspunkt 37 børn.⁵ - Dette tal var maksimum for det tilladte bornetal i en klasse,⁶ og her lå baggrunden for, at pastor Moltke i sin erklæring ganske vist gik ind for en udvidelse, men som alternativ nævnedes oprettelsen af en forskole, »hvad der sikkert vilde være meget ønskeligt, og dog vil blive krævet i en ikke uoverskuelig Fremtid.«

Tre måneder senere anmodede sognerådet skoledirektionen om at få godkendt en udvidelse af bygningen med 7 1/2 alen⁷, uden at gå ind på alternativet forskole. Læreren og præstens erklæringer hertil viser imidlertid, at forskolealternativet har været drøftet, men at det ikke har fundet tilslutning i sognerådet. Således skrev lærer Jensen: »Da Forslaget om Oprettelse af en Pogeskole anvendes ofte for forskole for Distriktet ikke har kunnet gennemføres, vil en Udvidelse af Skolelokalerne være nødvendig,« - hvorfor sognerådets forslag anbefales som »ret tilfredsstillende«. Pastor Moltke kunne »efter Forholdene« tiltræde og anbefale planen.⁸

Men i 1907 gjorde ganske rigtigt det stadigt voksende bornetal især i forbindelse med Knabstrup Teglværks vækst oprettelsen af en forskole aktuel. Aktieselskabet havde i 1898 henvendt sig til skolekommission og sogneråd angående oprettelse af en pogeskole ved Knabstrup. Dengang synes kommunen at have afvist samarbejdet⁹. Nu optog sognerådet forhandlinger med teglværksledelsen¹⁰, og denne stillede som første betingelse for at påtage sig nogle af omkostningerne, at forskolen skulle placeres nærmere ved teglværket end hovedskolen. Man foreslog som den billigste løsning en mulig indretning af skole og lærerindebolig i to arbejderboliger, hvad nok skulle kunne lade sig gøre, hvis det skete på privat basis, (som offentlig skole ville det ikke kunne opfylde lovens krav!) og ellers anmodede man sognerådet om at indhente tegninger og overslag, eventuelt fra en anden kommune, som havde været gennem forskolebyggeri for nylig.

I sognerådet fik man imidlertid efterhånden betænkeligheder, i første omgang fordi direktøren havde ladet teglværkets deltagelse eller andel i

5. opgives af lærer J. i brevet, svarer til dagbogens oplysninger. [Dagbog for Kroj. skoles ældste klasse 1862-1904]
6. [Lov 24/3-1899, § 7, se videre § 8.]
7. [Merl.-Tu. PA, Sdr. J.-So., 167/1902] sgrdt. til sk.-dir. den 7/5-1902. Godkendelse samme måned.
8. Erklæringer af 12/5 og 16/5, indhentet af skoledirektionen. [Merl.-Tu. PA, Sdr. J.-So., 167/1902.]
9. [KA, Sgrdt. s forh.-prot.] møde 14/3-1898. Der skal svares på en henvendelse.
10. [KA, korresp. 1907/08]: 11/8-1907: Lunn (teglværket) til sgrdt. Udateret (mell. 23/1 og 31/1-1908): sgrdt. til Lunn. 31/1-1908: Lunn's afslag til sgrdt.

omkostningerne afhænge af arbejderne lønkrav og eventuel konflikt det følgende forår. Man frygtede derved at komme til - efter at have føjet teglværket angående placeringen - at stå ene med samtlige byrder ved indretning og drift af en forskole ved Knabstrup station, - for kommunen var under alle omstændigheder nødt til at sørge for skolevæsenet. Da det pædagogisk var at foretrække, at forskolen kom til at ligge ved hovedskolen, havde sognerådet nu besluttet denne placering. Under henvisning til, at teglværket var årsag til væksten i børnetallet, anmodede man om, at teglværket under de nye forudsætninger dog ville yde støtte i form af byggematerialer til skolens opførelse, men hertil svarede klart nej: Forudsætningen var placering ved teglværket, - ellers var fordelene for teglværksarbejderne børn ikke iøjnefaldende nok.

Skolen blev bygget ved hovedskolen og startede november 1908. Lærerinden fik foruden sin ordinære løn 50 kr. om året for at undervise hovedskolens piger i håndarbejde,¹¹ et enkelt vidnesbyrd om pædagogisk udnyttelse af den nære beliggenhed.

Der er ingen grund til at tro, at lærer og præst har været uenige med sognerådet om, at forskolen helst skulle ligge ved hovedskolen. Snarere er der grund til at mene, at netop de - de var vel nærmest til det - har gjort opmærksom på de pædagogiske fordele, som så faldt godt i tråd med sognerådets overvejelser over de økonomiske risici ved samarbejdet med teglværket. Ligeledes har det vel kun kunnet glæde udfra et pædagogisk synspunkt, at man pyntede på forholdene i Sdr. Jernløse i 1907. Men i 1902 havde sognerådets sparebestrebelse været i modstrid med de pædagogiske interesser. At de også i længden kom i modstrid med økonomiske interesser: nyt byggeri 1908 - var man i sognerådet ikke forudseende nok til at regne med.

Lærernes løn - offerafløsning og begyndelseslønninger

Det er ikke hensigten her at gå ind på det store og komplicerede spørgsmål, der hedder lærernes aflønningsmåde. Nogen vejledning herom kan dog findes i skemaet s.113. Der var iøvrigt heller ikke i den omhandlede periode tilfælde i kommunen, hvor en løn skulle fastsættes fra grunden efter de pågældende udviklede retningslinier. De tre lærerembeders løn var fastsat forud for perioden, og kun i enkelte tilfælde og indenfor snævre rammer kunne de lokale myndigheder røre ved lønningsforholdene.

Disse enkelte tilfælde giver en lille mulighed for at belyse, hvordan man forholdt sig i lønningsspørgsmål. Man kan f.eks. se på, hvordan man behandlede spørgsmålene om afløsningen af højtidsofferet (se nedenfor) og om fastsættelsen af de nye begyndelseslønninger efter lov af 24/3-1899.

11. [Merl.-Tu. PA. 1908, Sdr.J.-So. Avisudklip med stillingsopslaget] Begyndelseslønnen var 550 kr. Bolig, brændsel, have.

Desuden måske ved at vurdere den løn, man tillagde *forskolelærere* med det fra dets oprettelse i 1908.

Om det sidste kan kort siges, at lønnen på 550 kr. + bolig, have og brændsel¹² nok var netop den tilladte minimumsløn, men ikke faldt udenfor det normale i provstiet på dette tidspunkt; dog lå den under gennemsnittet.¹³ Hertil kan føjes, at man forhøjede lønnen, da lærer Jensen i 1916 anbefalede sognerådet det med den begrundelse, at det kunne give bedre muligheder for ansættelse af mere erfarne lærerinder og for, at de ville blive i en længere årrække. På det tidspunkt stod man overfor en nyansettelse og må altså nu have anset lønnen for ret lav under den synsvinkel. Men den første lønfastsættelse var som sagt ikke bemærkelsesværdig lav på egnen.

Afløsning af højtidsoffer

Højtidsofferet var summen af de beløb, der ved de kirkelige højtider skulle udredes af sognets beboere til præst og lærere efter enhver beboers »Stilling og Evne samt Egnens Skik og Brug«¹⁴. Ydelsen var ikke frivillig for beboerne, selv om den i selve sin form havde et skær af frivillighed. Lærere og præst kunne nemlig i tilfælde, hvor offer ikke var ydet fra en beboer, gennem amtsrådet opnå, at det blev pålagt vedkommende at erlægge et fastsat beløb. Der kunne ske udpantning, hvis beløbet herefter ikke indgik.¹⁵ Denne aflønningsmåde var forståeligt nok hverken behagelig for beboere eller lærer og præst med dens karakter af tvungen frivillighed for beboerne og almisse for lærerne.

I 1885 blev det ved kongelig resolution¹⁶ bestemt, at højtidsofferet for præster og lærere på landet, ligesom hidtil i købstæder, nu kunne afløses, d.v.s. erstattes med et fast årligt beløb til udbetaling gennem kommunekassen. Allerede året efter tog lærere og præst i Sdr. Jernløse-Søstrup kommune initiativet til en forhandling herom med sognerådet¹⁷, og man kom tilsyneladende ret let til enighed for lærernes vedkommende, mens præsten nægtedes afløsning.¹⁸ Lærernes oprindelige forslag kendes ikke, men

12. [Merl.-Tu. PA, 1908, Sdr.J.-Søstr.] Avisudklip med annoncen. Foruden det anførte ydedes 50 kr. for håndarbejdsundervisning udenfor forskolen og udenfor normal undervisningstid.
13. Halvdelen af de øvrige forskolelærere med det i provstiet havde i 1910 550 kr. i begyndelsesløn, mens gennemsnittet for alle 16 forskolelærere i provstiet (+ Krojerup) var 590 kr. [Danm. Folkeskole, 1910, Benthin og Poulsen], et værk, der generelt er nøjagtigt i denne art oplysninger.
14. [Placat af 9/6-1847.]
15. Også iflg. [Placat af 9/6-1847].
16. [Kgl. Resol. af 4/6-1885].
17. [KA, sgrdt.s forh.-prot.] - møde den 10/12-1886. Sagen vedtages udsat.
18. [KA, sgrdt.s forh.-prot.] møde den 9/9-1887.

sognerådets tilbud blev accepteret, bortset fra at lærer Witt ønskede og opnåede en forhøjelse af sin afløsningssum med 6 kr. Forhandlingsresultatet var herefter: 156 kr. til lærer Witt, 150 kr. til lærer Jessen og 116 kr. til lærer Jørgensen.¹⁹ Afløsningen blev ikke godkendt af ministeriet, da det forudsatte, at præstens højtidsoffer samtidig blev afløst, hvilket sognerådet fortsat nægtede.²⁰

Uanset at forhandlingsresultatet ingen følger fik, kan det være værd at se på dets baggrund. Det er iøjnefaldende, at lærer Jørgensen sattes så meget lavere end de to andre lærere, men der kunne være grunde hertil. Ganske vist kunne afløsningssummen fastsættes ved fri overenskomst mellem parterne, men den sædvanligvis opnåede indtægt foruden den indtægt, læreren ville have haft, dersom offeret var ydet i forhold til det pligtige, var momenter, der gjorde sig gældende ved summens fastsættelse.²¹ I beretning til ministeriet 1893 om gennemsnittet af de indgåede offerbeløb for de forudgående 10 år²² findes flg. tal for kommunen: Sdr. Jernlose 164 kr., Krojerup 194 kr. og Søstrup 116 kr. I forhold til de sædvanligvis indgåede beløb var altså ansættelsen af Søstrupembedets afløsningssum højere, end den var for de andre embeder. Medmindre offervæsenet har været de to andre lærere meget stærkt imod, kan de næppe have accepteret de fastsatte summer uden at regne med, at der trods afløsningen stadig ville indgå offerbeløb til dem ved højtiderne.

For lærer Jørgensen ville afløsningen med det fastsatte beløb have frembudt åbenbare fordele: I september 1886 havde han anmodet sognerådet om gennem amtsrådet at fastsætte højtidsofferet for 31 personer i sognet.²³ Det samme skete i sommeren 1890 for 69 personers vedkommende og igen 1 eller 2 år efter for 4 personer.²⁴ Sammen med det ovennævnte lave gennemsnitsbeløb for indkommet offer giver disse henvendelser til amtsrådet et billede af Søstrupboernes ringe offervilje,²⁵ når det gjaldt lærer Jørgensen. Man må formode, at han - for at slippe for stadige ærgelser eller konflikter omkring disse penge - har været let at forhandle med ved fastsættelsen af afløsningssummen. Man må endda spørge, om det ikke havde været muligt

19. [KA, sgrdt.s forh.-prot.] - møde den 14/10-1887.

20. [KA, sgrdt.s forh.-prot.] møde den 10/1-1888.

21. [Min.s skriv. af 6/1-1886] og [Min.s cirk. af 12/4-1901].

22. [Offer og Accidenser, Holbæk amt, 1893. - RA] Sammen drag af ber. om de sidste 10 års offerydelser til skolelærerembeder. - Her for Merl.-Tuse provsti.

23. [KA, Sgrdt.s forh.-prot.] Møde den 3/9 1886. Svaret fra amtet af 8/3-87 afskrevet i [Embedsbog for Læreren ved Søstrup Skole].

24. [Embedsbog]. Afskrift af amtets fastsættelser i 1890 og senere (udateret, men efter placeringen i bogen formodentlig for 1893.)

25. Beboerne appellerede oven i købet amtets offeransættelser (sml. note 23) til ministeriet. Min.s afvisn. af klagen (14/6-87 [Emb.bog]) meddeltes på sgrdt.s møde den 8/7-1887. [KA, Sgrdt.s forh.-prot.]

for sognerådet at slippe endnu billigere. Men sognerådet har øjensynligt ikke villet føje spot til skade ved at trykke lærer Jørgensens lon yderligere, mens det på den anden side heller ikke benyttede lejligheden til at gøre bod for beboernes forsyndelser.

Spørgsmålet om afløsning af højtidsofferet vendte tilbage endnu nogle gange, inden det blev endeligt løst. I 1898 anmodede lærere og præst igen i et brev til sognerådet om at få offeret afløst. Forslaget lød på en samlet sum af 1100 kr. til alle fire. Sognerådet vedtog (på et møde 5/11) at gå ind på afløsningen, men tilbød kun 900 kr. i alt, heraf 150 kr. til hver af lærerne og 450 kr. til præsten. Som svar herpå nedsatte lærere og præst kravet til 1000 kr., men sognerådet fastholdt sit tilbud.²⁶ 1 medlem af sognerådet ville dog ved begge behandlinger have givet lærer Petersen 160 kr.

Højtidsofferet blev ikke afløst i 1898, men året efter tog lærerne spørgsmålet op igen. Lærer Petersen bad lærer Jensen rejse sagen overfor sognerådet: »Skulle vi ikke se af faa Offeret afløst i Aar. Jeg gaar ind paa Sogneraadets Forslag fra i Fjor med 150 Kr. til hver af Lærerne²⁷«. Lærer Jensen sendte en skriftlig anmodning til sognerådet om sagen og forelagde den for sin ven formanden med bemærkning: »At Sogneraadet staar ved det engang givne Tilbud er vel nok en given Sag . . . Tag endelig fat paa Tingen. Hvor er det Offervæsen dog for begge Parter en Modbydelighed²⁸«. Men sognerådet udsatte behandlingen,²⁹ og først i 1902 kom sagen igen på dagsordenen.³⁰ Sognerådet stod ikke ved det engang givne tilbud. I stedet foreslog det 140 kr. til hver af lærerne og 420 kr. til præsten, mens belobene for højtidsoffer i skoleplanerne fra 1901 var opgjort til 158 kr. for Sdr. Jernlose, 162 kr. for Krojerup og 140 kr. for Søstrup³¹. (Se opstilling nedenfor). Tilbudet blev ikke accepteret af lærere og præst.

Eksempel på opstilling af lønningsregnskab i embedsbog. [Krojerup skole]: Embeds-
slon:

begyndelseslon 1000 kr.

I afkortning er fastsat:

a. for jordlod..... 170 kr.

b. for fourage..... 00 kr.

c. for højtidsoff. 162 kr.

d. for accidenser 104 kr.

afkortn. ialt (hele kr.)..... 437 kr.

restpengelon 563 kr.

(Hertil bolig, have og brændsel.)

26. [KA, Sgrdt.s forh.-prot.] møde den 14/11-1898.

27. [KA, lærer Petersen til lær. Jensen den 21/11-1899] om juletræsregnskab til sgrdt., derefter den citerede passus.

28. [KA, brev af 22/11-1899.]

29. [KA, sgrdt.s forh.-prot.] møde den 7/12-1899.

30. [KA, sgrdt.s forh.-prot.] møde den 12/11-1902.

31. Belobet for Søstrupembedet uddrages af korrespondance i provstearkivet [141/1905], se nedenfor.

Da de nyetablerede menighedsråd i kommunen i 1904 forsøgte at ordne en afløsning, strandede det hos de højere myndigheder³², først og fremmest på at afløsningen ikke, som ønsket, kunne ske for kun 5 år, - kun for bestandig. Desuden fandt man især Krøjeruplærerens afløsning for lav efter et rimelighedsskøn over hans berettigede offerindtægt. Efter dette gik præsten og lærer Jørgensen i separatforhandlinger om en afløsning for Søstrup sogn, og det lykkedes: Fra 1. januar 1906 var højtidsofferet for dette sogn afløst med 160 kr. til hver af de to.³³ Først i 1910, mens lærer Jensen sad i sognerådet lykkedes det at nå til enighed om en afløsning for det andet sogn - fra 1911 fik de to lærere hver 180 kr. årlig.³⁴

Det er ikke mærkeligt, at afløsningen kunne ske først i Søstrup sogn. Allerede sognerådets 1902-tilbud var stort nok til, at lærer Jørgensen beregnede lønning kunne holde sit niveau, og beløbet 160 kr. i 1905 betød at hans begyndelsesløn forhøjedes med 20 kr.³⁵ Om det også indebar en reel lønforhøjelse, eller om offersummerne i mellemtiden var steget i distriktet, så de svarede til 160 kr., foreligger der ingen oplysninger om, men det forekommer usandsynligt.

Fastsættelse af begyndelseslønninger

Ved fastsættelsen af begyndelseslønninger³⁶ i 1899 efter den nye lov, var der også divergenser, nok til at belyse hovedtendensen i de lokale myndigheders politik.

Sognerådet forkastede skolekommissionens første forslag og ændrede dens næste forslag - på hvilken måde vides ikke - til flg. beløb: 975 + 975 + 835 kr. - det sidste til Søstruplæreren (i alt 2785 kr.).³⁷ Samme dag, men vistnok uden at det kunne berøre sognerådets ovennævnte forhandlingsresultat³⁸, udformede pastor Moltke for sit eget vedkommende et forslag: 977 + 977 + 900 kr. (i alt 2854 kr.), idet han i sin skriftlige meddelelse herom udtrykkeligt gjorde opmærksom på en nyindhentet oplysning om minimumskrav til den samlede sum: den måtte ikke ligge under den sum, de på-

32. [Merl.-Tu. PA, 1904, Sdr.J.-Søstr., 354/1904] korresp. mell. biskop, provst og sgrd.

33. [KA, Sgrdt.s forh.-prot.] andrag. forelagt i møde den 31/3-1905. [Merl.-Tu. PA, 1905, Sdr.J.-Søstr., 141/1905] Approbation i min. den 21/6-1905. Meddeles via skoledir. på sgrdt.s møde den 10/7-1905.

34. [Sdr.J. og Krøj. skolars embedsbøger] Afløsningen gæld. fra 1/1-1911.

35. [Merl.-Tu. PA, 1905, Sdr.J.-Sø. 141/1905, provst til bisp. 17/6-1905] Begynd.løn forhøjes med 20 kr. til 874 kr. som følge af afløsningen. (sammenlign. ovenst. opstilling.)

36. se foranstående opstilling. Begyndelseslønnen dækkede samtlige lønningsdele. undtagen bolig, have og brændsel.

37. [KA, Sgrdt.s forh.-prot.] møde den 28/7, samt forslag forkastet på tidligere møde.

38. I sognerådets mødereferat henvises kun til foreliggende forslag fra skolekommissionen, og et sådant var oversendt dagen før [KA, skolekomm. til sgrdt. den 27/7-99].

gældende løndele hidtil havde været beregnet til for kommunen som helhed: 2854 kr.³⁹ I det endelige forslag, som godkendtes i ministeriet, fordeltes denne sum på følgende måde: 1000 + 1000 + 854 kr. - det sidste til Søstrup-læreren.⁴⁰

Det, der i denne forbindelse interesserer, er først det, at sognerådet opererede med lønfastsættelser under det niveau, man hidtil alt i alt havde stået på. Dernæst er det iøjnefaldende, at sognerådet - både i starten og i det endelige forslag - ved fordelingen mellem de enkelte lærere tillagde læreren i Søstrup en forholdsvis meget lavere løn, end præsten gjorde i sit forslag til opfyldelse af minimumsbestemmelsen. Der foreligger ikke spor af overvejelserne om, hvordan de enkelte beløb fremkom, således at man kunne danne sig et skøn over, hvordan man forsvarede den store lønforskel mellem de to og det tredje embedes lønfastsættelse. Men selv uden at kende disse overvejelser kan man drage sin slutning. I forhandlingernes løb øgedes forskelsbehandlingen påfaldende: da man *skulle* forhøje slutsummen, forhøjedes de to lønninger til et tilsyneladende vilkårligt (rundt!) beløb, mens Søstrupembedet tildelte restsummen og dermed fik den mindste andel i den samlede påbudte forøgelse. - De lokale myndigheder benyttede åbenbart endog lønfastsættelsen som tilkendegivelse af deres mening om lærer Jørgensen og hans arbejde.

Lønpolitik - sparebestræbelser og vurdering af indsats og passende social rangstilling

Sognerådets behandling af de her berørte lønspørgsmål giver ikke uden videre mulighed for en klar karakteristik af dets holdning, i hvert fald ikke i detaljer. Bl.a. kan et skiftende samarbejde mellem lærere og præst have gjort sig gældende i forhandlingsresultaterne, især hvad angår offerafløsningen. Men det må kunne fastslås, at sognerådet ved fastsættelsen af begyndelseslønningerne førte en stram politik. Hvorfor hæve lønne for et arbejde, der i forvejen blev udført? Kommunen stod jo på det tidspunkt ikke umiddelbart foran nyansættelser, så man behøvede ikke en høj løn for at trække ansøgere til. - Sognerådets politik overfor højtidsofferets afløsning er mere kompliceret. Ganske vist var man omkring århundredskiftet mere påholdende, end i hvert fald de to lærere ville acceptere, men måske var man på den anden side ret large overfor lærer Jørgensen? Sognerådet har formodentlig i offerafløsningsspørgsmålet set sig i den situation, nok at skulle undgå enhver unødigt belastning af kommunens faste udgiftsside og

39. [KA, pastor M. til sgrdt. den 28/7-1899]

40. [KA, sk.-dir. til sgrd. den 8/12-1900], hvori meddeles min.s approbation. Selve summerne aflæses af [Sdr.J. og Krøj. skolers embedsbøger] og af oplysn. i [Merl.-Tu. PA, 1905, Sdr.J.-Sostr. 141/1905, provst til bisp.]

dermed selv opkræve flere penge af beboerne, men også at skulle imodkomme beboernes uvilje mod den form for beskatning, højtidsofferet repræsenterede, og som især følte belastende, når det personlige forhold til læreren var dårligt. Der kan altså for sognerådet nok have været motiver til at gå ind på en ret høj aflønningssum for lærer Jørgensen.

Ingen steder i forhandlingerne spores den opfattelse, at lærerne behøvede en højere lønning, end de fra gammel tid givne rammer tildelte dem. Der kunne, som vi ved, nok forekomme undtagelser fra denne linie: lærer Jessen havde haft bekymringer, og ham havde man støttet med personlige tillæg fra år til år, men klart som en social foranstaltning. Lærer Witt havde haft økonomiske sorger, da han var syg og holdt hjælpelærer, og han var blevet støttet. Men dette var noget ganske andet end at finde grundlag for at forbedre de faste lærerlønninger. Til de fleste tider var lærerne dog raske og havde ikke over et dusin børn, og visse statslige lønningstillæg kom oven i købet ind i billedet. - Under normale omstændigheder har lærernes økonomiske stilling været opfattet som passende, måske endda rigeligt god efter den ny lov - siden man søgte kommunens andel i lønningerne presset.

At det enkle ønske om besparelser har påvirket lønforhandlingerne, kan betragtes som givet. Men at lønpolitikken derudover er med til at klargøre, hvordan man ønskede lærerne placeret på den lokale rangstige, kan vel ikke udelukkes. Det er imidlertid et problem, der kræver behandling i en større sammenhæng, som det indhentede materiale ikke giver oplysninger nok om, og som endog - hvad lønfastsættelserne angår - kompliceres af spørgsmålet: Hvilke forestillinger havde bønderne om en fast pengeløns værdi?

Undervisningsmateriale og bevillinger

Kommunens skoler var - som tidligere beskrevet - sparsomt torsynet med undervisningsmidler. Dette skyldtes dels, at børnene selv medbragte en væsentlig del af de anvendte bøger, dels må det ses i forbindelse med datidens niveau og gældende praksis omkring pædagogiske hjælpemidler. Men - rammerne taget i betragtning - hvordan var sognerådets bevillingspraksis på dette punkt?

En gennemgang af sognerådets forhandlingsprotokol suppleret med lærernes skriftlige henvendelser til sognerådet efterlader det indtryk, at lærerne fik bevilget, hvad de bad om. Sognerådets stående svar på ansøgningerne var »bevilget« eller »vedtaget at anskaffe«, en sjældnen gang »Bevilget« efter indhentning af yderligere oplysninger.⁴¹

41. Samtlige henvisninger i dette afsnit angår [KA, sgrdt.s forh.-prot. eller korrespondance.] Grimms eventyr og 1 ekspl. af B. Petersens geografi til lær. Jensen, [møde d. 14/11-98 og den 9/12-98.]

Lærerne var beskedne i deres krav. De udkød ofte anskaffelser, til de var uomgængeligt nødvendige⁴², eller indskrænkede det ansøgte fra det onskelige til det absolut påkrævede (se s. 78), så de i begge slags tilfælde kunne argumentere stærkt overfor sognerådet, og endelig ansøgte de sjældent om nyt eller utraditionelt materiale. Dette kan skyldes 1) lærernes forhåndsforfølelse af snævre bevillingsrammer, 2) uvilje mod at være dem, der krævede ind, og/eller 3) sparsom uddannelse, orientering og fantasi, så de selv manglede ideer til materiale, der kunne gavne undervisningen. Det kan i denne forbindelse fremhæves, at lærernes ansøgninger er flest og mest utraditionelle indenfor deres særlige interesseområder⁴³, og at lærerne, mens de er yngre, i almindelighed fremkommer med flest og mest utraditionelle ansøgninger.⁴⁴

Man kan principielt ikke udelukke, at lærerne mundtligt har forhort sig hos et sognerådsmedlem forud for indsendelse af skriftlig ansøgning; men de foreliggende ansøgninger bærer præg af førstehenvendelse i en grad, der synes at udelukke tanken om forhåndsorientering i det enkelte tilfælde. At lærerne kan have begrænset deres ansøgninger ud fra opfattelsen af en sparsommelig grundindstilling hos sognerådet kan næppe udelukkes. Men al den stund sognerådet faktisk imødekom de skriftlige ansøgninger, det modtog, kan det ikke siges at have været sognerådet, der hindrede fornyelse og udvidelse af undervisningsmaterialet. Den langsomme fornyelsestakt og anskaffelse normalt af kun det traditionelt nødvendige materiale, synes altså snarest at have sin baggrund generelt i tidens syn på, hvad der var pædagogisk nødvendigt og økonomisk muligt, specielt i lærernes mangel på behov eller tilkendegivelse deraf.

Kommunale tilskud til private skoler

Indenfor kommunen fandtes to private skoler i tiden 1880-1910. Foruden Søstrup friskole eksisterede nemlig i Mogenstrup i Sdr. Jernløse skoledistrikt en pogeskole i årene 1905-1917.

Mogenstrup pogeskole synes ikke at have haft anden baggrund end en ret lang skolevej for de mindste børn fra Mogenstrup. I hvert fald spores intet modsætningsforhold til den offentlige skole; hværtimod var der et samarbejde mellem Sdr. Jernløse skole og pogeskolen bestående i, at pogeskolē-

42. Gentagne ansøgninger om erstatning af aldeles udslidt eller udgået materiale. [F.eks. lær. Petersen t. sgrdt. den 12/1-99; lær. Jørg. til sgrdt. den 21/11-1909, KA korresp.]

43. Lærer Jessen og Petersen sangund.-materiale. Lærer Jensen geografimateriale.

44. Lær. Petersen og Jensen anskuelsesbill. i 90'erne; lær. Jensen eventyr, geografibog og hist. billedbog i 90'erne; lær. Petersen i 1904: en fodbold.

lærerinden underviste i håndarbejde i Sdr. Jernløse skole.⁴⁵ Pogeskolen havde gennemsnitlig knap 10 elever⁴⁶, så forældrene - det var en skolekreds, der drev skolen,⁴⁷ - havde næppe magtet at lønne en lærerinde uden et samarbejde med sognerådet. I virkeligheden ansattes lærerinden simpelthen under ét til de to opgaver og lønnes af skolekredsen, sådan at betalingen for håndarbejdsundervisningen ikke udskiltes som et særligt beløb, men indgik i det kommunale tilskud til pogeskolen.⁴⁸ Denne ordning var yderst fordelagtig for pogeskolen, hvad også vil fremgå af redegørelsen nedenfor.

Undervisningssamarbejdet i Sdr. Jernløse distrikt og en række tidligere berørte forhold omkring Søstrup friskole (se s. 44 f) gør det klart, at de kommunale myndigheder med deres flertal stillede sig velvilligt overfor private skoleinitiativer i kommunen, selv om der ikke havde manglet mangestemmig misbilligelse fra kommunens skatteydere (se s. 47 f). Men *hvor* velvilligt stillede myndighederne sig, når det drejede sig om kontante økonomiske ydelser? En udredning af den kommunale tilskudsvirksomhed vil give basis for at vurdere dette, til sammenligning med den økonomiske offervilje overfor det offentlige skolevæsen.

Først følger en oversigt over, hvilke beløb, der blev søgt, og hvilke kommunen ønskede at yde:⁴⁹

	Søstrup friskole			Mogenstrup pogeskole	
	søgt af skolen	vedtaget i sgrdt.		søgt af skolen	vedtaget i sgrdt.
	Kr.	Kr.		Kr.	Kr.
1885:	50	30			
1886:	40	40			
1888:	?	40	(*Foreslået i rådet)		
1890-94:	100	100			
1895:	150	150			
1896:	1) 400 2) 150	0 150			
1897-98:	250	200	1905/06:	100	100
1899:			1906/07:	200	200
1907/08:	250	250	1907/08:	uden ang. af beløb	
1908/09:	300	275	1908/09:	-	250
1909/10:	300	300 ⁵⁰	1909/10:	300	300
1910/11:	300	300	1910/11:	300	300

[KA. Sgrdt.s Forh.-prot. og breve til sgrdt.] Be retn. t. min. om private skoler. Skoleber. - RA.]

Søstrup friskolekreds måtte flere gange enten bede forgæves om et højt beløb eller dog bede igen det næste år og argumentere mere for forhøjelsen. Det hjalp ikke, at man i 1896 henviste til de store byrder, skolekredsen gennem en årrække havde båret og stadig bar, til de dårlige tider og til de formodede lettelser, det offentlige skolevæsen nød gennem friskolens arbejde. Ved en senere forhøjelse argumenterede man med, at folkeskolens lønninger var forbedret (1908) og man gerne ville følge det op, og med at Mogenstrup pogeskole også fik et stort beløb.⁵¹ Det kan bemærkes, at friskolens tilskud indtil 1905 lå under de 6 kr. pr. barn, som kommunen fra 1901 var berettiget til at yde uden amtsrådets tilladelse (ifl. lov af 1899).

Overfor Mogenstrup pogeskole forekommer sognerådet umiddelbart at have været mere rundhåndet end overfor friskolen. Pogeskolen bad ikke forgæves om en forhøjelse, men kunne få den uden argumentation (1906/07) eller endog uden at have ansøgt om forhøjelse (1907/08) - i hvert fald uden skriftlige argumenter. At skolen endelig i 1909⁵² argumenterede med, at Krøjerup nu havde fået »ordnet sine Skoleforhold uden private Bidrag«, kan ikke nøgternt kaldes vægtig tale, da Sdr. Jernløse skole aldeles ikke var overtalig, som Krøjerup havde været. - Men forholdet mellem kommunens ydelser til pogeskolen og til friskolen må også ses i lyset af, at friskolen på det tidspunkt, pogeskolen startede, modtog årlige statstilskud på over 200 kr.⁵³, og endelig spillede håndarbejdsundervisningen i Sdr. Jernløse skole

45. [KA, korresp.] f.eks. pogeskole til sgrd. den 10/1-1907, og [KA, Sgrdt.s forh.-prot.] Endvidere anføres håndarb.-und. i Sdr.J.s skoles fagkreds i årene 1906-17. [Embedsbog for Sdr.J. skole.]
46. [Skoleberetninger, Ho. amt, Merl.-Tu. provsti, Ki.-u.-min.s 2. ktr., RA] Pogeskolen anfører i årene 1907-08-11 henholdsvis 10-9-10 elever i årgennemsnit.
47. [KA] Pogeskolen anvender betegnelsen »Foreningen »Mogenstrup Pogeskole« f.eks. i brev t. sgrdt. i dec. 1908. I 1909 [2/1] anføres, at skolepengene året forud havde været over 60 kr. for en gårdmand, 24 kr. for en husmand - [trods 250 kr. i tilskud.]
48. [KA, Kassebog 1913/14-1924-25] hvor håndarbejdsundervisningen ikke viser nogen særskilt udgift. Den er gemt i beløbet »Mogenstrup Pogeskole«.
49. I de fleste tilfælde var amtsrådets tilladelse en forudsætning for ydelsen, og amtets holdning i 80erne (se s.44f) kan nok have påvirket sognerådets holdning fra år til år. Men i den foreliggende sammenhæng er amtsrådets holdning alligevel ikke af primær interesse. - Efter 1901 kunne ydes op til 6 kr. pr. skolepligtigt barn i en friskole uden amtsrådets tilladelse [Lov 24/3-1899, § 33, stk. 3].
50. Formodentlig 300 kr., da man i den flg. ansøgn. om 300 kr. ikke argumenterede herfor. Det gjorde man vedr. 1909 (se nedenfor).
51. [KA, skolekreds til sgrd. 1896 og 1909.]
52. [KA, pogeskolen til sgrdt.]
53. [Merl.-Tu. PA. Min.s meddelelser om statstilsk., eksempelvis 223/1902, 187/1904 og 216/1907]: 1901/02: 261 kr., 1903/04: 232 kr., 1906/07: 210 kr.

ind.⁵⁴ Når kommunen støttede skoleinitiativet i Mogenstrup, gav det et kontant udbytte for det offentlige skolevæsen.

Der synes alt i alt ikke grundlag for at tro, at sognerådet har ønsket at forfordle den ene eller den anden af de to private skoler. Snarere har man i rådet taget hensyn til skolernes reelle eksistensvilkår, herunder børnetallet og skolekredsens størrelse og mulighed for tilskud fra anden side.

Tilskudspolitikken overfor især Søstrup friskole synes i nogen grad at have været underlagt samme generelle tilbageholdenhed på den kommunale udgiftsside som det offentlige skolevæsen. Især kan man finde sognerådets tilskud til friskolen sparsomme i de sidste år, før statstilskudet fra 1901 kom til og støttede skolens økonomi. Det var netop i disse år, sognerådet førte sin stramme lønpolitik i forhandlingerne omkring og med den offentlige skoles lærere. Elevtallet i friskolen var ellers i de år meget stort og kunne have begrundet et større tilskud; men sognerådet ville spare og kan meget vel have anlagt det synspunkt på friskolen, at jo flere kunder, jo bedre økonomi.

Overfor sognerådets sparebestræbelser delte private og offentlige skoler altså på sin vis kår. Men en sådan betragtning forudsætter, at man accepterer at anskue privat og offentligt skolevæsen under et og ikke - som underskriverne på adressen 1890 (s. 47 f.) - går ud fra, hvad sognerådet kunne have gjort for det offentlige skolevæsen ved at anvende den samlede penge-sum der. Det har imidlertid været utænkeligt, at en sådan tankegang kunne finde tilslutning for Søstrup skoledistrikts vedkommende. Dertil var de implicerede forældres afstandtagen fra den offentlige skole i lærer Jorgensens hænder for udtalt og vedvarende. I Sdr. Jernlose distrikt derimod havde man en skole, man kunne acceptere, og brugen af offentlige midler til at støtte den lille Mogenstrupgruppes særønsker kan næppe være vedtaget i sognerådet uden store overvejelser. Tildkudsbevillingerne viser, at rådet har følt sig stærkt forpligtet af dette private initiativ uanset det kun var knyttet til et meget begrænset behov, og så har søgt at kombinere denne forpligtelse bedst muligt med en udvidelse af undervisningen i den offentlige skole.

C. 3. De lokale myndigheders skolepolitiske afgørelser

Hermed er gennemgået en række af de lokale myndigheders sagsbehandlinger indenfor skolevæsenet, og forsøgt redegjort for, hvilke holdninger, der har ligget bag de enkelte afgørelser. På denne baggrund kan der formuleres nogle generelle træk om den lokale stillingtagen til lovgivningens og den overordnede administrations intentioner på skoleområdet. Derudover er det muligt at redegøre for lokale divergenser, dels mellem skolekommission, sogneråd og menig befolkning og dels indenfor hvert af disse led.

54. [KA, Pogeskolens formand til sgrdt. den 10/1-1907.] I ansøgningen henvises udtrykkeligt til håndarbejdsundervisningen.

Det fremgår ganske klart, at den lokale befolkning i alle led har vægret sig ved at lade sig trække efter lovgivningens og den centrale administrations vogn. Man har i mange tilfælde bremset farten - det kunne være klart motiveret i at spare omkostninger eller bevare de vanemæssige erhvervsforhold -, man har til tider sat farten op og er gået forud for dem, der viste vejen og mindstemålet, og man er i endnu andre tilfælde gået andre veje og har ment, at man derved bedre nåede til målet. Med andre ord: dels har man vægret sig ved at bygget nyt, lønne lærerne bedre eller blot som forhen, ændre skolegangsordningen; dels har man til gengæld udvidet skolegangen (1880) og bygget spisestue til den ene skole; dels har man givet kostbar støtte til private skoler.

Man har haft tre ting at forsvare overfor krav fra oven: sin pengepung, sine erhvervsvaner og sin egen mening om, hvad der fremmede bornenes oplysningssag.

I skolekommissionen indtog præsten en udpræget særstilling. Denne fødte formand måtte i tiden efter ca. 1883 i rent lokale afgørelser boje sig for det menige flertal - kun på den måde kan formodentlig udskrivninger og skolefritagelser være blevet det, de blev, - og i sager på højere plan måtte han klare sig med mindretalserklæringer. Dette billede var lige ved at forandres totalt, da skolekommissionen i 1897 enigt (men ulovligt) indførte hverandendagskolegangen; men forholdet genoprettedes, da de menige medlemmer blev styrket i 1899 og med sit flertal fulgte en linie i direkte og fuld overensstemmelse med udtalte ønsker fra et stort antal beboere. Det er karakteristisk, at i de store sager stod præsten over for menige medlemmer med nær tilknytning til friskolekredsen. Fra denne kom det mest markante forsvar for beboernes selvbestemmelsesret; drive friskole med kommunalt tilskud, beholde børnene ved landbrugsarbejdet om sommeren. Under disse omstændigheder blev skolekommissionens lovfæstede arbejde med i princippet at sikre det enkelte barns fyldestgørende undervisning, noget af en illusion set med centraladministrationens øjne, men ikke efter lokal opfattelse.

Sognerådet var på mange måder i nær overensstemmelse med skolekommissionens flertal, og det er forståeligt, for så vidt som dette flertal var valgt af sognerådet, til dels af dets midte. På samme måde fulgte sognerådet en politik, der tog store hensyn til friskolekreds og særlige gårdmandsinteresser. Privatskoletilskud og skolegangsordning med få sommerskoledage horte med hertil, og man fulgte utvivlsomt de ledende Søstrupboeres retfærdighedsopfattelse, når man fra 1901 lønnede lærer Jørgensen så ringe. At man i sognerådet i almindelighed tilstræbte besparelser på budgettet er forståeligt, uden at man behøver at henvise til særinteresser blandt beboerne. Og så må det i øvrigt slås fast, at sognerådet ikke som en fast regel hæmmede det offentlige skolevæsens trivsel ved sin sparsommelighed: ny skole-

stue og spisesal uden påbud - ingen afslag på undervisningsmidler - skolegangsændring i 1880.

Men hvorfor fik direktør Lunn, Knabstrup teglværk, ikke det ønskede samarbejde om en pogeskole i 1898? Hvorfor fik Krøjerup ikke den af præst og lærer ønskede forskole i 1902, når Sdr. Jernløse fik nye lokaler i 1907 og Mogenstrup pogeskole sit tilskud i 1905? Var det fordi et privat initiativ fra Lunn var noget ganske andet end et privat initiativ fra Mogenstrupgårdmændene, og fordi der var for få i sognerådet til sammen med lærer og præst at støtte arbejderdistriktets skoleinteresser? Eller var det kun fordi det økonomiske klima ændrede sig fra 1902 til 1905?

At den menige befolkning delte sig på skolepolitikken er endelig klart nok. Man delte sig på spørgsmålet om friskoletilskud, hvor enkelte ugrundtvigske gårdmænd sammen med Lunn'erne og mange husmænd og arbejdere ønskede det offentlige skolevæsen tilgodeset i stedet. Og man delte sig i nogen grad på skolegangsspørgsmålet, dels på tværs af distriktsgrænserne, dels fra distrikt til distrikt. Det sidste som en klar parallel til de magre offerydelse til Søstrup-læreren.

Hovedlinien i den kommunale skolepolitik kunne siges at være den at forsvare pengepung, erhvervsvaner og egne meninger om, hvad der gavned børnenes oplysning. Men bag hovedlinien skimtes modsætninger med udgangspunkt i politiske og kulturelle, i sociale og i personlige forhold.

C. 4. Små cirkler og store linier

Hovedindtrykket af forholdet mellem offentlig skole og befolkning i Sdr. Jernløse-Søstrup kommune må formuleres i mere end een hovedsætning. Generelt var kommunens beboere positivt indstillet til skolens opgave. Der var få skoleforsømmelser; ved flere lejligheder dokumenterede brede kredse i befolkningen, at børnenes skolegang eller kommunens forvaltning af sine midler i skolepolitikken ikke var dem ligegyldig og ved friskolens nedlæggelse var det med stor forventning, at beboerne i Søstrup skoledistrikt så hen til det offentlige skolevæsens fornyelse i alle henseender. Lige så generelt må man sige, at under de politiske forhold, der herskede i gårdmandstanden og et godt stykke derudover i denne periodes første tid, med den uhyre vagtsomme holdning, der fandtes overfor alt statsligt væsen, blev lærerpersonen for disse beboerkredse helt afgørende for deres aktuelle accept af den offentlige skole, »statsskolen«. Der blev dannet friskole på radikal venstrepolitisk og grundtvigsk basis men utvetydigt med anledning i spørgsmålet, og denne friskole blev støttet i vide kredse i kommunen også udenfor skolens eget distrikt. Distriktets beboere synes endog at have fået støtte fra sogneråd og skolekommission i sine forsøg på at sætte Søstrup offentlige skoles lærer ud af spillet, eventuelt drive ham bort fra embedet:

skolefritagelser, udskrivninger, offernægtelser og lønreducerende bestræbelser. Lige så hårdt der blev taget fat mod denne lærer, lige så levende synes man at have delt skolesorger og -glæder med kommunens øvrige lærere, samarbejdet med dem, bygget oplysningsarbejde, fornøjelser og politik op sammen med dem.

I denne kommune var det i meget vid udstrækning gårdmændene, der bestemte, og de gjorde det under meget stærk indflydelse af standens politiske kamp for selvhævdelse i periodens begyndelse. De gjorde det endvidere fra begyndelsen og langt frem under stor hensyntagen til gårdbrugenes erhvervmæssige behov og under indtryk af det samlede landbrugs økonomiske utryghed og deraf følgende årvågenhed overfor kommunale udgifter. Svarende til gårdmændenes indflydelse og formulering af retningslinier og synspunkter, er det *deres* tanker om skole og lærere, der kommer mest eksplicit til udtryk i de samtidige kilder, og de to skoledistrikter, der var mest selvforsynede med gårdmænd, har man kunnet få det mest levende indtryk af. Hvis ikke noget talmateriale og nogle få mundtlige beretninger havde kunnet inddrages i kildegrundlaget, havde Krøjerup skoledistrikt været meget utilfredsstillende belyst, og det skal endda beklages, at der ikke foreligger større kendskab til de menige beboere og forældre, der ikke netop fik lejlighed til at formulere sig eller lade sig repræsentere i sogneråd og skolekommission, eller i den offentlige debat.

Meget er stadig uafdækket i denne kommunes skoleforhold i disse år, (et enkelt forhold er belyst i den generelle del s. 302 ff). Men læseren kan måske snarere behøve en forklaring på, at han er blevet trukket igennem en så bred fremstilling af disse lokale affærer. Hvilken interesse har de i et videre perspektiv. Det kan være vanskeligt at se, at denne tilfældige samling lærere, sognerådsmedlemmer, præster og forældre kan bidrage væsentligt til et generelt kendskab til forholdene omkring tidens offentlige skolevæsen. I sig selv har denne kommune ganske vist visse typiske træk i sammenligning med det provsti, den tilhører. Dens skoleudgifter, dens skolegangsordninger og dens erhvervsstruktur er temmelig repræsentativ indenfor dette område. Dens åndelige klima genfindes ligeledes en del steder indenfor provstiet. Men dens forsømmelsesniveau er utypisk, om ikke enestående, og sammenlignet som helhed med de tre øvrige provstier fortøner enhver repræsentativ værdi sig.

Men som skrevet i indledningen har det haft væsentlige formål at foretage denne undersøgelse helt ned til personlige intriger og de kontant foreliggende samfundsmæssige forudsætninger i dette lille samfund. Den er nødvendig for at befordre og samtidig tøjle fantasien ved arbejdet med de større linier, med tal og oversigter. Bag hver eneste sum af tal og hvert resultat i en oversigt står lige så individuelt udfoldede menneskelige personligheder og lige så snørklede personlige, økonomiske og politiske samspilsforløb som det er forsøgt at anskueliggøre i denne fremstilling. Hvis fremstillingen har

været anskuelig nok, så skal den bevirke, at tallene ikke bliver ligegyldige summer, men vækker til nysgerrighed om de menneskelige relationer bag dem. Og de generelle linier, der vil kunne drages, vil have en ballast i kendskabet til den uendelige nuancerigdom, generaliseringen lægger sig hen over.

Kort over Sdr. Jernløse-Søstrup kommune. To sogne adskilt af Nr. Jernløse-Kvandløse kommune. - Vommevad forsamlingshus var det geografiske og politisk-kulturelle centrum for de to kommuner fra 1882, da det afstøede skolerne som mødested.

2. del

A. PRIVATUNDERVISNING

Der var undervisningspligt i Danmark, ikke skoletvang.¹ Derfor horer en redegorelse for omfanget af og formerne for privatundervisning med i en skildring af landbefolkningens forhold til den offentlige skole.

Privatundervisning optrådte dels som et supplement til den offentlige skole, hvor denne på den ene eller den anden måde fandtes utilstrækkeligt udbygget, og dels optrådte den som et alternativ til offentlig undervisning. Som supplement betragtet var privat undervisning enten i almindelighed et udtryk for visse krav, forældrene stillede til deres børns undervisning, eller et udtryk for forældrenes omsorg for, at børnene fik lettere adgang til en undervisning, som i øvrigt også kunne fås gennem den offentlige skole. Betragtet som alternativ til offentlig skolegang var privat undervisning udtryk for et valg hos forældrene og afspejlede dermed ofte en bevidst holdning til det offentlige skolevæsen enten principielt eller i dets aktuelle lokale skikkelse.

Hvad enten der var tale om supplement eller alternativ, kan en undersøgelse af privatundervisningen derfor bidrage til belysning af den offentlige skole og landbefolkningens forhold til den.

1. skolepligtig anvendes synonymt med undervisningspligtig overalt, hvor der ikke netop er tale om en redegørelse for den principielle forskel mellem de to begreber. Jeg følger her bl. a. praksis i de officielle statistikker.

Tabel 4.

	antal ¹ sk.pligt.	antal privat underviste ²					
		i alt		i skoler		hjemme	
		antal	pct. af sk.pl.	antal	pct. af sk.pl.	antal	pct. af sk.pl. pct. af priv. u.
landdistr:							
1877-1879: hele landet	[203107] ³			9863	[4,8]		
1880: de 4 provstier	12548	1010	8,0	628	5,0	382	3,0 37,8
1887: de 4 provstier	12981	1228	9,5	777	6,0	451	3,5 35,6
1893: h. landet = landdistr.	230529	22589	9,8	16762	7,3	5827	2,5 25,8
de 4 pr.	13813	1356	9,8	1011	7,3	345	2,5 25,4
1897: h. landet = landdistr.	234430	22336	9,5	17588	7,5	4748	2,0 21,2
de 4 pr.	13652	1122	8,2	859	6,3	263	1,9 23,5
1908: h. landet = landdistr.	254570	21034	8,3	18694	7,4	2340	0,9 11,1
de 4 pr.	15302	1070	7,0	945	6,2	125	0,8 11,7
1911: h. landet = landdistr.	263064	21370	8,1	19510	7,4	1860	0,7 8,7
de 4 pr.	16141	1063	6,6	973	6,0	90	0,6 8,5

- heri ikke medregnet de ikke indmeldte 7-årige samt børn, der er uden underv. p.gr.a. sygd. ell. åndssv.hed.
- samt for (landdistrikterne) »hele landet« (men ikke for »de 4 provstier«) børn, der går på statsskoler. Undtaget er børnehjem.
- tallet står for et gennemsnit af 1877-78-79, mens tallet for underv. i private skoler gælder 1879, hvilket betinger en formodentlig mindre fejl i procenten.

[Kilder: 1877-79-tallene fra Øllg. og Stennese, 1880. Øvr. tal vedr. »hele landet« fra Tabellariske Meddelelser om 1893, 1897, Statistiske Meddelelser om 1908 og 1911. Derudover tal fra Skoleberetninger, RA, m. privatskoleskemaer.]

A. 1. Privatundervisningens omfang

For først at danne sig et indtryk af, hvilket omfang privatundervisningen havde i det hele taget i den omhandlede periode, kan man se på opstillingen i tabel 4.

Opstillingen viser, hvad angår »hele landet«, at der indenfor perioden 1880-1910 foregik en vækst i omfanget af privatundervisningen i periodens første del, en vækst, som afløstes af et fald i tiden efter 1893. Denne kurve genfindes, når man ser på tallene for de 4 udvalgte provstier, og man kan der endvidere iagttage, at den samlede privatundervisningsprocent var lavere ved periodens udgang end ved dens begyndelse. For at anstille denne sammenligning mellem periodens begyndelse og slutning for »hele landet«, må man tage tallene for hjemmeunderviste til hjælp og anstille betragtninger ud fra sandsynlighed:

Ser man på yderste rubrik til højre, fremgår det, at hjemmeundervisningen som procent af den samlede privatundervisning kun med små tal viser afvigelse mellem »hele landet« på den ene side og de 4 udvalgte provstier på den anden side. I 1893 lå tallet højest for »hele landet«, i 1897 og endnu i 1908 højest for de 4 provstier, og igen omvendt i 1911. Men som sagt var forskellene hele tiden meget små. På dette grundlag måtte det vel være tilladt at anslå hjemmeundervisningens andel i privatundervisningen for »hele landet« til mindst 1/3 i 1879, eftersom den for de 4 provstier udgjorde 37,8 . Derved kommer vi frem til et anslået tal på mellem 7 og 8 privatunderviste i 1879 for »hele landet«. Hvis denne betragtning holder, bliver resultatet, at privatundervisningen for landdistrikterne som helhed var af ca. samme omfang målt i procent af antal skolepligtige børn ved periodens begyndelse som ved dens slutning.

Dette er de helt store linier omkring periodens privatundervisning: Privatundervisningen steg i omfang - både talmæssigt og procentvis - indtil midten af perioden, faldt derefter i periodens sidste halvdel ca. lige så meget som den før var steget. Hovedtendensen var ens for landdistrikterne som helhed og den udvalgte provstigruppe.

Imidlertid viser det sig, når man ser på hvert af de 4 provstier for sig, at der var ret betydelige forskelle både, hvad angår omfang, og hvad angår den kronologiske udvikling af privatundervisningen. Som det fremgår af tabel 5

og 6, var Bjerger-Aasum absolut det provsti, hvor privatundervisningen havde det største omfang. Gennem hele perioden lå det på mellem 15 og 18 % af områdets skolepligtige børn. Karakteristisk var også ringe udsving og endelig det forhold, at omfanget af privatundervisningen allerede i 1880 var meget stort. - For Merløse-Tuse provsti lå procenten perioden igennem på mellem 6 og 15 % af de skolepligtige børn. Der var i dette provsti større udsving, både fra år til år og i lidt større perspektiv. Løjnefaldende er den meget kraftige stigning fra 1880 til 1890. - Både Hind-Bølling-Nr. Horne provsti og Middelsom-Sønderlyng provsti lå i omfang lavt, (henholdsvis 2-8 % og 2-7 %) når man sammenligner med de fynske og sjællandske provstier. Men det vestjyske område havde en ret høj procent ved begyndelsen af perioden, - den begyndte omkring 1890 at falde støt og næsten ubrudt til et meget lavt niveau, som var stabilt i periodens sidste tiår. Derimod lå det østjyske næsten hele perioden på 2-5 % og viser ikke før slutningen af perioden et opsving til 8 %, et niveau, der dog ikke var af længere varighed.¹

Bemærkninger til den statistiske fremstilling af privatundervisningen i de 4 udvalgte provstier, (tabel 5 og 6)

De tal, der danner grundlag for procenttallene vedr. privatundervisning, er fremgået af de årlige indberetninger gennem skoledirektionen til ministeriet. Beretningen findes som regel i provstiets afskrift, kun i enkelte tilfælde foreligger de originale indberetninger fra skolekommissionen.

De tal, der er benyttet, er *dels* tallet for skolepligtige børn i distriktet, hvorfra er trukket det opgivne antal ikke-indmeldte og børn, der varigt var uden undervisning p.gr.a. åndsvaghed eller sygdom. *Dels* er benyttet tallet for privatunderviste børn, der kan være opgivet enten summarisk ved et ukommenteret tal, eller specificeret for hjemmeunderviste og elever til den eller den privatskole. *Som regel* er det anført, hvis børnene søger en privatskole, således at den summariske angivelse *stort set* vil gælde hjemmeunderviste. (Denne observation i forbindelse med indsamlet detailviden om de private skoler gennem årene danner grundlag for opdelingen (se tabel 4) i hjemme- og skoleunderviste indenfor gruppen af privatunderviste i 1880.

Ved sammenligning af tallene for det enkelte distrikt fra år til år og ved afstemning af tallet for skolepligtige på den ene side og på den anden side tallet for privatunderviste + antal børn fra distriktet, der er elever i distriktets egen kommuneskole, + sådanne, der er elever i andre distrikters kommuneskoler, har det kunnet konstateres, at tallene i det store og hele er omhyggeligt ført. - Men der er undtagelser, og dem har jeg været nødt til at beskæftige mig med, hvis jeg skulle have det dækkende statistiske billede, jeg ønskede.

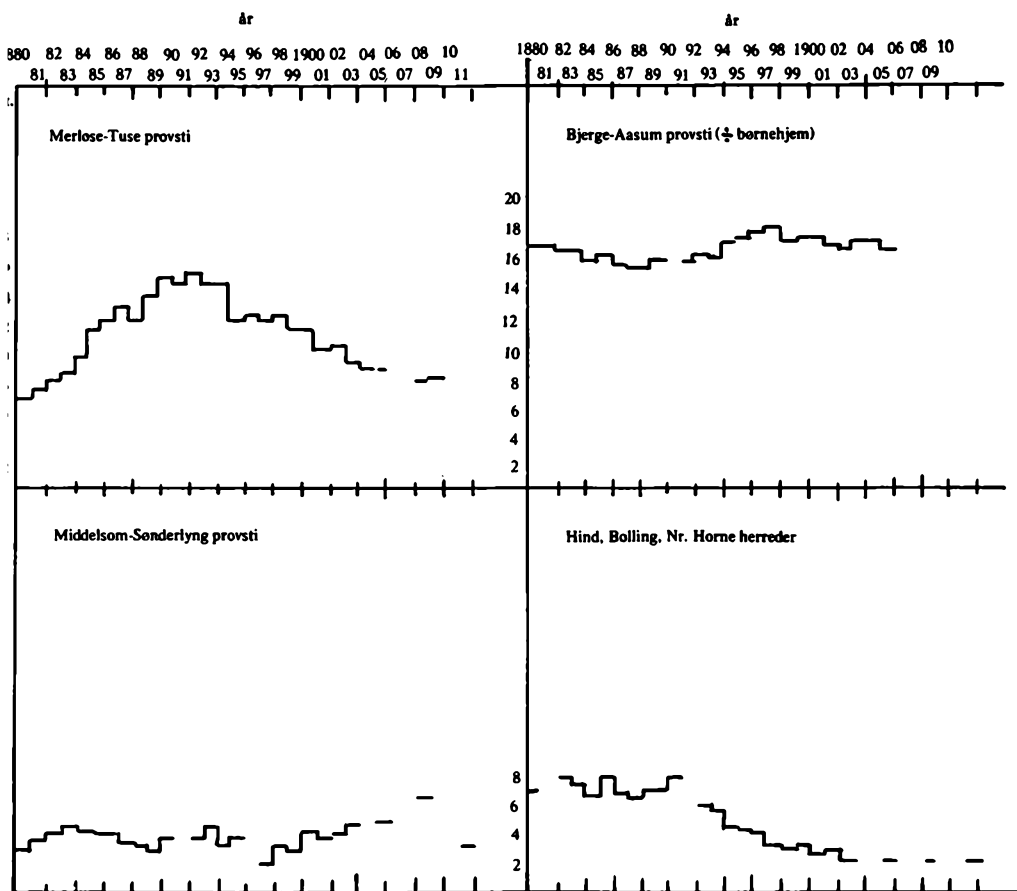
Tabel 5.

Privatundervisning i de 4 provstier enkeltvis. 1880-1910, opgjort i pct.-andel af de skolepligtige elever. [Skoleberetninger.-RA].

Bemærkninger:

En sammenligning mellem udviklingen i de fire provstier viser, at der på sin vis er tale om 4 vidt forskellige forløb, men dog findes følgende *fællestræk*:

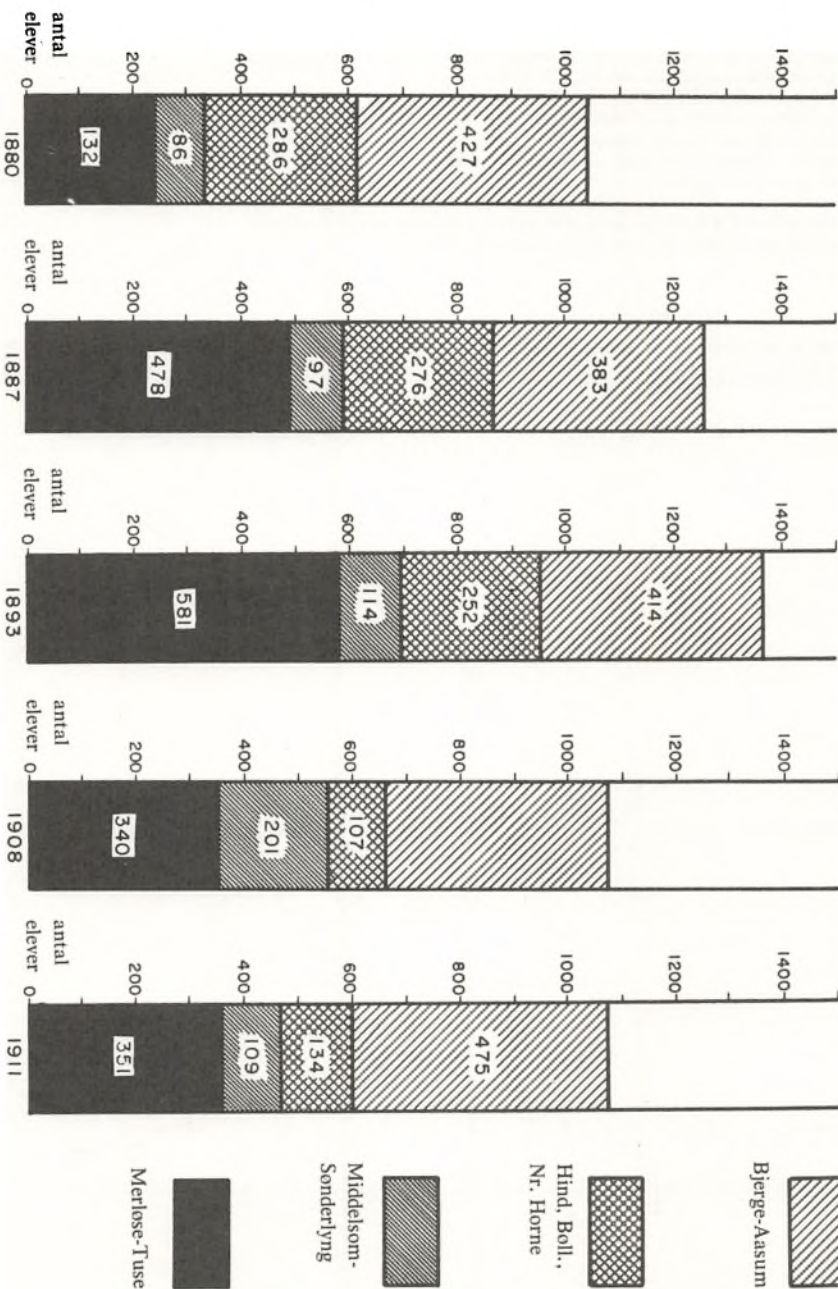
1. Privatundervisningens omfang kulminerer før periodens slutning, d.v.s. at der er faldende tendens i samtlige provstier op mod 1910.
2. Der findes en stigning i samtlige provstier i årene 1889 eller 1890. Hvad dette træk angår henvises til redegørelsen for mulkeringskravene m.m. i cirkulærer fra 1889 vedr. det offentlige skolevæsen (side 204f).
3. Med en enkelt undtagelse, det fynske provsti, findes fald eller stagnation i samtlige provstier samtidig med såvel de første som de sidste af landbrugets hårdeste krisear i perioden, nemlig efter midten af 80'erne og før og omkring midten af 1890'erne.

Tabel 6.

Antal privatunderviste skolepligtige elever, fordelt på de enkelte provstier.

[Skoleberetninger, - RA. Sammentælling af antal privatunderviste skolepligtige iflg. beretningerne om det offentlige skolevæsen, ikke privatskoleskemaer.]

I en del tilfælde findes der mindre uoverensstemmelser mellem de anførte tal indbyrdes, f.eks. således at der er opgivet 2 flere skolepligtige end samlet antal børn, undervist på forskellig måde. Disse uoverensstemmelser er i de fleste tilfælde så små, at jeg har kunnet se stort på dem, idet eventuelle fejl i de anvendte tal ikke ville være i stand til at påvirke procenttallene, når de er anført med 1 decimal. Mere problematisk er imidlertid, at der i nogle få tilfælde har været åbenbar inkonsekvens i måden at angive tallene på. F.eks. er der i midten af 1890'erne vanskeligheder med tallene for Skamstrup-Bennebo-Frydeldal distrikter, (sjæll. provsti) hvor Bennebo-tallene må formodes at være noget upålidelige.² Da antallet af skolepligtige for dette distrikt i disse år kun er 12 til højst 24, og da fejlen må formodes på intet tidspunkt at gå ud over et antal af 10 skolepligtige børn, mod ca. 4000 for det samlede provsti, vil dette usikkerhedsmoment ikke kunne påvirke procenttallene med 1 decimal. Der er i distriktet ikke tegn til fejkilder i antallet privatunderviste. I nogle få tilfælde har antallet af skolepligtige måttet ansættes skønsmæssigt i forhold til tallet for de foregående og efterfølgende år, enten hvor anførelsen helt manglede (2 distrikter i det vestjyske provsti i året 1899, i alt 70-75 skolepligtige overfor 4600 for hele provstiet), eller hvor de anførte tal var indbyrdes uoverensstemmende og helt ude af trit med det sædvanlige for distriktet. Kun i et enkelt tilfælde er en sådan skønsmæssig anførelse gjort med hensyn til antallet *privatunderviste*, og da på følgende måde: Vindum distrikt i Viborg amt har gennem hele perioden meget nøjagtigt overensstemmende tal. Fra år til år stemmer antallet skolepligtige nøje overens med antallet af elever i kommunens skole + antallet privatunderviste. For årene 1901 og 1902 mangler dette sidste tal, men differencen mellem skolepligtige og kommunalt underviste - henholdsvis 7 og 5 - giver et billede, der svarer til de omkringliggende års antal privatunderviste. (1900:8, 1901:[7], 1902: [5], 1903:4). Derfor er der anført 7 og 5 for antal privatunderviste i distriktet i de to pågældende år.

Dette til tider problemfyldte arbejde - til dels problematisk i metodisk henseende - er gjort for så nøjagtigt som muligt at følge privatundervisningens omfang fra år til år, og det ville blive et mindre brugbart billede, hvis forskellige distrikter måtte udelades fra år til år, end disse konstruktioner med minimale fejlmuligheder.

1. [Middelsom-Sønderlyng PA, Vindum 1905-12, 328/1908] om oprettelse af kommunal skole i Rodkærbro, samtidig med nedlæggelse af den private.
2. For visse år er det - trods ihærdige forsøg - ikke muligt at finde rimelighed i opgivelserne. En vanskelighed, der ikke overvindes ved studier af tallene for de år, hvor der er rimeligt samsvar imellem dem.

A. 2. PRIVATUNDERVISNINGENS FORSKELLIGE FORMER OG KARAKTER

De kategorier, der opereres med i det følgende er: hjemmeundervisning, pogeskoleundervisning, friskoleundervisning, privatundervisning af bymæssigt præg til dels med udvidet fagligt sigte samt eksamenskoleundervisning. - Spørgsmålet er nu, hvad disse betegnelser dækker over, og hvor skarpe grænserne mellem disse former er.

Hjemmeundervisning

Principielt var hjemmeundervisning en undervisning, der foregik i børnenes hjem i modsætning til i en skole. - I sin udprægede skikkelse angik denne undervisning børnene fra et enkelt hjem, som undervistes hjemme. Det kunne også dreje sig om, at børn fra flere hjem undervistes i et af de pågældende hjem. Der kunne være tale om, at forældre selv underviste, eller om ansættelse af en lærer eller lærerinde til at varetage undervisningen. I de tilfælde, hvor der undervistes flere end hjemmets egne børn, og hvor undervisningen varetoges af en ansat lærerkraft, var afgrænsningen til begrebet privatskole usikker. F.eks. var mange af - især de ældste - grundtvigske friskoler startet som en sådan forvokset hjemmeundervisning, for i løbet af længere eller kortere tid at få klar karakter af skole, evt. markeret ved anskaffelse af særlig bygning eller særligt lokale for at rumme et voksende børneantal.

Et eksempel:¹ I Svinninge (Merløse-Tuse provsti, Holbæk amt) fandtes i slutningen af 1880'erne megen privatundervisning. Den bestod i et par tilfælde af hjemmearrangementer med ansat lærerkraft, der underviste 8-12 børn. Disse arrangementer figurerede i beretningerne først som hjemmeundervisning, derefter nogle få år skiftevis som privatskoler og hjemmeundervisning. Endelig fik de status som privatskoler og beholdt denne, indtil undervisningen synes at være ophørt en halv snes år senere. Det ene af disse arrangementer, nemlig hos gdr. Chr. Nielsen der havde ansat en lærerinde, løb i en årrække. Det ser ud til, at det afgørende for at kalde det hjemmeundervisning og ikke en privatskole længe var, at børnetallet forblev på omkring en halv snes, og at det foregik på Chr. Niensens gård. Før det ophørte, nåede det dog at blive til Bøgebjerg Privatskole.

Man er her i den situation, når man vil opstille statistisk materiale, at det selvsamme arrangement først må rubriceres som hjemmeundervisning,

1. [RA, - skoleberetninger Ki.-og u.min.s 2. ktr., Merl.-Tuse provsti, herunder især under Svinninge, samt efter 1893 tillige privatskoleskemaer i skoleberetninger.]

derefter - i overensstemmelse med skolekommissionens beretning til ministeriet - som skiftevis hjemme- og skoleundervisning. Endelig bliver det med særligt navn fastslået som privatskole, hvis oprettelsesår angives meget tidligt (1884), sandsynligvis lig med tidspunktet for den første ansættelse af privatlærerinde hos Chr. Nielsen. »Bøgebjerg Privatskole« optræder i beretningerne fra 1893 til 1899 inklusive, men som sagt angives den oprettet i 1884.

Man må gøre sig klart, at det ofte har været umuligt for dem, der stod bag hjemmeundervisningen som for de myndigheder, der skulle indberette om privatundervisning, at skelne mellem noget, der var på vej til at blive skole, og noget der hverken var tænkt som eller nogensinde udviklede sig til skole. Det betyder igen, at hvis man gerne vil vide noget om, hvad befolkningen har tænkt sig og gjort med hensyn til hjemmeundervisningen, kan man i hvert fald ikke aflæse det af de talstørrelser, der fremgår af de samtidige indberetninger. Tallene kan eventuelt sige, at der er spire til privatskoler. De kan sige, at man gerne selv tager sig af de mindste børn også ind i den skolepligtige alder. De kan have baggrund i lange skoleveje, som måske især de mindre børn skal spares for. De kan være udtryk for, at man finder huslærerordningen bedst til undervisning af sine børn. Hjemmeundervisning kan være inspireret af rent praktiske hensyn; den kan være oprettet i protest mod det offentlige skolevæsens aktuelle tilstand og præg; den kan være ment som alternativ til offentlig undervisning som sådan (hvad den vil have været i nogle grundtvigske kredse); og den kan endelig, hvor det drejede sig om enkelte overklassefamiliers børn, være etableret ganske uden overvejelser over det offentlige skolevæsens tilbud.

Der findes ikke indberetninger fra tilsyn af hjemmeundervisning, sådan at man på det grundlag kunne have dannet sig et billede af hjemmeundervisningens indhold og niveau. Men visse oplysninger kan man dog skaffe sig. Det fremgår således af indberetningerne, at halvdelen af de børn, der 1880 var hjemmeundervist i Merløse-Tuse provsti blev undervist af lærere og lærerinder, halvdelen af forældrene. I 1887 var i samme område godt 1/3 undervist af ansat lærerkraft, næsten 2/3 undervist af forældrene. Tilsvarende oplysninger siger for Bjerge-Aasum provsti, at 2/5 af de i alt 54 hjemmeunderviste havde lærer eller lærerinde, mens det i 1887 var 62 af i alt 69 hjemmeunderviste børn. I 1890'erne findes ingen oplysninger om fordelingen mellem forældreunderviste og lærerunderviste. Man må gå ud fra, at hvor der ansattes - og altså betaltes - lærerkræfter i forbindelse med hjemmeundervisningen, kan der næppe være tale om, at man ønskede at unddrage børnene undervisning. Snarere var der tale om forældrenes særlige omsorg for undervisningen. Ellers må man jo sige, at hjemmeundervisning kunne være en bekvemmelighed, en måde at spare børnene for tidkrævende skolegang.

Fra det vestjyske område kan også hentes lidt oplysning om, hvad hjemmeundervisning kunne bestå i, d.v.s. det der i indberetningerne og dermed i de her anførte tal kaldes hjemmeunderundervisning. I Vorgod sogn² klarede man sig om vinteren i flere distrikter med vinterlærere under det offentlige skolevæsen, om sommeren kunne børnene søge hovedskolen, eller forældrene kunne ordne sig på anden måde. Det var da almindeligt, at man i de afsides egne af sognet privat ansatte en lærer til børnenes sommerundervisning. Det var ofte netop den offentlige skoles vinterlærer, man engagerede, i et tilfælde selve hovedskolens lærer, der nok kunne få en ugedag til overs under den sparsomme offentlige sommerskolegang. Denne sommerundervisning registreredes ikke i tallene for privatunderviste, da disse gjaldt pr. 31/12. Men i et af sognets områder, nemlig på Solsøhede, findes en vinter³ oplyst, at 14 børn undervises af en privat lærer, hvilket ikke regnedes for privatskoledrift, og dermed altså må rubriceres som hjemmeundervisning. Eksemplet viser, at de private sommerarrangementer (- de fulgte ikke altid det offentlige skolevæsens vinterskoledistrikter og blev derfor ikke automatisk på samme sted afløst af en offentlig vinterskole -) kunne forlænges til et vinterarrangement, uden at det dermed nødvendigvis blev regnet for privatskole. Dette tilfælde kan være en undtagelse, forstået sådan, at det, der plejede kun at være et sommerforetagende, undtagelsesvis blev forlænget til at gælde vinteren også. Vi kan slutte, at en regulær distriktsskolegang på privat basis, kan komme til at figurere som hjemmeundervisning, når der ikke er tale om at forældre kredsen er berørt af friskoletanker, men kun søger en praktisk ordning for børnenes undervisning fra sæson til sæson. Det må herefter være fremgået, at tallene for hjemmeundervisning både indbefatter regulær hjemmeundervisning, med eller uden bestemte ideer om hjemmeundervisningens særlige pædagogiske værdi, og forskellige former for løst eller kortvarigt organiseret skolegang.

Selve den kendsgerning at antallet af hjemmeunderviste i Merløse-Tuse provsti steg såvel som antallet af privatskoleelever i løbet af 1880'erne, synes samtidig at antyde, at man gennem hjemmeundervisning såvel som gennem oprettelse af friskoler kunne markere en holdning til offentlig skolegang eller en offentlig skoles lærer. Ellers ville denne som det synes provisorietidsbestemte (se s. 140 ff.) stigning i privatundervisning ikke være faldet så

2. [RA, Ki.-u.min.s 2. ktr., Skoleberetn., - Ringk. amt. Hind m.fl. herr.'s provsti 1880'erne.] Oplysn. om skolegangsorden og om privatundervisn. [LA-Vib. C 43-86. Ringk. So. amtsprovsti 1812-1902. Forskellige sager 1827-1900. Kladder til provstens visitatsberetn. 1885] » . . . Om Sommeren . . . I Biskolerne undervises de privat; de skulle egl. gaae til Hovedskolen men da de have langt dertil, leje Forældrene gjerne Vinterlæreren el. en anden til at læse lidt med dem om Sommeren . . .⁴
3. [Beretn. for 1880.]

ligeligt på hjemmeundervisning og privatskolegang. Denne antagelse understøttes af, at den almindelige tendens for hjemmeundervisningen var faldende i hele perioden, og der kun i Merløse-Tuse, hvor 1880'erne i det hele taget viser en bemærkelsesværdig stigning for antallet privatunderviste, var en betydelig stigning for hjemmeunderviste.

Ved den omhandlede periodes udgang var hjemmeundervisning ikke meget mere end en undtagelse. Dens omfang var år for år - især 1890'erne igennem - blevet formindsket. Den politiske afspænding i forening med større faglige krav til undervisningen og med det offentlige skolevæsens forbedring er formodentlig tilstrækkelig forklaring.

Pogeskoler

En pogeskole var en skole, der tog sigte på undervisning af børn i aldersgruppen ca. 5-9 år. Hvor der var tale om kommunale pogeskoler, drejede det sig naturligt nok mest om de 7 (6)-9 årige - de skolepligtige -, mens den aldersmæssige spredning var større for de private pogeskolars vedkommende, hvor der i større omfang var tale også om yngre elever.

I mange tilfælde kan de private pogeskoler betragtes som en almindelig indledning til videre skolegang i den offentlige skole fra 9-års-alderen, ofte i praksis ensbetydende med at disse små elever kunne undervises i mindre hold, eller i hvert fald adskilt fra de lidt ældre børn, som de ellers skulle undervises sammen med i den sædvanligvis toklassede (7-10, 10-14-årige) offentlige landsbyskole. Formodentlig har det også kunnet være en tiltrækning ved pogeskolen, at undervisningen blev forestået af en lærerinde - ofte ung -, som bedre end en eventuelt ældre lærer havde eller mentes at have sans for den pågældende aldersgruppes særlige behov. Man ser eksempler på,⁴ at lange skoleveje har inspireret til oprettelse af private pogeskoler eller til at sende børn i sådanne.

Hvad specielt angår de pogeskoler, der blev drevet af en lærerinde (lærer) personligt⁵ har andre end disse fordele kunnet gøre sig gældende. Man må ikke se bort fra den socialt bestemte funktion som børnehaven, disse pogeskoler kunne have. Betalingen for at have et barn i pogeskole kunne let opvejes af den indtægt en moder kunne have af erhvervsarbejde udenfor

4. Eksempelvis: Mogenstrup, Merl.-Tuse provsti (se s.117); Vindum Hedeskole, Middelsom-Sønderlyng provsti (se s.137).
5. Selve driften - og dermed det økonomiske ansvar - kunne hvile på en skolekreds, og læreren (-inden) være ansat. Lærer eller lærerinde kunne også selv etablere sig med undervisning på eget økonomisk ansvar, og det er denne sidste form, der her sigtes til.

hjemmet, når hun ikke skulle passe mindre børn hjemme.⁶ Naturligt nok gælder dette ikke gårdmandsbrug og de husmandsbrug, hvor moderens erhvervsindsats lå i hjemmet.

De kommunale myndigheder var ofte stærkt interesseret såvel i oprettelsen af private pogeskoler som i opretholdelse af eksisterende. Det kunne have den enkle baggrund, at en pogeskole sparede kommunen for store omkostninger til udbygning af den offentlige skole. Pogeskolen kunne nemlig hindre børnetallet ved den offentlige skole i at overstige det tilladte maksimum pr. ansat lærer eller pr. klasse.⁷ Foruden distriktets børnetal kunne skolevejenes længde være afgørende for kommunens interesse og støtte. Forældre kunne eventuelt ifølge loven have krav på en kortere skolevej for deres børn, men afstå fra sådanne krav, dersom kommunen støttede en privat skole for de mindre børn. Således var kommunale tilskud til pogeskoler meget hyppige,⁸ ligesom man ser eksempler på, at private pogeskoler overgår til kommunal status.⁹ I en del tilfælde kunne de kommunale tilskud til pogeskoler være så store, at skolerne i virkeligheden fungerede som et led i det offentlige skolevæsen. F.eks. havde kommunen ret til at indsætte 20 børn i Bjerregrav private pogeskole til gengæld for sit tilskud. Denne pogeskole havde »Lokale i Skolebygningen, og opfylder sin Bestemmelse at formindske Børneantallet i den almindelige Skole.«¹⁰ I særklasse er tilfældet Vinkel. Vinkel pogeskole ved Viborg regnedes udtrykkeligt for privat. Den havde ikke blot som Bjerregrav til huse i kommuneskolebygningen, men lærerinden var også ansat af sognerådet, og hendes ansættelse ydermere approberet af skoledirektionen.¹¹ At man alligevel foretrak at holde sig til en sådan formelt »privat« løsnings kunne have flere grunde (foruden

6. Helga Wincklers skole i Sibberup med børn fra bl.a. Krøjerup og Søndersted distrikter. Betalingen var her 75 øre om måneden i midten af 1890'erne. [Jørgen Markussens beretning i G.N.'s arkiv.]
7. [Lov af 8/3-1856, § 1.]: »Har Gjennemsnittallet af Børnene i en Skole med een Lærer i et Aar, regnet fra 1ste Januar, været større end 100, skal enten en ny Skolestue indrettes og en Andenlærer ansættes, eller en heel ny Skole oprettes. Med Samtykke af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet kunne dog Skolecommissionerne eller Sogneforstanderskaberne lade Underviisningen af de Børn, der ere under 9 Aar, besørge ved hvem de dertil maatte finde skikkede, eller paa anden Maade drage Omsorg for, at Underviisningen ei lider ved et for stort Børnetal.« Denne bestemm. blev i den her behandlede periode betragtet som et yderste maximum, og andre og strengere krav søgtes i min.s praksis gennemtvunget, om end til dels uden held.
8. I almindelighed i Viborgprovstiet [Skoleberetninger. RA.] Også f.eks. Helga Wincklers pogeskole, tilskud fra Ondløse-Søndersted kommune [Skoleberetn. 1901 m.fl. Privatskoleskemaer. RA.]
9. Tuse, frk. Christensen pogeskole. Hun ansattes af kommunen i 1890 efter først at have drevet sin virksomhed privat [Skoleberetning. RA.] Blandt andre eksempler kan nævnes Brandstrup Pogeskole, Midd.-Sø. provsti, som blev kommunal 1893. [RA-Skoleberetn. 1887 og 1893]
10. [Visitatsberetn. 1887, i Skoleberetn. for 1887.]

eventuelle lokale uoverensstemmelser). Ved en sådan ordning ville man lettere kunne nedlægge skolen den dag, kommunens børnetal igen var lille nok til at rummes indenfor det officielle kommuneskolevæsens rammer. Hvis supplementsskolen da ikke var »privat«, skulle de højere skoleautoriteter godkende en nedlæggelse. Desuden indebar en halvprivat ordning ofte i praksis en kontant besparelse i kommunens udgifter, fordi man var uafhængig af lovens og ministeriets minimumskrav til lokaler (se s. 109 vedr. Krøjerup) og kom udenom skoledirektionens godkendelse af lærerlon.

Middelsom-Sønderlyng frembyder også et eksempel på at en privat pogeskole kunne dække elementære geografiske særinteresser, mens kommunen hårdnakket nægtede at vedkende sig så store forpligtelser: I Vindum kommune ved Viborg kæmpede sognerådet i en lang årrække en sejt kamp for det synspunkt, at Vindum Hedes pogeskole altid havde været privat og fortsat skulle være det. Sognerådet ville nok støtte den i en vis udstrækning om vinteren og havde også indrettet skolelokalet. Men rådet frygtede de højere lærerudgifter, der ville komme, hvis den blev offentlig, og de krav der ville blive stillet til lokalet. Dette rent bortset fra, at man forudså lige så berettigede krav om geografisk udbygning af Vindum distrikts skolevæsen fra beboere i andre af distriktets yderkanter og i øvrigt havde forøget distriktets lærerkræfter med et andenlærerembede. Det var en vidtstrakt og fattig kommune (iflg. både provst og præst), og hedeboerne var kun få. Det varede fra begyndelsen af 1880'erne og indtil 1909, før de fik deres egen kommunale skole, nu for hele den skolepligtige alder: Vindum Skovskole. I langt de fleste af de mellemliggende år opretholdt de en privat undervisning for de yngste børn.¹²

Pogeskoleelever i stationsbyerne er i de vedføjede talopstillinger talt sammen med eleverne i de landlige pogeskoler, mens landdistrikternes elever i købstadspogeskoler er talt sammen med elever i andre »byprægede privatskoler«. Dette skyldes, at overgangen fra pogeskoler til »institutter« og »forberedelsesskoler« i købstæderne synes særdeles flydende. Man kan i købstæderne finde sådanne skoler, der på forskellig måde dækker aldersgruppen 5-10 eller 11 år. I modsætning hertil synes forskellen mellem stationsbyernes pogeskoler og deres friskoler eller byprægede privatskoler almindeligvis at være klarere, idet der snarere findes skel mellem egentlige pogeskoler på den ene side og skoler for hele den skolepligtige alder på den anden side.¹³

11. [Skoleberetning 1893] Provst Krarup Vilstrups anmærkning.

12. [Midd.-Sønderl. PA, C 23; 1882-1908] og [Vindum KA, Sgrdt.s forh.-prot. og korresp. 1887-1908.]

13. Oplysningerne om købstæders privatskoleforhold er her hentet fra Odense og Holbæk. Stationsbyerne kendes især fra Merløse-Tuse og Midd.-Sønderlyng provstier. Måske er frk. Pfeils skole i Tarm en undtagelse fra reglen om de skarper skel imellem skoleformerne i stationsbyerne. Der er ikke fundet materiale til klart at afgøre, om denne skole rækker ud over 9-årsalderen. - Jfr. også s.149 note 52 om Jyderup.

De private pogeskolers antal var ved periodens slutning meget lille. Det kan fastslås, at nedgangen i deres antal dels skyldtes kommunal overtagelse af dem, dels i vid udstrækning skete i takt med oprettelse af forskoler eller forskoleafdelinger (ofte synonymt med øget klassedeling) indenfor det kommunale skolevæsen. Pogeskolerne blev stort set oprettet og drevet ganske uafhængigt af ideologiske forhold. Hvis kommunale myndigheder søgte at tilpasse skoleveje og undervisning til de mindre børns behov, blev det tilsyneladende fuldt ud accepteret som et fordelagtigt alternativ til private pogeskoler. Ligeledes er det vel betegnende, at samtidig med at der skete en betydelig vækst indenfor andre former for privatundervisning i Merl.-Tuse provsti i provisorietiden, var antallet af pogeskoler og pogeskolerelever konstant.

Friskoler

Gruppen »friskoler« betegner i denne undersøgelse private skoler på landet for hele den skolepligtige alder, hvor der ikke afholdtes eller sigtedes mod nogen eksamen.

Denne gruppe skoler omfatter altså bl.a. den grundtvig-koldske bevægelses private skoler, idet det samtidig må fastslås, at denne bevægelse har skabt navnet friskole i betydningen privatskole, mens det ellers var navnet på byernes gratis-skoler.

Grundtvig-koldske friskoler. (Grundtvigske og grundtvig-koldske?)

Det vil være naturligt for perioden 1880-1910 såvel som for de forudliggende tiår at tage udgangspunkt i de grundtvig-koldske skoler, når talen er om private, eksamensfri skoler på landet for hele den skolepligtige alder: For det første tegnede disse skoler sig for en meget stor del af det samlede elevtal i gruppen, og for det andet må man få den opfattelse, at selve denne skolebevægelses eksistens på flere måder var en vigtig forudsætning også for oprettelsen af andre skoler i friskolegruppen.

Karakteristisk for en grundtvig-koldsk friskole var, at den var oprettet og drevet af eller i en skolekreds, som var præget af grundtvigske tanker på det kirke- og kulturpolitiske område, og at dens undervisning var præget af grundtvig-koldske ideer, såvel i metode som i indhold. Dette kan siges i større eller mindre grad at have været tilfældet med alle de friskoler, der fandtes indenfor det fynske område, der her er undersøgt, og ligeledes for en del af friskolerne i det undersøgte sjællandske og det undersøgte vestjyske område. Men der synes at have været meget stor forskel på, i *hvor høj grad* det grundtvig-koldske præg dominerede i en skolekreds og i en skoles undervis-

ning. Således ville flere af de skoler, der her betragtes som grundtvig-koldske, ikke have fundet nåde for fynske friskolefolks øjne, de har ikke kunnet betragtes som egentlig tilhørende den grundtvig-koldske friskolebevægelse.

Og det er egentlig forståeligt nok. Hvad angår mange af de senere oprettede friskoler - bare så sent som i 1870'erne, og ikke mindre i de følgende årtier - synes motivkredsen ved skoledannelsen af have været så kompliceret, at »friskoletanken« i de gamle friskolefolks betydning ikke forekommer rigtigt opfattet. Med andre ord var skolekredsen ikke virkelig gennemsyret af grundtvigsk kirkelighed eller kultursyn, og undervisningen kunne have mange brist målt med grundtvig-koldske alen. I stedet var der andre ting, der var med til at drive værket. Utilfredshed med den siddende lærer i den kommunale skole, utilfredshed med den kommunale skoles geografiske placering, partipolitiske modsætningsforhold - sådan kunne man benævne nogle af disse andre drivkræfter. Eksempelvis kan nævnes fra det sjællandske område, at Gislinge, Søstrup, Marke og formodentlig Ulkestrup friskoler var oprettet under tilskyndelse af utilfredshed med den kommunale lærer,¹⁴ og tre af dem (ikke Marke) samt Uggerløse friskole blev nedlagt ved lærerskift i den lokale kommuneskole. Hermed er 5 af de 6 største friskoler¹⁵ i området nævnt. Hertil kan føjes, at modsætningsforholdet til Søstrup kommunelærer blev skærpet på grund af hans politiske tilknytning til Højre og endvidere, at statistikken for hele området viser stærkt stigende friskoleaktivitet i provisorieårene og dalende aktivitet under den politiske afspænding omkring det store forlig. Selv når man tager de andre (i forklaringen til tabel 5) nævnte faktorer i betragtning ved vurderingen af statistikken, mere end antyder den en forbindelse med den politiske udvikling. De friskoler, der blev nedlagt ved ændring i de kommunale skoleforhold, blev ikke i 90'erne erstattet af nye i andre distrikter, hvor de personlige forhold kunne inspirere til det lige så vel som ved friskoleoprettelserne under provisorierne.

Men hvorfor kalde disse friskoler grundtvig-koldske, når det er muligt så stærkt at antyde andre motiver omkring deres oprettelse og nedlæggelse? - Jo, af flere grunde: For det første kan man - uden at have undersøgt, hvordan undervisningen faktisk var i disse skoler, - påvise, at de ansatte lærerkræfter ofte havde tilknytning til grundtvigske højskoler eller valgmenigheder. Uanset, hvor lidt vægt skolekredsen eventuelt i sin ansættelsespolitik har lagt på denne tilknytning, har det i hvert fald ikke kunnet undgå at tilføre skolerne mere eller mindre af den grundtvig-koldske ideverden. Dette kan endog gælde såvel skolekreds som undervisning. Når det ikke er muligt

14. [Beretn. om det off. skolevæsen]; [Holb. amts årbog 1956 ved Erling Petersen] (om Marke) og [Nedergaard] (Gislinge)

15. Syvendekob friskole har i tidens løb større elevtal end Marke.

at slutte for meget om skolekredsens hensigter ved at se på de ansatte lærerkræfters tilhørsforhold, skyldes det, at tilbudet af lærere til friskoler først og fremmest kom fra de grundtvigske kredse. Drejede det sig om en seminarieuddannet lærer, er det ret klart, at han ikke ville gå ind i en ringe lønnet friskolelærerstilling - det var de oftest -, medmindre han havde særlige forestillinger om friskolen, og hvad den skulle bruges til. Drejede det sig om lærerinder, som for en endnu lavere løn kunne klare undervisningen i en friskole, bestod deres uddannelse ofte i et højskoleophold.

For det andet: En del friskolelærere har utvivlsomt ved deres ansættelse mest set på, at det var en friskole, de blev ansat ved. Eller de har ikke været i stand til at granske hjerte og nyrer hos skolekredsens medlemmer og sikre sig, at motiverne til skolens oprettelse ikke var iblandet ugrundtvigske elementer. Ligesådan har selve begrebet friskole i hvert fald for nogle af skolekredsens medlemmer formodentlig haft en grundtvigsk klang. Selv om man således i Søstrup f.eks. kunne påpege grunde til at tilslutte sig en friskoledannelse, uanset om man var grundtvigsk eller ej, synes nogle af stifterne at have været grundtvigianere. Efter skolens start var enkelte forældre¹⁶ sognebåndsløserne til grundtvigske præster, og tilsynet med religionsundervisningen blev - i hvert fald i den første lærers tid - foretaget af en valgmenighedskapellan.¹⁷ Dette minimum af ubetvivlelig grundtvigsk islæt i skolekredsen, og dette, at den første lærer var grundtvigsk (medlem af Ubberup valgmenighed), placerer således for os i nutiden denne skole blandt de grundtvigske friskoler. Men der kan ikke herske nogen tvivl om,¹⁸ at det store flertal af forældrene omkring denne friskole såvel ved starten som i de følgende årtier lagde mere vægt på at komme uden om den kommunale lærer (samt andre ubehageligheder ved »statsskolen«) end på at give deres børn en grundtvig-koldsk undervisning. Og når de ville undgå denne lærer skyldes det dels i almindelighed, at han ikke tiltalte forældrene, men dels i særdeleshed ved tidspunktet for friskolens oprettelse, at man ikke kunne tolerere, at han var højremand. Derfor blev skolen oprettet i 1884 og ikke i 1876 eller 1890, hvor al anden misstemning omkring kommuneskolens lærer måtte tælle lige så stærkt.

I dette tilfælde var friskoledannelsen udtryk for en folkelig-politisk aktion, støttet af de impulser, der i almindelighed udgik fra selve den realitet, som de grundtvig-koldske friskoledannelser udgjorde som folkelige institutioner, og støttet af enkeltpersoners ideologiske tilknytning til den grundtvigske bevægelse.

16. bl.a. gdr. P. Schultz m. familie, Holl.

17. Pastor Hoffs kapellan, Ubberup, 1891 [Merl.-Tu. PA 296/91, korresp. mell. past. Leth, Nr. Jernl., og provsten.]

18. se fremstillingen af Sdr. Jernl.-Søstrup Kommunes skolehist., her s. 39 til s. 58 og s. 92ff. vedr. Sdr. J.-Søstr. skolegangsordn.

De mere oversigtsmæssige studier af Merlose-Tuse provstis andre friskoler af den grundtvig-koldske type, giver det indtryk, at baggrunden i det store og hele har været som beskrevet for Sostrup friskoles vedkommende. Det indebærer samtidig, at de koldske tankers indflydelse - i den grad, den var til stede - var indirekte, nemlig et integreret led i den model, den grundtvig-koldske skole udgjorde ved udformningen af skole og undervisning.

Man kan fra grundtvigsk side mode den betragtning, at når en skole blev nedlagt på det og det tidspunkt, skyldtes det, at baggrunden ikke var til stede, underforstået, at det havde den aldrig været. Den baggrund, man efterlyser, er så troen på, at den grundtvig-koldske friskole er selve løsningen - og den eneste acceptable løsning - på problemer omkring børns undervisning og opdragelse. Det må indebære, at man betragter nedlæggelsen af en skole som et frafald - som manglende tro - eller snarere som et vidnesbyrd om, at troen aldrig har været til stede i større omfang, og selve friskolens oprettelse dermed har været noget af en misforståelse.

De fleste af de gr.-koldske friskoler i Merl.-Tuse provsti må ud fra en sådan betragtning kaldes større eller mindre misforståelser. Men ud fra en anden betragtning kan man gøre gældende, at baggrunden var der så længe skolen eksisterede. Nemlig den baggrund, der ligger i en tilstrækkelig stærk motivering for at drive en sådan skole. Mens de fynske friskolers levetid i almindelighed var meget lang, var de omhandlede sjællandske skolars levetid ret kort generelt set. De fynske friskoler var i denne periode temmelig uafhængige af lærerforhold ved den offentlige skole og ganske uafhængige af politiske konjunkturer (se tabel 5). Heroverfor må det understreges, at Merlose-Tuse provstis friskoleoprettelser og friskolenedlæggelser var mere afhængig af den offentlige skoles lærerforhold end af friskolens egen,¹⁹ samt afhængig af de politiske konjunkturer (se tabel 5). Dette peger mod den konklusion, at friskolen her primært var en beskyttelsesforanstaltning - eller en aggression - overfor følte urimeligheder fra lærerside eller fra politisk side. Man unddrog sig gennem den et afhængighedsforhold og skabte samtidig en pression overfor vedkommende magtfaktorer.

Dette ligner ikke meget en grundtvig-koldsk baggrund med et bestemt program for børneundervisningens indhold og form. Men de folkelig-politiske holdninger bag kritik og aggression havde den grundtvigske bevægelse som forudsætning, og friskoleformen havde den grundtvig-koldske friskolebevægelse som forudsætning. Baggrunden for disse sjællandske friskoledannelser gjorde det naturligt, at skolerne hurtigere blev nedlagt: en sådan friskole kunne opfylde sin mission over en kortere årrække som det våben den var i en i det væsentlige personlig eller politisk kamp med baggrund i

19. se tidligere i dette afsnit, og kapitel om Sostrup.

kirkelige og politiske påvirkninger. - En »ægte« grundtvig-koldsk friskole - med »baggrund« - slutter ikke sin mission, før der ikke mere er børn og forældre, eller før forældrene frit kan vælge deres lærer i et offentligt skolevæsen såvel som sikre sig, at deres program bliver udført.

Selv uden at have gjort et systematisk arbejde for at belyse det, tør det hævdes, at den sædvanlige påstand om, at de grundtvig-koldske friskoler var landdistrikternes overklasseskoler, d.v.s. gårdmændenes skoler, har et meget godt grundlag i virkeligheden. Eksempelvis kan som et ekstremt tilfælde nævnes, at Revninge offentlige skole i 1880'erne i en længere år-række ikke havde et eneste gårdmandsbarn blandt sine elever.²⁰ I Søstrup var det ligeledes fortrinsvis gårdmændene, der tegnede skolekredsen fra starten, men der var også - i hvert fald i skolens sidste år - et ret stærkt islæt af såvel husmænd og håndværkere som folk med andre erhverv (se note 64, s. 57). Ikke sjældent hentydes der i kilderne omkring den offentlige skole til den sociale slagside, den offentlige skoles elevsammensætning havde i distrikter med friskole²¹. Der synes i hvert fald at være grundlag for at konkludere, at der nok var andre end gårdmænd i denne slags friskoler, men at der visse steder i perioder skulle særlige grunde til, for at en gårdmand sendte sine børn til den offentlige skole.²²

I nogen grad forklares denne sociale slagside af den simple kendsgerning, at det ikke var gratis at have et barn i friskole. Følgerne af dette kunne der ikke generelt bødes på gennem fripladser. Heller ikke kunne man forvente, at andre end netop gårdmandsklassen havde den sociale prestige og økonomiske bæreevne, der skulle til for at *etablere* friskolen, og på den måde kunne skolen fra starten gå hen og blive gårdmændenes. Der kunne på den måde blive sociale barrierer at overskride for at sætte sine børn i friskolen, selv hvor de økonomiske forhold ikke udelukkede det. - Desuden havde selve den grundtvigske bevægelse - hvadenten vægten lægges på det kirkelig-kulturelle eller på det folkelig-politiske - mange steder især vundet udbredelse i gårdmandsklassen.

20. Skoledagbog for Revninge 1876-1901. Kertem. komm. arkiv.

21. Om *Højby* komm. skoles elever [Bj.-Aa. PA, kopibog f.udg. breve, nov. 1880]: »alle disse ere Smaafolks, Daglejeres og Indsidderses Børn, der ingenlunde gaae stadig i Skole.« *Revninge* [skoledagbog; ovenn. kopibog, nov. 1881]: »Der findes . . . ikke et eneste Gaardmandsbarn i hele Skolen, de ere alle Husmænds og Indsidderses Børn.« *Tømmerup* [Skoleber. 1894, Tømm., Merl.-Tu. provsti. Redegør fra skolekomm.]: » . . . idet de bedre stillede Familier i Skoledistriktet saa godt som alle sender deres Børn til Privatskolen i Ulkestrup.« I alle 3 tilfælde drejer det sig om at forklare lærerens dårlige resultater ved bl.a. elevmaterialets karakter.

22. Gdr. Nielsen, Søstrup, var f.eks. højremand. I Revninge var det sognefogeden, der som den første gdm. sendte sit barn i komm.skolen i 1885, hvor der i flere år slet ingen gårdmandsbørn havde været. [Revninge skoledagbog, Kertemindes KA.]

Retningsprægede friskoler, som ikke var grundtvigske.

Det er ikke lykkedes helt sikkert at oplyse, hvor mange friskoler indenfor de 4 provstier, der var præget i anden retning end grundtvigsk. Kun kan det bestemt siges, at sådanne ikke fandtes i det fynske provsti og i provstiet i Viborg amt. I det sjællandske provsti var der en indremissionsk friskole i Tølløse,²³ mens en friskole i Mørkøv, som havde til huse i »Evangelisk Alliances Missionshus«, ifølge lokale oplysninger²⁴ trods alt synes at have været en grundtvigsk friskole. Skolen i Tølløse blev oprettet på et tidspunkt, hvor der var strid indenfor indre mission omkring forholdet til sognepræsten, men den havde en meget kort levetid. Gældende for disse 3 provstier kan det med bestemthed siges, at retningsprægede skoler ud over de grundtvigske ikke spillede nogensomhelst rolle i almindelighed.

Derimod ligger det lidt anderledes i Vestjylland, hvor flere friskoler, som har været levedygtige igennem en årrække, synes at have været knyttet til Luthersk Missionsforenings tilhængere, de såkaldte bornholmere. F.eks. kan nævnes Hanning og Finderup friskoler i Hanning sogn, mens Thim var grundtvigsk. Hover kaldes »separatistisk«, men uden at det specificeres i hvilken retning.²⁵ Bølling friskole fra 1901 - tidligere mindre fast organiseret eksistens - var indremissionsk²⁶. Det er i øvrigt vanskeligt uden detailstudier at bestemme retningspræg på private skoler i dette provsti, hvor de kirkelige retninger ofte stod markeret side om side indenfor samme sogn. Talmaterialet for andre retningsprægede skoler end de grundtvigske er i denne undersøgelse ikke stort, og de detailstudier, der er nødvendige for at supplere det, er ikke foretaget. Det må derfor i denne afhandling forblive et ubesvaret spørgsmål, i hvor høj grad disse skoler var et produkt af en kristelig vækkelse alene, og i hvor høj grad de var et produkt af samspillet mellem en vækkelse og forholdene i det lokale offentlige skolevæsen. Man

23. [Ber. t. min. 1902]: »Indre Missions Skole«, oprt. 1899 ell. 1900. Præstens bem.: » . . . den har næppe nogen fremtid«. If. [Nedergaard] var præsten i disse år i uoverensst. m. en del af egnens IM.
24. [Brev til G.N. den 26/11-1969 fra Emil Larsen, Kbhvn., tidligere Mørkøv]. Lokalevalget var usædvanligt for grundtvigianere, men det ser ud til at have været gratis. [Regnskabet for husets bestyrelse viser ingen indtægt iflg. E. L.]
25. [Beretn. t. min. for 1887.] Provsten opregner 4 skoler: Thim, Hover, Opsund og Hanning (Finderup, må det være), og om de sidste 3 bemærkes: »i separatistisk retning«. Om Thim vides, at den var grundtvigsk [Mundtl. ber. fra stifters datter via Eilif Frank, G.N. arkiv. Privatskoler. Thim.] [Beretn. t. min. 1889, om Hind m.fl. herr.s provsti; provstens bem. foran om privatskoler i provstiet.] . . . alle mere eller mindre understøttet af Staten; derimod er der i Hanning Sogn 2 private Skoler, som er separatistiske i bornholmsk Retning.
26. Iflg. [Nedergaard].

tor nok på forhånd sige, at hvis der overhovedet har været noget samspil med de politiske forhold, har det i hvert fald været af langt mindre betydning end for nogle af de grundtvigske, en påstand der hviler på den opfattelse, at disse kirkelige retninger var uden megen forbindelse med politiske ideer.

Friskoler uden retningspræg

Af denne type skoler findes der 3 større i de undersøgte områder: 1 i Merlose-Tuse provsti og 2 i Middelsom-Sønderlyng. Desuden nogle små vestjyske »skoler« og 1 måske 2 i Middelsom-Sønderlyng provsti, der alle eksisterede meget kort tid.

En af de store - Dalsgaard privatskole i Bjerring-Mammen kommune - var en ren landskole. Den synes udelukkende at være oprettet på grund af lange skoleveje²⁷ og var placeret sådan, at den søgtes af børn fra tre skoledistrikters yderkanter.²⁸ Den fik tilskud af kommuner og skolefond,²⁹ underviste kun i de lovbefalede fag og havde lærere med meget forskellig uddannelsesbaggrund: seminarist - cand. theol. - cand. theol. - vinterlærereksamen.²⁹ Skolen blev oprettet i 1900²⁹ og blev først nedlagt i 1971.³⁰ Skolen synes altså at være et eksempel på, at geografiske hensyn kunne inspirere tilstrækkeligt til start og videreførelse af en privat skole.

For den private skole, der 1903 blev startet i Rødkærbro i nabokommunen Vindum - synes der at have været en noget anden baggrund: Rødkærbro var en stationsby under udvikling med stigende koncentration i bebyggelsen. Der var basis for at få mere bekvemme skolevejsforhold, idet man var mange om behovet inden for en lille radius. Men skolevejen til Brandstrup var efter datidens forhold egentlig slet ikke stor, så der har gjort sig andre forhold gældende.

Skolen blev drevet som de offentlige landsbyskoler i området, hvad under-

27. [Nedergaard]: »Skolen er oprettet alene på grund af de lange skoleveje, ikke oprettet af særlige religiøse eller andre interesser.« Samme indtryk (negativ slutn.) af [Skoleberetninger, privatskoleskemaer for årene 1900-1910] og af [S-Korr. Vindum kommune], ansøgninger om tilskud fra beboere i den pågældende udkant af Vindum komm.
28. [Skoleberetninger], opgørelser over privatunderviste. [Privatskoleskemaer i skoleberetningerne] angivelse af, fra hvilke kommuner børnene kommer.
29. [Privatskoleskemaer i skoleber.] oplysninger om undervisn., lærere, tilskud.
30. [Nedergaard]: Ejedes af beboerne indtil 1953. (Skrevet 1963). [Ejnar Poulsen], Vib. amts . . . s. 533]: skolen moderniseret og selvejende institution i 1954. If. Ejnar Poulsen har gdr. Simon Christensen spillet en meget stor rolle ved skolens oprettelse og videreførelse. Han levede 1859-1956. - Iflg. div. dagblade er skolen nedlagt sommeren 1971.

visningens omfang og indhold angår.³¹ Men der var hverdagsundervisning³² - og dermed halvdagsundervisning - hele året. En sådan skolegang regnedes for pædagogisk fordelagtig i forhold til hverandendagsundervisning, således at det var naturligt at indføre den, hvor ikke lange skoleveje eller afhængighed af landbrugserhvervet gjorde den ufordelagtig eller ubrugelig for beboerne.³³ Skolen blev kort efter sin oprettelse overtaget af Borger- og Håndværkerforeningen i byen.³⁴ Særlige stationsbytræk betingede skolens oprettelse: 1) Muligheden for på grund af koncentreret betyggelse at få gennemført kortere skolevej³⁵; og 2) ønsket om at effektivisere undervisningen gennem hverdagsundervisning, da børnenes arbejdsforpligtelser var langt mindre end ved landbruget.³⁶

Kommunen ydede fra 1906 et vist tilskud for hvert barn fra kommunen, der søgte skolen, og 1909 erstattedes privatskolen af en kommuneskole i selve byen og med hverdagsundervisning.

Umiddelbart kunne tilfældet Rødkærstro privatskole ligne et klart eksempel på, at en beboerkreds kunne benytte et privat skoleinitiativ til at fremtvinge en ønsket ændring i det kommunale skolevæsen. Måske var det dog ikke helt så enkelt. Ganske vist var der i 1907 forgæves forhandlinger mellem beboere fra Rødkærstro og sognerådet om oprettelse af en kommunal skole med hverdagsskolegang. Sognerådet mente »ikke på nuværende Tidspunkt at burde oprette en sådan Skole«, refererer provsten.³⁷ Men på den anden side ser det ud til, at nogle af beboerne i årene op til 1908, men måske ikke helt fra privatskolens start, har foretrukket en privatskole

31. [Skoleberetning]

32. [Vindum KA, S-korr. 1904-09, skriv. af 13/2-1904 fra skolens bestyrelse til sgrdt.]

33. om dette se også nærmere i afsnit om skolegangsordninger, s.203ff. - [Trap, 4. udg.]: i 1911 havde byen 436 indbyggere, hvoraf kun 22 ernærede sig ved landbrug. Der var i 1903 oprettet savværk i byen. Underskrifterne på byens ansogn. af 8/3-1907 om autoriseret marked viser en ret fremskreden bymæssig erhvervsudvikling - se iøvrt. det fig. om Smedelundshusenes privatskole.

34. [Vindum KA, S.-korr. 1904-09, skrivelse af 13/2-1904 fra skolens bestyrelse; skrivelse af 10/12-1905 fra Borger- og håndværkerforeningen, begge til Vindum sgrd.]

35. Den i note 34 nævnte skriv. af 13/2-04 argumenterer for tilskud bl.a. med, at den kortere skolevej var en fordel for nogle svagelige børn, men bruger ikke skolevejsargumentet generelt. Forkortelse af skolevejen må i dette tilfælde betragtes mere som en behagelighed end som en nødvendighed.

36. [Den i note 34 nævnte skriv. af 10/12-05:] » . . . Det er langt fra Utilfredshed med [kommuneskolerne], der har foranlediget Oprettelsen . . . , men ene og alene for at Bornene kan nyde daglig Undervisning, der er jo ikke her som ved Landbruget. Brug for Bornenes Arbejdskraft, og man maa betragte de Dage, der ikke er Skoledage for de forskellige Klasser, for spildte . . . «

37. [Midd.-Sø. PA, Vindum 1905-12, 357/1907] provst Stützer til amtm.

fremfor en kommunal, »skræmmede af Forholdene i Brandstrup og af Frygten for at faa en uheldig Lærer, som man ikke kunde blive af med . . .«. ³⁸

I juni 1908 bøjede sognerådet sig for beboernes fornyede andragende om en kommunal skole, et andragende der nu blev forbundet med et tilbud fra beboerne om at yde 1000 kr. i tilskud til den ny skole.³⁹ Privatskolen blev opretholdt med diverse tilskud fra kommune, amt og stat, indtil kommuneskolen kunne starte undervisningen.

Ligesom det var tilfældet med Rødkærsbro private skole, var Smedelundshusenes private skole i Merløse kommune fremstået under indflydelse af en bymæssig udvikling. I dette tilfælde var der dog i højere grad end omkring Rødkærsbro tale om en gene ved lange skoleveje fra Smedelundshusene til Merløse kommunale skole i den gamle landsby.

Den bymæssige udvikling i Merløse kommune begyndte tidligere end omkring Rødkærsbro og stod i forbindelse med købstaden Holbæk, som faktisk voksede ind i Merløse kommune, som omsluttede købstaden. Ikke få børn fra Merløse kommune gik allerede ved periodens begyndelse i private skoler i Holbæk, og i 1885 startedes så Smedelundshusenes private skole.⁴⁰ I modsætning til flere af Holbæks private skoler var denne skole helt holdt på det almindelige plan for en landsbyskole, men med hverdagsundervisning.⁴¹ Den dækkede behovet for afkortning af skolevej og for adgang til fast dagligt fabriksarbejde (se nedenfor). Skolen modtog tilskud fra Merløse kommune op til 1893.⁴²

Det år blev der oprettet en kommunal forskole, hvor før privatskolen havde haft til huse, som en hensyntagen til den befolkningsmæssige udvikling i denne del af skoledistriktet.⁴³ Det var dengang hensigten at nedlægge privatskolen. Men til trods for, at den kommunale hovedskole,

38. citeret fra provstens skriv. til øvr. dir. den 23/7-1908 [Midd.-Sø. PA, Vindum 1905-12, 328/1908]. Fra denne skrivelse også: der har længe været uheldige forhold i Brandstrup, ændringer er »hidtil strandet paa, at Beboerne i Rødkærsbro ikke have kunnet blive enige om, hvad de vilde have«. (Der var strid mell. 1.-lær og læri. i Brandstrup, og læri. havde discipl. vanskeligheder med de store drenge [Midd.-Sønderl. PA, Vindum 1905-12, 680/1906, 182/1907, korresp. mell. skolekomm., sgrd., dir.])
39. [Vindum KA, SFP 10/6-1908] Der viser sig senere store vanskeligheder med at inddrive denne sum, og der er store stridigheder om det. - I dette andragende fra juni 1908 indeholdes forslag om, at Brandstr. distrikt deles i to med hvert sit enelærerebede; det ny distr. skal være Rødkærsbro.
40. [Skoleberetn. i 1880'erne, Merl. sogn og Holbæk købstad.]
41. [Skoleberetn. 1886 f.]
42. If. skoleberetn. allerede fra 1886.
43. Provstearkivets korresp. mell. sgrd., sk.komm., beboere, sk.dir., ministerium. [MTHJ 29/93; 50/93; 129/93] Privatskolens formand var maskinbygger Niels Hansen, sml. s. 41.

såvel som forskolen, ville indføre hverdagsskolegang,⁴⁴ kunne hovedskolen ikke dække byboernes behov: Den lange skolevej alene ville hindre børnenes erhvervsarbejde, hævdedes det.⁴⁵ Kredsen omkring den private skole forsøgte under disse omstændigheder at opnå et kommunalt tilskud på 500 kr. årlig mod at underkaste sig mulktssystemet og undlade optagelse af børn fra Holbæk. Så ville man selv skaffe lokaler og lønne en eksamineret lærer. Kommunen var indforstået med dette forslag, men direktionens flertal gik imod ordningen, hvorefter ministeriet fulgte direktionens flertalsindstilling og gav afslag.⁴⁶ Privatskolen førtes derfor videre - nu uden offentlige tilskud - som øverste klasse, idet den kommunale forskole benyttedes af børnene indtil 10-årsalderen. På denne baggrund opgav man hverdagsundervisning i den kommunale hovedskole, da den var berammet af hensyn til byboerne, men passede dårligt for landboerne, som nu fortrinsvis skulle bruge skolen - som hidtil.⁴⁷ Først i 1903, da der startedes en nybygget centralskole for Merløse kommune, med hverdagsundervisning og beliggende nærmere ved Holbæk end den gamle skole, blev privatskolen nedlagt. Omordningen skete på det tidspunkt efter lange forhandlinger og under stor skepsis overfor, om landbefolkningen ville acceptere ordningen eller boykotte skolen.⁴⁸ Men nu kunne *byboernes* erhvervmæssige interesser i forbindelse med børnene varetages i samklang med den kommunale skoleordning: Kort skolevej og daglig undervisning - daglig faste fritider til erhvervsarbejde under faste tidsrammer som i fabrikker.

Det må bemærkes, at privatskolen i hele perioden søgtes af et ikke ringe antal børn fra Holbæk købstad.⁴⁹ For disse børn *kan* der også have været baggrund i erhvervsinteresser, idet Holbæk kommunale skoler nok havde hverdagsskolegang, men om formiddagen, mens privatskolen muligvis

44. Sgnr. t. dir. 16/2-93 [MTHJ 29/93]; Beboere samt sk. komm. til dir. i maj 1893 [181/93].
45. I privatskolebestyrelsens formands brev til provsten 19/3-93 [MTHJ 29/93] Se i øvrigt [MTHJ 29/50/- og 129/93]. Beboerne i Smedelundshusene andrager gentagne gange om *flytning* af komm. skolen foruden om hverdagsundervisning.
46. [MTHJ 50-129/93]: Sognerådet indstiller på eget initiativ arbejdet med gennemførelse af forskolelærerindeembedets oprettelse, for at afvente afgørelsen af spørgsmålet om privatskolens videreførelse med stort kommunalt tilskud. I direktionen må der 2 voteringer til, for provsten beslutter at følge amtmanden i modstand mod forslaget. Det tredje medlem, sagfører Ohlmann, (har han eventuelt mest kontakt med de lokale forhold?) vil anbefale forslaget. Ministeriet fastholder sin approbation af 6/2-93, hvori var fastsat: Forskole i Smedelundshusene og nyt 2.-lærerembede i hovedskolen i Merlose landsby. - Denne sag løber fra begyndelsen af marts, indt. 8/5-93, hvor ministeriets afgørelse foreligger.
47. [MTHJ 181/93: Beboerandrag. samt skriv. fra sk. komm. s formand i maj 1893.]
48. [PA, Merl., 353/1903]: Præst t. provst; [sa. 266/1903]: Korresp. om skoleplan, herunder skolegangsorden.
49. [Skoleberetningerne.]

havde eftermiddagsskole for ældste klasse.⁵⁰ I øvrigt må det betragtes som liggende uden for undersøgelsesområdet at granske nærmere for at fastlægge baggrunden for disse børns skolegang i denne skole.

Privatskolen i Smedelundshusene var en overgang ret stor - havde over 70 elever og 2 lærere i tiden op til den kommunale forskoles oprettelse. Derefter faldt elevtallet til ca. 45 og steg igen langsomt til omkring 55 ved nedlæggelsen, væsentligst ved øget tilgang fra Holbæk købstad.⁵¹

Mens skolevejenes længde i almindelighed havde størst betydning for de mindre børns vedkommende, var den i dette tilfælde lige så vigtig for de ældre. Men grundene var forskellige: De små børn havde vanskeligt ved at klare den lange vej; de store havde vanskeligheder med deres erhvervsarbejde. Korte skoleveje kunne altså under givne omstændigheder være lige så uomgængeligt led i skolevæsenets erhvervstilpasning som hverdagsskolegang. Det fremgår af, at den private skole på stedet opretholdtes for disse ældre børn, selv om kommunen bøjede sig og vedtog indførelse af hverdags-skolegang.

Privatskoler af bymæssigt præg samt private eksamensskoler

Talmæssigt dækker disse to skoleformer kun en meget lille del af det antal børn, undersøgelsen omfatter. Det i forvejen lille antal er endda fortrinsvis rekrutteret fra stationsbyer og områder nær købstæder, og alt i alt drejer det sig i meget ringe grad om den egentlige landbefolknings børn. Ikke desto mindre er det skolepligtige børn fra det offentlige skolevæsenes »land-distrikter«. Skolernes udvikling siger derfor noget om de forskelle i skoleinteresser, der ud over skolegangsordningen gjorde sig gældende i områder, hvor der foregik en bymæssig udvikling, mens det offentlige skolevæsen stadig fortrinsvis var beregnet på en landbefolkning, og om hvilken tiltrækningskraft eksamensskolen havde.

Karakteristisk for skoler af såkaldt »bymæssigt præg« var, at de var belig-

50. I 1903 [PA 266/1903] var der ønsket fremme om at få ældste klasses skoletid lagt om eftermiddagen i den ny kommunale skole. Baggrunden var beskæftigelsesmulighederne set i forhold til, at Holbæk-skolerne havde formiddagsund. for de ældste klasser. Dette fremgår af en fortrølig rådgivende skrivelse fra skoleinsp. Rasmussen. Holbæk, til dir., hvori efterm.-ordningen frarådes, 1) fordi børnene så er trætte, hvis de har erhvervsarbejde, 2) børns fabriksarbejde er ulovligt senere end 1 1/2 time for skoletids begyndelse (kl. 12). - Det slutes indirekte af dette brev, at Smedelundshusenes beboere evt. var vant til efterm.-ordning gennem privatskolen. Andre udsagn i samme sag [266/1903] går derimod ud på, at man ønsker børnene fri om eftermiddagen af hensyn til fabriksarbejde, men i den forbindelse set i modsætning til: hveranden eftermiddag.

51. [Skoleberetn.-privatskoleskemaer.]

gende i by-udviklede områder, at de dækkede hele den skolepligtige alder, og at de havde en undervisning, hvis faglige niveau på den ene eller den anden måde lå over det, den offentlige landsbyskole tilbød. (Vedrorende rubricering af forskellige købstadsskoler som »bymæssige privatskoler« ved talbehandlingen - for så vidt de kommer ind i billedet ved at have elever fra landdistrikterne se afsnit om pogeskoler s. 135 ff). Eksempler på »bymæssige privatskoler« findes klartest i stationsbyerne Tølløse i Merlose-Tuse provsti og Langå i Middelsom-Sønderlyng provsti. Derudover vil man eventuelt kunne finde tilløb til sådanne skoler i andre stationsbyer, nemlig i Tarm i Vestjylland og i Jyderup⁵² og Svinninge i Merlose-Tuse provsti. Men mere end tilløb har det i hvert fald ikke været, - oftest forblev det ved pogeskoler eller forberedelsesskoler, mens der ikke var drivkræfter til, at de kunne vokse op til levedygtige skoler for hele den skolepligtige alder.

I Tølløse startedes i 1868⁵³ en privat skole der dels var pogeskole, dels læse- og håndgerningsskole. Denne skole besøgte i 1879 af 23 børn, om hvem sognepræsten indberettede: »7 ere Børn af Gaardmænd, de øvrige tilhøre bedrestillede Haandværkere og Embedsmænd ved Jernbanen.«⁵⁴ I hvert fald fra 1881 var der hverdags-halvdagsskolegang om sommeren, om vinteren hverandendags-heldagsskolegang. Grev Schulin-Zeuthen⁵⁵ skænkede i 1884 skolen nybygning af et rummeligt lokale »med fortræffeligt Inventarium«,⁵⁶ »Alle Hensyn er taget til Nutidens strengeste Fordringer angaaende Hygiejne.«⁵⁷ I 1886 oplyses, at skolen har 38 elever, »mest Piger«. ⁵⁸ Skolen skiftede indehaver i 1889 - stadig ueksamineret kvindelig leder⁵⁹ -, derefter blev undervisningen snart karakteriseret som »Lidt over de laveste Elementer«⁶⁰. Fra 1893, hvor der findes udførligere indberetning om private skoler, oplyses, at fagkredsen ud over det sædvanlige for de offentlige skoler omfattede: dansk grammatik, verdenshistorie, engelsk og tysk, tegning og håndarbejde, og året efter desuden zoologi og matematik. Fra 1905 var der hverdagskolegang hele året.⁶¹

52. Eks.: 1) Frk. Gertrams skole, 1892-97 incl. 1893: 25 bo., 1894: 20 bo., »nærmest en Pogeskole«, 1895: 23 bo. i forskell. hold, 1896: 30, 1897: 28 fra 9 år til Konfirm., de afgår inden Konf., 1898: ingen beretn., formod. ophørt. 2) Hans Kr. Kristensen Refstrups skole 1893-95 incl. 1893: 4 bo., 1894: 11 bo. »nærmest en Pogeskole«, 1895: 17 bo., 1896: ingen beretn. [Skoleberetninger, Privatskoleskemaer. - RA.]

53. [Skoleberetn. 1893. Privatskoleskema.]

54. [Skoleberetn. 1879.]

55. Tollosegårds besidder, C. F. W. Schulin-Zeuthen. [Trap; D.B.L.]

56. [Skoleberetn. 1884] Sognepræstens anmærkn.

57. [Skoleberetn. 1885 (og delvis også 1884)] Sognepræstens anmærkn.

58. [Skoleberetn. 1886] Sognepræstens anmærkn.

59. Frk.erne Mohr, derefter kun Elna Mohr, ueksam., men Zahles kursus. Desuden skiftende lærerinder med præliminæreksamen. [Skoleberetninger. Fra 1893 privatskoleskemaer.]

60. [Skoleberetn. 1890] Sognepræstens anmærkn.

61. [Skoleberetn. Privatskoleskemaer, årene 1893-1905]

At en sådan skole på mange måder dækkede samme behov og søgtes af samme klientel som en eksamensskole, måtte man på forhånd forvente ud fra oplysningerne om fagkredsen, og denne opfattelse styrkes af den nedgang i elevtal, der forekom samtidig med oprettelsen af realskole i byen 1894. Mod 65 elever i gennemsnit for året 1894, havde skolen kun 40 elever i 1896, i årene 1905-08 mellem 25 og 30 elever. Den var igennem disse år stadig på samme hænder.⁶¹

I årene 1892-97 fandtes endnu en privatskole i Tølløse uden eksamenssigt: frk. Bentzens Elementarskole, men den nåede næppe i sin korte levetid meget ud over pogeskolestadiet.⁶²

I Langå eksisterede i 80'erne en privatskole, der mest søgtes af »Jernbanefolkenes Pigebørn«, men der var så få elever, at sognepræsten efterhånden veg tilbage for at kalde den en skole.⁶³ Denne privatundervisning kan nok have haft sidestykker i andre stationsbyer, uden at de har opnået at blive registreret hverken som skole eller med navneangivelse på anden måde i de gængse indberetninger om skolevæsenet. Den nævnes her som et udtryk for det behov, der - umiddelbart indlysende - opstod for tilflyttende familier, der tilhørte et andet miljø end det, de fandt på deres nye bopæl. »Jernbanefolkenes Pigebørn« har der også i andre stationsbyer været behov for at give en anden undervisning og andre skolekammerater, end de ville have fået i kommuneskolen.

I Langå oprettedes ikke før 1898 en egentlig og levedygtig privatskole. I de mellemliggende år var op mod en halv snes elever til stadighed blevet sendt til skoler i Randers, uden at det her kan oplyses, om det var til eksamensskole eller ikke. Men den private skole optog med en enkelt undtagelse det antal elever, der hidtil havde søgt Randers. Om skolens oprettelse skrev dens bestyrer i år 1900, E. Sørensen, til skolerådet: »Skolen . . . fremkom som en naturlig Trang fra herværende Beboere om at faa indført en fyldigere og mere vidtgaende Undervisning, end som der i Almindelighed faas i Kommuneskolen paa Landet, ved at indføre en Hverdagsundervisning og desuden tage flere Fag med.« . . .⁶⁴

Langå private skole sigtede fra starten mod at blive »realskole«, men opgav efter det første år at kalde sig sådan. Den havde skiftende mandlige ledere, men det ser ikke ud til, at det i almindelighed var eksamenstyngede lærerkræfter - højskoleuddannelse havde nogle lærere som lærerinder, en

62. Dog modtog den tilskud fra skolefonden fra 1894, hvilket kan antyde, at den ikke var en ren pogeskole. - Lærerinden 58 år gl. ved dens start, ueksamineret. [Skoleberetn. Privatskoleskemaer, - RA]

63. [Midd.-Sønderl. PA, C 23-56; 108/1885 og 101/1886] Pastor Højer, Langå, til provsten den 9/1-1885 og den 5/3-1886. Maler Rosenbergs døtre, sidst Rosa Rosenberg, står for denne undervisn.

64. [Midd.-Sønderl. PA, C 23-60; 229/1900] Bestyrer til skoleråd den 20/2-1900.

»cand.« var et år medhjælper, en enkelt havde præliminæreksamen.⁶⁵ I året 1900 berettede bestyrelsen,⁶⁶ at skolen havde 3 klasser, hvoraf 3. klasse var for de elever, der ønskede eksamensforberedelse, men generelt kaldtes skolen »ikke eksamensforberedende«. Dens fagkreds havde samme præg som Tølløse private skoles.⁶⁷

Fra 1 januar 1906 overtoges skolen af en læreruddannet bestyrer, der annoncerede med, at skolen ville blive ledet som realskole, med præliminæreksamen som mål.⁶⁸ Fra 1907, måske fra 1906 opretholdtes skolen som midlertidig løsning, mens der byggedes ny skole, som skulle være »Mellem- og Realskole« og sigte mod snarest at opnå eksamensret. I tiden indtil den ny skole kunne starte (1. august 1908), arbejdede den gamle skole med mellemkoleeksamen for øje. En ny bestyrer og uddannede lærerkræfter arbejdede på dette tidspunkt ved skolen.⁶⁹

»Langaa Mellem- og Realskole« blev en realitet fra 1908 og samme år indberettedes, at skolen nu var meget stærkt søgt også fra oplandet.⁷⁰ Langå private skole må siges at have været en direkte forløber for eksamensskolen. Det kunne se ud til, at den ved overgang til eksamensskole vandt et klientel fra omegnens landdistrikter, som den ikke havde haft, da den var ikke-eksamensforberedende privatskole.

Et interessant træk ved elevklientellet er, at pigerne dominerede i tiden, inden den blev realskole,⁷¹ mens der var langt flere drenge end piger, da realskolen var godt etableret. Desværre er der ikke fundet oplysninger om kønsfordelingen i årene 1898-1906, men derefter så den således ud: 1907: 13 drenge og 20 piger; 1908: 35 drenge og 30 piger; 1911: 66 drenge og 34 piger. Betyder det, at den større opsugningskraft, skolen fik ved at sigte mod eksamen, har ramt drenge, som uden dens eksistens enten ingen udvidet skolegang havde fået (så mange gik absolut ikke til Randers før)⁷², eller havde måttet vente, til de var ældre og da tage præliminæreksamen eller

65. [Skoleberetn., Privatskoleskemaer 1898-1905] og [Midd.-So. PA. C 23-60; 31/1900] Bestyrer Sørensen til provsten den 16/1-1900.

66. [Brev nævnt i note 65]

67. [Midd.-So. PA. C 23-62; 913/1903, skolens timeplan.]

68. [Midd.-So. PA C 23-63; 1905-12. Indkomne breve] Provstens forslag til påtegning af ansøgning om tilskud er vedlagt et udklip fra »Randers Amts Avis«.

69. [Skoleberetn. 1907. Privatskoleskema.] Fra 1906 mangler oplysninger. derfor usikkerhed om tidspunktet for overgang til midlertidig status.

70. [Skoleberetn. 1908, Privatskoleskema.] 1) Beretn. om realskolen. 2) Fra selve Langå distrikt anføres i 1908 47 privatunderviste mod 19 i 1905. 1911 er tallet faldet til 33. Kun elever i skolepligtig alder omfattes af disse tal.

71. Så meget, at den lokalt har fået ord for at være pigeskole, for den blev realskole. [Ejnar Poulsen: Viborg Amts Degne- og Skolehistorie, 1957, s. 574.]

72. [Skoleberetninger.]

forberede sig på anden måde til en boglig uddannelse? Betyder det, set fra et andet synspunkt, at man ikke havde råd til at undvære drengenes arbejdskraft, hvis de ikke kunne gøre en kontant - eksamensrettet - indsats for en fremtidig levevej? - at udvidet skolegang uden eksamenssigte var legeværk, som man ikke kunne ofre drenge på?

Langå Mellem- og Realskole opnåede dimissionsret i 1912.⁷³

Om eksamensskolerne skal i øvrigt ikke siges meget, men dog følgende: I Tarm i Vestjylland oprettedes der allerede 1887 en realskole, der fra 1890 havde ret til at afholde præliminæreksamen. - I Tølløse dukkede den første realskole som nævnt op i 1894. Der er usikkerhed om dens eksistens i 1898, men fra 1899 var der igen realskole i byen. Tølløse realskole havde endnu i 1912 ikke opnået eksamensret. Derimod fik den realskole, der 1894 var startet i Jyderup, eksamensret i 1907, en realskole i Svinninge, oprettet 1902 - fra 1904 »Mellem- og Realskole«, - kunne holde eksamen fra 1910, og endelig fik som sagt Langå Mellem- og Realskole eksamensret i 1912.⁷⁴

Samtlige disse eksamensskoler fik tilskud fra det offentlige.⁷⁵ Dette gjaldt også i vid udstrækning de private skoler, der flere steder var eksamensskolernes forgængere, men eksamensskolerne opnåede gennemgående langt større tilskud end andre.⁷⁶ Tølløse og Svinninge skoler opnåede tilskud fra flere kommuner⁷⁷ - det ser ud til at svare godt til elevernes rekruttering, - mens de andre 3 skoler kun synes at have fået det fra hjemstedskommunen. Foruden de kommunale tilskud var der tale om tilskud fra skolefond (fripladser) og stat.

Det vil være fremgået, at »bymæssige privatskoler« og eksamensskoler havde mange fællestræk og mange fælles forudsætninger. Til tider vil de have været ret umulige at skelne fra hinanden på en række punkter: hvad var f.eks. forskellen på undervisningen i en privatskole med fremmedsprog, matematik o.s.v. og en realskole, der endnu ikke havde eksamensret? Der var måske først og fremmest den forskel, at en skole med erklæret eksamenssigte eller direkte eksamensret kunne tiltrække bredere sociale lag, dels familier, der var klar over, at eksamen var en god investering, dels måske familier, der i kraft af eksamensskolernes større offentlige tilskud og flere fripladser fik en mulighed for at give deres børn den undervisning, som de

73. [Meddelelser om de højere Almenskoler.]

74. [Skoleberetninger, Privatskoleskemaer] og [Meddelelser om de lærde Skoler m.m.] og [Meddelelser om de højere Almenskoler.]

75. [Skoleberetn. Privatskoleskemaer.]

76. Eks. Langå: tilskud fra kommunen 1902: 50 kr., 1903 6 kr. pr. barn, dog max. 200 kr., 1907: ca. 180 kr., 1908: 1000 kr., 1911: 1000 kr., en vækst, der ikke svarer til væksten for antal elever fra kommunen. [Skoleberetn. og korresp. i provstearkivet.]

77. Tølløse fra egen kommune samt Tostrup; Svinninge fra egen kommune samt Kundby. [Skoleberetn. Privatskoleskemaer.]

ellers ikke havde råd til at give dem. - Men begge slags skoler forudsatte trods alle offentlige tilskud en vis bymæssig udvikling for at få den grundstamme af et elevklientel, der kunne holde skolen oppe. At gode transportmuligheder dernæst var en betingelse for at eksamensskolen kunne få et nødvendigt elevtilskud udefra, kan man ikke være i tvivl om, og der er da heller ikke i de undersøgte områder nogen eksamensskoler udenfor stationsbyer.

Sammenfatning

Privatundervisning var, som det er fremgået, mange ting. Yderst forskelligartede behov blev tilgodeset ad denne vej. Man noterer sig, at privatundervisning på forskellige steder og på forskellige tidspunkter supplerede det offentlige skolevæsens geografiske udbygning, dets udbygning med hensyn til lærerkræfter og klassedeling, dets undervisningstilbud med hensyn til flere fag eller større omfang af undervisningen i de foreliggende fag, ellers dets tilbud om eksamen. Man lægger ikke mindre mærke til, at privatundervisning kunne udgøre et alternativ med hensyn til det pædagogiske klima og/eller kirkelige retningspræg, men dette sidste er gammelkendt, især udbredt af den grundtvig-koldske friskoles historieskrivere. Derimod er det mindre kendt, at oprettelse af privatundervisning i form af såvel friskoler som hjemmeundervisning har kunnet kanalisere en tidsbestemt ophidselse, der havde baggrund i personlige og politiske forhold. Behovet for blandt forældre, der i almindelighed lagde vægt på skolekunderskaber, at unddrage deres børn den offentlige skoles skoletvang under givne lokale omstændigheder, er den eneste mulige forklaring på det udviklingsforløb, der tegner sig for privatundervisningen i Merløse-Tuse provsti. Det var ikke det offentlige skolevæsen som sådant, man forkastede. Det var ikke den givne pædagogiske eller kristelige linie hos den lokale lærer. Det var ikke engang alene et modsætningsforhold mellem skolekreds og lærer, der gjorde udslaget. Det var kombinationen af en politisk situation og et personsprogsmål. Det var denne kombination, der var til stede, hvor der i Merløse-Tuse provsti blev oprettet friskoler. I provisorietiden var der folk her, der bed tænderne sammen og nægtede at acceptere bestemte skoleforhold under offentlig tvang. Deres selvhjælpsstrang gav dem styrke til at rejse friskoler eller til at tage deres børn ud af den offentlige skole for selv at undervise dem hjemme. I vid udstrækning fandt de støtte i den grundtvigske friskolebevægelses tanker, både ved bruddet med den offentlige skole og i arbejdet med at forme deres alternativ til »statsskolen«.

Der kunne nok ligge en inspiration til privatundervisning i at ville isolere sine børn fra børn af et mindre agtet socialt lag. Der er ingen tvivl om, at en

vis elevtilgang til de grundtvigske friskoler, til en del - men langt fra hele - den private pogeskoleundervisning, til en del hjemmeundervisning, samt til en del privatskoleundervisning i bymæssige områder har haft inspiration fra denne faktor. Bønderne og borgerskabet, hvor dét dukkede op, var ikke uden social selvbevidsthed eller sociale ambitioner. Det er imidlertid på mange måder vanskeligt at skille dette motiv fra ønsket om et bestemt skolepræg eller om en bedre undervisning det være sig i form af en bedre atmosfære, en udvidet fagkreds, en udvidet skolegang. Og i mange måder må den sociale udskillelse, der var forbundet med privatundervisning, falde tilbage på det offentlige skolevæsen. Havde det offentlige skolevæsen påtaget sig opfyldelsen af sådanne krav, var de blevet til gavn for alle, og de kredse, der under de givne omstændigheder tog initiativet til en privat løsning, havde formodentlig i ikke få tilfælde gerne delt forbedringen med samtlige beboere i distriktet. Til tider vil det have været særlige lærerfaktorer - de gjorde sig stærkt gældende i skoler med kun 1 eller 2 lærere - der har umuliggjort samling om en offentlig løsning. Et var nemlig at ofre penge på en generel udbygning af det offentlige skolevæsen, et andet var at gøre det, når man i forvejen ikke så noget håb om, at udbygningen kunne følges op af et skifte i lærerpersonalet. Lærerne kunne man ikke afskedige. (Lad det være sagt, at der ikke hermed tages stilling til, hvilke ansættelsesforhold, der generelt gør lærerne til det, en skolekreds kan være tjent med.)

Kun i mindre udstrækning, til dels under ekstraordinære omstændigheder, har privatundervisningen fortrinsvis været benyttet som middel til at sænke kravene til børnenes skoleundervisning. Det gælder i et tilfælde som ved udvidelsen 1897 af sommerskolegangen ved Søstrup skole som led i en forbedret skolegangsordning. Det medførte en øget tilgang til friskolen, hvis skolegangsordning gav de større børn bedre muligheder for erhvervsarbejde i sommertiden. Det gælder endvidere formodentlig reaktionen på den skærpede mulktteringspraksis i årene efter 1889 (se s. 204 ff.). Det ser ud til, at det har betydet en mindre stigning i friskolernes elevtal, jfr. tabel 5, og Søstrup-afsnittet (s. 47 note 29).

I almindelighed har sådanne bevæggrunde - fra et undervisningssynspunkt negative - ikke været stærke nok til at rejse friskoler, kun stærke nok til at få nogle til at slutte til, hvor et alternativt tilbud eksisterede i forvejen.

Derimod var der andre bevæggrunde, negative ikke så meget fra et undervisningssynspunkt som fra det offentlige skolevæsens synspunkt, der gjorde sig gældende. Det var sådanne bevæggrunde der fik endog kommunale myndigheder til at foretrække tilskud til private pogeskoler og andre private skoler fremfor tilvækst i det offentlige skolevæsen med alt, hvad det indebar. Man opfyldte på den måde nogle lovkrav - angående børnetal pr. lærer og pr. kubikmeter i den offentlige skole - uden at blive fanget af nye krav, dels

minimumskrav til lokaler, lærere og lønninger, dels krav om at bibeholde det een gang etablerede, selv om udviklingen i børnetallet efter nogle år skulle gøre det muligt at undvære det. Det var ikke så tit, at børnetallet faktisk faldt, indenfor denne periode, eller at man faktisk indskrænkede skolevæsenet, hvis det faldt. Men der har åbenbart været et behov for at være sikker på, at man ikke unødigt bandt sig til forøgede skoleudgifter i lang tid fremover. En privat ordning var bekvem. Den kunne til enhver tid ophæves eller tilskud standses, hvis de lokale forhold efter loven ikke påbød fortsættelse. Det var sådanne holdninger, der gjorde det nødvendigt for den overordnede administration at udvise bøjelighed og rummelighed, som man kan se den gøre det især overfor mindrebemidlede kommuner.

Som en hovedlinie i privatundervisningens udvikling tegner sig dog det positive træk, at den havde forældrenes mere end almindelige engagement i børnenes undervisning som baggrund. Det var dette engagement, der under de allerfleste omstændigheder var en nødvendig drivkraft for at kunne oprette privatundervisning. Dette hovedindtryk ændres ikke af, at mange forskellige motiver i de enkelte tilfælde har gjort udslaget, sat gang i det praktiske arbejde med undervisningen.

Der er set mange eksempler på, at privatundervisning er blevet overflødiggjort i og med det lykkedes at skabe harmoni mellem forældrenes vigtigste ønsker og det offentlige skolevæsens tilbud. Det kunne ske gennem personudskiftning i den offentlige skole, det kunne ske ved oprettelse af en ekstra skole, det kunne ske ved udvidelse af skolegang eller undervisning i det offentlige skolevæsen. På mange måder har de forældre, der tog initiativ til privatundervisning vist vejen for det offentlige skolevæsen, bragt det på en fod, der var mere svarende til tidens og skolekredsens krav.

Man kan stille et stort spørgsmålstejn ved det gavnlige i et konkurrenceforhold mellem privat og offentlig skole, som det forekom en del steder på Fyn og på Sjælland, navnlig fordi det ofte var kombineret med et socialt skel. Og man kan begræde, når en enkelt lærer i den offentlige skole var genstand for en sådan uvilje, at privatundervisning i distriktet blev en direkte hindring for, at der kunne komme den ekstra lærer eller lærerinde, der kunne have forbedret den offentlige skole som helhed. Men selv sådanne tilfælde taget i betragtning må man lykønske det offentlige skolevæsen med privatundervisningens eksistens. De direkte fordele for dem, der nød privatundervisning havde ganske vist - uanset kommunale besparelser - en udgiftsside, som det er vanskeligt at opgøre: de socialt dårligst stillede børn stod ofte udenfor, og i næste række kunne det gå ud over den indbyrdes sociale forståelse. Men der var en fordel ved privatundervisningen, som ingen bagside havde:

Udformningen af det offentlige skolevæsen foregik i en dialog mellem de

højere skolemyndigheder og de lokale skolemyndigheder, men i denne periode længe med alt for lille deltagelse fra de lovgivende instanser. De direkte implicerede, de skolesøgende børns forældre, fik gennem private skole- og undervisningsinitiativer lejlighed til at dokumentere deres interesse for et forbedret skolevæsen og vise, i hvilken retning deres krav og ønsker gik. Dermed har de givet et væsentligt bidrag til denne dialog. Det har dels virket som en direkte pression ved udformningen af det enkelte lokale skolevæsen og dels givet den højere administration mulighed for at få kendskab til betydelige dele af den befolkning, hvis skolevæsen den skulle fastlægge rammerne for.

A. 3. Privatundervisningens fordeling efter form i de enkelte provstier

Bjerge-Aasum provsti. Odense amt

På Fyn gjaldt det for hele perioden, at friskoletypen stod for langt størstedelen af den samlede privatundervisning for provstiets skolepligtige børn. (Se til alt det flg. tabel 7 og 8). F.eks. var i 1880 ud af et samlet antal privatunderviste børn på 427 370 undervist på disse skoler, 54 var undervist hjemme af forældre (33) eller lærerinder (lærere) (21), 3 gik på private købstadsskoler. - For 1887 tegnede billedet sig på samme måde: 383 undervistes privat, og heraf 310 i grundtvig-koldske friskoler, 4 i småskoler i købstæder, mens 69 undervistes hjemme (7 af forældre, 62 af lærere ell. lærerinder). Det fremgår af en nærlæsning af indberetningerne om det offentlige skolevæsen, at 12 børn i 1880 undervistes på friskoler udenfor provstiet, for 1887 var tallet 16.

En særlig indberetning om provstiets friskoler med angivelse af elevtal blev givet af provsten til ministeriet igennem en række år, og en sammenligning mellem disse tal og tallene fra årets beretning om det offentlige skolevæsen viser for 1880 overensstemmelse, idet 44 elever fra andre provstier angives at søge provstiets friskoler, mens 12 elever fra provstiet søger en friskole udenfor. For året 1887, hvor elever fra andre provstier ikke angives særskilt, er der overensstemmelse mellem opgivelserne for 6 skolers vedkommende, mens der for de øvrige 5 er større eller mindre afvigelser.¹ Afvigelserne gælder i samtlige tilfælde skoler, der ligger i provstiets grænse-sogne, og som således har kunnet få elever fra andre provstier. I alt 32 sko-

1. [Provstiets kopibog 12/2-1881 og 1888, 27/1-14/2]

lepligtige børn udefra synes 1887 at søge provstiets friskoler, heraf 28 fra det sydlige naboprovsti direkte nævnt.²

Endnu i 1893 var forholdene meget lig dem, der netop er beskrevet. For 1908, et år, hvor der i øvrigt findes oplysninger om privatundervisningen i de større linier, mangler privatskoleberetninger for dette fynske provsti. Derimod findes der for 1911 visse oplysninger, uden at de dog på nogen måde er fyldestgørende for formålet: En sammentælling af de private skolars elevtal giver 402, 35 undervises hjemme, mens i alt 475 opgives at være undervist privat.³ Der var altså et temmelig stort antal børn, som blev undervist privat udenfor disse skoler. At indkalkulere friskoler udenfor provstiet klarer ikke sagen, især da der efter tidligere optællinger kom flere udefra til provstiets friskoler, end der gik fra provstiet til friskoler udenfor. Man må derfor regne med den mulighed, at et større antal gik på private skoler i Odense. Størst absolut antal udenbys elever i Odense fandtes på Nørregades friskole (grundtvigsk), fru B. Lunds skole og den private realskole, henholdsvis 61, 48 og 34 skolepligtige børn fra andre kommuner. - Der var ikke oprettet realskoler udenfor købstæderne i dette provsti.

Som det fremgår af kortet over provstiets friskoler i 1887, tabel 8, var der i landdistrikterne dette år 11 friskoler i alt. De samme 11 fandtes allerede i 1880; men i 1888 nedlagdes 2, nemlig Røjrup og Drigstrup, som dels aldrig havde hørt til de større, dels havde haft faldende elevtal i de sidste år. Drigstrup genopstod efter nogle år⁴, og i mellemtiden var oprettet en poge- og håndgerningsskole i Aasum (1896).⁵ Munkebo var nedlagt fra 1898, men genoprettedes i 1908.⁶ En ny friskole oprettedes i 1910 i Rågelund. Et par bornehjem (Rågelund og Birkende) figurerer med et vist antal skolepligtige elever, hvilket ganske vist er af interesse at notere, men snarere ud fra andre synsvinkler end den foreliggende, hvorfor de ikke er indregnet i de tal, der er opstillet her.

Bortset fra den specielle poge- og håndgerningsskole i Aasum må disse skoler alle karakteriseres som friskoler af den grundtvig-koldske type. Dette er ganske uomtvisteligt for et stort antal af dem, der er oprettet af Kold eller af Kold-elever. Holev og Munkebo har samme præg, selv om Holevs til-

2. Gudme Vindinge herred opgiver i beretn. 1887: 4 til Freltofte, 8 til Sdr. Nærå, 6 til Nr. Lynd., 1 til Revninge, 2 til Røjrup og 7 til Ferritslev, i alt 28 i friskoler i Bj.-Aasum Provsti. I 1880 var det skolerne i: Ferritslev, Torup, Røjrup, Nr. Lyndelse og Højby - alle langs provstiets *sydlige* grænse - der hentede elever udenfor provstiet. [P.A. Kopibog - 12/2-1881]
3. Særl. skemaer i beretninger, med oplysn. om de enkelte privatskoler.
4. Særlig indberetning om skolen findes første gang for 1904, men i denne oplyses, at skolen er oprettet i 1896. Dette er hverken bekræftet eller tilbagevist ved andre oplysninger.
5. Synes nedlagt i periodens slutning, da beretn. mangler.
6. Særlig indberetning om Munkebo for 1910.

blivelse til dels har anden baggrund⁷, og den sent oprettede Rågelund friskole synes at føje sig smukt under den fynske friskoletradition.⁸

Endnu mens talen er om privatundervisningens form er det måske værd at nævne, at mens nogle af friskolerne var at betragte som private distriktskoler, var andre i stand til at tiltrække elever fra adskillige distrikter. Det gjaldt i særlig grad Dalby, Kolds egen skole, som i det meste af perioden lededes af Anders Klinkby, og Sd.: Næå (Tarup) friskole, de var provstiets to største friskoler. Nr. Lyndelse viste også noget af denne tiltrækningskraft, mens en del skoler fik elever fra 2 eller 3 distrikter (oftest⁹ den store part fra eget distrikt og 1-4 fra hvert af de andre). En udpræget distriktsskole var Drigstrup i sin første periode.¹⁰

Bjerge-Aasum var hele perioden igennem præget af en stærk friskolebevægelse. Der var mange og store friskoler, de bestod perioden igennem - oftest startet langt tidligere og endnu levedygtige længe efter.

I et par tilfælde nedlagdes en skole i nogle år, men genopstod derefter i samme distrikt. De nævnte uoverensstemmelser mellem antal privatunderviste og antal friskoleelever + hjemmeunderviste tyder på, at der mod periodens slutning var et øget antal skolepligtige børn, der søgte anden privat skoleundervisning; men heller ikke dette påvirkede friskolernes elevtal i nedadgående retning.

7. [A. Ankerstrøm: Friskolen gennem 100 Aar, bd. III, s. 38] nævner utilfredshed med kommuneskolen som hovedårsag til oprett. af Holev friskole.
8. Baggrunden var et nybyggerkvarter, men formand for skolekredsen var en tidligere friskolelærer. [Ankerstrøm, bd. 3, s. 16]
9. Rynkeby dannede en undtagelse; den har 2/3 fra et og 1/3 fra et andet distrikt.
10. om dens senere periode mangler oplysninger på dette punkt

Tabel 7.

Bjerger-Aasum provsti, Odense amt

Privatundervisningens form

år	antal privat- undervi- ste i alt	fri- sko- ler	poge- sko- ler	priv. eks.- skoler bymæss. priv.- skoler	hjemme- under- viste	desuden elever i Komm. eller statsl. eks. skoler
1880	427	370	0	3	54	4
1887	383	310	0	4	69	6
1893	414	[348]	5	[3]	58	4
1908	402	-øvrige		oplysninger mangler	-20	
1911	475	[402]	0	[ca. 40-45]	35	?

- [Skoleberetninger] Beretn. om det offentl. skolevæsen i provstiet indeholder oplysninger om, hvor mange elever fra hvert enkelt distrikt der søgte private skoler (og offentl. betalingskoler) i eller udenfor provstiet.
- Iflg. [Kopibogsmateriale, Bj.Aas. provsti, PA, uindb. læg] hvori provstens indberetn. om friskoler for 1880, pr. 12/2-1881, var der 368 friskoleelever. 370 er optalt fra beretningen om det offentlige skolevæsen, jvf. note 1).
- i Kerteminde kommunale realskole.
- heraf *12 af en lærerinde*, kunne altså eventuelt være kaldt *skole*.
- [Skoleberetning], herunder særlige skemaer om de enkelte privatskoler indenfor provstiet m. angiv. af elevtal (elever fra dette eller andet provsti).
- De 3 i rubrik for *priv. eks.-skoler* etc. anføres direkte som elever i Odense, men materialet giver ikke grundlag for at udelukke, at nogle af de i *friskole*-rubrikken nævnte 348 kan være elever i private købstadsskoler. - For 1893 sammentælles provstiets friskolers elever (fra dette og evt. fra andre provstier) til 350. Usikkerheden m. hens. t. fordelingen mellem friskolerubrik og rubrik for private eks.-skoler m.m. må altså siges at være af detailkarakter, da det i hvert fald stadig er givet, at friskolerne dækker den altovervejende del af priv.-undervisningen. Der er grænser for, hvor mange af de 350, der kommer fra andre provstier (20-40?), og antallet vejes delvis op ved søgning ud af provstiet til friskoler.
- 2 i Kerteminde realskole, 2 i Odense latinskole.
- [Skoleberetn.], herunder skemaer fra privatskoler for dette provsti. Odense købstadsberetn. er gennemgået vedr. oplysning om fordeling, se 9.
- 402 er *friskolerens* samlede elevtal, som må formodes at omfatte også elever fra andet provsti samt fra Kerteminde købstad. Formodentlig vil - ligesom oplyst for 1887 - til gengæld et mindre antal elever fra provstiet søge friskoler udenfor dette. Hvis regnestykket skal gå op, forudsættes et vist antal elever at søge private skoler i Odense. Her undervistes i 1911 i alt ca. 252 udenbys elever i private skoler. Måske kan ca. 40-45 rimeligt antages at komme fra Bjerger-Aasum provsti?

Privatundervisningen i Merløse-Tuse provsti viser et langt mere differentieret billede. (Tabel 9 og 10). Tallene for 1880, således som de fremgår af beretningen om det offentlige skolevæsen, viser at 91 af de 232 børn, der ikke søgte den offentlige skole, blev undervist i hjemmene. Halvdelen af disse undervistes af lærere eller lærerinder (enkelte af præster)¹¹, og altså kun 45 af forældrene. De skoleunderviste fordelte sig på friskoler, pogeskoler på landet og private skoler af bymæssig karakter. Foruden alle disse privatunderviste søgte 7 til kommunale eller statslige eksamensskoler.

Ændringerne fra 1880 til 1887 var i dette provsti meget betydelige. Det samlede antal privatunderviste steg fra 232 til 478, altså mere end fordobledes. Antallet af friskoler var steget til 7, der nu tegnede sig for et næsten firdoblet elevtal. Samtidig var antallet af børn, der undervistes af forældrene i hjemmet, næsten fordoblet. Der var en mindre stigning i antallet af børn, der blev hjemmeundervist ved lærer(inde) og af elever i byprægede privatskoler, mens 3 af 5 pogeskoler fra 1880 var nedlagt og to nye kommet til, altså nu i alt 4 pogeskoler. - Det var altså først og fremmest den voldsomme tilgang til friskolerne, der ændrede billedet.

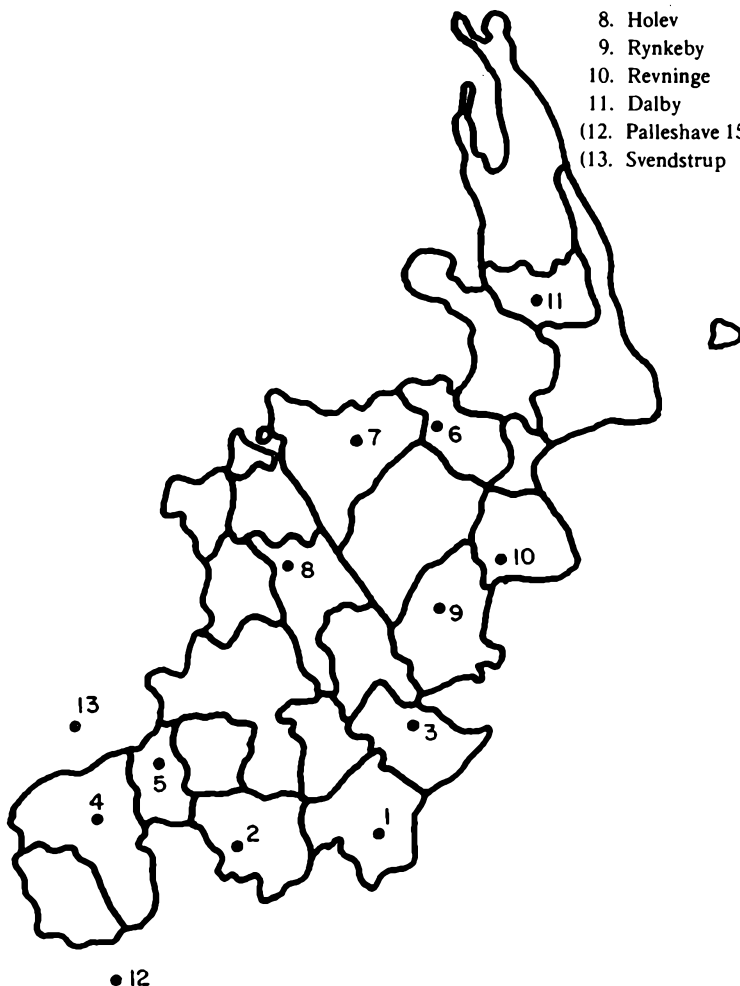
Seks år senere - i 1893 var det samlede antal igen steget, og også denne gang betød det vækst for friskolerne. Størst var væksten dog for byprægede privatskoler, som havde mere end fordoblet deres elevtal. Samtidig bemærkes et fald i antallet hjemmeunderviste. - Efter 1893 satte der en nedgang ind for privatundervisningen, ganske særligt for friskolerne. Hjemmeundervisningen gik jævnt tilbage år for år. I 1908 kan man konstatere, at de byprægede privatskoler, hvoraf de fleste nu var eksamensskoler eller eksamensforberedende, tegnede sig for næsten 3/5 af det samlede antal privatunderviste. Der var kun 1 friskole tilbage i provstiet, og hjemmeundervisningen var nu af meget lille omfang. Pogeskolerne havde stadig omkring det samme elevtal som igennem hele perioden, men mens der i 1893 var 6, var der i 1908 kun 2 pogeskoler. Først i 1911-oppørelsen viser elevtallet en kraftig nedgang. I øvrigt fortsatte fra 1908-1911 de tendenser, som havde gjort sig gældende siden o. 1893. Men der var intet fald i det samlede antal privatunderviste i løbet af de 3 år.

11. [Beretn.]

Tabel 8.

Friskolerne i Bjerge-Aasum provsti 1887

Elevtal 1887. ¹	heraf
1. Ferritslev	39 (9)
2. Tarup	62 (11)
3. Rojrup	4 (1)
4. Nr. Lyndelse	28 (10)
5. Højby	29 (1)
6. Drigstrup	8
7. Munkebo	14
8. Hølev	13.
9. Rynkeby	28
10. Revninge	38
11. Dalby	63
(12. Palleshave 15 fra Bj.-Aas.) ²	
(13. Svendstrup 1 fra Bj.-Aas.)	

- [Bjerge-Aasum PA, Kopibog 1881-93, mellem 27/1 og 14/4 1888]. Tallene i parantes angiver det antal elever, som formodes at komme fra andre provstier, da de ikke er anført i [Beretn. om det offentlige skolevæsen i Bj.-Aasum provsti. Skoleberetninger. - RA.] - Her som overalt drejer det sig om friskolernes *skolepligtige* elever.
- [Beretn. om det offentlige skolevæsen i Bj.-Aasum provsti. Skoleberetninger. - RA.]

Tabel 9.

Merløse-Tuse provsti, Holbæk amt

Privatundervisningens form

år	antal privat- underviste i alt	heraf i		priv. eks.- skoler bymæss. priv. skoler	hjemme- under- viste	desuden elever i kommun. ell. statslige eks.-skoler
		fri- sko- ler	poge- sko- ler			
1880	232	51	38	52 ¹	91	7
1887	478	231	38	57 ²	152	10 ³
1893	581 ⁴	278 + ca. 10 ⁵	40	110	135	20
1908	340 ⁶	ca. 59	38	195	38	?
1911	351 ⁷	56	23	209	18	?

[Skoleberetn. Privatskoleskemaer - RA.]

- 17 fra Tølløse i skole i Tølløse.
- 30 fra Tølløse i skole i Tølløse.
- herunder »3 i Roskilde« uden nærmere angivelse. I Beretn. for andre år nævnes katedralsko-
len, men ikke andre skoler i Roskilde.
- sum af kolonner for privatunderviste: 573.
- Kyringes elevtal (ca. 10) fra det provsti har for dette år måttet anslås i forh. til oplysninger
fra tidligere år og skolens samlede elevtal.
- sum af kolonner for privatunderviste: 330, altså 10 uoplyst,
- sum af kolonner for privatunderviste: 306, altså 45 uoplyst.

Eventuelt går nogle børn fra Ondløse distrikt i Stenlille realskole. I øvrigt ikke muligt at
klarlægge, hvor det resterende antal søger skole.

Ang. antal friskoler: 1880: 2 samt 1 udenf. provstiet, 1887: 7 samt 2 udenf. provstiet, 1893:
11 samt 1 udenf. provstiet, 1908: 1 samt 1 udenf. provstiet, 1911: 1 samt 1 udenf. provstiet.

Ang. antal pøgeskoler: 1880: 5, - 1887: 4, - 1893: 6, - 1908: 2, - 1911: 2

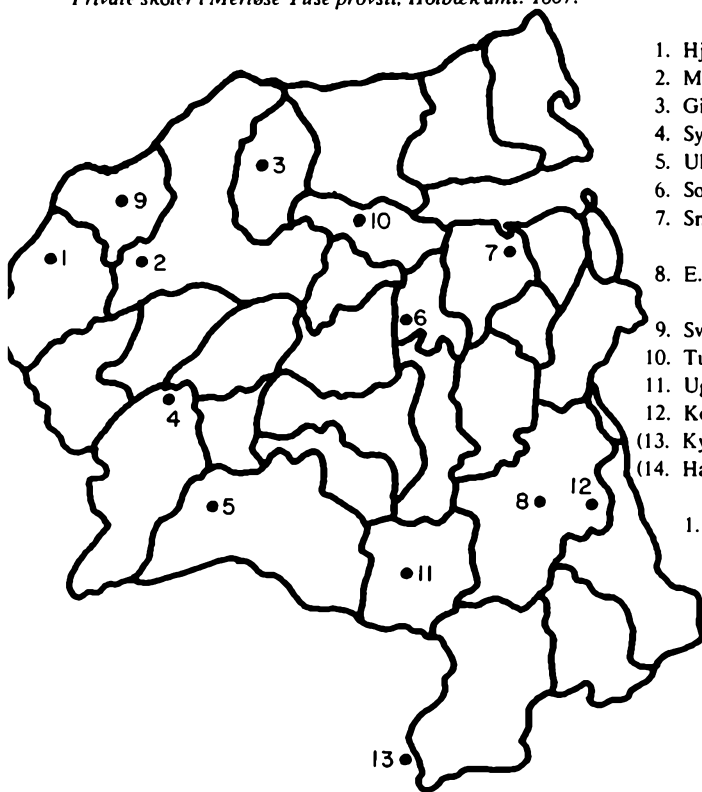
Ang. privat. by- og/ell. eks. skoler: 1880: 7, hvoraf 6 i Holbæk, 1887: 7, hvoraf 6 i Holbæk,
1893: 7, hvoraf 5 i Holbæk, 1908: 6, hvoraf 2 i Holbæk, 1911: 4, hvoraf 1 i Holbæk. *Blandt
skolerne udenfor Holbæk* var der ingen eksamensskoler i 1880, 1887 og 1893, mens der i
1908 var 3 eksamensskoler af i alt 4 skoler, i 1911 3 eksamensskoler og ingen andre.

Levetiden for de skoler, der er registreret i Merløse-Tuse provsti fordeler sig for friskolernes og
pøgeskolernes vedkommende således:

	antal år:					
	over 20	over 10	netop 10	4-10	2-3	1-2
Friskoler	3	2	4	2	3	1
Pøgeskoler		6	1	5	5	2

Tabel 10.

Private skoler i Merløse-Tuse provsti, Holbæk amt. 1887.

	elevtal ¹
1. Hjembæk private skole	25
2. Marke friskole	27
3. Gislinge friskole	40
4. Syvendekob friskole	24
5. Ulkestrup friskole	30
6. Sostrup friskole	32
7. Smedelundshusenes privatskole	43
8. E. Fausbolls privat- skole, Tollose	34
9. Svinninge pogeskole	9
10. Tuse pogeskole	13
11. Uggerlose pogeskole	10
12. Kobmd. Weiss' pogeskole	6
(13. Kyringe friskole	(8)
(14. Haraldsted friskole	(2)

1. [Skoleberetninger. 1887. - RA.] Tallene angiver de elever, der er skolepligtige i Merløse- Tuse provstis landdistrikter, altså ikke elever under 7 år og ikke elever fra andre provstier eller fra Holbæk.

•14

Til sammenligning og til illustration af bevægeligheden i privatskolebilledet anføres tilsvarende oplysninger fra 1893:

2. Nytilkomne skoler er mærket: + , gengangere fra 1887 er mærket: 0.

+ 1. Svinninge privatskole opr. 1893 ²	15 elever
+ 2. Bogebjerg privatskole, Svinn.	8 elever
+ 3. Hjorths private skole, Svinn.	12 elever
+ 4. Svinn. priv. pogeskole	3 elever
0 5. Gislinge friskole	43 elever
+ 6. Hjembæk priv. pogeskole	3 elever
0 7. Marke friskole	21 elever
+ 8. Frk. Gertrams, Jyderup	25 elever
+ 9. Frk. Wests, Jyderup	5 elever
+10. Hans Kr. Kristensen Refsnæs', Jyd.	4 elever
+11. Morkov Stations friskole	10 elever
012. Ulkestrup friskole, Tommerup distr.	31 elever
+13. Uggerlose friskole	33 elever
014. Frk. Mohrs, tidl. frk. Fausbolls, Tollose	62 elever
+15. Frk. Bentzens, Tollose	14 elever
+16. Jorgensens privatskole, Agerup	20 elever
017. Sostrup friskole	50 elever
018. Smedelundshusenes privatskole	35 (25 fra Holbæk).

Middelsom-Sønderlyng provsti, Viborg amt

Privatundervisningen i Middelsom-Sønderlyng provsti (tabel 11) var i den første del af perioden overvejende hjemmeundervisning. Pogeskoleundervisningen kom derefter i en årrække til at spille en vis rolle mens det i periodens sidste del blev privatundervisningen i stationsbyerne, der prægede billedet. Ligesom i Merløse-Tuse provsti var det eksamensskolen, der trivedes bedst omkring 1910.

Om hjemmeundervisningen er der meget sparsomme oplysninger, og det er ikke muligt på grundlag af det bearbejdede materiale at oplyse, i hvilken udstrækning der var ansat lærere og lærerinder, og i hvilken udstrækning forældrene selv tog sig af undervisningen. Blandt pogeskolerne havde kun en enkelt nogen længere levetid, nemlig Brandstrup i tiden før den i 1893 blev kommunal. Det var ueksaminerede (og til dels helt uuddannede) lærerinder, der ledede pogeskolerne, mens privatundervisningen i stationsbyerne, da den for alvor tog form omkring århundredskiftet, havde mandlige ledere og stigende uddannelsesniveau for lærerkræfterne i det hele taget, jo mere eksamensbestemt undervisningen blev.

Tabel 11.

Middelsom-Sønderlyng provsti, Viborg amt Privatundervisningens form

år	antal privat-underviste i alt	heraf i fri-skoler	pogeskoler	pri. eks.-skoler + bymæss. priv.-skoler	hjemmeunderviste	desuden elever i kommun. ell. statslige eks.-skoler
1880	86		17 ¹	8 ²	61	?
1887	97	5 ³	35 ⁴		54	?
1893	114	16(19) ⁵	ca. 41 ⁶		57	?
1908	201	98 ⁷	25 ⁸	(65) ⁹	35	?
1911	109	ca. 30 ¹⁰	0	(100) ⁹	12	?

[Skoleberetninger om det offentl. skolevæsen + Privatskoleskemaer. - RA. Suppleret med oplysninger fra Middelsom-Sønderlyng PA og Vindum KA, hvortil detailhenvísninger findes i de foranstående afsnit. Endelig provst Vilstrups visitatsberetn. for 1887, indlagt i årets beretning.]

1. Brandstrup
2. Maler Rosenbergs døtres skole, Langå
3. Bjerring (evt. pogeskole?)
4. Brandstrup, Vinkel, Bjerregrav, Vindum
5. Bjerringbro. Skolens elevtal er 19, evt. 3 fra naboprovsti
6. Vinkel, Vindum
7. Dalsgård og Rødkærsbro
8. Vorning-Hvidding
9. Langå. Tallet angiver samlet elevtal, herunder elever over skolepligtig alder samt eventuelle elever fra naboprovstiet
10. Dalsgård

Vedørende elever til offentlige eksamensskoler kan kun oplyses, at beretningerne for en del år i 80erne og 90erne oplyser om elever, der går til offentlige skoler i Viborg eller Randers. Det drejer sig om børn fra Rind, Brandstrup, Langå og Sdr. Vinge. - ingen andre distrikter giver sådanne oplysninger. - I Viborg var der Viborg Katedralskole, i Randers den lærde skole.

Hind-Bølling-Nr. Horne provsti. Ringkøbing amt

For det vestjyske område - Hind, Bølling og Nr. Horne herreder - vil man først se, hvordan forholdene tegnede sig efter den sædvanlige opdeling (tabel 12 og 13): Der var i periodens begyndelse mange hjemmeunderviste, færre friskoler og private byskoler, mens ingen henfortes til private pogeskoler. Situationen ændredes stort set ikke mellem 1880 og 1887, hvorimod antallet af hjemmeunderviste faldt stærkt fra 1887 til 1893. - I periodens slutning var hjemmeundervisningen yderligere indskrænket, og mens især Tarm realskole sørgede for, at der var et vist antal private eksamenskoleelever, var der i 1908 meget få friskoleelever, i 1911 dobbelt så mange,¹² men stadig få.

Disse tal kræver imidlertid i høj grad kommentarer: Et vist antal »hjemmeunderviste«¹² nød som nævnt s. 134 organiseret privatundervisning i antal op til i hvert fald 14 elever sammen. På den anden side findes opført private skoler med så få som 6 og 2 skolepligtige elever,¹³ hvilket understreger, at man må regne grænsen mellem hjemmeundervisning og skoleundervisning for flydende mere end i nogen af de andre behandlede provstier (se s. 134 f.). - Endvidere synes der i beretningerne ikke klart at være skelnet mellem indmeldte og ikke indmeldte hjemmeunderviste¹⁴. Om dette skyldes, at traditionen for hjemmeundervisning af småbørn var stærkere i Vestjylland end i andre dele af landet, er et åbent spørgsmål; blot står det fast, at skolemyndighederne i beretningerne ikke synes at finde det væsentligt, om 7-årige var indmeldt i en skole eller ej - disse børn synes i en vis udstrækning at blive sat i samme bås.

Meget lidt undervisning er registreret som pogeskoleundervisning. En enkelt skole i Skjern stationsby er her regnet til denne kategori uden direkte at benævnes som pogeskole i beretn.¹⁵ . Blandt de skoler, der her registreres som friskoler, kan der være nogle, der snarere skulle kaldes pogeskoler¹⁶. En vis usikkerhed på dette punkt skyldes bl.a., at nogle private skoler var

12. I 1910 oprettedes 2 friskoler med ret store elevtal i Ådum sogn; det synes at hænge umiddelbart sammen med nedlæggelse af kommunale biskoler sammesteds og deres erstatn. v. en komm. biskole midtvejs.
13. henholdsvis Stadil og Mejlbj (Stadil sgn.) 1880.
14. Den foreliggende optælling har - parallelt med optællingen i de andre provstier - kun fradraget de børn fra hjemmeundervisningen, der direkte anføres enten at være syge, at søge private eller statslige skoler eller ikke at være indmeldt.
15. Frk. Hvilsoms skole, 1893, 10 elever, lærerinden ueks., 23 år gl. Dette, at Skjern er bymæssigt udviklet, lader antage, at det snarest er en pogeskole, når lærerinden er så ung og uden eksamen.
16. Den priv. skole i No 1880 var oprettet for at beholde en pogeskole-lærerinde, som kommunen ikke ville beholde. Derfor ikke urimeligt at antage, at hun i hv. f. fortrinvis underviste de mindre børn (i alt 8).

oprettet i afsides områder for at forkorte skolevejen, og da må behovet have været størst, hvis børnene var små. Sådanne skoler kan da have været pogeskoler i første række, selv om ældre elever også har søgt dem, når de først var etableret på stedet. Denne antagelse gælder især skoler med kort levetid (1 eller nogle få vintre). Specielt angående pogeskoledundervisning kan det give et falsk billede af forholdene, at der er anvendt tal pr. 31/12. Det oplyses f.eks. i særlig anledning fra Holmsland i 1901¹⁷, at forældrene arrangerer pogeskoledundervisning om sommeren med kommunalt tilskud og i kommuneskolernes lokaler. For så vidt dette eller lignende har været udbredt praksis, vil pogeskoletallene her være aldeles misvisende.

Det fremgår af anførte oplysninger i tabel 12 og 13, at flere skoler havde ret lang levetid. For samtlige private skoler, der har kunnet registreres i perioden kan oplyses, at 11 eksisterede i over 10 år (deraf 4 over 20 år), 4 i 4-10 år, 4 i 2-3 år og 7 formodentlig kun i 1-2 år. Hertil kommer 2 friskoler oprettet i 1910.

For friskolegruppen gælder, at de helt små skoler forsvandt i løbet af periodens første tid¹⁸. Når samtidig antallet af hjemmeunderviste faldt stærkt, vil grænsen mellem hjemmeundervisning og privat skoleundervisning være blevet skarpere¹⁹. Ligeledes adskilles de »ikke-indmeldte« efterhånden klart fra de »hjemmeunderviste«, så at en oversigt over de forskellige privatundervisningsformer alt i alt er lettere at foretage og mere pålidelig i periodens sidste del. - At en eksamensskole i området tegnede sig for en betydelig del af den samlede privatundervisning i tiden efter 1900 svarer til den stilling eksamensskolerne havde i de andre provstier, når bortses fra Bjerge-Aasum provsti med den stærke grundtvigske friskoletradition.

17. [Ki.-u.min.s 2. Ktr., AD 135, vedrørende Skoleplaner 1900-1902] Holmsland sogneråd og skolekomm. til provsten i december 1901. - Der holdes skole 5 dage ugentlig, og disse pogeskoler »har i høj Grad Befolkningens Yndest og vinder bestandig mere fremad og benyttes ogsaa af Børn i den skolepligtige Alder.« . . .
18. friskolernes gnsntl. elevtal: 1880: 10,5 (2 skoler), 1887: 18,4 (5 skoler), 1893: 21,7 (4 skoler), 1908: 15,5 (2 skoler), 1911: 19,5 (4 skoler).
19. Når i alt kun 20-30 er hjemmeunderviste, er der klare grænser for, hvor mange større fællesarrangementer, der kan finde plads under denne betegnelse.

Tabel 12.

Hind-Bolling-Nr. Horne provsti, Ringkøb. amt Privatundervisningens form

år	antal privat- underviste i alt	heraf i fri- sko- ler	poge- sko- ler	priv. eks.- skoler bymæss. priv.-skoler	hjemme- under- viste	desuden
						elev <i>er</i> i kommun. ell. statsl. eks.-skoler
1880	286	95 ¹		15 ²	175	-
1887	276	92 ³		10 ell. fl. ⁴	174 ell. færre	?
1893	252	100 ⁵	17 ⁶	46 ⁷	89	?
1908	107	31 ⁸		ca. 40 ⁴	32	?
1911	134	78 ⁹		? ⁴	25	?

[Skoleberetninger om det off. skolevæsen og Privatskoleskemaer. RA.]

1. Bork Mærsskole, Bolling, Finderup, Hanning, Hover, Stadil, Thim, Mejlbj, No.
2. Ringkøbing, Tarm (frk. Pfeils), skønt denne kan være nærmest pogeskole.
3. Finderup, Opsund, Hover, Thim, Bork M.
4. Tarm realskole.
5. Finderup, Opsund, Vesterbæk, Vognbjerg, Skjern.
6. Rojkær, frk. Hvilsoms skole i Skjern.
7. Herning realskole, Tarm realskole.
8. Bolling, Hejbergsgave.
9. Bolling, Hejbergsgave, Gundesbøl, Odderup.

Ad 5. I Bork mærsskole går 9 elever, alle fra naboprovstiet.

Ad 7. 3 i Herning private realskole, i Tarm i alt 55, hvoraf nogle formodes over skolepligtig alder.

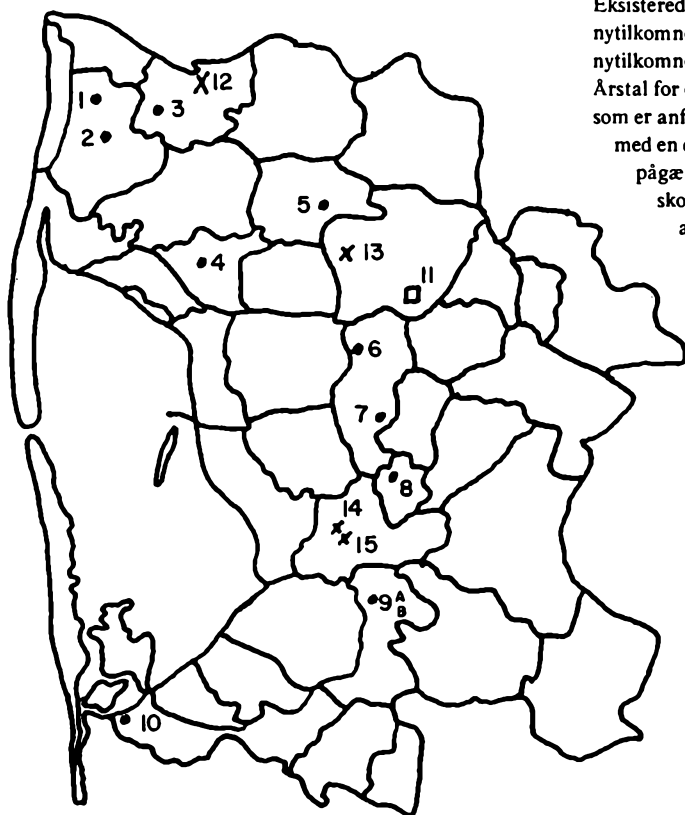
Vedrørende Tarm realskoles elevtal 1908: i alt 86 elever; iflg. klassefordeling og iflg. aldersfordeling for dimittender anslås ca. 40-45 skolepligtige [Meddelelser ang. de højere Almenskoler 1908/09, s. 270-273.]

Tabel 13.

Private skoler. Hind. Bølling. Nr. Horne provsti. Opgørelse for årene 1880, 1887 og 1893.

[Skoleberetninger, RA.]

F = friskole, hvis karakter klart har kunnet fastslås som friskole.

Eksisterede 1880: ●
 nytilkomne 1887: ◼
 nytilkomne 1893: x
 Årstal for oprett. og nedlægg.
 som er anført nedenfor må tages
 med en del forbehold, men de
 pågældende år inklusive kan
 skolernes eksistens aflæses
 af beretningerne til min.
 om det off. skolevæsen
 eller specielt om pri-
 vate skoler.

1880:

1. Mejlby, Stadil sgn. (1880)
2. Stadil, (1879-80)
- F 3. Thim, (1877-92)
4. No, (1880)
- F 5. Muldbjerg, Hover sgn. (1869-89)
- F 6. Finderup, Hanning sgn. (1878-95)
- F 7. Hanning, (1876-?)
- F 8. Bølling, (1879-84, genopr. i fast skikkelse 1901)
9. Tarm, Egvad sgn. (A) 1849-1881/86?)
- F 10. Bork Mærsskole, (1875-92)-halvkommunal.

1887:

- F 3. Thim.
- F 5. Muldbjerg.
- F 6. Finderup.
9. Tarm Realskole (B). (Opr. 1887)
- F 10. Bork Mærsskole.
- F 11. Opsund, Brejning sgn. (1885-1908).

1893:

- F 6. Finderup.
9. Tarm Realskole (B).
- F 11. Opsund.
12. Røjkjær Vinterskole, Thim sgn. (1893-94)
- F 13. Vesterbæk Friskole, Brejning sgn. (1888-1899)
14. Frk. Hvilsoms skole, Skjern. (1893)
- F 15. Skjern friskole. (1891-93).

Tabel 14.

De enkelte private skoleformers elevtal fordelt på de 4 provstier.

Hjemmeundervisning:

provsti	1880	1887	1893	1908	1911
Bj.-Aasum	54	69	58	20	35
Merl.-Tuse	91	152	135	38	18
Midd.-Sonderl.	61	54	57	35	12
Hind m. fl.	175	ca. 174	89	32	25
	381	449	339	[125]	90

Pogeskoler

provsti	1880	1887	1893	1908	1911
Bj.-Aasum	0	0	5	-	0
Merl.-Tuse	38	38	40	38	23
Midd.-Sonderl.	17	35	ca. 41	ca. 25	0
Hind m. fl.	0	0	17	0	0
	55	73	ca. 103	ca. 63	23

Friskoler

provsti	1880	1887	1893	1908	1911
Bj.-Aasum	370	310	348	-	402
Merl.-Tuse	51	231	278	ca. 59	56
Midd.-Sonderl.	0	5	ca. 10 ₁₆	98	30
Hind m. fl.	95	92	100	31	78
	516	638	742 ca. 10	[188]	566

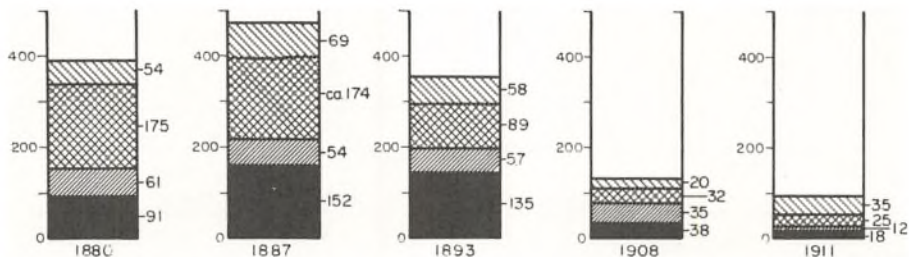
Bymæssige privatskoler og priv. eksamensskoler

provsti	1880	1887	1893	1908	1911
Bj.-Aasum	3	4	3	-	40-45?
Merl.-Tuse	52	57	110	195	209
Midd.-Sonderl.	8	0	0	ca. 40	ca. 65
Hind m. fl.	15	10 ell. fl.	46	ca. 40?	?
	78	71 ell. fl.	159	ca. 275	ca. 314

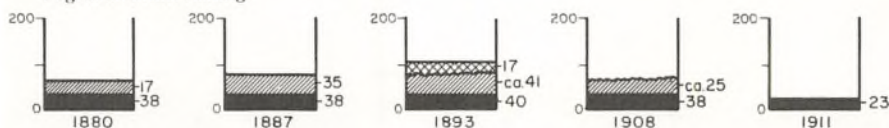
Tabel 15.

Til venstre fortløbende markeret antal elever, *til højre* angivet hvor mange elever det enkelte felt svarer til.

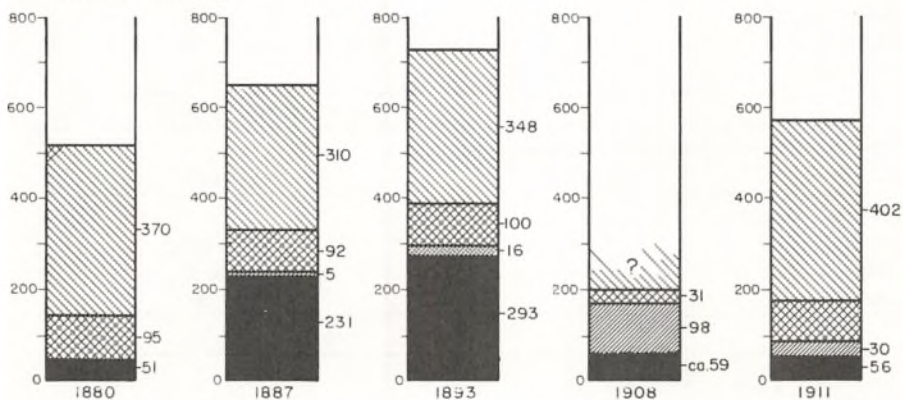
Hjemmeundervisning

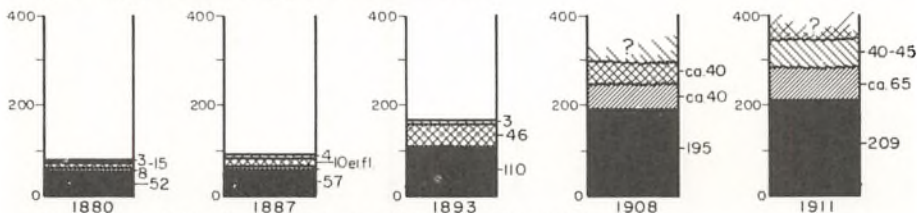
Pogeskoleundervisning

Friskoleundervisning

***Bymæssige privatskoler* og private eksamensskoler**

De enkelte privatundervisningsformer fordelt på de 4 provstier.

Sammenfatning

På grundlag af de tal, der har kunnet fremskaffes til skematisk fremstilling af privatundervisningens form i de enkelte provstier, kan man tillade sig at slutte, at billedet af privatundervisningen også hvad form angår - ikke blot hvad angår omfanget og dets vækst og nedgang i periodens løb - viser store forskelle fra provsti til provsti (tabel 14 og 15). - Mens billedet på Fyn er præget af et meget stabilt og veludviklet friskolevæsen i så høj grad, at anden form for privatundervisning bliver bagateller i forhold til dette, så finder man på Sjælland en ret stor udbredelse af pogeskoleformen i periodens midterste del og af eksamensskoler i dens sidste del; derudover en hel del friskolevirksomhed, men ikke tilnærmelsesvis så stadig som på Fyn. - I Viborgområdet er der kun undtagelsesvis privat skolevirksomhed udenfor pogeskoler på den ene side og udenfor stationsbyerne på den anden side. I Vestjylland, endelig, findes dels en række ganske små friskoler med ofte meget kort levetid, dels enkelte lidt større og stabilere friskoler samt en enkelt eksamensskole; så godt som ingen egentlige pogeskoler har kunnet registreres, men kan have haft en vis udbredelse som sommerskoler.

B. SKOLEGANGSORDNING

B. 1. Love og bestemmelser. - Ideal og givne omstændigheder

I dette afsnit vil der blive foretaget en generalisering af begrebet myndigheder, både hvad tidsforløbet angår og hvad angår de forskellige elementer, som myndigheder kan opdeles i. Under en tilstrækkelig bred synsvinkel må nemlig lovgivning og overordnet administration politisk og pædagogisk repræsentere den statsmagt, der ønskede at opretholde en undervisningspligt. Indenfor denne helhed findes naturligvis et utal af afvigende synspunkter - også grundsynspunkter - men det er i første omgang formålet at slå fast: hvilke krav til skolegang blev der stillet til landbefolkningen, hvis den ville opfylde undervisningspligten gennem det offentlige skolevæsen i tiden 1880-1910, og hvordan var disse krav afpasset efter de gældende kår på landet? Næste punkt bliver at undersøge landbefolkningens reaktion på kravene - dens bestræbelser ved den praktiske udformning af skolegangsordningerne og synspunkterne bag disse bestræbelser. Man kan da eventuelt til sidst nå frem til at skønne om forholdet mellem praksis og statsmagtens intentioner.

To forhold var helt fra 1814 bestemmende for lovens krav til skolegangens omfang og fordeling på landet: de geografiske forhold, som gav lange skoleveje, og de erhvervsmæssige forhold, som krævede børnenes deltagelse i landbrugsarbejdet. Disse to hensyn gjorde det nødvendigt for myndighederne generelt at undgå hverdagsundervisning og at tage højde for landbrugets arbejdsæsoner: høsttid, såtid og pløjetid, og sommeren igen nem pasning af løsgående husdyr.

I 1814¹ fastlagde loven skolegangsordningen for landdistrikterne til hver søndagsskolegang - hver klasse 3 hele dage om ugen sommer og vinter, dog at ældste klasse (af de som regel to klasser) kunne nøjes med 2 dage ugentlig fra 1. juni til høstferien begyndelse ca. 2 måneder senere (§ 13). Ved siden af denne skolegangsbestemmelse sattes allerede 1818² en ny, der tillod følgende ordning: ældste klasse 4 dage ugentlig om vinteren, om sommeren 1 dag ugentlig eller 2 halve dage. Yngste klasse skulle så have 4 dage ugentlig om sommeren, om vinteren 2 dage ugentlig eller 4 halve dage. (En hel skoledag var normeret til 5 a 6 undervisningstimer med en lang middagspause.³ Selv med denne indrømmelse til landboernes sommertravlhed

1. Anordning af 29/7-1814 for Almueskolevæsenet paa Landet i Danmark, § 10 og § 13.

2. Plakat af 27/8-1818.

3. Anordn. 1814 for landet, § 9: sommer kl. 8-11 og 1-4, vinter kl. 9-12 og 1-3.

var deres behov dog ikke tilfredsstillet. I 1855⁴ muliggjorde en ny lovbestemmelse derfor endnu mere ulige fordeling af skolegangen mellem sommer og vinter: ældste klasse kunne fritages helt for skolegang fra 1. maj til 1. oktober, hvis efterårets pløjeferie blev strøget og klassen fik 4 dages undervisning om ugen fra 1. oktober til 1. maj. Yngste klasse skulle så have 5 ugentlige skoledage om sommeren, men ingen om vinteren.

»Sædeferie« og »pløjeferie« gjaldt efter bogstaven kun for børn over 10 år, der bevislig var beskæftiget ved landbrugsarbejde. De kunne i 2-3 uger om foråret og 3-4 uger om efteråret fritages for skolegang, - dog ikke nårsomhelst, men indenfor den periode, der var fastlagt af den lokale skolestyrelse. Skolegangen for de øvrige børn skulle fortsætte i de pågældende uger, en forudsætning som ikke sjældent blev overset i praksis.⁵

Fra 1860⁶ skulle der i alt holdes skole 246 dage om året, og feriedagene højst andrage 119 dage. Dette gjaldt ikke den enkelte klasse, men var en norm for lærernes pligt til skolehold. Bestemmelsen sås generelt i forhold til skoler, hvor to klasser skiftevis blev betjent af samme lærer. Den blev ingen praktisk hindring for de vestjyske ordninger med dobbelt skolehold om vinteren til gengæld for minimalt antal sommerskoledage.

Som man vil se gav den lovgivning, der hermed var gældende i 1880 rige muligheder for skolegangens indpasning i landbrugets arbejdsrytme. Myndighederne erkendte nødvendigheden heraf, mente at det var forudsætningen for at hævde undervisningspligten gennem den offentlige skole. Men ud fra et isoleret pædagogisk synspunkt fandt man både ved århundredets begyndelse og ved dets slutning den regelmæssige skolegang året rundt væsentlig for udbyttet af undervisningen. Den løbende udformning af 1814-anordningen viser tydeligt nok⁷, at det - med køb på det pædagogiske ideal - var hensynet til de praktiske forhold, der efterhånden førte frem til en begrænsning af kravene til sommerskolegang for de ældste børn. Ligeså henstillede f.eks. et ministerielt cirkulære i 1894,⁸ at man tilstræbte en så fyldig sommerskolegang for de ældste klasser som efter omstændighederne var mulig, uanset om det ikke skulle betyde nogen udvidelse af den samlede skoletid.

4. Lov af 2/5-1855, § 2.

5. [Min.s cirk. af 18/2-1860 til uddybning af bekendtgø. af samme dato.] Min. finder her bl.a. anledn. til at indskærpe skoledirektionerne at fore nøje tilsyn med, at de øvr. borns skolegang ikke ophører i denne tid, »som hidtil paa adskillige Steder er skeet«. [Love og Ekspdt.]

6. [Min.s bekendtgø. af 18/2-1860, punkt 1. - Love og Ekspdt.]

7. Den store skolekommissions forestilling og udkast til en forordning om skolerne på landet i Danm. af 14/2-1799. - Hertugen af Augustenborgs betænkninger hertil 1802. Provisorisk reglement for almueskolevæsenet på landet . . . af 10/10-1806. [Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 . . .]

8. Min.s cirk. af 21/6 1894. - [Love og Ekspdt.]

Foruden årsfordelingen betragtede man også fordelingen af ugens undervisningstimer som en betydelig pædagogisk faktor. Således regnedes 6 halve dages undervisning for bedre end 3 hele dages undervisning, 2 halve dage for bedre end 1 hel. Fordelingen af undervisningen på ugeplanen måtte imidlertid rette sig efter de geografiske forhold foruden igen efter erhvervskravene. Med de afstande, der mange steder på landet var fra børnenes hjem til skolen, tog det både børnenes tid og kræfter, hvis de skulle i skole et større antal dage. Det var strengt for de små børn, og fra de store tog det for megen arbejdstid. Derfor opretholdtes i praksis og med billigelse af lovens bestemmelser de færre, men lange skoledage, som man anså for pædagogisk mindre ideelle.⁹

Som bestemmelserne var ved den omhandlede periodes udlob i 1910, nemlig efter lov af 1899 og 1904, stilledes der strengt taget kun krav til undervisningstidens omfang, ikke til dens fordeling. I gennemsnit for hele året krævedes 18 timer ugentlig for hver klasse og i alt 41 ugers undervisning. Om fordeling på årsbasis og på ugebasis fandtes ingen bestemte krav. Derudover kunne man finde vejledning i 2 cirkulærer¹⁰ i hvilke det henstilledes, at man lokalt tilstræbte en årsfordeling, der gav ældste klasse den efter forholdene størst mulige sommerskolegang, og at man tilstræbte en ugefordeling der gav så mange halve dage, som efter forholdene muligt. Alle tidligere bestemmelser om skolegangsordninger blev ophævet. (Om fortolkningen af kravet om 41 ugers årlig undervisning, se nedenfor side 190 ff.)

Til trods for 1899-lovens udpræget liberale holdning til den lokale udformning af skolegangsordningerne, indeholdt den dog et par bestemmelser, der var ret afgørende for skolens frigørelse fra - eller selvstændiggørelse overfor - landbrugserhvervet. Ploje- og sædefrierne blev anset for ophævet¹¹, og hvad der blev berammet af feriedage måtte falde udenfor de 246 årlige skoledage, som normalt var minimum. En ferie betød herefter, at skolegangen stoppede for alle børn i den pågældende skole. Hostferien havde tidligere været fastsat »i 4 Uger fra Kornhøstens Begyndelse at regne« (1814). Men fra 1901 skulle sommerferien falde på det tidspunkt, der var angivet på den enkelte skoles ferieplan, uanset om hosten dette år begyndte for eller senere.¹² Man var med disse bestemmelser på en vis måde på vej

9. Se provisorisk reglement for alm.skolevæsenet på landet af 10/10 1806. Kancelliets forestill. af 7/3 1809, bekræftet ved kgl. resol. den 10/3, reskript af 28/3 1809. Kancelliets forestill. af 18/8-1813. [Joakim Larsen: Skolelovene af 1814. . .] Min.s cirk. af 21/6 1894 og af 12/4 1899. [Love og Ekspdt.]

10. [Cirk. af 21/6 1894 og af 12/4 1899.]

11. [Min. skriv. af 7/8 1901 (til Flakkebjerg herred). - Love og Ekspdt.]

12. [Min. skriv. af 16/4 1903 (til Middelsom-Sonderl. provsti)] m. henvisn. til lov 24/3 1899. [Love og Ekspdt.]

væk fra det ufrivillige grundsynspunkt, at skoletiden måtte tages af børnenes fritid fra erhvervsarbejde. Nu måtte høstarbejdet tages af den tid, der var fri fra skolen, hvis loven skulle holdes uden dispensation.

Efter denne korte redegørelse for de principper og regler, man fra de lovgivende myndigheders side gjorde gældende for skolegangsordningerne, er opgaven herefter at undersøge, hvordan skolegangsordningerne - indenfor de vide lovrammer - i praksis blev udformet i tiden ca. 1880-1910, og hvilke forhold samt hvilke anskuelser, der var bestemmende for praksis.

B. 2. Skolegangsordninger i de udvalgte provstier, - den praktiske udvikling i tiden 1880-1910 (-05)

Introduktion til den skematisk opstilling (tabel 16)

I nedenstående skemaer er skolegangsordningerne opstillet dels efter skolegangens fordeling mellem sommer og vinter, dels efter skoletidens fordeling på antal dage i ugen. Under rubrikkerne A til F er søgt angivet forskellige stadier på vejen til hverdagsundervisning, således at A repræsenterer den mest skæve årsfordeling med den mindste sommerskolegang for ældste klasse¹ og en fordeling af den samlede skoletid på færrest mulige dage i ugen.

	sommer	vinter ²		sommer	vinter
A.-eks.:	ældste	1 - 4	eller	ældste	1 - 6
	yngste	5 - 2		yngste	1 - 6

F repræsenterer hverdagsundervisning året rundt for samtlige børn:

	sommer+vinter
F.-ordn.:	ældste 6 - 6
	yngste 6 - 6

Opstillingen viser således, hvordan de indrømmelser, myndigheder i århundredets løb havde givet til »Forholdenes Natur og Beboernes Tarv«,³

1. I skoler med 1 lærer rummer ældste klasse de 4 ældste årgange, i skoler med 2 lærere eller med selvstændig forskole kun de 2 ældste årgange.
2. af og til forkortet til s v æ y
3. [Min.s cirk. af 4/6 1855. - Love og Ekspdt.]

blev udnyttet i disse provstiers lokale skolegangsordninger i årene 1880-1905, hvadenten ordningerne så var udformet strikt efter love og anordninger, eller de skyldtes dispensationer. Læser man ned gennem rubrikkerne, får man således en omvendt kronologisk repetition af myndighedernes skolegangsbestemmelser (se s. 172 f.). Rubrik A repræsenterer ordninger efter 1855-lovens bestemmelser, og dispensationer - især i Vestjylland - videre i samme retning, eller fuld udnyttelse af 1818-lempelserne

		sommer	vinter	
eks.:	ældste	1	-	4
	yngste	4	-	2

Rubrik B repræsenterer ordninger med grundlag i 1818-plakaten:

		sommer	vinter
	ældste	2	- 4
	yngste	4	- 2

D repræsenterer ordninger efter 1814-loven, idet D¹ angiver, at man udnytter lempelsen efter § 13, og D², at man ikke udnytter denne lempelse:

	sommer vinter (juni/juli)		sommer vinter
D ¹ :	ældste 3 - 3 (2)	og D ² :	ældste 3 - 3
	yngste 3 - 3		yngste 3 - 3

Endelig svarer F nærmest til det ideal, den store skolekommission i 1799-udkastet troede at kunne spille ud til befolkningen. Rubrikkerne C og E rummer mellemordninger, der dels efter lokal inspiration, dels efter cirkulære-inspiration (1894 og 1899) med forskellige blandinger af hele og halve dage og forskellig vægt på ældste klasses sommerskolegang, i forskellig grad opfylder officiel pædagogisk ønsketænkning om daglig skolegang året rundt og ugen rundt. Afgørende for rubricering som C-ordning i stedet for E-ordning har været: mindre end 3 hele sommerskoledage for ældste klasse. - I øvrigt kan en C- og en E-ordning indeholde lige mange årlige skoledage, ja en C-ordning kan rumme flere end visse E-ordninger.

Som hovedkriterium for at rykke ned i skemaet gælder altså: i hvor høj grad har man med ordningen opgivet den skæve årsfordeling og ældste klas-

ses sommerfrihed. Som afgørende regnes derefter, hvor mange dage, snarere end hvor mange timer, ordningen indebærer sommer og vinter. Forst ved fordelingen mellem de 3 nederste rubrikker kommer det samlede antal af skoledage til at spille ind, nemlig: hvor ældste klasses sommerskolegang er oppe på 3 hele dage, mens der er tale om mere end hverandendags-skolegang på årsbasis, evt. om ren og skær hverdagsundervisning.

De enheder, der er repræsenteret i skemaet er enten hele skoler eller skoleafdelinger. Hvis en skole har haft flere afdelinger med hver sin selvstændige årsberetning til ministeriet, så er afdelingen regnet som en selvstændig enhed her. Adskillelsen kan være foretaget mellem f.eks. drenge- og pigeafdeling, poge/forskole og hovedskole og mellem biskole og hovedskole. Den kan være klar - især i årsberetningerne fra periodens første del - eller den kan være uklar. Ikke mindst kan det kræve et skøn, hvis afdelingerne fra år til år skiftevis er opført samlet og adskilt. De tilfælde, der er problematiske angår især forholdet mellem poge/forskole og hovedskole, hvis de har lokaler i umiddelbar nærhed af hinanden, eventuelt under samme tag. De to afdelinger kommer da på mange måder til at udgøre en enhed, dels på grund af lokalfællesskab i forskellig udstrækning, dels eventuelt på grund af pædagogisk samarbejde. Ofte tales om forskole, hvor det i virkeligheden blot betyder de to yngste klasser i skolen, og det drejer sig således i en del tilfælde blot om, hvilket embede der var oprettet for denne undervisning, om der var tale om et andenlærerembede/lærerindeembede eller om et forskolelærerindeembede. Integrationen mellem hovedskole og poge/forskole var i almindelighed voksende i periodens løb⁴. Om hoved- og biskoler især i Vestjylland er anført samlet eller hver for sig har ringe betydning for rubriceringerne, da afdelingernes skolegangsordninger oftest var parallelle set i forhold til dette skema. Samlet angivelse af hoved- og biskole vil således oftest kun ændre det samlede antal enheder i skemaet, ikke enhedernes placering i skemaet. Samlet angivelse af poge-/forskole og hovedskole vil derimod ofte føre til rubricering som en blandet skolegangsordning, mens adskilt opførelse kan give placering under f.eks. henholdsvis

2 - 4 og 3 - 3
4 - 2 3 - 3 -ordningen.

I skemaerne, tabel 16, er selvstændigt indberettede forskoleafdelinger ikke medregnet, redegørelse for dem findes s. 185 ff.

4. Tidligere i vid udstrækning hindret af lærerindens manglende uddannelse.

Tabel 16.

Skolegangsordningen ved hoved- og biskoler (delvis: hovedskoleafdelinger, hvis egen registrering)

Merlose-Tuse

	1880	82	85	88	90	91	93	94	95	97	98	99	1900	01	02	02	02
A	3	3	1	1													
B	33	35	37	36	36	36	35	35	35	30	29	26	25	2	2	2	
C													2	1			
D ¹																	
D ²	13	11	11	12	12	11	12	11	11	15	16	19	16	35	41	40	
E													1	6	1	1	
F																	1
	49	49	49	49	48	47	47	46	46	45	45	45	44	44	44	44	44

Middelsom-Sonderlyng

	1880	87	90	91	94	95	1900	01	02	05
A					1	1		4	4	4
B	24	26	26	24	24	25	25	7	8	7
C	3	3	4	6	6	5	6	19	16	16
D ¹										
D ²	9	7	6	6	5	5	5	4	5	5
E								2	3	4
F										
	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36

Bjerge-Aasum

	1880	89	93	96	99	1901	05
A							
B						2	
C						4	2
D ¹	32	33	32	31	31	0	0
D ²			1	1	1	25	30
E				1	1	2	2
F	(1) ^x	(1) ^x	(1) ^x	(1) ^x	0	1	0
	33	34	34	34	33	34	34

x) Romso

Hind-Boll.-Nr. Horne

	1880	95	1900	01	0
A	88	101	104	102	10
B		1	1	1	
C					
D ¹					
D ²	1				
E					
F		1	1	1	
	89	103	106	104	10

Til tabel 16: På skemaet er fordelingen af skolegangsordninger for hvert provsti kun opført for de år, der viser en ændring i forhold til det foregående år, - ændring i fordelingen eller ændring i antallet af skoler/skoleafdelinger. For det vestjyske område har dog ændringer alene i antallet af skoler/skoleafdelinger ikke kunnet motivere opgørelse for det og det år, da sådanne ændringer - både reelt og i indberetningernes anførelsesmåde - er mange og temmelig vilkårlige. For årene 1900, 1901 og 1905 er dog angivet også de blot talmæssige ændringer for dette provsti, for at der kunne foretages sammenligninger med de tre øvrige provstier for de tre år.

Kilde: [Skoleberetninger. - RA

Hvad skemaet viser. (tabel 16)

A. Træk i helheden

Der er stor forskel på, hvordan man fra provsti til provsti har udformet sine skolegangsordninger. Mest eklatant udskiller det vestjyske område sig, idet så godt som samtlige skoler/skoleafdelinger har skolegangsordninger, der må rubriceres under A. Skemaet viser således ikke variationerne indenfor de vestjyske ordninger, de vil blive særskilt behandlet nedenfor (s. 183 ff).

De 3 andre provstier har det fællestræk, at udviklingen fra 1880-1905 fører ordningerne i samme hovedretning, svarende til nedadgående retning i skemaet, henimod mere ligelig årsfordeling, fordeling på flere dage og endelig udvidelse af skoletiden. Et andet iøjnefaldende fællestræk er, at tilstanden som helhed er ret uforanderlig i de første 20 af de 25 år, mens ændringer i stor stil forekommer fra og med 1901, det år, da samtlige undervisningsplaner (indeholdende skolegangsbestemmelserne) for hele landet skulle have fornyet godkendelse iflg. lov 1899. Dog må det siges, at de ensartede tal fra år til år i flere tilfælde tilslører ændringer, idet den ene skole kan have forladt en ordening, som en anden samme år har antaget, og en skole kan være ophørt (helt eller selvstændig enhed), mens en anden er kommet til. Bevægelserne er altså lidt flere, end skemaet afslører.

B. De enkelte provstier

I tiden indtil 1901 dominerede B-ordningerne $\begin{pmatrix} 2-4 \\ 4-2 \end{pmatrix}$ i Merlose-Tuse og Middelsom-Sonderlyng provstier, mens D^2 -ordninger = rene hverandendagsordninger $\begin{pmatrix} 3-3 \\ 3-3 \end{pmatrix}$ var det næsthyppest. I Merlose-Tuse fandtes i periodens begyndelse nogle få eksempler på A-ordninger $\begin{pmatrix} 1-4 \\ 4-2 \end{pmatrix}$, men fra 1890 til 1900 var samtlige ordninger B- eller D^2 -ordninger. Middelsom-Sonderlyng på sin side havde ingen A-ordninger for ind i 90erne, men i hele perioden 1880-1900 et beskedent antal C-ordninger oftest i form af frivillig 5. dag om vinteren for ældste klasse (se i ovr. eksempler på side 182), altså ordninger der i kraft af omfang eller fordelingen af skoletiden året eller ugen rundt distancerede en B-ordning efter autoriteternes målestok. Der kræves en speciel kommentar til dette provstis ordninger: En optælling i [Skoleberetninger] for 10-året 1880-1890 viser, at ved 22 skoler af provstiets i alt 36 fulgte i 53 tilfælde (skole-år) et større eller mindre antal børn fra den ene klasse den anden classes undervisning om vinteren foruden undervisningen for deres egen klasse. Der kan meget vel være tale om en hel del flere

tilfælde, end de i beretningerne anførte. - På Fyn repræsenterede Bjerge-Aasum provsti meget stor ensartethed i udformningen af skolegangsordninger: Nær ved samtlige skoler havde D¹-ordninger, d.v.s. hverandendagsordninger med undtagelse for de to sommermåneder juni og juli, hvor ældste klasse kun havde to ugentlige skoledage (1814 med § 13). (En ganske speciel undtagelse dannede Romso skole på oen af samme navn. Her havde man på de tidspunkter, hvor der overhovedet var offentligt skolehold på oen, hverdagsundervisning for alle bornene i een klasse.⁶

1901

Året 1901 og de nærmest følgende år skal kommenteres særskilt. Ganske særlig klart tegner det fynske provsti sig med ændringerne af 1901, idet den indtil da altdominerende D-ordning ikke for ældste klasse opfyldte minimumsbestemmelsen af 1899 om årligt timetal pr. klasse, og derfor ikke kunne fastholdes. I langt hovedparten af skolerne indfortes i stedet den regelmæssige hverandendagsskolegang for hele året, idet man blot slojfedelempelsen for ældste klasse i juni-juli. I et par tilfælde indforte man B-ordningen eller 3-3-ordning med variationer for enkelte klasser eller måneder:

	s	v	7								
	æ	2	-	4							
						marts		juni	ovr. mdr. ⁸		
C-eks.:	m	3	-	3	og	æ	4	-	2	-	3
	m	3	-	3		y	2	-	4	-	3
	y	4	-	2							

- [Vindum kommunes arkiv, sognerådets korresp. 1880-84], den 2/12-1884. lærer Gortz i Faarup om at der mangler siddepladser »da flere af ældste og nogle af yngste klasse gjerne vilde besøge Skolen hver Dag . . .« - om dette tilfælde findes ingen anmærkning i beretningen for det pågældende år!
- Den officielle statistik: Tabellariske Medd. for 1894 [1897], som bygger på beretningerne for 1894, viser et mere blandet billede af dette provstis skolegangsordninger, men det skyldes at forfatterne har været ladt i stikken af flere mere eller mindre tvetydige angivelser i beretningen for 1894, som kun kan gives en forsvarlig fortolkning ved sammenligning med de omkringliggende årsberetninger, hvortil lægges realkritiske betragtninger grundet på viden om, hvor stabilt en skolegangsordning blev fastholdt fra år til år.
- Ronninge og Rolfsted skoler [Beretn. 1901]
- Sdr. Nærá skole. [Beretn. 1901].

Generelt har man åbenbart tilstræbt fortsat at begrænse sommerskolegangen for ældste klasse. Situationen i 1905 viser dog, at endnu flere skoler end i 1901 havde indført hverandendagsordningen uden indskrænkninger. Til gengæld havde en enkelt forladt hverdags-halvdagsskolegang, som var indført i 1901.⁹

For Merlose-Tuse provsti er billedet heller ikke alt for kompliceret. Her betød 1901 ligesom i det fynske provsti, at den rene hverandendagskolegang blev helt dominerende, en situation, som udviklingen i Merlose-Tuse allerede i årene forud for 1901 havde lagt op til. Man ser endvidere, at flere skoler i 1901 havde en fyldigere skolegangsordning (E-ordninger), der året efter igen var forladt næsten over hele linien til fordel for hverandendagsordningen. De E-ordninger, man opgav, var kombinationer af hverandendagsordninger og halvdagsordninger:

Eks.:

	s		v	¹⁰	marts/apr.	ovr. mdr. ¹¹
æ	3	-	1	+ 4/2	æ 6/2	- 3
y	3	-	1	+ 4/2	y 6/2	- 3

	s		v	¹²
æ	3	-	2	+ 2/2
y	3	-	2	+ 2/2

Også en meget krævende C-ordning blev opgivet:

	s		v	¹³
æ	1	+ 2/2	-	3 + 2/2
y	3	+ 2/2	-	1 + 2/2

Merlose skole indførte som den eneste hverdagsskolegang (fra 1903), men dens distrikt var også i høj grad blevet en del af den bymæssige bebyggelse omkring Holbæk (se s. 146 ff.).

9. Skallerød skole. [Beretn. 1901].

10. Gislinge Ho.-skole. [Beretn. 1900-1901]

11. Frydendal skole [Beretn. 1901-1902]

12. Jyderup, Holmstr., Brokob skoler [Beretn. 1901].

13. Nr. Jernlose-Kvandlose. [Beretn. 1901]

Middelsom-Sønderlyng provsti viser fra 1901 anvendelse af 5 forskellige skolegangstyper ligesom Bjerge-Aasum, men med mindre koncentration på nogen enkelt type. Bemærkelsesværdigt er, at man anvendte A-ordninger i 4 nye tilfælde (dog alle i samme kommune). Tyngdepunktet lå på B- og især C-ordninger. Den rene hverandendagsskolegang var åbenbart ikke populær (få D²-ordninger), mens E-ordningerne begyndte at gøre sig gældende fra 1901 til 1905 og ikke blev opgivet igen, sådan som tilfældet var i Merløse-Tuse.

Eksempler: *A-ordningerne* fra 1901 var en variant af 4-2-ordningen, nemlig hvor ældste klasse i kort tid om sommeren havde 0, mod yngstes 6 ugedage, og i to måneder om vinteren havde 5, mod yngstes 1 ugedag.

Hyppigt anvendte *C-ordninger*:

	s	v
æ	1 + 2/2	- 4
y	3 + .2/2	- 2

	s	v
æ	3/2	- 3 + 2/2
y	3 + 2/2	- 1 + 2/2

E-ordninger. Rind skole

1901:	s	v
æ	3	- 3 + 2/2
m	3	- 3 + 2/2
y	3 + 3/2	- 3
po	3 + 2/2	- 0

1905 ændret til:	s	v
æ	3	- 4
m	3	- 4
y	3 + 2/2	- 2/2
po	3 + 2/2	- 2/2

I det sjællandske og fynske provsti viser allerede skemafremstillingen, at man søgte henimod de enkle skolegangsordninger - regelmæssighed året rundt og den regelmæssige uge med hele dage, repræsenteret ved D²-ordninger. I Middelsom-Sønderlyng indførte og bevarede man derimod i en lang række tilfælde ordninger, der både indebar stor forskel for den enkelte klasse på skolegangens omfang fra sommer til vinter og samtidig medførte mange skoledage og større uregelmæssighed indenfor den enkelte uge, fordi man opererede med skiftevis hele og halve (til dels 4-timers) dage for den enkelte klasse i ugens løb. Børnene i dette provsti fik som helhed en del flere skoledage end ved ren hverandendagsundervisning, - de ældste børn fik så til gengæld ofte færre timer om sommeren. Det var alt i alt ret krævende ordninger, man accepterede her, ordninger der i mange tilfælde lå nær op ad eller helt dækkede de ministerielle cirkulærhenstillingerens forslag.

Status i 1905 viser, at kun få skoler i disse 3 provstier overskred minimumsgrænsen for årlig skoletid pr. klasse uden samtidig at begrænse ældste klasses sommerskolegang til mindre end 3 hele dage om ugen. Den samlede udvidelse af skoletiden skete altså oftest på bekostning af den jævne årsfordeling.

Det vestjyske område

Som sagt tegner det vestjyske område sit eget mønster, som kræver særbehandling i forhold til de øvrige 3 områder. Fra først til sidst var det den »vestjyske« skoleordning, bygget op omkring vinterskolen, der prægede området sådan, at der af samtlige skoler i alle de pågældende tre vestjyske herreder i hele perioden kun fandtes 3 skoler, der ikke ville falde indenfor denne undersøgelses gruppe A: ordninger med meget skæv årsfordeling for i hvert fald ældste klasse. Men alt i alt fik børnene en skolegang, der gik lidt eller ofte endog meget ud over de fastsatte minimumsgrænser målt i årlige timer.

Vinterskoletiden var i 1880 sædvanligvis 5 - 5 1/2 måned, startendø den 1. november, evt. den 15. oktober og slut den 1. eller 15. april. I løbet af 90erne - flere steder i 1891-92 - foretog en del kommuner udvidelser af vinterskolen med 10, 15 eller 30 dage op til 5 1/2 eller 6 måneder i alt, sluttende den 15. april eller den 1. maj. Hverandendagsskolegang i april måned var i øvrigt ikke helt usædvanligt i begyndelsen af 90erne.¹⁴

Som skemaet over vestjyske skolegangsordninger (Tabel 17) viser, skete der udvidelser af sommerskolegangens omfang i dette område også, uanset at næsten ingen skoler bevægede sig udenfor A-ordningernes rækker. For ældste klasse var den helt dominerende sommerordning hele perioden igennem: 1 dag ugentlig. De få tilfælde af slet ingen sommerskolegang faldt bort fra 1901, men i øvrigt skete der ingen ændringer for disse børns sommerskolegang. 1 ugentlig sommerskolegang var også efter 1901 - bortset fra 2 tilfælde - det højeste, man kunne yde den ældste aldersgruppe. Hverdagsskolegang hele vinteren igennem var derimod faktisk enerådende for denne klasse i 1880 som i 1905. - Det var yngste klasse, der iøjnefaldende fik udvidet sin sommerskolegang i perioden. I 1880 var 1 ugentlig sommerskolegang langt den almindeligste ordning for denne klasse som for ældste, enkelte skoler øgede yngste klasses sommerskolegang til 2 dage om ugen - eller de 7-9 åriges til 3 dage om ugen - før 1901, men i øvrigt bestod 1901-skreddet for dette provstis vedkommende netop i, at yngste klasse fik 2 i stedet for 1 ugentlig sommerskolegang. Nogle skolers yngsteklasser nåede op på 3 og enkelte på 4 a 6 dage om ugen, stadig forbundet med hverdagsskolegang om vinteren. Der fandtes for yngsteklasserne lidt flere eksempler på ordninger uden vinter-hverdagsskolegang, end tilfældet var for ældsteklasserne. Det må nævnes, at der nogle steder om sommeren afholdtes 1-2 frivillige skole-
14. [Skoleberetninger] m.m.

dage om ugen for yngste klasse.¹⁵

Det står klart, at man i dette område gik meget vidt for at undgå sommer-skolegangen, især for de ældste børn, men også for de yngste. Det krævede ekstra lærere og ekstra skolelokaler om vinteren, og det gav ringe udnyttelse af de faste lærerkræfter om sommeren, men den vestjyske befolkning har altså anset det for at være besværet og pengene værd.

Tablet 17. Skolegangsordning Hind, Bølling, Nr. Horne herreder.

ugentligt antal dage			antal skoler						
vinter	sommer		1880	1885	1890	1895	1900	1901	1905
Kl.:	æ.	6	0						
	(m)	6	(-)						
	y.	6	0 à 1/2	3	2	3	3	4	0
Kl.:	æ.	6	0						
	(m)	6	(-)						
	y.	6	1	2	2	2	2	2	0
Kl.:	Æ.	6	1						
	(m)	6	(-)						
	y.	6	1	67	73	76	74	72	34
Kl.:	æ.	6	1						
	(m)	6	(-)						
	y.	6	2	4	5	8	10	11	45
Kl.:	æ.	6	1						
	(m)	6	(-)						
	y.	6	3	1	1	1	8	10	14
Kl.:	æ.	6	1						
	(m)	6	(-)						
	y.	6	4 à 6	1	2	2	4	4	5
Kl.:	æ.	6	saml.						
	(m)	6	varia-						
	y.	6	tioner	78	85	92	101	103	98
Andre ordninger ¹				11	13	9	3	3	6
Samtlige ordninger				89	98	101	104	106	104
1. 1880 antal skoler		4		3		1	1	1	1
		3 vinterd.		5-1		4-1	6-0	3-3	6 og 3-1
		sommer div.		4-2		2-5	4-0	3-3	5 og 3-1
		off. ell. privat		3-4			2-6		
				A		A	A	D	A
1. 1905 antal skoler		3	4	2	1	1	1	1	1
		6-1	6-1	6-1	6-1	4-2	6-1	6-1	6-6
		4-2	5-2	2-4	3-3	2-4	6-2	4-3	6-6
		2-6					4-3		
		A	A	A	A	B	A	A	F

15. [Skoleberetninger] og [Ringk.-Søndre Amtsprövsti 1812-1902. C 43-43, Bølling-Sædding, 1861-1901. Sk. 8-91] Skolekommis. til provst den 3/3-1891.

Poge- og forskoler

En opstilling af poge- og forskolers skolegangsordninger efter samme retningslinier som hovedskolernes supplerer indtrykket af provstiernes praksis på skolegangsområdet. (Skematisk opstilling tabel 18.)

Merløse-Tuse provsti holdt sig alt overvejende til ren hverdagsordning for poge- og forskoler, uanset at hovedskoleordningerne på samme tid fortrinsvis var 4-2-ordninger. I dette provsti foretrak man altså den regelmæssige skolegang året rundt, dér hvor de yngste børns skolegang ikke skulle indpasses efter de ældre børns arbejde. Åbenbart har man ikke skelnet mellem f.eks. 6-åriges og 9-åriges arbejdsevner eller deres kræfter overfor vinterkulde og snedriver - man gav dem ens skolegang. Det samme gjorde man i det fynske provsti, men her faldt det også helt sammen med hovedskolernes mønster.

Hvad de jyske provstier angår, var der en bemærkelsesværdig forskel på praksis i det midtjyske og praksis i det vestjyske provsti. I Vestjylland var der i det hele taget få poge- eller forskoler (indenfor det offentlige skolevæsen), men de få, der var, delte med meget få undtagelser de øvrige skolers princip med hverdagsskolegang om vinteren og en enkelt eller lidt flere skoledage om sommeren. Kun i alt 5 pogeskoler i dette provsti havde *ikke* hverdagsskolegang om vinteren. Ganske modsat ordnede man sig på Viborgkanten. Hvis skolegangen i poge- og forskoler ikke var fordelt ligeligt mellem sommer og vinter - og det var den kun i enkelte tilfælde - så faldt den overvejende del af skolegangen, eller hele skolegangen, om sommeren. I periodens begyndelse var ordningen med 4 ugentlige skoledage om sommeren og ingen om vinteren enerådende. I de senere ordninger var det almindeligst at forsøge sommerskolegangen til 5 eller 6 hele eller halve dage og at kombinere dem med et mindre antal vinterskoledage.

Ligesom i Vestjylland har mange af ordningerne forudsat, at hele poge- eller forskoleafdelingen blev undervist samlet de fleste skoledage, men ved Viborg foretrak man altså at spare børnene for vinterskolevejene fremfor at holde sommertiden skolefri. I det vestjyske område har man måske anset den geografiske spredning af skolerne for tilstrækkelig til, at man kunne forsvare at holde de mindre børn til daglig skolegang om vinteren. Eller også har de små børns arbejdskraft været så efterspurgt om sommeren, at man talte mindre om tilstrækkelig skoleudbygning for vinteren, mere om nødvendigt erhvervsarbejde om sommeren.

Det er ikke muligt at sige noget generelt om, hvordan det påvirkede udviklingen af de ældre klassers skolegangsordning, at der var pogeskole i distriktet. Men det må have givet problemer nogle steder - f.eks. under en 4-2-ordning - hvis læreren delte dem, der lå over pogeskoledagen i to klasser ligesom tidligere samtlige børn blev delt. Problemet var da, at de 9-11(12)-

årige kunne blive henvist til 4 sommerskole dage, i stedet for som ellers de 7-10-årige.

Tabel 18.

Poge- og Forskoler

Merl.-Tuse

	1880	83	85	87	88	89	92	93	94	95	98	99	1900	01	02	03	04
A	0																
B	0																
C	0																
D	1	2	3	3	3	4	4	5	4	5	5	6	5	7	8	11	12
E	0			0	1	0	0				1	1	2	4	3	0	0
F	0			1	0		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
		1	2	3	4	4	4	5	6	5	6	7	8	8	12	12	13

Bjerge-Aasum

	1880	83	84	85	86	88	89	90/91	1901	05
A	0									
B	0									
C(2 1/2 - 2 1/2)	0					1				
D(3-3)	3	4	5	7	6	5	4	7	4	3
E	0									
F	0									
		3	4	5	7	6	6	4	7	4

Midd.-Sonderlyng

	1880	85	90	91	97	98	1901	02	05
A	1 ¹	2 ¹	3 ¹	4 ¹	4 ¹	3 ¹	2 ²	2 ²	1 ³
B					0	0	0	0	0
C					0	0	0	0	0
D					1	2	1	0	0
E					0	0	0	2 ⁴	2 ⁵
F					0	0	0	0	0
		1	2	3	4	5	5	3	4

1. s-v 2. s v 3. s v 4. 1) s v 5. 1) s v
 4 0 1) 3 2/2-o 5 1/2 -o 6-3 6-3
 2) s v 2) s v 2) s v
 5/2-o 6/2-3 6/2-3
 6/2-5/2 6/2-5/2

Hind, Bolling, Nr. Horne.

Her havde 3 skoler: s-v 1 skole: s-v 1 skole: s-v
 3-o 3-3 3-2 + 2 i hovedskolen
 i et eller flere år i løbet af
 perioden 1880-1905.

Ellers følges hovedskolemønstret med hverdagsskolegang om vinteren og sommerskolegang som yngste klasse (oftest 1 à 2, evt. flere dage ugentlig).

B. 3. Baggrunden for valg af skolegangsordninger

Det er slået fast, at der allerede ved periodens begyndelse i 1880 var store forskelle på den gængse udformning af skolegangsordningerne fra provsti til provsti. Ligeledes er det konstateret, at disse forskelle ikke udslettedes i periodens løb, men at de én gang fastlagte provstiforskelle i ret vid udstrækning blev bibeholdt ved ændringerne omkring århundredskiftet: Vestjylland bevarede sit ganske specielle præg, det fynske og det sjællandske provsti bevarede forkærligheden for de enkle overskuelige skolegangsordninger, det midtjyske provsti opererede fortsat med store variationer fra skole til skole, men indførte i øvrigt som helhed mange ordninger, der blandede hele og halve dage.

Geografiske og økonomisk-erhvervsmæssige forskelle kan ikke alene forklare denne forskel i mønstret fra provsti til provsti. Andre faktorer må have spillet ind ved fastlæggelsen af det lokale traditionsmønster forud for perioden. De spørgsmål, man i hvert fald må stille er: Var der forskel på, hvilke og hvor store bestræbelser skoledirektionen i det ene og det andet provsti udfoldede med hensyn til skolegangsordningerne? Var der fra provsti til provsti forskelle i befolkningens holdning til skolegangen? - og/eller til autoriteterne?

Undersøgelsens ramme tillader ikke en analyse af, hvordan man på den ene og den anden egn var kommet frem til den gældende situation i 1880. Men ved at se nærmere på de ændringer, der skete indenfor perioden 1880-1910, vil man formodentlig kunne sige noget om, hvad der har gjort sig gældende. Man må da undersøge, hvilke faktorer der var afgørende for befolkningens egne ønsker om skolegangsordning, og hvilke faktorer der ud over lovrammerne begrænsede befolkningens selvbestemmelse på området.

Denne undersøgelse kan foretages i en række tilfælde, hvor sagsbehandlingen ved en skolegangsændring kan følges, og hvor der foreligger skriftlig argumentation fra beboernes side. Det er sagsbehandlinger, der først og fremmest vil være at finde i skoledirektionernes og sognerådenes arkiver, da skolegangsordningen var en sag mellem disse to instanser, så længe lovens minimumskrav blot var opfyldt, og der ikke blev tale om uoverensstemmelser parterne imellem, som en af dem krævede ministeriel afgørelse af. For de 3 af provstierne var der ved 1901-ændringerne normalt ikke noget problem med fortolkningen af selve loven. Kun for det vestjyske område gjorde sådanne problemer sig gældende, hvad der også vil blive redegjort for i det følgende.

Gennemførelse af skolegangsændringerne omkring 1901

Som en konsekvens af 1899-loven skulle der gennemføres en generel revision af samtlige skolegangsordninger med henblik på ikrafttræden pr. 1. januar 1901. Disse ordninger blev som en del af de såkaldte undervisningsplaner forhandlet mellem de lokale myndigheder og skoledirektionerne for storstedelen i anden halvdel af året 1900. Resultaterne fremviste mange landvindinger set ud fra autoriteternes pædagogiske principper, - der blev vedtaget mange nye ordninger, der gik ud over, hvad loven strengt taget forlangte. Men i en del tilfælde havde sognerådene med deres vedtagelse slået større brød op, end de kunne bage, og der blev derfor i disse tilfælde optaget forhandlinger om at få nyordningen erstattet af en anden. Dette træk kan danne udgangspunkt for en belysning af, hvordan ændringerne blev gennemført.

Howdan kunne det gå til, at en del kommuner i eller kort forud for 1901 fik indført skolegangsordninger, som de meget hurtigt nåede frem til at forkaste? - Der er intet grundlag for at mene, at det mange andre steder skulle være sket på samme uregelmaterede måde, som det skete i Sdr. Jernløse-Sostrup kommune i 1897 (se s. 91 ff). Der er flere klare eksempler på, at en skolegangsordning, der ønskedes forkastet efter kun få måneders erfaring, var indført på reglementeret vis og alene på lokalt initiativ.¹ På den anden side er det et generelt indtryk, at selv om der ikke har været egentlig lokal modstand ved en ordnings indførelse, så er det dog ofte et vist pres fra skoledirektionens side, der har fået den lokale skolestyrelse til at gennemføre den. Når amtmanden i Merløse-Tuse skoledirektion kan skrive til provsten,² at han »godt kan indse, at det [i december 1901] for Provsten er betænkeligt at maatte opgive Arbejdet henimod Hverdagsundervisning«; når provst Vilstrup i Vestjylland skriver til ministeriet: »Dog har Direktionen med adskilligt Besvær [!] opnaaet, at der hidtil er blevet vedtaget i de Kommuner for hvilke Undervisningsplaner ere blevne approberede, at yngste Klasse faaer 2 Dages Undervisning a 5 Timer om Formiddagen fra Kl. 7-12 i Sommertiden«;³ og når endelig provst Krarup Vilstrup i Midtjylland ved forhåndsforhandlinger søgte at påvirke de forslag, der fra lærere og skolekommission senere skulle forelægges sognerådet til forhandling⁴, så er der alt i alt stærke vidnesbyrd om energiske bestræbelser fra skoledirektionernes - specielt provsternes - side på at få deres hensigter igennem.

1. Eksempelvis Nr. Jernløse-Kvandløse, Merl.-Tuse provsti. [Merl.-Tu. PA. 193/1901]

2. [Merl.-Tu. PA. 159/1901]

3. [Ki.-u. min.s 2. Ktr., ØØ3104, vedlagt AD 135 og 136.]

4. [Midd.-Sonderl. PA. 763/1900.] til pastor With, Norbæk, og [Sa. arkiv 861/1900] til forstælærer Andersen, Rind - begge skrivelser fra provst Krarup, Vilstrup.

Der ses ikke at være eksempler på, at en ministeriel afgørelse har ligget bag nogen af de nyordninger pr. 1. januar 1901, som opfyldte lovens uomtvistede minimumskrav. Samtlige nyordninger af denne karakter synes at være indført alene ved forhandlinger mellem de lokale myndigheder og skoledirektionen. Det er et åbent spørgsmål, om skoledirektionerne i almindelighed har regnet med - og også om de har haft grund til at regne med - ministeriets støtte ved uoverensstemmelser med lokalstyrelserne om forslag, der indiskutabelt holdt sig indenfor lovens rammer. Man må her formodentlig skelne mellem 1) indførelse af nyordninger til ikrafttræden januar 1901, og 2) ændring - i form af »tilbageskridt« efter dette tidspunkt. I sidste tilfælde synes skoledirektionerne at have ment sig stærkere berettiget til at fastholde krav ud over det minimale og at have været mere sikre på ministeriel støtte. Ellers er det vanskeligt at forklare, at skoledirektionerne i en række tilfælde før 1901 godkendte ordninger, hvis indførelse i andre skoler de senere modarbejdede, når de ønskedes indført som reduktion af en nyindført »bedre« ordning.

Men skoledirektionerne kom i løbet af 1901 i klemme på grund af »Systemskiftet«, regeringsskiftet i juli 1901: Netop på det tidspunkt, hvor dårlige erfaringer med de ny ordninger i praksis (se det følgende afsnits redegørelse herfor) bevirkede et antal kommunale ansøgninger om hel eller delvis tilbagevenden til tidligere ordninger eller indførelse af andre »ringere« ordninger, manglede den ministerielle støtte til skoledirektionernes bestræbelser - imod i hvert fald provsternes forventning (se nedenfor). Og mens de kommunale skolemyndigheder før 1901 havde været overvejende positivt stemt for udvidede ordninger, eller i hvert fald i mange tilfælde været til at forhandle med, så bevirkede de praktiske erfaringer med nyordningerne, at den lokale befolkning dannede sig en kontant mening om, hvordan den lokale skolegang burde ordnes. Et antal eksempler fra forhandlinger i tiden fra foråret 1901 og et par år frem vil kunne belyse denne nye situation og oplyse om forhandlingsparternes intentioner og synspunkter også i bredere perspektiv.

Skoledirektionerne mellem sogneråd og ministerium

Overfor en ansøgning om tilbagevenden til tidligere ordning fra Vindum kommune i Middelsom-Sønderlyng provsti formulerede provsten sin afvisning ved henvisning til ministeriets udtalelser [i cirkulærerne] og til, hvad der var godkendt for de omkringliggende kommuner. Dersom sognerådet ikke ville bøje sig for dette, erklærede han at ville henvise sagen til ministeriets afgørelse - det var i juni 1901. Sognerådet stod fast, og sagen indsendtes i august til ministeriet, trods amtmandens tvivl: » . . . men jeg nærer iøvrigt nogen Tvivl om, hvorvidt Ministeriet vil træffe en Afgørelse,

der gaar imod Sogneraadet.« Amtmanden fik ret. Ministeriets afgørelse føjede sognerådets ønsker i fuld udstrækning.⁵ - Det næstfølgende tilfælde af uoverensstemmelse med et sogneråd, kaldte ikke på denne provsts trang til at søge ministeriel afgørelse. »Da det jo vil være frugtesløst at lade det medfølgende Andragende . . . gaa til Ministeriet maa man vel approbere Ordningen som ønsket, men jeg ville dog sætte Pris paa at det blev gjort vitteligt overfor Sogneraadet, at vi gjøre det nødig . . .«⁶

I Merløse-Tuse skoledirektion lykkes det at klare den første sag efter 1901 nogenlunde tilfredsstillende uden ministeriets indblanding: Kvandløse sogns beboere, lærer og kommunens skolemyndigheder ønskede fra marts 1901 sognets tilbagevenden til 4-2-ordning, hvilket provsten af flere grunde var imod. Fra lokal side kunne man bl.a. henvise til, at samme ordning var godkendt i nabokommunen, og man udtrykte sig klart nok, at kun hvis 4-2-ordningen var ulovlig, ville man bøje sig. Til de øvrige direktionsmedlemmer skrev provsten nu om sit svarforslag til sognerådet, »at man, om Ønsket . . . opretholdes, thi »ulovligt« kan det jo ikke kaldes, vil see sig nødsaget til at indanke Sagen for Ministeriet (Lov 24/3 1899, § 13). Om dette sidste kunde undgaas, vilde det jo være heldigst; man bør maaske ikke stille det i Udsigt; man kunde maaske ganske simpelt svare »nej«, . . .« - Direktionen svarede »nej«, men det lykkedes endda ikke provsten at lukke munden paa beboerne. De stablede endnu en adresse på benene, med ikke mindre end 96 underskrifter - og det drejede sig sædvanligvis kun om familieoverhoveder! -, og man blev kraftigt støttet af sognets lærer og den samlede skolebestyrelse. Hvad gjorde provsten? - Han skrev til sine direktionskolleger: »Det medfulgte Andragende, som Direktionen allerede een Gang har afslaaet, og hvis Fremkomst, støttet som det er af Skolebestyrelsen, er ret besynderlig, eftersom det samtidig fremsendte Forslag tilfældigvis var der i samme forsendelse indlagt timeplan m.m. for kommunens andre skoler (3-3-ordning) udvikler en fra Andragendet helt forskellig Skolegangsorden, kan vel i Henhold hertil næppe være at tage au serieux alvorligt . Jeg foreslaar at det lægges hen«.⁷ (31/12 1901)

Man kan kun håbe, at provsten har fundet syndsforladelse for sin arrogance i det faktum, at han gjorde det for de pædagogiske princippers skyld og på et tidspunkt da det måtte stå ham klart, at disse principper ikke vejede tungt i ministeriet overfor den kommunale selvbestemmelse. Han havde ingen støtte at vente derfra: I november havde han med en vis fortrøstning

5. [Midd.-Sonderl. PA, 861/1901 Min.s skriv. af 7/9 1901.]

6. [Midd.-Sonderl. PA, 202/1902 Provsten i direktionen, folgeskrivelsen til svarforslag til sognerådet, - 20/3-1902.]

7. [Merl.-Tu. PA, 193/1901 Dateret den 31/12 1901.]

bestemt sig for at henvise et par sager⁸ til ministeriet, i det ene tilfælde endda, fordi han regnede med, at beboerne ville have lettere ved at affinde sig med en ministeriel afgørelse, der gik dem imod, end med samme afgørelse fra skoledirektionen.⁹ Uventet blev resultatet, at kommunerne fik medhold, og den første af disse afgørelser var kommet provsten i hænde, før han tog stilling til den sidste adresse fra Kvandløse.

I det følgende sager af tilsvarende karakter søgte provsten ikke ministeriets afgørelse: » . . . om man vilde . . . lade Sagen gaa til Ministeriet, vilde man kun opnaa at blive desavoueret (som ved Jyderup-Holmstrup-Andragendet).«¹⁰

Det vil være fremgået, at befolkningen ikke altid havde klare forventninger om at få ret overfor skoledirektionen ved det ny ministeriums hjælp. - I modsat fald havde vel Kvandløse-boerne selv krævet sagen forelagt ministeriet. I samme retning taler, at en række ansøgninger om reducerede ordninger indgik *før* regeringsskiftet i juli. Man har altså indsendt dem i forhåbning til skoledirektionens afgørelse, ikke til Venstreministeriets. Det fremgår samtidig, at en direktion kunne være parat til at bruge sin egen autoritet i den gode sags tjeneste så langt, det var gørligt, dersom den på det pågældende tidspunkt var uden forventning til ministeriets afgørelse.

Spillet om skolegangsordningerne kan endelig tilføjes et ganske talende træk ved at undersøge ministerielle holdninger til vestjyske skoleordninger efter 1899-lovens bestemmelser. Vi ved, at loven krævede undervisning i 41 uger samt i 18 timer ugentlig i årsgennemsnit for den enkelte klasse. Disse krav blev ifølge klare udtalelser fra minister og folketingsudvalg i folketingssamlingen 1898-99¹¹ opfyldt i Vestjylland, for så vidt som man ikke med loven ønskede at pålægge kommunerne nogen tvang med hensyn til undervisningens årsfordeling. Om man så kun havde 1 ugentlig skoledag sommeren igennem, kunne også hermed kravet om 41 ugers undervisning tilgodeses, mens vinterskolegangen til fulde sørgede for at det tilstrækkelige årlige timetal blev nået.

Disse klare udtalelser i forbindelse med vedtagelsen af 1899-loven, blev imidlertid tilsidesat i en ministeriel skrivelse af 6/9-1900 til Ribe-Gjording provstis skoledirektion, hvori det hævdedes, at 41 uger jo var lig med 41 x 6 skoledage, altså ensbetydende med, at der skulle holdes skole i 246 dage. Kun en ministeriel dispensation kunne fritage derfor - skoledirektionen kunne ikke godkende ordninger uden dette dagetal.¹²

8. [Merl.-Tu. PA, 159/1901 og 438/190 vedr. Hagedst-Gisl. og Hyd. Holmstr. kommuner enh. vis.]

9. [Merl.-Tu. PA, 159/1901, provst Wegener til ovr. dir. den 30/11-1901.]

10. [Merl.-Tu. PA, 61/1903 Provsten til ovr. dir. den 10/2-1903 om Skamstr.-Frydendal.]

11. [Rigsdagstidende, 1898-99, Folketingets forh. sp. 2600-2662.]

12. [Love og Ekspeditioner, 1900.]

Denne fortolkning blev bl.a. brugt overfor provst Vilstrup i Hind, Bølling, Nr. Horne herreders provsti i sommeren 1901, nærmere betegnet i en ministeriel skrivelse af 3. juni.¹³ Heri blev det pålagt Bølling-Sædding kommune - i overensstemmelse med skoledirektionens ønsker og idet man gjorde klart, at der under alle omstændigheder var tale om en ministeriel dispensation - at indføre en ekstra sommerskoledag for yngste klasse. Samtidig indskærpede man provsten under henvisning til skrivelsen af 6/9 1900, at han ikke havde haft ret til på egen hånd at godkende tilsvarende ordninger for andre kommuner, som sket var.

Da samme provst ved årsskiftet 1901/02 indsendte 2 andre sager for at opnå samme ministerielle afgørelse mod et par genstridige sogneråd (Skjern og Holmsland, som endnu overhovedet ikke havde fået godkendt noget som helst ifølge den almindelige revision op til januar 1901), da havde situationen ændret sig. Dette havde allerede Holmsland sogneråd gjort sig sine tanker om, eftersom det skrev til provsten den 31/12-1901. » . . . At Ministeriets Afgørelse er gaaet Bølling-Sædding imod, er ikke absolut afgørende for os, da Ministerskiftet formodentlig er foregaaet siden den Tid. «

Ministeriet fik sagen¹⁴ og indkaldte votum fra sin rådgiver professor Sophus Sørensen (netop ham, hvis indstilling lå bag skrivelsen af 6/9-1900¹⁵). Han gav direktionen medhold, men et ministerielt notat gjorde op med selve lovfortolkningen i skrivelsen af 6/9 1900 og plæderede for at give sognerådet medhold. Ministeriet meddelte derefter (18/2 1902), at sognerådets forslag stadfæstedes, »i Betragtning af, at den af Skolebestyrelsen foreslåede Ordning fyldestgør Lovens Fordringer med Hensyn til det aarlige Timetal og i øvrigt maa antages at være tilstrækkeligt begrundet ved de stedlige Forhold . . .«. Tilsvarende afgørelse fik Skjernsagen.¹⁶ Dette gjorde man, iflg. nævnte ministerielle notat vel vidende, at det kunne betyde fornyede ansøgninger fra måske en række kommuner, som ønskede at slippe af med den ekstra skoledag, provsten havde påtvunget dem under så stort »Besvær« (se s. 188), - men ministeriet fandt det i sin orden - det ville svare godt til de stedlige forhold i Vestjylland, at sommerskolegangen fortsat var på et minimum.

Det er fremgået, at provsten først uden, senere med skrivelsen af 6/9 1900 i hånden havde presset en række sogneråd til at vedtage 2 sommerskoledage i stedet for som hidtil 1. Længere havde provsten ikke vovet at gå¹⁷ af frygt for, at man så til gengæld ville slække på vinter-hverdagsskolegan-

13. Ki.-U.min.s 2. Ktr., ØØ3104, vedlagt AD 135 og 136]

14. [Ki.-U.min.s 2. Ktr., jn.nr. AD 135, 1902.]

15. Iflg. ministerielt notat i sagen, AD 135.

16. [Ki.U.min.s 2. Ktr., AD 136.]

17. [Ki.-U.min.s 2. Ktr. ØØ3104 (vedl. AD 135 og 136)] skoledir. t. min. den 21/3-1901.

gen, som også provsten vurderede højt. Det gamle ministerium havde støttet provsten, da han søgte dets afgørelse. - Selv om ikke alle vestjyske lokalstyrelser havde villet bøje sig - og 2 af dem holdt sagen løbende så langt, at de fik et nyt ministeriums hjælp, så har det åbenbart været sådan, at de fleste har følt sig tvunget til at efterkomme provstens krav: han havde haft enten blot sin egen fortolkning af loven, eller dertil også den ministerielle skrivelse i hånden og dens forfattere havde stadig deres høje myndighed. Når ikke blot provsten, men selv ministerielle embedsmænd gjorde vold på lovens ånd, var der lang vej at slå sig igennem, og man forstår, at selv de, der ikke kunne kaldes autoritetstro, havde vanskeligt ved at stå sig.

Eksempelmaterialet har klart vist, at en del lokale skolebestyrelser - sogneråd og skolekommissioner - var lettere at forhandle med for skoledirektionerne ved den første vedtagelse forud for januar 1901, end når de nogle måneder senere ønskede nyordningen fjernet efter at have gjort deres erfaringer. At selve de gjorde erfaringer var hovedbaggrunden for den ændrede holdning i befolkningen kan man ikke være i tvivl om efter gennemgang af et antal sager (se nedenfor). Men hertil kommer et par faktorer, der var medvirkende til den samlede ændring i stillingtagen på lokalt plan.

Præsterne, som var formænd for skolekommissionerne, var ofte centralt placeret ved udformningen af det lokale forslag til skolegangsordningen og andre sider af undervisningsplanen. De delte i mange tilfælde provsternes pædagogiske anskuelser, foruden at de var vant til at have provsten som overordnet i deres øvrige embedsfunktioner. Det har således været naturligt for dem at arbejde i nær kontakt med provsten eller i nær kontakt med de samme ministerielle cirkulærer, som provsten gerne så som retningslinie.

Lærerne havde i en del tilfælde nærliggende pædagogiske - og måske andre - grunde til at støtte provst og præst og samarbejdede i praksis med dem om udformningen af forslagene til de ny planer. Ved sognerådernes overvejelser om de nye skolegangsordninger har ministerielle cirkulærer, skoledirektionens autoritetsudfoldelse, præsters og læreres på forhånd forstående indstilling til de pædagogiske fremskridtmuligheder således ofte arbejdet i samme retning og enten overbevist eller overtalt sognerådene til at sætte krævende nyordninger på papirer, - så meget mere som det har været vanskeligt for sognerådsmedlemmerne at overse konsekvenserne af disse ordningers praktiske anvendelse.

Efter at nyordningerne var prøvet i praksis, ofte kun i meget kort tid, startedes imidlertid som nævnt en række nye forhandlinger oftest med udgangspunkt i, at sognerådet modtog beboeradresser med anmodning om overfor skoledirektionen at udvirke en ændring - en tilbagevenden til det gamle, eller dog en forenkling eller lettelse af det ny. Overfor sådanne adresser viste det sig, at ikke bare sogneråd, men også lærere og skolekommissioner inklusive formanden i langt de fleste tilfælde stillede sig positivt. I

nogle tilfælde skete det, fordi argumenterne i beboeradresserne toges for gode varer, men det, der hyppigst gjorde sig gældende, når også lærere og præst støttede beboeraktionen, var hensynet til forholdet mellem hjem og skole. En sjællandsk præst udtrykte sig således typisk, når han begrundede sin stilling med hensynet til, »at Misstemningen mellem Skole og Hjem ikke skal blive constant«. ¹⁸ Selv provsten - Wegener - bojede sig i sit eget pastorat Skamstrup-Frydendal for dette moment: forståelse og velvilje mangler, »der har rejst sig en Bevægelse . . . og Bevægelsen vil vanskelig kunne lade sig standse«. ¹⁹ »Man vil da under disse Omstændigheder ikke modsætte sig . . . i det Haab, at kommende Tider maa bringe rigere Forstaaelse af den udvidede Undervisnings Værd.« ²⁰

Selv for en pædagogisk så nidkær provst som provst Wegener kunne altså alle kalkulationer om pædagogiske fremskridt igennem forbedrede skolegangsordninger blive slået omkuld af den faktor, der hed manglende forældreopbakning, befolkningstilslutning, velvilje. - Men det synes at have forudsat, at det var ham inde på livet, at det var i hans eget sogn, så han folte realiteterne stride imod principperne.

Synspunkter bag skolegangsordningerne

Det er muligt at finde en vis konsekvens i beboernes argumentation imod forskellige former for nyordning af skolegangen. Det største skel må her drages mellem argumenter mod ny vinterskoleordning og argumenter mod ny sommerskoleordning. Hvad vinterordningerne angår, er det konsekvent de halve dage, der angribes, mens det for sommerskolegangen nok i første række er de halve dage, men endvidere også udvidelse af ældste klasses skoletid, hvad enten den var fordelt på hele eller halve dage.

Mod opsplitning af vinterskoletiden på et større antal dage finder man følgende argumenter: De lange veje er meget besværlige især for de yngre elever i kulde og regn og dårligt føre, - og så for kun 3-4 timers undervisning. Det er besværligt for moderen at sende børn af sted til skole to gange dagligt (påklædning, sammenfald med erhvervsarbejde udenfor hjemmet eller tilberedning af middagsmad). ²¹

Hvad angår sommerskolegangen specielt, kunne de nævnte ulemper ikke gøre sig stærkt gældende, og hvor de undtagelsesvis anvendes som argumenter, virker de i nogen grad som ren tilsætning til de afgørende

18. [Merl.-Tu. PA 159/1901, pastor Moen, Hagedsted-Gisl. Skolekommission til dir. den 21/6-1901.]

19. [Merl.-Tu. PA, 61/1903, provst Wegener i direktionen den 10/2 1903.]

20. [Merl.-Tu. PA, 61/1903, provst Wegener i direktionen den 10/2 1903.]

21. [Merl.-Tu. PA: 159/1901; 61/1903; 193/1901; 438/1901.]

argumenter, som er: De fattige børn kan ikke få tjenesteplads, hvis de skal gå meget i skole, fordi ingen bønder har tilstrækkelig nytte af at ansætte dem. Det går ud over de fattige hjemms økonomi og over bondernes arbejdskraft. - Skolegangsordningen bliver således en sag, der virkelig kan forene bønder og småkårsfolk!

Dette siges ikke ganske uden ironi, eftersom der findes belæg for, at det fortrinsvis er fra gårdmændene (ofte = husbonderne), at forsvaret for småkårsfolks ret kommer. Man kan således let få den tanke, at de på denne måde finder den mest acceptable måde at forsvare deres egen interesse i billig arbejdskraft på.

Eksempelvis underskriver 14 gårdmænd, 2 boelsmænd og 1 husmand som de eneste en adresse²², der indledes: »Da der baade er saa mange Smaakaarsfolk, som er nødsagede til at sende deres Børn ud at tjene for Konfirmationen, og da mange af os maa tage saadanne Børn i Tjeneste er den nuværende Ordning en Ulempe ved Siden af . . .«. ²³ Fra det midtjyske provsti kommer følgende:²⁴ » . . . Skolegangen²⁵, som er bleven en Byrde saavel for Børnene som de Husbonder, der har Børnene tilhjælp ved Landbruget og vel ogsaa deres Forældre for at faa dem fra Hjemmet, til Formindskelse af Familiens Underhold . . .«. Her nævnes bornene ganske vist først, men dog i samme åndedrag som husbonderne, og endelig berøres forældrenes forhold - men det er noget, underskriverne kun kan referere til ved en formodning. Helt åbenbart er det, at de ikke selv hører til de omtalte forældre, og de synes ikke engang at stå dem så nær, at de kan referere til disse forældres egne udsagn. Fra samme kommune kan endelig nævnes en adresse²⁶, som siger, »at det vil blive mere vanskelig for Smaakaarsfolk at faa deres Børn anbragt i Tjeneste, nu da Lønnen er saa høj og Tiden saa kostbar.« - Nu forekommer det, at høj løn og »at Tiden er så kostbar« langt snarere er et udtryk for mangel på arbejdskraft, end på arbejdsløshed, og at en tidkrævende skolegangsordning under disse omstændigheder rammer husbonderne mere end de småkårsfolk, de hævder at tale for.

Men at den gensidige afhængighed mellem småkårsfolk og bønder i dette spørgsmål har været til stede, kan dels rent logisk ikke afvises, og dels findes fra samme kommune som de to sidstnævnte adresser en, der synes virkelig

22. [Merl.-Tu. PA. 61/1903.] Skamstr.-Fryd.-sagen, adressen er fra december 1902.

23. Der ønskes ren hverandendagsordning i stedet for den ny ordning, der betød halvdags-hverandendagskolegang for begge klasser i marts/april, resten af året hverandendagsundervisning. [Merl.-Tu. PA. 61/1903]

24. [Midd.-Sonderl. PA. 202/1902] 26 mænds underskrifter, nov. 1901.

25. Ordningen, der ønskedes afskaffet til fordel for ren 4-2-ordning var: $\approx 3/2 - 4. y 3 + 3/2 - 2.$

26. [Midd.-Sonderl. PA. 202/1902], 8 mænd underskriver i Rejstrup, den 4/2 1902.

at tage sit udgangspunkt i småkårsfolkens vilkår, - adressen må stamme fra mænd, der selv var småkårsfolk²⁷. Den fremfører, »at vi ikke har Raad til at beholde vore Børn hjemme til efter Konfirmationen, og som Skolegangen nu er kan vi ikke faa dem ud at tjene fordi ingen Husbond kan have nogen Nytte af Tjenestebørn, som skal sidde i Skolen næsten hele Tiden.«

Bønderne var de ivrigste fortalere for en skolegangsordning, der gav gode vilkår for børnearbejde i landbruget. Uanset hvad man derefter kan sige om, at de samtidig reelt også talte småkårsfolks sag på kort sigt, så er der dog een ting at bemærke til de pågældende argumenter, hvem de så kom fra: Efter den måde, de blev fremført, var det ikke børnenes tarv, der stod i centrum. Det var økonomiske interesser - såvel de fattiges daglige brød som billig arbejdskraft i landbrugsproduktionen - og det var selve landbrugserhvervets interesser, for så vidt som man i hvert fald har *ment*, at erhvervet ikke kunne drives med voksen (kostbar) arbejdskraft til visse arbejder som f.eks. kreaturpasning, uden at landbrugernes eksistensgrundlag blev rystet. Set fra den side drejede det sig naturligvis også om børnenes tarv, så vidt som også børnenes eksistensgrundlag i sidste ende var landbrugserhvervet.

Landbrugsarbejdet om sommeren gjaldt heller ikke udelukkende fattige børn, men også de børn, hvis forældre selv drev landbrug. Der findes enkelte udtryk for²⁸, at arbejdsbehovet var så omfattende og dominerende for sommertiden, at det var synd for (de større) børn i almindelighed at belaste dem med for megen skolegang. Landbrugsarbejdet blev de under alle omstændigheder sat til, og det hævdes også, at de hellere ville det, end sidde i skolen i sommervarmen. Nogle af adresseskriverne opgav således at argumentere ud fra først og fremmest sociale hensyn og gav udtryk for, hvordan hele arbejdsgangen på landet om sommeren indbefattede børnenes deltagelse og forældrenes travlhed.

- - -

For det vestjyske område stillede sagen sig enkelt med vinterskolegangen. Den var næsten over en bank heldags-hverdagsundervisning, hele skolevæsenets organisation hvilede på dette, og befolkningen accepterede de vanskeligheder, der måtte være forbundet med børnenes skoleveje i vintertiden. Hvad sommerskolegangen angår kom derimod et ekstra moment med ind i billedet, i hvert fald for visse kommuner, nemlig at en udvidelse ville kræve øgede lærerkræfter og altså betød udgift, - og at sommerlønninger var

27. [Midd.-Sonderl. PA, 202/1902] - 27 underskrifter, Læsten, den 17/11 1901.

28. Se Sdr.-Jermlose-Sostrup skolegangssag side 93 . Desuden [Midd.-Sonderlyng PA, 202/1902] ovennævnte adresse med 26 underskrifter fra nov. 1901.

højere end vinterlønninger, det vidste man i hvert fald i det vestjyske skolevæsen! Når dertil kom det behov for børnenes arbejdskraft, man fastholdt her som i de andre omhandlede provstier, var der grunde nok til at være modstander af en udvidet sommerskolegang - det være sig halve som hele dage.²⁹

Pædagogiske synspunkter ved de konkrete ændringsforhandlinger

For samtlige områder kommer man ikke uden om spørgsmålet: hvordan stillede beboerne sig til den pædagogiske side af sagen? Det viser sig at være et gennemgående træk, at man ikke indså nogen eller i hvert fald kun minimale pædagogiske fortrin ved de nyordninger, man søgte at undgå eller søgte at omstøde. Hvorfor 2 gange 3-4 timer i stedet for 1 gang 6-7 timer? Hvorfor flere skoledage for ældste klasse om sommeren, når man var villig til at give dem den ekstra tid om vinteren? Hvor meget kunne børnene lære ved at få et par ekstra ugentlige undervisningstimer? I adresser fra alle de her involverede 3 provstier lyder det, at børnene vel kun lærer det samme under den ny som under den gamle eller ønskede ordning, eller at børnene vel ikke lærer så meget mere, at det kan opveje ulemperne ved ordningen. Fra et enkelt skoledistrikt (det, hvis forslag provsten ikke kunne tage au serieux) forsikrer man, at man vil bøje sig, hvis der viser sig større pædagogiske fremskridt ved skoler med den ordning, provsten vil fastholde dem på. En del beboere opfattede altså nærmest de nye skolegangsordninger eller myndighedernes forsøg på at få dem indført som sagligt ubegrundede.

Fra myndighedernes side så det anderledes ud. Her skal først gives et par eksempler på skolemyndighedernes argumentation. Merløse-Tuse skoledirektion ville nemlig godkende en 4-2-ordning bl.a. »paa Grund af den Lige-gyldighed, de 2 Dages Skolegang (især naar den faar en passende Tilsætning af Forsømmelser, hvorved den synker ned til 1 Dag) næsten nødvendig (og efter Flertallet af Læreres Mening almindeligvis også) fremkalder hos Forældre og Børn«. ³⁰ Et kontant argument for halvdagsundervisningen om vinteren kommer fra den midtjyske provst, der kommenterer et forslag om 4 dage til ældste og 2 til yngste klasse om vinteren: » . . . jeg havde ventet en mere udvidet Skolegang for yngste Klasse om Vinteren ved Hjælp af Halvdagsskolegang for ældste Klasse . . .«. ³¹ Fra Vestjylland bringer provst

29. [Ki.-U. min.s 2. Ktr., AD 135 og 136 og ØØ 3104] Især Holmsland ville få ogede udgifter, især Boll.-Sædd. talte om behov for arbejdskraft.

30. [Merl.-Tu. PA, 193/1901], provst Wegener til den ovr. dir. i Kvandlose-sagen, den 20/9 1901.

31. [Midd.-Sonderl. PA, 763/1900] svarkladde til pastor With, efter en forhåndsfole, okt. 1900.

Vilstrup følgende overbevisning til ministeriets kundskab: »at yngste Klasse kan særlig trænge til en ekstra Skoledag om Sommeren, da dens Børn forsømmer mest om Vinteren, og i Biskolerne undervises sammen med øverste Klasse, for hvilken den ofte maa tilsidesættes.«³²

Foruden disse eksempler på, at myndighederne henviste til konkrete forhold som baggrund for de pædagogiske ønsker, mente de principielt at være på saglig grund, når de tillagde de hyppigere og kortere skoledage en fordel frem for de færre og længere. Og det var vigtigt, at børnene i sommertiden kunne fortsætte fremskridtene i undervisningen, og ikke bare - hvad man hidtil havde sigtet mod - vedligeholde det standpunkt, den fyldigere vinterundervisning havde bragt dem frem til.

Men når det var en generel bestræbelse i de ministerielle cirkulærer forud for 1901 at fremme en regelmæssigere skolegang ugen igennem og året igennem, ligesom det f.eks. var en klar bestræbelse for provst Wegener at arbejde henimod hverdagsundervisning, så hang det utvivlsomt sammen med, at man ønskede at indarbejde skolen så stærkt i børnenes dagligdag ugen rundt som året rundt, at den derved fik større vægt overfor de andre aktiviteter i børnenes miljø. Den nævnte provsts argumentation imod kun 2 dages sommerskolegang hentyder klart hertil: jo flere dage skolen lægger sig fast på, jo mindre ligegyldighed forventes (vides) den at møde. Regelmæssigheden kunne i sidste instans tjene til at styrke skolens selvstændige etablering i forhold til miljøet.

Et par lærersynspunkter og to sarkastiske provster

Der er tidligere anført bemærkninger om læreres og præsters generelle baggrund for som oftest at anbefale reducerende ændringsforslag fra beboerside. Hertil skal føjes et par træk om, hvordan lærernes konkrete situation kunne tage sig ud, når de skulle tage stilling. Lærerne havde via den daglige skolegang nær kontakt med børnenes forhold til de hjemlige aktiviteter og kendte forsømmelsestallenes sammenhæng med disse. Hvadenten lærerne selv accepterede beboernes grunde eller ej, kunne de således ikke undgå at se de kontante virkninger af beboernes syn på skoleordningen. Nogle af nyordningerne viste sig desuden i nogle tilfælde vanskelige også for lærerne at administrere. Når de ofte anbefalede beboernes forslag om reduktion, kunne det derfor have anden baggrund end det generelle hensyn til misstemningen. En del lærere måtte tage store forbehold overfor påstande om pædagogiske tilbageslag, hvis man fjede beboerne. Ordningerne havde jo nemlig oftest kun virket i meget kort tid, så lærernes erfaringer var spinkle, - og det var få, der som f.eks. Sdr. Jernløse-Søstrup-lærerne havde haft tid til at nå en sådan overbevisning om nyordningens fordele, at det var under

32. [Ki.-U.min.s 2. ktr., AD 135], til ministeriet fra direktionen, den 14/1 1902.

åbenbar og udtrykkelig resignation, at de gik med til at acceptere reduktionsforslag.³³ Det forekom, at ministeriets sagkyndige, prof. S. Sørensen, ville skyde lærerne i skoene, at de helst undgik den forøgede arbejdsbyrde, som en ny skolegangsordning kunne pålægge dem.³⁴ Det er en insinuation, som indtrykkene fra det samlede materiale ikke giver grundlag for. Snarere får man det indtryk, at de nye og fyldigere skolegangsordninger, som styrkede skolen, var velkomne hos lærerne, hvis de ikke vakte større uvilje blandt beboerne. Ofte utvivlsomt alene på grund af deres engagement i skolearbejdet, men desuden gav en stærkere skole læreren en stærkere position, hvad lærerne næppe har kunnet vurdere negativt, hverken ud fra personlige eller pædagogiske interesser.

Uanset forhandlingsevner eller indhentning af ministeriel bistand: hvordan så provsterne på de beboerargumenter, der gjaldt 1) hensynet til de fattige børn, og 2) at man i almindelighed havde brug for børnene til arbejde? Provst Wegener foreslog i Skamstrup-Frydendalsagen, at man indkaldte småkårsfolks egne udsagn om spørgsmålet vedrørende deres børns behov for at komme i tjeneste og ikke lod det afhænge af gårdmændenes henvendelse. Hans mistanke om, at gårdmandsadressen ikke reelt var dikteret af sociale hensyn, men havde baggrund i egne økonomiske interesser, var stor indtil det sarkastiske. - Provst Vilstrup i Vestjylland mente, at man næppe i Bølling-Sædding kommune (se s. 197, note 29) havde så meget mere at bruge de yngste børn til end i nabokommunerne, hvor man *havde* accepteret en ekstra skoledag for dem. - Det har været med den største bitterhed, at disse provster måtte konstatere, hvilke argumenter beboerne havde i posen, når resultatet efter 1901 var, at bare det, at de overhovedet kom med en ansøgning, var tilstrækkelig grund til at en skolegangsordning skulle »forringes«.

B. 4. Sammenfatning om skolegangsordninger

På grundlag af det fremlagte materiale kan fastslås: Ændringer af mindre rækkevidde, som ikke desto mindre måtte betragtes som en pædagogisk gevinst, fandt lettest accept. I denne retning taler: 1) Hele det fynske områdes næsten uforstyrrede overgang til de lidt udvidede ordninger fra og

33. Vedr. lærersynspunkterne som de er præsenteret her, refereres generelt til de sager, der er behandlet i det foranstående.
34. [Ki.- og U.min.s 2. Ktr., ØØ 3104, vedlagt AD 135 og 136], prof. Sørensen den 9/4-1901: » . . . At Lærerne med højst 3 halve dages underv. om ugen i det ene halvår let blive interesserede i at opretholde en saadan Skoleordning, er menneskeligt, men højst uheldigt«. (Den beregnede forøgelse af arbejdsbyrden satsede man fra ministeriets side udtrykkeligt på under henvisning til 1899-lovens forbedrede lærerlønninger.)

med 1901. 2) Den generelle accept i det sjællandske provsti af samme hverdagsordninger som på Fyn - selv om det mere end på Fyn betød forøgelse af ældsteklassernes sommerskolegang. 3) Vestjysk accept af en ekstra sommerskole dag for yngste klasse. Forandringer, der var små og som ikke ændrede den vante rytme overvældende, blev accepteret. Også Sdr. Jernløse-Søstrup-sagen kan lægges til grund for denne slutning, for så vidt som beboerne efter den første reaktion på deres dårlige erfaringer for størstedelen fandt sig til rette med det ny efter endnu et til halvandet års tilvænning (s. 96 f). - På sin vis danner Middelsom-Sønderlyng provsti en undtagelse. Her havde man ganske vist fra periodens tidligste tid nogle ordninger af uregelmæssigt tilsnit, men ikke ordninger, der skulle sandsynliggøre, at provsten i så vidt omfang som det faktisk skete, skulle komme igennem med de af ham foretrukne blandede heldags-halvdagsordninger. I dette provsti kunne det se ud til, at de efter autoriteternes inspiration een gang formede og vedtagne nyordninger i en række kommuner havde større vægt overfor beboernes indarbejdede vaner, end sædvanligt i andre provstier.

Hovedforklaringen på den forskel provstierne imellem, som skemaet påviste for hele perioden, synes imidlertid at ligge i de generelle træk, der netop er fremhævet: Det ny skulle afvige mindst muligt fra det tilvante mønster. Det er samtidig konstateret, for 3 af de 4 skoledirektioners vedkommende, at de har arbejdet lige energisk på forbedringer efter pædagogisk-principielle retningslinier. Blot har den fastlagte tradition i hvert provsti med Middelsom-Sønderlyng som delvis undtagelse også været det praktiske udgangspunkt for skoledirektionernes forhandlinger, sådan at deres principielle bestræbelser er blevet praktisk formet af netop det forhåndenværende. - Formodningen om, at eventuelt beboerne i det ene provsti mere eller mindre end i det andet skulle have været tilbøjelige til at acceptere forslag fra autoriteterne, har ikke fundet nogen generel underbygning, skønt enkelte vestjyske kommuner holdt hovedet koldt og havde held til at undgå udvidelser. Ellers må man sige, at beboernes modstand i det ene som det andet provsti er blevet fremkaldt i forhold til ændringernes praktiske krav mere end ved en forhåndsindstilling til autoriteterne. Med andre ord, det var beboernes nyvundne erfaringer fra året 1901, mere end forhåndsindstillingen, der gjorde nogle kommuners myndigheder opsat på at modstå autoriteternes pres og fastholde kravet om at forlade nyordninger.

Man kan dernæst sige, at vejen frem for skolegangsudvidelser måtte være at finde, hvor den ikke førte til en forøgelse af ældste klassens sommerskolegang eller til halve skoledage specielt om vinteren. Under de gængse vilkår, hvor en lærer betjente to klasser - eller to lærere fire klasser - var mulighederne herfor begrænsede, men de ville være noget bedre blot f.eks. under

en tre-klassedeling med to lærere. Tilløb til udnyttelse af denne konstellation fandtes allerede omkring århundredskiftet, men ikke i en udstrækning, så der kan bygges meget på det. Det, der her må bygges på, er simpelthen indholdet af beboerargumentationen i en række af de adresser, der er henvist til: Udvid med hele dage - men helst ikke om sommeren for ældste klasse.

Om udviklingsmulighederne for skolegangsordningerne kan man endelig slutte ud fra de enkelte eksempler på hverdagsskolegang, der forekom. Hverdagsundervisningen blev der grobund for, hvor erhvervsbaggrunden ikke fortrinsvis var præget af landbruget. Ligesom Skjern stationsbys og Merløse skoler indførte hverdagsskolegang i henholdsvis 1892 og 1903, indførte man også i Rødkjærsbro stationsby hverdagsundervisning i byens først private, senere offentlige skole, og i Merløse havde en privatskole givet hverdagsundervisning i en årrække forud for kommuneskolens overtagelse af dette særlige behov (se afsnittet om privatundervisning, s. 144 f og s. 146 f). Det var altså lige så naturligt for nogle privatskoler eller for nogle kommuner at indføre hverdagsskolegang, hvis det passede til de omgivende erhvervsforhold, som det f.eks. var for Søstrup friskole at bevare 4-2-ordningen helt op til 1916 (s. 97).

Moderate ændringer og små skridt. Stadig iagttagelse af de vitaleste behov for det bærende erhverv på stedet, - sådan kunne man skrive grundreglerne for et arbejde henimod udvidet undervisning.

Det skal understreges, at uden en aktiv indsats fra myndighedernes side var udviklingen ikke nået så langt med 1901-ændringerne som tilfældet blev i praksis. Ganske vist er der grund til at henregne et antal af ændringerne til helt frivillige lokale »tilbud« om øget skolegang. Men når - blot som eksempel - et meget stort antal vestjyske kommuner i 1901 fik og derefter - imod det ny ministeriums forventninger (s. 192) - bevarede en ekstra skoledag for yngste klasse, så skyldtes det i første række provstens »store besvær«.

Det endelige svar på det spørgsmål, der blev stillet i indledningen: hvordan var forholdet mellem statsmagtens intentioner og den opnåede praksis? - må således blive: Takket være lovgivningens grundlæggende hensyntagen til beboernes materielle tarv og deres anskuelser udviklede skolegangsordningerne sig allerede på frivillig basis, langsomt - men udviklede sig dog - i retning af fyldigere og regelmæssigere skolegang. Men udviklingen blev i allerhøjeste grad fremskyndet af en aktiv indsats fra myndighederne, hvor lejlighed bød sig, især omkring 1901. At myndighederne i en del tilfælde førte sig frem med en noget presset fortolkning af begreberne liberalitet og kommunal selvbestemmelse, kan ikke nægtes. Men det bevirkede ikke desto mindre, at beboerne mange steder fik lejlighed til - før de af egen drift var kommet frem til det - at prøve grænserne for

deres evne til at lempe behov og vaner efter skolevæsenet, og eventuelt erkende deres børns fordele ved denne indsats.

Den ene af statsmagtens intentioner - bedre oplysning ved hjælp af pædagogiske principper om megen og regelmæssig undervisning - fik på den måde en ekstra støtte. Og det modarbejdede ikke på afgørende måde intentionen om at skabe en »folke«skole - den intention, som ikke mindst var væsentlig for det ny århundredes statsmagt.

C. FORSØMMELSER

C. 1. Indledning

Undervisningspligten kunne man ikke komme udenom. Man kunne undrage sig skolepligten i den offentlige skole ved at lade sine børn undervise privat,¹ man kunne forkorte børnenes skoletid under visse omstændigheder ved at få dem udskrevet af skolen, før den skolepligtige alders normale ophor (se s. 321 ff.). Men dersom man ikke benyttede sig af disse muligheder, var man pligtig at holde sine børn - egne og tyende - til skole på de dage, hvor der blev holdt skole for barnets klasse, fra de var indskrevet i skolen ved 6-7-årsalderen, og indtil de blev udskrevet, normalt efter konfirmationen i 14-årsalderen.

Udeblivelse var altså forsømmelse. Men forsømmelse kunne have lovlig grund. Opfattelsen af, hvad der var lovlig, og hvad der var ulovlig grund varierede stærkt. Dels fra år til år, dels fra ministerialskrivelse til ministerialskrivelse, dels fra sogneråd til ministerium, fra skolekommission til skoledirektion, fra lærer til lærer. Som væsentligt led i administrationen af mødepligten stod mulkteringen, idømmelsen af bødestraf for ulovlige forsømmelser, - så skellet mellem lovlig og ulovlig forsømmelse var ikke blot en formssag.

Lovens angivne formål² med at kræve mødepligt i skolen var, at undervisningen skulle kunne få et stadigt forløb for alle eleverne. Man kunne ikke under de givne forhold gøre regning på at undervise de udeblivende børn særskilt i det stof, de var gået glip af. Samlet undervisning måtte være reglen. Naturligvis havde mødepligten derudover det generelle formål, overhovedet at skaffe børnene skolegang, idet der jo kunne være tale om stadig udeblivelse for nogle børns vedkommende, ikke blot om lejlighedsvis uberegtiget udeblivelse.

I forsømmelsesadministrationen måtte det være vigtigt at undgå negative reaktioner fra befolkningens side, så at nettoresultatet ikke blev forringet

1. Iflg. lov 2/5-1855. Se afsnit om privatundervisning. s.125ff.

2. Anordn. 29/7-1814. § 17: "Da Børnene i enhver Classe skulle undervises paa eengang. og Skolens Indretning ikke tillader, at det, som til bestemt Tid bor læres, særskilt kan vorde giennemgaaet med dem, som udeblive, saa er det nødvendigt, at *alle* Børn, dersom de skulle have Nytte af deres Skolegang, *flittigen og uafbrudt besøge Skolen* i den foreskrevne Tid . . ."

fremmode eller andre væsentlige misforhold mellem skole og hjem. Det betød under de givne forhold først og fremmest, at administrationen måtte bekæmpe en vanebestemt eller kynisk udnyttelse af bornenes arbejdskraft i skoletiden, men undgå at slå den i hartkorn med den anvendelse af bornenes hjælp i hjemmet, som har været opfattet som rimelig i perioder eller enkelttilfælde med stor arbejdsbelastning. Man skal ikke tvivle om, at samtlige led indenfor administrationen har ønsket at fremme skolens sag, men det skal vise sig, at man kunne skønne meget forskelligt om, hvordan denne sag bedst kunne fremmes, og om hvor meget den tålte at fremmes på bekostning af andre interesser eller af hævdvundne normer i landbosamfundet.

Samtlige instanser kunne blive involveret i dette skøn, om end med forskellig vægt og med skiftende kompetence fra det ene tidspunkt til det andet: Læreren, når han førte forsømmelsesprotokollen, »skoledagbogen«; skolekommissionen, når den gav et barn fri fra skole; sognerådet, når det afgjorde mulkteringsspørgsmål; skoledirektionen, når den førte sit generelle tilsyn med den lokale administration, og når den tog stilling til eftergivelse af idømte mulkter; endelig ministeriet, når det udsendte cirkulærer eller afgjorde forelagte tvivlsspørgsmål.

- - -

Året 1889 var et nøgleår i forsømmelsesspørgsmålene. Nye cirkulærer fra ministeriet gav da anledning til, at der blev kastet skarpt lys over så at sige hvert eneste hjørne af problematikken.

Hidtil havde man accepteret et morads af praksis for lovligt og ulovligt, praksis for skolefritagelser, praksis for mulktering eller undladelse af mulktering, alt under det folkevalgte lokalstyres vaner, skøn og dom. Nu ville man i stedet sætte gennemførte regler for lovligt og ulovligt, for fritagelser, for mulktering og mulkteringens størrelse, alt under kontrol af det højere statslige tilsyn. 1889 blev således udgangspunktet for en skarp konfrontation mellem på den ene side erhvervsinteresser, demokratisk selvstyre og landbonormer ved fortolkning af skolepligten, på den anden side statsmagten og dens normer for effektiv børneoplysning, for administrativ retfærdighed og for administrativ kompetence.

Den generelle udvikling i ministeriets³ bestræbelser

Bestemmelserne om, hvad der var lovlig grund til udeblivelse fra skolen, var i 1814-anordningen enkle og gav kun ringe mulighed for fortolkning: »Som

3. Se liste over ministre tabel 19.

4. Anordn. af 29/7-1814, §17.

gyldige Grunde for Udeblivelse fra Skolen antages Sygdom, haardt Vejr og ufremkommelige Veje.«⁴ Men herved blev det ikke. De regler, der blev gjort gældende ved periodens begyndelse i 1880, var løserne: »Sygdom, Ufore eller andre uoverstigelige Hindringer«, og omfattede udtrykkeligt en ekstra gyldig grund: »Tilladelse fra Skolens nærmeste Foresatte«.⁵ Fortolkningmulighederne må siges at være udvidet betydeligt med disse retningslinier, og tilføjelser til fritagelsesreglen viser, at man havde en fornemmelse af det. Dels tilføjede man, at »Directionen vil have at føre Tilsyn«⁶ med disse tilladelser, og dels, at tilladelserne kun kunne gives »begrundet i særlige Omstændigheder, undtagelsesvis«, ikke eksempelvis når som helst forældrene »af en eller anden Grund maatte have Brug« for Børnene.⁷ Men stadig indlod man sig ikke på nærmere at angive, hvilke særlige omstændigheder, der ville være rimeligt grundlag for en fritagelse, ligesom der manglede nærmere anvisning på, hvilke hindringer der måtte betragtes som »uoverstigelige«.

Endnu i 1887⁸ henholdt man sig til de to anførte skrivelser i svaret på, hvad der var lovlig forsømmelsesgrund, samtidig med at man indføjede »Uvejr« som supplement til »Uføre«. Men i 1889 præciserede man definitionen i et cirkulære⁹: » . . . Barnets Sygdom, smitsom Sygdom i Hjemmet, daarligt Vejr, ufremkommelige Veje samt Fraværelse paa Grund af Konfir-mationsforberedelse.¹⁰ Udenfor de nævnte Tilfælde gives ikke andre lovlige Grunde til Udeblivelse fra Skolen end de, hvor Skolekommissionen begrundet i særlige Omstændigheder undtagelsesvis meddeler Fritagelse for Skolegang.« Endelig anførtes det i en ministeriel skrivelse samme år¹¹, at man med »særlige Omstændigheder« havde ment forhold »der referere sig til Barnet selv eller dets Hjem«, ikke f.eks. til, at en husbond »have haft særlig Trang til de paagældende Børns Arbejdskraft«.

Sideløbende med den nærmere præcisering af lovlige forsømmelsesgrunde søgte ministeriet at styrke kontrollen med den lokale administration af forsømmelsesbestemmelserne. Helt fra 1814 sagde loven, at læreren skulle give skolekommissionen en fortegnelse over forsømmelserne hver måned. Efter landkommunalloven af 1867 var det sognerådene, der skulle foretage mulkteringen for ulovlige forsømmelser. I et cirkulære i 1874¹²

5. Min.s skriv. af 11/9-1861 og af 25/9-1879. [Love og Ekspdt.]
6. Min.s skriv. af 11/9-1861 til Augustenbg. herr.s dir. [Love og Ekspdt.]
7. Min.s skriv. af 25/9-1879 til Flakkebjerg herr.s dir. [Love og Ekspdt.]
8. Min.s skriv. af 15/4-1887 til Arts-Love herr.s dir. [Love og Ekspdt.]
9. Min.s cirk. af 24/5-1889. [Love og Ekspdt.]
10. Dette også hidtil lovlig udeblivelsesgrund iflg. anvisn. til udfyldelse af de årlige indberetningskemaer til ministeriet. [Skoleberetninger.]
11. Min. skriv. af 12/9-1889 til Rougso m. fl. herr.s dir. [Love og Ekspdt.]
12. Min.s cirk. af 5/2-1874. [Love og Ekspdt.]

indskærpede ministeriet, at gennemgang af forsømmelseslisterne og mulkering skulle ske hver måned. Skolekommissionen skulle afgive eventuelle bemærkninger, sognerådet skulle på det grundlag mulktere. Mens en ministeriel skrivelse i 1870¹³ gav en skolekommission pålæg om at indsende de månedlige forsømmelseslister til skoledirektionen med angivelse af mulkteringen, fastslog modsætningsvis en skrivelse i 1879¹⁴, at det ganske vist ville være ønskeligt, om skoledirektionen kunne kræve en månedlig detaljeret redegørelse, men »at det ikke skjønnes, at der i Lovgivningen haves Hjemmel til at fremtvinge det«.

I 1889 skønnede man anderledes. I 2 cirkulærer¹⁵ indskærpede ministeriet fremgangsmåden ved kontrol af skolepligtens overholdelse: Læreren overgiver forsømmelseslister til skolekommissionen med udtrykkelig angivelse af den enkelte forsømmelses art efter de angivne retningslinier for lovlige og ulovlige forsømmelser. Efter mulkering i sognerådet videresendes lister med påtegning om mulkteringerne via skolekommissionen til skoledirektionen.

Ved disse bestemmelser skaffede de højere skolemyndigheder sig altså et kontrolmateriale, der kunne være et ypperligt grundlag for at vurdere, om lærerens forsømmelsesregnskab blev taget til efterretning i den lokale administration. At man også fik mulighed for at få indseende med selve lærerens protokollering fremgår i hvert fald af senere ministerielle svarskrivelser (1894 og 1896 f.eks.)¹⁶ om, at lærerens specifikation skulle omfatte de enkelte lovlige grunde (smitsom sygdom i hjemmet, vejr, føre, konfirmationsforberedelse). Herefter har det krævet bevidst forfalskning fra lærerens side at moderere forsømmelsesbilledet væsentligt.

Sidste led i ministeriets arbejde med forsømmelsesområdet var fastere krav til mulkering. 1814-anordningen krævede, at skolekommissionen gennemgik lærerens fortegnelse over forsømmelser og fastsatte mulkten, »naar ingen gyldige Grunde tale for Fritagelse«.¹⁷ Denne bestemmelse ses så sent som 1873 af ministeriet administreret sådan, at der indrømmedes de lokale myndigheder retten til et skøn, at de altså ikke rent automatisk skulle mulktere, hvor ikke forsømmelsesgrunden var en af de »gyldige Grunde«,

13. Min.s skriv. af 8/10-1870 til Sleth herr.s dir. [Love og Ekspdt.]

14. Min.s skriv. af 31/10-1879 til Thisted amt. [Love og Ekspdt.]

15. Min.s cirk. af 7/1 og af 24/5-1889. [Love og Ekspdt.]

16. Min.s skriv. af 25/10-1894, hvor kravet om specifikation af de enkelte grunde til udeblivelse fremsættes efter horing hos en række skoledirektioner. Kun specifikation gav iflg. min.s skriv. »fuld Betyggelse« for nøje kontrol med de ulovlige forsømmelser. Skrivelsen var foranlediget af et andragende fra lærere og lærerinder på Moen. - Min.s skriv. af 6/8-1896 er en bekræftelse i anledn. af forespørgsel fra en Danm.s Lærereforen.s-kreds. [Love og Ekspdt.]

17. Anordn. af 29/7-1814, bilag B§ 9.

loven udtrykkeligt anførte.¹⁸ Fra 1875 findes en modstridende afgørelse, hvor ministeriet ikke ønskede at betro en skolebestyrelse (sogneråd skolekommission) denne ret, men resolverede, at »de Hensyn, der kunne tale for i enkelte Tilfælde at fritage for Mulcter for Skoleforsømmelse, maa kunne fyldestgøres derved, at Mulcterne søges eftergivne ved vedkommende Skoledirections Resolution.«¹⁹

Helt så vidt gik man ikke, da man i 1889 udsendte sit første cirkulære om spørgsmålet.²⁰ Det gav skolekommission og sogneråd mulighed for at undlade mulktering i tilfælde, hvor de efter lærerens bemærkninger til en bestemt »ulovlig« forømmelse, fandt det rigtigst. Grunden til at der i det enkelte tilfælde ikke var mulkteret skulle i så fald meddeles skoledirektionen på forsømmelseslisten. Men stramningen skete med det følgende cirkulære fra samme år²¹, hvori det hedder, at særlige forhold ved en forsømmelse (anført eksempel: et fattigt barn hjælper hjemme under sygdom) skal anføres af læreren, så sogneråd og skolekommission kan få anledning til at overveje sagen »og gøre Indstilling til Skoledirektionen om Eftergivelse af Mulkten«. Kun en idømt mulkt kan ifølge sagens natur eftergives. Det vil sige, at ministeriet ønskede den praksis gennemført, at enhver forsømmelse, der ikke kunne betegnes ved en af de udtrykkeligt formulerede lovlige grunde, skulle mulkteres. Kun skoledirektionen kunne foranledige, at en sådan mulkt ikke blev opkrævet. Sognerådets og skolekommissionens arbejde med mulktering skulle herefter betragtes som ren ekspedition, kun med mulighed for at anbefale standsning af en mulktsag i den højere instans. Retten til en selvstændig afgørelse skulle erstattes af en indstillingsret.

I den lokale skolestyrelse var de folkevalgte i flertal i både sogneråd og skolekommission efter landkommunalloven af 1867. Den ringe tillid, som provisorietiden skabte mellem regering og landbefolkningens store stemmeberettigede flertal har skabt en forståelig baggrund for de øgede kontrolforanstaltninger, der indførtes med 1889-cirkulæret.

Den generelle stramning af administrationen skinner også igennem i en række principper for behandlingen af særlige forsømmelsestilfælde, samtidig med at der afsløres manglende konsekvens i ministerielle afgørelser omkring periodens begyndelse. Nogle eksempler: 1) I 1894 hedder

18. Min.s skriv. af 22/6-1857 til Falsters dir. og af 3/7-1873 til Dronninglund herr.s dir. [Love og Ekspdt.]

19. Min.s skriv. af 24/4-1875 til Hind m.fl. herr.s dir. (endnu ikke Estrups min.) [Love og Ekspdt.]

20. 7/1-1889.

21. Cirk. af 24/5-1889.

det²², at der skal mulkteres for forsømmelse af halvdagsskole på samme måde som ved forsømmelse af hele skoledage, en regel der fastholdes i flere følgende skrivelser.²³ Man støtter sig i det tilfælde - noget juridisk - på en afgørelse fra 1874, der påbød fuld mulkering for forsømmelse af håndarbejdsundervisning i en købstad. Men i 1884 havde ministeriet resolveret²⁴, at der kun skulle mulkteres halvt for forsømmelser under halvdagsskolegang. - 2) Forsømmelse af håndarbejdsundervisning, som er optaget på undervisningsplanen, skal mulkteres uanset om den ligger udenfor normal skoletid, eventuelt på andre dage.²⁵ - 3) I 1874 havde kulturministeriet - imod egen opfattelse og ønsker - fået det svar på en forespørgsel til justitsministeriet, at for skoledage ud over det i loven forudsete årlige minimum, skønt indenfor den lokalt vedtagne undervisningsplan, kunne der *ikke* mulkteres. Denne justitsministerielle afgørelse blev tilsidesat af kulturministeriet i 1885²⁶ og senere.

Uanset nogen usikkerhed og inkonsekvens i afgørelserne var den generelle tendens klar nok: man tilstræbte en stadig fastere håndhævelse af skolepligten i den offentlige skole.

Kirke- og undervisningsminister Scavenius forelagde i 1885 et lovforslag²⁷, der bl.a. indeholdt ændrede bestemmelser for håndhævelse af skolepligten indenfor almueskolen. De gik ud på kvartalsvis behandling af de noterede ulovlige forsømmelser, hvor den lokale skolestyrelse havde mulighed for, hvis de pågældende forældre og husbonder efterkom en mødeindkaldelse, at høre deres undskyldninger og eventuelt nøjes med en påmindelse i stedet for mulkering. Yderligere skulle der være mulighed for hvis skoledirektion og skolekommission var enige om det, at få ministeriets godkendelse af 5-årige forsøgsordninger, blandt andet med at lade mulkering bortfalde helt (§ 8).

Dette lovforslag blev ikke vedtaget, og der viser sig en bemærkelsesværdig forskel på det, den samme minister kunne foreslå, når han håbede at få folketinget til at vedtage sin lov, og det han foretrak at kræve ved sine - må man nærmest kalde dem - lovreviderende cirkulærer i 1889. Hvad forsømsadministrationen angår, havde 1885-forslaget, bortset fra forsøgsparagraffen, været overensstemmende med et af forgængerens fremsat lovfor-

22. Min.s skriv. af 27/11-1894 til Vends herr.s dir. med henvisn. t. skriv. af 2/6-1874 til Vennebjerg herr.s dir. om håndarbejdsundervisn. ved Hjørr. købstads friskole (= gratisskole). [Love og Ekspdt.]

23. Min.s skrivelser af 31/5-1895 og 9/2-1897. [Love og Ekspdt.]

24. Min.s skriv. af 9/6-1884 vedr. Gentofte kommune (landdistrikt). [Love og Ekspdt.]

25. Min.s skriv. af 22/10-1890 til Langelands dir. og af 25/6-1892 til Viborg amt. [Love og Ekspdt.]

26. Min.s skriv. af 29/10-1885 til Smørum og Sokkelund herr.s dir. [Love og Ekspdt.]

27. [Rigsdagstidende 1884/85. Tillæg A, side 1839ff.]

slag,²⁸ men Scavenius må dog under de givne omstændigheder have kunnet gå ind for det, og vovede endda at foreslå de meget liberale forsøgsordninger. Men omstændighederne var andre i 1889. Håbet om at få et samarbejde i stand om en lovrevision var opgivet. Ville man ikke tage det sode, måtte man smage det sure. 1889-cirkulærene lagde ingen fingre imellem.

Kun 10 år efter, at sognerådene var sat totalt ud af spillet i mulkterings-spørgsmålet, tilbagegav 1899-loven²⁹ de lokale³⁰ myndigheder retten til efter et skøn at undlade mulktering for forsømmelser, selv om de ikke faldt ind under de udtrykkeligt lovlige; dog kun under nærmere fastsatte forudsætninger. Ligeledes fik de ret til selv at eftergive mulkter, som var idomt, - også dette under bestemte forudsætninger. Skoledirektionen bevarede ganske vist sin tidligere ret til mulkteftergivelse og beholdt også i øvrigt sin tilsynsret med den lokale administration, men noget umyndiggjort lokalstyre var der herefter ikke tale om. Det har der ikke været forudsætninger for at fastholde i den venstre-dominerende rigsdag, der vedtog 1899-loven.

Det højere tilsyn - hvor lang var dets »arm«, og hvor meget blev den brugt

For 1889

Det højere tilsyn var i denne forbindelse ministeriet og skoledirektionerne. Ministeriets generelle tilsyn byggede på de årlige indberetninger om skolevæsenets tilstand i de enkelte kommuner, sogne, distrikter. Ministeriet kunne på grundlag af disse indberetninger danne sig et vist skøn over mængden af de samlede forsømmelser, over mængden af hver slags forsømmelser, som de var noteret i skoleprotokollerne, og over lokaladministrationens behandling af disse forsømmelser. Beretningerne angav nemlig summen af noterede sygeforsømmelser, forsømmelser af anden lovlig grund og ulovlige forsømmelser og endelig hvor stort et beløb, der var indgået ved mulkteringen, eventuelt både hvor stort et beløb, der var mulkteret for, og hver stort et beløb, der var indgået.³¹

Man ser ministeriet reagere f.eks. i 1882 på 1881-beretningernes store antal ulovlige forsømmelser i en lang række distrikter i Merløse-Tuse

28. Bemærkninger til lovforslaget sp. 1883 ff., se sp. 1886.

29. [Love og Ekspdt.]

30. Når udtrykket »lokal« og diverse variationer heraf anvendes i det følgende, refererer det til de kommunale myndigheder, mens provstimyndighederne vil blive præciseret som sådanne og ikke blive benævnt lokale, uanset de fra ministeriets synsvinkel er lokale myndigheder.

31. Min.s cirk. til skoledirektionerne af 22/1-1868 anfører det ønskelige i. at begge beløb udtrykkelig nævnes: 1) dikterede, 2) erlagte, »hvad hidtil ordentligvis ikke er blevet iagttaget«. [Love og Ekspdt.] Det blev det »ordentligvis« heller ikke i 1880'erne. [G.N.]

provsti og kræve, at skoledirektionen giver de pågældende kommuner pålæg om kraftigere anvendelse af mulktering, fordi de anførte små mulktbeløb forekom at stå i et grelt misforhold til det store antal ulovlige forsømmelser. Betragtningen var altså fra ministeriets side den, at lokalstyret ikke havde gjort nok for at bringe antallet af ulovlige forsømmelser ned. En enkelt kommune skulle have samme pålæg på grund af stærk stigning i forhold til det foregående år i antallet af ulovlige forsømmelser på en af skolerne, og samme kommune blev bedt om at oplyse nærmere om de særlige grunde, der lå bag ekstraordinært mange »forsømmelser af anden lovlig grund« ved en anden af dens skoler.³²

Det kan iagttages, at uanset et til stadighed meget højt niveau for ulovlige forsømmelser i dette provsti, var det ikke hvert år, ministeriet reagerede på oplysningerne. I løbet af 80'erne gjorde man bemærkninger som nævnt til 1881-beretningerne og til en eller et par skolars beretninger for 1883, 1885 og 1886. Endelig påtalte man 1887-beretningernes tal for en række skoler, men disse bemærkninger blev først afgivet i foråret 1889, hvorfor man nu bad skoledirektionen henvise de pågældende kommuner til det netop udsendte cirkulære af 7. januar.

I sådanne tilfælde, hvor ministeriet krævede påtale overfor kommunerne, var det altså skoledirektionen, der optog den direkte kontakt med disse.³³ Det kunne på den måde ske, at de synspunkter, der blev lagt til grund for tilrettevisningen af kommunerne ikke var ganske overensstemmende med det, der for tiden var den gældende opfattelse i ministeriet. Det var enkelt nok at pålægge en kommune at mulktere mere og at bede om nærmere oplysninger om såkaldt lovlige forsømmelser. Men i mange tilfælde affødte ministeriets pålæg en forespørgsel fra kommunen til skoledirektionen om, hvad man egentlig havde at rette sig efter. Skoledirektionen havde sin egen selvstændige betydning i den overordnede administration, når den således fik lejlighed til en generel udredning af mulkteringsbestemmelserne, regler for lovlige og ulovlige forsømmelser, protokolleringspraksis o.s.v.³⁴ I de tilfælde, hvor lokalstyret accepterede direktionens afgørelser og ikke appellerede til ministeriet, fungerede en direktionsskrivelse med samme autoritet som ministerielle skrivelser indenfor det område, de var adresseret til.

32. [Beretning, 1882, min.s bemærkninger til forr. års beretning.] Skolen med den stærke stigning i ulovlige forsømmelser var Jyderup drengeskole. Måske var det kravet om skærpet mulktering, der førte til, at drengeskolens hverandendagsskolegang blev ændret til en 4-2-ordning, mens pigeskolen beholdt 3-3-ordningen. [Jvf. afsnit om skolegangsordninger, s.209ff.]
33. Andre af beretningernes oplysninger skulle behandles på egen hånd af direktionerne, jvf. min.s cirk. af 22/1-1868. [Love og Ekspdt.]
34. Eksempler fra Bjerge-Aasum provsti: Højby sgrd. svares 17/5-1888; Dalby-Stubb. sgrd. 21/3-1888; Lyndelse sgrd. svares 13/4-1888. [Kopibog for Bj.-Aas. provsti, 1881-1893.]

Hvilke muligheder havde skoledirektionen derudover for at føre tilsyn med forsømmelserne i tiden før 1889-cirkulærerne? Formelt skulle skoledirektionen kunne danne sig sine indtryk og gøre sin opfattelse gældende, når den fik indstillinger om eftergivelse af idømte mulktter, men i praksis var sådanne indstillinger sjældne i hvert fald i nogle provstier.³⁵ Hvis der ingen indstillinger og heller ingen klager eller forespørgsler forelå, havde skoledirektionen generelt kun visitatserne at støtte sig til. Når direktionens forretningsførende medlem, provsten, visiterede en skole, kunne han efterse skolens protokoller, herunder forsømmelsesprotokollerne. Det har været oplagt, da at påtale eventuelle mangler ved specificeringen i de tre slags forsømmelser, manglende protokollering for enkelte skoledage eller anden almindelig uorden i protokolleringen. Men det vil have været meget vanskeligt for ham på grundlag af protokollen at skaffe sig noget overblik over forsømmelsessituationen ved den pågældende skole. Hvis f.eks. såkaldt lovlige forsømmelser var jævnt fordelt på et større antal børn og dage, kunne han vanskeligt kræve læreren til regnskab for hver enkelt grund, og noget stærkt indtryk af tallenes samlede størrelsesorden var det ikke let at få, når regnskabet var fordelt f.eks. på 8 sider gældende for 3-4 måneder: Yngste klasse - ældste klasse, drenge - piger, marts-april, maj-juni. Det kunne se ganske rimeligt ud og endda indeholde et meget stort antal forsømmelser. Så var det straks lettere at få øje på enkelte børns vedvarende fravær, og det er der eksempel på, at provsten har observeret og rejst en sag om.³⁶

Endelig skal nævnes, at det påhvilede direktionen at sørge for, at de årlige beretninger indeholdt de oplysninger, indberetningsskemaerne bad om.³⁷ Dette kunne foranledige den til at reagere på en indberetning og kræve mere fyldestgørende specifikation, give den lokale myndighed pålæg om at følge diverse regler, eventuelt om at videregive besked til lærerne om at følge de og de retningslinier.³⁸

De overordnede myndigheders forsømmelsestilsyn før 1889-cirkulærerne må karakteriseres som dels summarisk, dels sporadisk, - og mere var der ikke basis for i de gældende bestemmelser om forsømmelsesadministrationen. Indberetningerne kunne oplyse om ekstraordinært store tal, og

35. Nemlig eksempelvis i 3 af de 4 undersøgte provstier. Kun i Midd.-Sonderlyng var de ikke nogen ren undtagelse.
36. [Kopibog for Bj.-Aas. provsti, 1881-1893] Provstens skriv. til Mesinge sgrd. 30/11-1887.
37. Min.s cirk. af 19/11-1859 beder direktionerne sørge for, at lærerne i deres dagbøger anfører forsømmelserne specificeret »Sygdom« - »Med lovlig Grund« - »Uden lovlig Grund«, og at en »Sammentælling af bemeldte Antegnelser lægges til Grund for [de i skemaerne forlangte oplysninger]«.
38. [Kopibog, Bj.-Aas. provsti, 1881-1893] Dir. til Viby skolekomm. den 26/1-1884, at den skal pålægge lærerinden på Romso at føre skolejournal og selv anføre forsømmelserne nøjagtigt i den årlige beretning.

lokale uoverensstemmelser om lovlighed og mulkering kunne komme til afgørelse på højere sted. Men selv om forsømmelsestallene var høje - blot de ikke var ekstraordinært høje -, og hvis man lokalt var enige om en lempelig, evt. lemfældig administration, blev de højere myndigheder normalt ikke indblandet. Gældende praksis kunne fortsætte uanset dens forhold til love og cirkulærer.

Efter 1889

Også efter 1889 var de årlige beretninger ministeriets generelle tilsynsgrundlag, og de indeholdt indtil 1893 de samme oplysninger om forsømmelser og forsømmelsesadministration som før 1889. Først fra 1893 blev beretningsskemaerne revideret i overensstemmelse med 1889-administrationen, således at det skulle oplyses, hvor mange *af de dikterede* mulkter der var henholdsvis erlagt, eftergivet, afsonet. Kontrollen med, at selve det dikterede mulktbeløb stod i rette forhold til de ulovlige forsømmelser, var ikke mere nødvendig. Den lå trykt i skoledirektionens hånd.

Det gjorde den derimod ikke efter 1899-lovens ikrafttræden, og ny revision af skemaerne fra 1901 (endnu i højreregeringens tid) svarede hertil. Det skulle nu oplyses, dels hvor store beløb af de dikterede mulkter der var henholdsvis udredet, eftergivet, afsonet eller endnu ikke opkrævet, dels hvor mange ulovlige forsømmelser, kommunalbestyrelsen ikke havde idømt bøder for.

Skoledirektionernes tilsyn fik radikalt ændrede vilkår med 1889-cirkulærerne. Ikke blot blev deres kontrolmuligheder stærkt udvidet, men det medførte også i almindelighed en tilsvarende forøgelse af arbejdsbyrden indenfor feltet, ganske særligt i de første år efter 1889. Eksempelvis kan nævnes, at Middelsom-Sønderlyng skoledirektion i sin kopibog for udgåede skrivelser³⁹ ikke anfører en eneste skrivelse vedrørende forsømmelser i året 1888, mens der er afskrevet 12 af denne slags skrivelser for året 1889 og for året 1890 6 skrivelser. Det skal tilføjes, at ikke samtlige udgåede skrivelser er anført i kopibogen.⁴⁰

Der er nogen indbyrdes forskel at notere imellem omfanget og rækkevidden af de fire provstiers administration. Bjerge-Aasum skoledirektion var vistnok den eneste af dem, der arbejdede med cirkulæreudsendelse til skolekommissioner og sogneråd for at udbyde ministeriets cirkulærer⁴¹, og den-

39. [Midd.-Sonderl. Kopibog 1880-1893. PA. C 23-S. LA-Vib.]

40. Jvf. eksempelvis [Vindum sgrd.s arkiv, korresp.] skriv. fra skoledir. af 27/12-1889.

41. [Bj.-Aas. PA. kopibog, 1881-1893] Udateret cirkulære til »Alle Sgrd. + Skolec. og Lærere«, afskrevet umiddelbart efter skrivelse til de ovr. direktionsmedlemmer af 10/4-1889, hvor cirkulæreforslag bebudes.

ne direktion fulgte den lokale forsømmelsesadministration med stor nidkærlighed flere år fremover - halvfemserne igennem.⁴² Den vestjyske skoledirektionens indgriben ser ud til at have været af mindre omfang, mens der for Merløse-Tuse provsti - og vistnok for hele Holbæk amt - tildeltes skolekommissionsformændene, altså præsterne, myndighed til at afgøre, om der var grund til at indsende de månedlige forsømmelseslister til direktionen.⁴³ Men indenfor overkommelighedens grænser blev de månedlige forsømmelseslister i de øvrige provstier gennemgået detaljeret, og vejledninger, tilrettevisninger, tvangsforanstaltninger via amtsrådet overfor overhørigе sogneråd og reprimander til mindre omhyggelige lærere udgik med jævne mellemrum.⁴⁴

Det følgende skal vise, at der for skoledirektionernes øjne udbredte sig et sandt morads af selvbestaltede regler og mangel på regler, en tilstand det krævede udholdenhed at ændre, så den svarede til cirkulærernes forestillinger om ensretning og regelbundethed. Indarbejdet sædvane skulle vige for nye regler, og hævdvundne (og lovsikrede) demokratiske rettigheder for det statslige tilsyns kontrol.

C. 2. Landbefolkningens forhold til forsømmelser. Ret- og rimelighedsopfattelse og lokal administration

Skolekommission, sogneråd, forældre og husbonder

Forældre og husbonder holdt børn hjemme fra skole af og til, når de havde brug for deres arbejde, - eller skolekommissionen fritog dem for en vis andel af de pligtige skoledage, - eller sognerådet undlod at mulkttere for ulovlige forsømmelser.

På den baggrund - og den vil blive dokumenteret i det følgende - vil man forstå, at det ikke umiddelbart er let at skelne mellem den menige befolkning på den ene side, og på den anden side det folkevalgte lokalstyre, - sogneråd og skolekommissionsflertal -, når man skal redegøre for landbefolkningens opfattelse af ret og rimelighed med hensyn til skoleforsømmelser. I første omgang bliver der derfor ikke skelnet mellem landbefolkningens menige og dens valgte repræsentanter. I hvor høj grad skolekommissionens formand, sognepræsten, har deltaget i de skolekommissionsbeslutninger, der lå på linie med sogneråd og menige beboere, vil der heller

42. [Bj.-Aas. PA. Kopibog 1881-1893] og fortsættende [Kopibog 1893-1901.]

43. [Merl.-Tu. PA. Journal 1880-1890, 47/89 og korresp. 1889, 47/1889; cirkulæret synes at udgå fra amtm. Bille, der også i øvr. havde sine bestemte linier, som søgtes gennemført i samtlige amtets skoledirektioner [sa. - diverse jr.nr.]

44. Eksempelmateriale fra Hind m. fl. herr.s provsti, Bj.-Aasum og Midd.-Sonderl. provstier, fra journaler, kopibøger og korrespondancer.

ikke i første omgang blive taget stilling til. Først efter den almindelige fremstilling skal der gøres forsøg på at uddrage nogle betragtninger om, hvor store afstandene eller uoverensstemmelserne var mellem menige beboere, sogneråd, valgte skolekommissionsmedlemmer og skolekommissionsformand, og på hvilke punkter enighed og uenighed især har gjort sig gældende.

Arbejdsferier - forsømmelser af lovlig grund

Det fremgik tydeligt af undersøgelsen vedrørende skolegangsordningerne (s. 196 ff.) at det var landboernes opfattelse af landbrugets arbejdsbehov, der var afgørende for, om de ønskede den ene eller den anden ordning. Det står klart, at der ifølge loven kunne tages og også blev taget vidtgående hensyn til disse behov, når det blev bestemt, hvordan de pligtige skoledage skulle fordeles på år og uge. Man vil huske, at før 1901 blev sommerferien lagt, fra høsten begyndte, at børn over 10 år ved gårdbrug helt fra 1814 kunne få ferie i pløje- og såtid, og at ældste klasse kunne få nedsat deres antal af ugentlige skoledage på undervisningsplanen de sidste to måneder før høstferien.

Når der skal gives en fremstilling af landbefolkningens opfattelse af, hvilke undskyldninger der var rimelige for at udeblive fra de pligtige skoledage, må man tage sit udgangspunkt i disse kendsgerninger. Det kan slås fast, at de fritagelser, som blev nogle børn til del i pløje- og såtiden, mens resten af deres klasse fortsatte skolegangen, måtte opføres som »forsømmelser af lovlig grund«; de pågældende børn blev nemlig ikke taget ud af forsømmelsesregnskabet for de pågældende uger, men figurerede som skolepligtige og altså forsømmende for de pågældende dage. Det var en accepteret nødvendighed at tage hensyn til arbejdsgangen i landbruget, og hertil kom så denne praksis. Tilsammen kunne det virke til en gennemhulning af de bærende principper for skolepligt og forsømmelsers lovlighed eller ulovlighed. Pløje- og såferierne - hvor nogle »forsømte« lovligt på grund af arbejde, - blev en lillefinger, man kunne trække i, når der var andre arbejdsbehov, der skulle dækkes.

Det skete rundt omkring i landet, at der var andre arbejder, der i højere grad krævede skolebørns medvirken end pløje- og såarbejdet. Hvis man disse steder undlod at benytte pløje- og såferierne, men til gengæld ville give børnene fri, når de f.eks. skulle plukke humle, hvilken rimelig grund var der da til at nægte det? Det samlede antal skoledage forblev det samme for disse børn, dagene faldt blot på andre tidspunkter. - Ministeriet bevilgede i 1860 1-2 ugers og i 1862 op til 3 ugers skolefrihed til humleplukning for børn over

10 år, der forlangtes fritaget af forældre og husbonder, på betingelse af at pløje- og såferierne ikke blev benyttet.¹

Men var der brug for de større børn ved gårdbrugene, hvem sagde så, at der ikke var brug for de større børn, som ikke netop var børn fra gårdbrug eller i fast tjeneste på en gård? Der kunne være tale om løst sæsonarbejde, og var det rimeligt, at disse børn skulle bøde for ulovlige forsømmelser, mens de andre gik fri? - Cancelliet bevilgede i 1823 samtlige børn over 10 år, altså også husmænds og indersters børn, fri i 14 dage i oktober i kartoffeloptagningstiden,² og i 1838 fastslog et cirkulære, at alle børn over 10 år havde ret også til forårsferien, en uges såferie.³

I øvrigt var der andre erhverv end lige netop landbruget, der havde sæsonarbejde. Havde kun landbruget krav på hensyntagen? - I 1859 tildelte ministeriet børn af fiskere og lodser, der deltog i forældrenes arbejde, samme ret som børn ved markarbejde både forår og efterår.⁴

Hvem sagde forresten, at man i 1814 havde været i stand til at forudse, hvilke behov for landbrugsarbejde der ville opstå i de følgende årtier, og hvilket omfang dette behov ville tage? - I 1860 gav ministeriet tilladelse til en 3-ugers høslætteferie til de børn, hvis forældre og husbonder forlangte det, en ret, der ikke blev betinget af, at man havde afstået fra pløje- og såferie.⁵ Og i 1889 bevilgede ministeriet 14 dages skolefrihed forår og efterår til samtlige børn over 10 år, hvis forældre eller husbonder forlangte det, under hensyntagen til roelugning og roeoptagning.⁶

Alle de udeblivelser fra skolen, der havde baggrund i sådanne delvise ferier, altså ferie for dem, der skulle arbejde, og kun for dem, var forsømmelser af lovlig grund.

Når man vil forstå, hvordan cancelli og ministerium kunne komme frem til de afgørelser, der er citeret her, må man gøre sig klart, at baggrunden for enhver af disse tilladelser, hvad enten de gjaldt hele landet eller større eller mindre lokalområder, har været store antal ulovlige forsømmelser og en argumentation fra lokale skolestyrelser eller skoledirektioner. Ministeriets hensigt har været at samle forsømmelserne indenfor kortere tidsrum, lægge faste, men lovlige rammer, der til gengæld kunne fremme stadigheden i

1. Min.s skriv. af 23/8-1862 til Vends herr.s dir. m. henvisn. til sin skriv. af 6/7-1860 til Baag og Vends herr.s dir. Ordningen erstatter en generel humleplukningsferie på 2-3 uger for alle børn, som blev umuliggjort ved bestemmelsen om maximum 119 feriedage om året (min.s cirk. af 18/2-1860). [Love og Ekspdt.]
2. Canc.s skriv. af 2/9-1823 til Frederiksborg og amtsskoledir. [Kgl. Reskrpt. og Resol. v. Algr.-Ussing.]
3. Canc.s cirk. af 20/1-1838. [Reskrpt. vedk. Geistligheden, v. Kold-Rosenvinge. II, 1839.]
4. Min.s skriv. af 14/2-1859 til Falsters skoledir. [Love og Ekspdt.]
5. Min.s skriv. af 4/7-1860 til Skodborg m. fl. herr.s dir. [Love og Ekspdt.]
6. Min.s skriv. af 14/2-1889 til Bj.-Aasum herr.s dir. [Bj.-Aas. PA, Kopibog 1881-1893]

bornenes skolegang i den øvrige tid. Undervisningen kunne tilrettelægges efter, at mange børn ville være væk i f.eks. 14 dage, og derefter kunne den følges kontinuert i større udstrækning end hvis »ferien« ikke havde været der. Ulykken ved disse tilladelser - ulykken for skolegang og undervisning - lå i, at resultatet måske lige så ofte gik i negativ retning: mindskede børnenes samlede skolegang, som det gik i positiv retning: forbedrede undervisningsforholdene. Et eksempel:

I Bjerge-Aasum provsti var der udbredte forsømmelser i forbindelse med roelugning i 1880erne.⁷ Efter fortilfælde fra andre kommuner og provstier gav ministeriet 1889 bemyndigelse til roeferier i dette provsti.⁸ I de følgende år kostede det skoledirektionen meget besvær at holde forsømmelserne indenfor de rammer, ferierne satte. Af dens breve til sognerådene kan refereres: Der kan ikke eftergives mulkt for roeforsømmelser igennem 2 måneder.⁹ - Roeferierne gælder udtrykkeligt kun børn over 10 år.¹⁰ - Man kan ikke automatisk eftergive mulkt for forsømmelser, blot fordi de er påtegnet »i roerne«,¹¹ og - da dette sogneråd fortsatte sin praksis: gælder de anførte forsømmelser mon i virkeligheden udeblivelser i »ferierne?« for så skal de blot noteres som »lovlige«, og direktionen vil intet have at påtale.

Rent bortset fra, at det kan have faldet bønderne svært at tillægge den sidstnævnte formelle forskel nogen afgørende betydning, så længe man under alle omstændigheder betragtede disse forsømmelser som mulktfri, så har tildelingen af roeferier formodentlig i vid udstrækning for bønderne snarere virket som en generel anerkendelse af dette arbejdes nødvendighed, end som en bremse på udeblivelser fra de pligtige skoledage. Hvor vanskeligt må det ikke også have været for læreren at notere en forsømmelse som ulovlig, når forsømmelse af samme grund var lovlig dagen før, eller ville blive det dagen efter? Roerne kunne jo ikke forventes at være »tjenlige« ved alle gårdene på nøjagtig samme tidspunkt, og det var lige galt, om de blev tjenlige før, eller de var for små og først kunne luges eller tages op, efter at den ene uges roeferie var gået. Og skulle det endelig være lykkedes for læreren at gennemføre sit forsømmelsesregnskab i streng overensstemmelse med de gældende bestemmelser, så havde sognerådet forståelse for, at den slags forsømmelser kunne der anstændigvis ikke mulkteres for, og det ville det så forsøge at undlade. Kun ihærdigt arbejde fra skoledirektionens side kunne i det lange løb ændre denne indstilling, men vel at mærke kun med de kontrolmidler, den havde fået i hænde med 1889-cirkulærene.

7. [Bj.-Aas. PA. Kopibog 1881-1893] Provst til stiftamt. 10/4-1883.

8. [Kopibog] Dir. til min. d. 11/11-1889; og til Dalby-Stubb. sgrd. og skolekomm. 20/9-1892; her henvises til min.s bemynd. af 14/2-1889.

9. [Kopibog] Provst til Dalby-Stubb. 20/9-1892.

10. [Kopibog] sa. til sa. 24/7-1893.

11. [Kopibog] provst til Fraugde sgrd. og skolekomm. 31/1-1897.

Retfærdiggørelse af ulovlige forsømmelser i forlængelse af arbejdsferieprincipperne

Med disse eksempler blev der rørt ved mulkeringsspørgsmålet, som var et hovedpunkt i forsømmelsesadministrationen. På forskellig måde kunne mulkeringsbestemmelser og mulkeringspraksis kædes sammen med »ferie«-spørgsmålet. Det kunne gøres generelt (som set i et af de nævnte eksempler) på den måde, at man, hvor man ikke havde benyttet pløje- eller såferie, fra sognerådenes side undlod mulkering for forsømmelser i en periode forår og efterår, hvis forsømmelsesgrunden var den samme som baggrunden for at give ferierne: børn over 10 år, markarbejde. Det gav »gratis« ulovlige forsømmelser, men kunne måske alt i alt indskrænke udeblivelserne. En mere organiseret ferie kunne virke i nogen grad som en opfordring til forsømmelse hver dag mod ellers måske kun nogle af dagene. Hvis det lokale skolestyre i forvejen har regnet det for umuligt at undgå ulovlige forsømmelser udenfor »ferierne«, er det forståeligt, at det søgte den skitserede udvej - at undlade mulkering. I Bjerge-Aasum provsti havde skoledirektionen samme tankegang, når den opfordrede kommunerne til ikke - som tilladt i et ministerielt cirkulære - at give oldenborreferie (til indsamling af oldenborrer), men i stedet at eftergive samtlige mulkter for forsømmelser, der skyldtes oldenborreindsamling.¹² Ellers, som provsten skrev, risikerede man at få først ferie, dernæst forsømmelser, eller omvendt. (For-tjenesten ved indsamling var langt større end mulktbeløbene)¹².

Meget udbredt var den praksis at undlade mulkering for forsømmelser, der skyldtes høstarbejde, hvis landbrugerne ikke havde kunnet afslutte høstarbejdet indenfor de 4 ugers høstferie. Det var en praksis, der også i vid udstrækning blev accepteret fra skoledirektionernes side, idet man dog også på dette punkt havde skiftende synspunkter: Skulle man forlænge høstferien eller eftergive mulkter for forsømmelserne? I 1889 trak amtmand Bille, Holbæk, sit synspunkt op i Merløse-Tuse skoledirektion: »I Konsekvents med hvad jeg har voteret og faaet gennemført for lignende Tilfælde i andre Provstier, maa jeg bestemt udtale mig imod [mulkteftergivelse for høstarbejde]. Hvis Sogneraadene ikke holdes strengt til at mulkere, ville Forsømmelserne voxe stærkt, snart for Høsten, snart for Pløjningen, snart for Roe-Rensning [= lugning], o.s.v. o.s.v., og Skolegangen blive en Illusion.«¹³ Hermed stemte amtmanden imod provsten, der var gået ind for eftergivelse. Nogen tillidserklæring til sognerådene kan man ikke netop kalde amt-

12. [Bj.-Aas. PA. Kopibog 1881-1893] Provsten den 9/4-1891 til alle sogneråd og skolekomm., opfordring til eftergivelsespraksis i stedet for ferieordning. Erklærer sig i overensstemmelse med amtets oldenborreudvalg.

13. [Merl.-Tu. PA, korresp. 1889, 248/89, Hagedst-Gisl.] Bille til ovr. dir. den 22/8-1889.

mandens ord. De talrige eksempler på forlænget ferie eller ansøgning herom, eksempler på ansøgninger om mulkttefergivelse og de talrige forsømmelser, der ses¹⁴ at have været i forbindelse med alene høstarbejdet, godtgør imidlertid, at den høje amtmand kan have haft erfaringer, der begrundede hans fremstilling af realiteter og tendenser. Men som lovgivningen var - hvordan kunne man vente andet? Høstferien begyndte, når kornet var modent og det var høstvejr, og den ophørte efter 4 uger. Når princippet var at give børnene fri til høsten, hvorfor så undre sig over, at befolkningen fandt forsømmelser rimelige, hvis regnvejr havde forsinket afslutningen af høstarbejdet, og det gjaldt at få kornet høstet og i hus, mens der endnu var kærner på stråene.

I øvrigt resolverede ministeriet i 1892¹⁵, at hostferien kunne forlænges nogle dage af sognerådet selv, hvis man ikke dermed overskred de tilladte 119 årlige feriedage. I så fald krævedes skoledirektionens samtykke.

Tjenestedrenge

Blandt de fritagelser for pligtige skoledage der optrådte i systematiseret form, er der nogle der falder særligt i øjnene. Det er tjenestedrengenes skolefridage. Hovedprincippet havde været at give de børn fri, som deltog i gårdenes markarbejde, uanset hvem de var, blot de var over 10 år. Men overfor tjenestedrengene må man vist kunne sige, at lovens ånd blev tilside-sat. Helt på højeste plan gik man med til særordninger: Skolekommissionen kan give samtlige tjenestedrenge fri for sommerskolegang, undtagen 1 dag om ugen, mod 3-dobbelt mulkt, hvis den ene dag forsømmes. Sådant resolverede ministeriet i 1873 og 1877 eksempelvis¹⁶. Undtaget var i 1877-skrivelsen ingen; i 1873 var undtaget de, der var under fattigvæsenet, og skolekommissionen havde ret (men ikke pligt) til at nægte fritagelse, når det drejede sig om børn, der stod meget tilbage i skolen. En tilsvarende ordning var i 1872 blevet nægtet ministeriel godkendelse¹⁷, mens sådanne ordninger ikke umiddelbart¹⁸ ses behandlet af ministeriet i 1880'erne.

Ikke alle sogneråd og skolekommissioner fandt det heller nødvendigt at søge ministeriets afgørelse på et sådant spørgsmål. Det gjorde man f.eks.

14. ses bl. a. af anmærkn. i de årlige beretninger.

15. Min.s skriv. af 30/9-1892 til Slagelse herr.s skoledir. [Love og Ekspdt.]

16. Min.s skriv. af 4/7-1873 til Baarse og Moenbo herr.s dir. og af 9/10-1877 til Hellum og Hindsted herr.s dir. [Love og Ekspdt.]

17. Min.s skriv. af 8/7-1872 til Dronninglund dir. [Love og Ekspdt.]

18. Ingen eksempler i [Love og Ekspdt.], ingen eksempler fundet i de gennemarbejdede dele af arkiverne vedr. de fire provstier.

ikke i Tostrup-Uggerløse kommune, Merløse-Tuse provsti, førend i 1889, da de ny cirkulærer rejste de lokale myndigheders tvivl om den lokale ordnings lovlighed. Skolekommissionsformanden, sognepræsten, fremstillede da ordningen til skoledirektionens godkendelse.¹⁹ Den gik ud på, at tjenestebørn i ældste klasse fritoges for den ene af 2 ugentlige skoledage i hele sommerhalvåret mod mulktering også for de fri dage, hvis den ene pligtige forsømt; ingen pløjeferie. Tjenestebørn over 10 år i yngste klasse fik fri 3-4 uger om efteråret i vogtertiden, »da der ikke gives Pløjeferie«. Det fremgår af ministerielle skrivelser fra tiden²⁰, at det var accepteret at lægge efterårspløjeferien i »vogtertiden«. Men halveringen af sommerskolegangen for ældste klasses børn havde ikke hjemmel i nogen bestemmelser. Dette rent bortset fra det særlige i ordningen, at den gjaldt tjenestebørn og ingen andre. Stillet overfor en sådan ordning må man forstå, at den kunne være givet for dog at sikre tjenestebørnene halvdelen af skoledagene mod ellers måske næsten ingen. Dette kunne meget vel blive det reelle resultat af den særlige mulktordning. Men en sådan realistisk indsats til fremme af tjenestebørns skolegang ser der ikke engang ud til at være tale om. Præstens kommentar, der her skal citeres i sin fulde ordlyd, røber, at man i hvert fald ikke så ordningen retfærdiggjort ud fra en sådan betragtning, men fandt behov for at argumentere pædagogisk: »Det bemærkes, at Grunden til at vi havde fundet det rigtigt at træffe denne Overenskomst, er at det aabenbart er af Vigtighed for de fattige Børn, der i Hjemmet ingen Lejlighed have til fra Barndommen af at lære at omgaas med Kreaturer, at de fra smaa af kunne komme ud at tjene, og at der derfor maa gjøres noget, for at Bønderne virkelig kunne faa nogen Gavn af deres smaa Tjenestedrenge, der kan være ringe nok endda. Vi have troet, at der var Fare for at, saafremt der slet intet Hensyn blev taget til Husbonderne, vilde de efterhaanden ophøre med at tage skolepligtige Børn i deres Tjeneste.« - Meningen er klar nok. Man skal støtte bønderne i denne deres opofrende pædagogiske indsats overfor samfundets svageste. Det må vist være et af de tilfælde, hvor det kan opfattes meget bogstaveligt, at brevet er skrevet »paa det herværende Sogneraads og Skolekommissionens Vegne«, - hvor er præsten egentlig henne i den skolekommission? Havde han i virkeligheden selv den opfattelse, at det var den særlige mulkteringsregel, der retfærdiggjorde ordningen, mens han ikke fandt det opportunt i skolekommissionen at skrive så ligeud om eventuelle motiver hos standsfæller til kommissionens andre to medlemmer? Hvis ikke, må det siges at være et enestående eksempel på indlevelse i en mindre ros-

19. [Merl.-Tu. PA. korresp. 1889, 251/89, Tostr.-Uggerl.] Sgn.-præsten til dir. 28/8-1889 på sgrdt.s og skolekomm.s vegne.

20. Min.s skriv. af 17/12-1890 til Ramso og Tune herr.s dir. ». . . 2 à 3 Uger om Foraaret (*Pløjeferie*) og 3 à 4 Uger om Efteraaret (*vogtferie*) . . . « [Love og Ekspdt.]

værdig side af gårdmandstankegang, eller en usædvanlig pessimistisk vurdering af magtforholdet mellem landbrugerhverv og skolelovgivning.

Ordningen kunne ikke prøveres af skoledirektionen i 1889.

Sådanne generelle ordninger for tjenestebørn var måske ikke hyppige. Men som det fremgår af Sdr. Jernløse-Søstrup-afsnittet (s. 98 ff) kunne man også ordne sig mindre systematisk, men effektivt, uden at det kunne ses andre steder end i skolens forsømmelsesprotokoller. De fritagelser for halvdelen af skoledagene i hele sommerhalvåret eller nogle af sommermånederne, som skolekommissionen i denne kommune gav, var givet enkeltvis til bestemte tjenestedrenge, men tankegangen bag dem må være den samme som bag Tøstrup-Uggerløses ordning og bag de ministerielle godkendelser i 70'erne: Landbrugsarbejdet er vigtigt, og tjenestedrenge er på grund af deres stilling i fremmed tjeneste sat i en undtagelsesstilling overfor loven om skolepligt, d.v.s. reelt frataget den ret til undervisning, som loven skulle sikre alle børn.

Med skolekommissionens tilladelse

Den ret, som loven gav skolens nærmeste foresatte, skolekommissionen, til at fritage børn for skolegang under visse omstændigheder, gik helt tilbage til 1814, men angik først og fremmest de nævnte »arbejdsferier«, dernæst formodentlig udpræget ekstraordinære enkelttilfælde²¹. Men retten blev fortolket langt videre administrativt.²² Et eksempel på, at den blev udnyttet til langvarige fritagelser for enkelte børn, er netop refereret, men en sådan vid fortolkning af fritagelsesretten var ikke enestående. Før 1889-cirkulærerne kontrolforanstaltninger var det vanskeligt at finde frem til misbrug. Men de kunne drives så vidt, at det kunne ses af den årlige beretning. F.eks. udbad ministeriet sig en forklaring på, at der ved en skole i Flakkebjerg herreders provsti igennem hele året 1878 ikke var en eneste ulovlig forsømmelse, men mange »af anden lovlig grund«. Svaret lød via skoledirektionen, at skolekommissionen havde givet »ethvert Barn fri for Skolen, for hvilket Forældrene af en eller anden Grund maatte have Brug«, og regnet disse forsømmelser for lovlige²³. Dette er utvivlsomt et ekstremt tilfælde, men mindre ekstreme tilfælde kom kun frem for de højere myndigheder, hvis lokale uoverensstemmelser om dem krævedes afgjort i en højere instans.

21. I loven af 18/3-1871 om skolekommissionernes virksomhed siger 1 e) bl.a.: »at meddele Fritagelse for Skolegang til visse Tider . . .«
22. I samtlige trykte samlinger af love, cirk. og skriv. for tiden efter 1814, ses retten i sin vidtgående fortolkning første gang knæsat ved min.s skriv. af 11/9-1861, hvor den ligner en kodificering af praksis.
23. Min.s skriv. af 25/9-1879 til Flakkebj. herr.s dir. [Love og Ekspdt.]

Man må regne med, at fritagelser er blevet ydet også i 1880'erne og andre steder end i Sdr. Jernløse-Søstrup uden baggrund i forhold, som ministeriet kunne anse for at være rimelig grund. De kan være benyttet blot som en bekvem måde at undgå mulktering på. Og når de kunne benyttes i Sdr. Jernløse-Søstrup som de formodentlig blev, i den generelle kamp for at svække den offentlige skoles indflydelse på arbejdsforholdene, hånd i hånd med ekstraordinære udskrivninger, og når de netop blev benyttet fra det tidspunkt, hvor striden skærpedes, så kan skolekommissionsfritagelser også andre steder have været erkendt som et effektivt middel til at udhule skoletvangen, hvor den var mest uvelkommen og generende. Oplysningerne om udskrivninger (se s. 98ff og s. 321ff) vil klarlægge baggrunden for, at denne antagelse tør fremsættes, om end reserveret til nærmeste afprøvning, for så vidt en sådan overhovedet kan foretages. En så omhyggelig protokollering som i Søstrup er sjælden, og man vil stort set være henvist til håbet om »sager« på spørgsmålet.

Skolekommissionsfritagelser blev af provst Krarup Vilstrup i Middelsom-Sønderlyng provsti inddraget i bestræbelserne for at gennemføre 1889-cirkulærene så fuldstændigt som muligt. Når sogneråd og skolekommissioner ønskede mildhed og søgte om eftergivelse af mulkter, bad han dem om i stedet at ansøre forældrene til fremtidig at søge forhåndstilladelse til en ellers ulovlig forsømmelse. Det gjorde han samtidig med, at han lod skinne igennem, at han ville være liberal overfor sådanne tilladelser, at det ville være en farbar vej udenom mulktering. Læg mærke til, at det drejede sig om den slags forsømmelser, som skoledirektionen måtte nægte at eftergive mulkter for, altså ulovlige forsømmelser uden tilstrækkelig formildende omstændigheder. Det var sikkert dygtigt gjort af denne provst, - under devisen: »Den Opmærksomhed synes jeg ogsaa, Forældrene gjerne kunne vise Skolen«²⁴. Han allierede sig på den måde med det lokale skolestyre i en opvurdering af skolen og den lokale skolemyndighed og stillede sig side om side med lokalstyret i arbejdet for skolens ve og vel: Lokalstyrets tilladelser var ham garanti nok for at forsømmelsen var velbegrundet. - Han kunne gøre det så meget lettere som 1889-bestemmelserne gav ham mulighed for til enhver tid at have tilladelsernes omfang og begrundelser under kontrol.

Det var ikke sjældent, at det spørgsmål blev rejst, om skolekommissionen kunne overdrage læreren fritagelsesretten. Hvor afstandene var lange, kunne det synes meget rimeligt, fordi det i praksis kunne være den eneste mulighed for, at forældrene med nogenlunde kort varsel kunne bede om

24. [Midd.-Sonderl. PA. Kopibog 1880-1893. C 23-5. La. Vib.] Provst til Vindum sgrd. den 19/11-1889. Samme politik i skriv. af 16/11-1889 til Vorning sgrd. og af 7/1-1891 til Langå sgrd.

fritagelse. Mens det af ministeriet i 1889 blev klart præciseret²⁵ (men *ikke* i et cirkulære), at det var ulovligt at overdrage retten til læreren, antog f.eks. provsten i Bjerge-Aasum provsti, »at der [ikke] kan være noget til Hinder herfor, men Ansvaret ligger hos Commissionen.«²⁶ Også i Middelsom-Sonderlyng accepterede provsten fritagelser ved læreren.²⁷

Med ministeriets cirkulære af 20/11-1900, der uddybede 1899-loven, tilledes det skolekommissionen at overdrage læreren retten til fritagelser. Men læreren kunne nægte at udøve den.

»Oprettelse« af ulovlige forsømmelser

Fra undersøgelsen af Sdr. Jernløse-Søstrup kommune (se s. 83) er det kendt, at ulovlige forsømmelser i Krøjerup skole i 90erne kunne »oprettes« ved at man mødte i skolen på en anden dag end den pligtige, sammen med den anden klasse. De elever, der oplyste om det, omtalte det som en løsning, der var almindeligt tilgængelig, men den ene af dem gav samtidig udtryk for, at han ikke ofte selv havde været henvist til den. Krøjerup skole var på det tidspunkt en velordnet skole med en lærer, der synes at have været samvittighedsfuld i sit ansvar overfor børnene, men samtidig haft forståelse for landbrugsmiljøets arbejdsvilkår.

I beretningen til ministeriet for året 1880 noteres for Nr. Lyndelse skole på Fyn: »Ingen Mulketering; men de under c) [ulovlige forsømmelser] anførte Dage ere oprettede.« Det drejede sig om 266 dage.

At »oprettelser« ingen lovhjemmel havde, er klart. Men de var ikke mere uhorste, end at de også på direktionsplan kunne være delvis accepteret. Til Nr. Lyndelse skrev Bjerge-Aasum-provsten i 1888 som svar på en forespørgsel:²⁸ »At»oprette« forsømte Dage paa andre end de forsømte maa vel kunne lade sig gjøre, men har dog altid den mislige Side, at et Barn da kommer ind i en Aargang af Børn, hvor det ikke hører hjemme.» Denne vurdering blev efter ministeriets januarcirkulære modificeret således i provstens cirkulære til alle provstiets kommuner:²⁹ »Det bemærkes, at en forsømt Dag ikke kan »oprettes« ved at Barnet besøger Skolen en anden Dag, hvor det ellers ikke er pligtig til at møde; i al Fald maa denne Udvej kun benyttes i *vdersst* sjældne Tilfælde.«

25. Min.s skriv. af 12/9-1889 til Rougso m. fl. herr.s dir. [Love og Ekspdt.]

26. [Bj.-Aas. Pa. Kopibog 1881-1893] provstens cirkulæreforslag april 1889; i skriv. til Nr. Soby sgn.-præst den 8/4-1889 tillades, at læreren får retten, dog at bemyndigelsen indrages i tilfælde af misbrug.

27. [Midd.-Sonderl. PA. Kopibog 1880-1893. C 23-5, La. Vib.] Provst Krarup Vilstrup til Vindum sgrd. den 19/11-1889.

28. [Bj.-Aas. PA. Kopibog 1881-1893] provsten til Nr. Lyndelse sgrd. og skolekomm. den 13/4-1888.

29. [Bj.-Aas. PA. Kopibog 1881-1893] Provstens cirkulæreforslag april 1889.

»Oprettelserne« synes at have haft en anden funktion i Nr. Lyndelse end i Krøjerup. Bemærkningen fra beretningen om Nr. Lyndelse viser, at om ikke samtlige de anførte 266 ulovlige forsømmelser faktisk har været erstattet af andre skoledage, så har det lokale skolestyre dog ment denne praksis tilstrækkelig meget anvendt til, at den fandt sig fritaget for al mulktering og turde forsvare det i indberetningen til ministeriet. Og der kan have været god brug for at undgå mulktering på denne friskoleegn, hvor konkurrence om befolkningens gunst ikke var noget ukendt begreb skolerne imellem. Også provsten var sig denne konkurrence bevidst³⁰ og kan i øvrigt udmærket have skønnet, at et krav til forældre og husbønder om »oprettelse« kan have nedbragt antallet af ulovlige forsømmelser mindste lige så meget som mulktering ville have gjort. For Krøjerups vedkommende får man indtryk af, at »oprettelserne« fungerede som en sikkerhedsventil for lovlige forældre og husbønder: Viljen var god nok, men arbejdet hjemme kunne stille sig i vejen for, at de lige netop kunne lade børnene følge skemaet. Det antal dage, de skyldte skolen skulle den dog nok få en anden gang.

Nogen større besparelse eller fortjeneste har der ikke været at hente for forældre og husbønder ved at benytte erstatningsdage i mindre målestok. Kun hvis de fik et omfang, der f.eks. betød, at nogle børn holdtes helt hjemme i et par uger under hjemligt arbejdspress, men blev sendt i skole 6 dage i hver af andre to uger i en arbejdsfattig periode, kunne ordningen blive en økonomisk fordel for forældre og husbønder fremfor mulktersystemet. Stort set må ordningen siges at være udtryk for, at klimaet mellem skole og hjem var mildt, og for, at der var accepteret ret faste rammer for pasning af skolegangen. Under et ringere klima kunne man ikke forvente forsømmelser erstattet, og under løsere rammer havde man kunnet se stort på at idomme mulkter, som i flere fynske distrikter, eller anvende en mild mulktering.

Hvor udbredt har »oprettelses«-praksis været? Det er i hvert fald meget tænkeligt, at den har været benyttet andre steder i Bjerger-Aasum provsti, om end ikke i samme målestok som i Nr. Lyndelse. Provsten fandt i det mindste fremgangsmåden tilstrækkelig central for provstiet til at den blev omtalt i hans cirkulære. Det sjællandske eksempel er fundet, uden at der er noget skriftligt spor af det. Det kan derfor ikke udelukkes, at »oprettelser« også her har haft en vis udbredelse, selv om kilderne intet viser. Af de fire behandlede provstier var det kun i det fynske, at der på direktionsplan blev givet udtryk for, at man havde kendskab til princippet, og kun her fik det en slags officiel anerkendelse.

30. [Kladder til provstens visitatsberetninger fra 1880erne for Bj.-Aasum provsti. Kopi i G.N.s arkiv]: [læreren] har ikke alene forstaaet at vinde Beboernes Velvillie, men ogsaa at forhindre en Friskole i at faa nogen betydelig Fremgang«. (Om Sdr. Nærrå 1880). [Læreren har mere end for] »forstaaet, at en meget virksom Valgm. Præsts og en ligesaa entreprenant [!] Friskolelærers Nærværelse i Sognet paaligger ham Forpligtelsen til at anvende al sin Tid og Kræfter i Skolens Tjeneste«. (Om Sdr. Nærrå 1888).

Ulovlige forsømmelser

Lovens hovedregler for imødegåelse

Mulkteringsbestemmelserne foreskrev bøder for hver forsømmelse, der ikke havde lovlig grund. Uanset hvor langt man på forskellig måde kunne strække begrebet lovlig grund eller helt eliminere nogle forsømmelser, stod dog ved så godt som alle skoler tilbage et større eller mindre antal forsømmelser, som var og også kaldtes ulovlige.

For disse gjaldt en progressiv bødeskala, nemlig fordobling af taksten for hver måned, der optrådte ulovlige forsømmelser for et barn, op til den højeste takst 50 øre pr. forsømt dag³¹. Der var før århundredets midte blevet knæsat en regel om, at en måneds stadig skolegang afbrød progressionen, sådan at man derefter igen gik over til laveste takst.³² Tilfælde af mere grov udnyttelse af denne afbrydelsesregel førte dog allerede i 1855 til en ministeriel resolution om, at fordoblingen eller de højeste takster kunne fortsættes uanset en måneds stadig skolegang, hvis der var tale om systematiske hverandenmånedsforsømmelser. De kunne fortsættes, indtil bøderne skønnedes at have gjort sin virkning.³³

Lokal spændvidde i mulkteringsproblemet

Når man ser, hvordan Frederiksborg amtsskoledirektion i 1855 fremstillede sagen (ovennævnte) og argumenterede for de høje taksters fortsættelse, får man et vist perspektiv på mulkteringspraksis i almindelighed: De, der udnyttede afbrydelsesbestemmelsen var »nogle endog meget velhavende Gaardmænd«, der nu på andet år lod »deres skolepligtige Tyender stadigen besøge Skolen den ene Maaned, men lige saa stadigen forsømme den hele næste Maaned«, og direktionen frygtede, at hvis ikke lokalstyret fik lov til at fortsætte de høje takster, da ville »denne fordærlige Elusion af Loven . . . blive mere og mere almindelig i de Sogne, hvor Skolebestyrelsen antager sig Skolevæsenet med nogen Alvor«. Dette illustrerer, at mulktering ikke behøvede at være noget problem, at der kunne være stor forskel på, hvilken skoletvang beboerne havde over sig i den ene og den anden kommune. Hvis nemlig det lokale skolestyre nødigt eller sjældent skred til at mulktare, da var der ingen grund for forældre eller husbonder til at udarbejde sindrige undvigelsesmanøvrer, - de kunne nogenlunde roligt lade deres børn udeblive fra

31. Anordn. af 29/7-1814, § 17. (3-6-12-24 skilling, omregnet til 6 - 12 - 25 - 50 øre)

32. Canc.s skriv. af 16/8-1828 og 28/5-1836. [Samling af Forordninger, Rescripter etc. 3. udg. 2. del, s. 300-301. 3. udg. v. Kold-Rosenvinge.]

33. Min.s skriv. af 23/10-1855 til Frederiksborg amtsskoledir. [Love og Ekspdt.]

skolen og undlade at angive en lovlig grund. Om børnene blev noteret for en ulovlig eller for en lovlig forsømmelse gjorde ringe forskel.

Det var i 1855. Men meget tyder på, at skoledirektionens generelle betragtning fra 1855 kan gøres gældende også for perioden efter 1880.

Man må endelig notere sig: Det var den pligtopfyldende kommune, der kom i rampelyset, fordi den appellerede til skoledirektionen. Man vil ofte være i den situation, at man kun indirekte kan slutte sig til tingenes tilstand i de mest lemfældigt administrerede kommuner i hvert fald i tiden før 1889. Derefter fik skoledirektionen et vist indseende også med de kommuner, hvor lokal samdrægtighed hidtil havde holdt direktionen borte ved tavshed.

Mulkteringspraksis

Med de rige fortolkningsmuligheder vedrørende lovens bestemmelser om mulkering, der var, - og ministeriets modstridende afgørelser (se s. 208) viser, at mulighederne var rige - kan det ikke undre, hvis befolkningen har haft sin egen opfattelse af, hvordan mulkteringsadministrationen skulle udføres. Ministeriet kan heller ikke undgå at have været vidende om, at mulkteringen i vid udstrækning rettede sig efter et lokalt skøn, - det fremgår vel endda indirekte af dets henstillinger om »kraftigere mulkering« i forbindelse med en række beretninger fra Merløse-Tuse provsti (se s. 210 f). Et så løst udtryk som »kraftigere mulkering« mere end antyder, at det var det lokale skøn, man appellerede til. Hvis ministeriet havde ment det i dets magt at gennemtvinge rigoristiske regler, havde det formodentlig ikke i 80erne afstået fra det. Men det mente ministeriet ikke før 1889.

Havde ministeriet i det hele sine hovedretningslinier klare fra omkring slutningen af 70erne (se s. 204 f), så kneb det for skoledirektionerne, - eksempler følger nedenfor. Ingen cirkulærer gav klar besked til dem før 1889, og derfor fortolkede de forskelligt. Endnu længere kommunikationsvej til ministeriet havde lokalstyret, og alleryderst i systemet stod de menige beboere. Det lå jo helt enkelt sådan, at hvis der blot blev rejst een ministeriel sag i et helt provsti, så fik direktionen besked om de ministerielle synspunkter for at videregive dem til den pågældende kommune. Men de andre kommuner fik ingen orientering, før der var særlig anledning til det. Og den menige beboer fik ikke engang nødvendigvis hermed besked. Han måtte måske vente, indtil han personligt blev indblandet i spørgsmålene.

Men kommunikationsvejene fra ministeriet var ikke eneførende for lokalstyrets mulkteringspraksis og beboernes syn på mulkering. Det kunne jo være, at man var uenig i ministeriets udgangspunkt, og derfor ønskede at fastholde sin egen praksis, ikke blot indtil man kendte ministeriets mening, men lige så længe det ikke blev gjort reelt umuligt. Man havde måske sin egen fortolkning af loven, eller man ville ganske enkelt ikke acceptere loven.

Som i Nr. Lyndelse på Fyn. Til Lyndelse sogneråd skrev provsten i 1888: » . . . I Anledning af en Yttring i Skolecommissionens Skrivelse til Sogneraadet bemærkes, at vistnok har Mulkteringen en betænkelig Side og kan under visse lokale Forhold [friskole] have en meget betænkelig Side, men her er ikke Tale om personlige Meninger, hvor Loven kræver sin Ret, det i mangfoldige Tilfælde er gavnligt at gøre fyldest.«³⁴

Hvis et sogneråd nægtede at efterkomme et krav fra de højere myndigheder om mulktering efter loven, kunne det blive tvunget til det gennem amtsrådet ved bøder. Denne foranstaltning måtte i brug i ikke få mulkteringstilfælde efter 1889³⁵, men indtil da gik det oftest fredeligt til. Man havde sin praksis, og normalt blendede ingen sig i den.

» . . . ganske vist ulovlig; men . . . «

Sognepræsten i Bork ved Ringkøbing fjord skrev 1889 til provsten: »Idet jeg fremsender Forsømmelseslisterne for Februar Maaned, . . . skal jeg bemærke, at der ogsaa ved disse er fulgt den Fremgangsmaade, at der kun er mulkteret for 3 forsømte Skoledage, medens der ikke er idømt Mulkter, hvor Forsømmelserne i en Maaned ikke har overskredet 2 Dage uden lovlig Grund.

Denne Fremgangsmaade er ganske vist ulovlig; men den er, saavidt vides, fulgt her i Bork i den sidste Menneskealder eller mere.« Ved sidste skolekommissionsmøde nægtede de to andre medlemmer at ændre den gamle praksis, mens præsten selv ville følge provstens retningslinier om mulktering for alle dage. Præsten vil nu gerne have styrket sin stilling ved et klart provsteligt ord: »thi vel er Lovens Ord klare nok; men - de er fra 1814 og ere nu i saa mange Aar blevne overtraadte baade her og andetsteds, at Folk snart anser dem for ikke at gælde mere.«³⁶

Dette brev kan betragtes som en illustration af, hvordan situationen lå mange steder ud over landet. I hovedlinierne ser det ud til simpelthen at gælde generelt.³⁷ Hvad enten der var tale om samme fremgangsmåde som i

34. [Bj.-Aas. PA. Kopibog 1881-1893] den 13/4-1888.

35. [Midd.-Sonderl. PA. Kopibog 1880-1893. C 23-5, La. Vib.] skoledir. til amtsr. 28/10-1889 vedr. Hjerminde; trusel om amtsrådstvang vedr. Langå 16/11-1889. [Ringk. so. Amtsprovsti, C 43-24, La. Vib., Journal 1877-1894] J.nr. 105 og 111 for 1889, vedr. Vorgod-Nr. Viium kommune. [Bj.-Aas. PA. Kopibog 1881-1893], vedr. Drigstrup 15/10 og 29/10-1889, trusel til Munkebo 18/9-1890.

36. Ringk. sø. Amtsprovsti 1812-1902. C 43-41, La. Vib. - Indkomne sager. Aadum og S. + N. Bork 1860-1901] Sognepræst Hans Pedersen til provsten den 3/4-1889.

37. Det var ikke usædvanligt, at et sogneråd, der fik pålæg om at ændre (skærpe) mulkteringen, svarede med en forespørgsel om, hvordan reglerne var. Eksempler fra Bj.-Aasum provsti i 1888: [Kopibog 1881-1893] svar til Lyndelse 13/4-1888, til Dalby-Stubb. 21/3-1888. [Ry.-Revn. sgrdt.s forh.-prot.] den 14/5-1888: » . . . ang. . . . Tilhold om en virksomere Mulktering . . . bestemtes det at indhente Oplysning om de i saa Henseende gældende Regler.«

Bork eller variationer heraf, hvad enten det drejede sig om slet og ret lempelser som i Bork, om betingede lempelser, om sindrige systemer, der ikke engang altid var særlig lempelige, om almindelig lemfældighed eller samvittighedsfuld individuel sagsbehandling, så var baggrunden over en bred front den samme, at loven var så gammel og var blevet overset eller overtrådt så længe, at man enten så stort på problemet eller selv fandt et udgangspunkt, man ville forsvare for sin samvittighed og for sognets beboere.

Lokale mulkteringsregler

Fra Vestjylland findes andre eksempler end det nævnte fra Bork på, at man generelt undlod mulktering før ved den tredie månedlige forsømmelse³⁸, og den praksis kan også dokumenteres for Merløse-Tuse provsti.³⁹ På Fyn var det ikke ualmindeligt, at man generelt undlod mulktering ved 1 månedlig forsømmelse⁴⁰, og det samme kan dokumenteres for flere kommuner i Middelsom-Sønderlyng provsti.⁴¹

En variation af denne slags praksis var den at undlade mulktering i første omgang, hvis der kun var f.eks. 2 ulovlige forsømmelser i en måned, men at mulktere for samtlige ulovlige forsømmelser, dersom de to fulgtes af en tredie i samme måned.⁴² Man kunne også undlade mulktering for et vist antal dage hver måned, men sætte en bestemt højere takst for hver følgende forsømmelse.⁴³ Denne praksis måtte virke meget nær som de fridage, der nogle steder tildeltes specielt tjenestedrengene mod straffetakst ved udeblivelse fra de skoledage, som de ikke var fritaget for (se s. 218 f).

De første af disse nævnte ordninger kunne udnyttes generelt af forældre og husbonder til at nedbringe den mulktudgift, der var forbundet med at

38. Min.s skriv. af 24/4-1875 til Hind m.fl. herr.s provsti. [Love og Ekspdt.] Korresp. vedr. Vorgod-Nr. Vium i dir. 13/4-1889. [Ringk.so. amtsprovsti 1812-1902. Journal 1877-1894. nr. 105/1889. C 43-24, La. Vib.]
39. [Merl.-Tu. PA. korresp. 1889, Butt. -Tu., 70/89] Breve af 26/2 og 1/3-1889.
40. [Bj.-Aas. PA. Kopibog 1881-1893] Cirk. t. samtl. komm. april 1889: » . . . Da enkelte Sogneraad har havt for Skik, som Regel at lade 1 Dags Forsømmelse maanedlig være Mulktfri, bemærkes at dette er ulovmedholdeligt.« - [sa.] Dir. til Sdr. Nærå 12/8-1889 og til Nr. Lyndelse 8/1-1890.
41. [Midd.-Sonderl. PA. Kopibog 1880-1893. C 23-5, La. Vib.] Dir. til Taanum Sgrdsfmd. 6/3-1889 og til Bjerring sgrd. 2/3-1889. - [Vindum KA. Sgrdt.s forh.-prot.] 14/3-1889 vedtaget at sporge dir., »om der som sædvanlig maa eftergives 1 Dag i Maaneden for Forsømmelser uden lovlig Grund.«
42. Min.s skriv. til Slagelse herr.s provsti 20/2-1890. [Love og Ekspdt.] - [Merl.-Tu. PA. korresp. 1889, Skamstrup-Fryd. 77/89] Skamstr.-Fryd. sgrd. m. skolekommissionens anbefaling til provsten 6/3-1889, om hidtidig praksis.
43. [Merl.-Tu. PA. korresp. 1889, 50/89-Toll.-Aag.] Toll.-Aag. Sgrd. til provsten 4/2-1889.

holde børnene til arbejde i stedet for til skole. De sidstnævnte havde man kun fordel af, hvis man i det hele holdt forsømmelserne på et nærmere bestemt lavt niveau.

Men fælles for disse forskellige ordninger var, at de sparede sognerådet for besvær med at inddrive et større antal små mulktbeløb og dermed irritere forældre og husbønder med en ubetydelig bøde for en enkelt forseelse. Dette bidrag til den kommunale husfred er uden tvivl adskillige steder blevet vurderet højere end minusserne ved mulige misbrug fra beboernes side.

Foruden på denne totale undladelse af mulktering for et mindre antal forsømmelser pr. måned, kunne de lokale skolebestyrelser foretage deres beregninger på fordoblingsreglerne, reglerne om bødefordobling ved forsømmelser flere måneder i træk. De kunne f.eks. konsekvent undlade fordobling ved forsømmelser på anden, tredje og flg. måneder, altså fortsætte med laveste takst uopholdeligt.⁴⁴ Eller de kunne undlade fordobling, hvis der kun havde været 1 eller 2 forsømmelser i den foregående måned.⁴⁵ Dette kunne man i øvrigt logisk komme frem til, hvis man opererede med nogle mulktfrie dage hver måned og fortolkede loven sådan, at fordoblingen skulle indtræffe, hvis der havde været *mulkteret* (i stedet for, hvis der havde været *forsømt*) i den foregående måned.

I øvrigt var det en udbredt opfattelse - bl.a. udbredt med Skibsteds håndbog i skolelovgivning⁴⁶, at sognerådet ved afgørelsen af, om fordobling skulle ske, kunne tage hensyn til, om den gentagne forsømmelse havde karakter af »overhørighed«, og kun i så fald fordoble taksten i den anden måned og fremdeles.⁴⁷ 1889-cirkulærene betød, at skoledirektionen ofte strengt ville håndhæve loven som et krav om automatisk fordobling, og det var et krav, det var besværligt at gennemføre (se i det følgende). De lokale skolestyrelser havde vanskeligt ved at acceptere, at de på samme tid skulle gøre mulktering både hyppigere og tungere. Var man nødt til det første måtte man vægre sig så meget mere ved det andet, - søge at nedbringe fordoblingskravene.

Selve det hverandenmåneds- og mulktfordoblingsproblem, der var tale om i 1855-skrivelsen (se s. 224 f) blev fremtrædende i denne tid. 1889 måtte en ministeriel skrivelse⁴⁸ fastslå, at dersom samme forældre eller husbond

44. [Vorgod-Nr. Viiums sognerådsarkiv. Regnskabsbog. D 635A - 1, La. Vib.] Heri mulkteringsregnskab for 1889 og 1890, der er totalt blottet for andre takster end laveste takst = 6 ore pr. forsømt dag.
45. [Midd.-Sonderl. PA. Kopibog 1880-1893. C 23-5, La. Vib.] Provsten til sgn.priest i Langaa, vedr. sgrdt.s vægning.
46. H. V. Skibsted: Almueskolevæsenet i de danske Kobstæder og Landdistrikter 1866, 1876. Behandler fordoblingsspørgsmålet i 1866-udg. side 21f, i 1876-udg. side 26f.
47. Se også min.s skriv. af 22/6-1857 til Falsters dir. [Love og Ekspdt.]
48. Min.s skriv. af 21/8-1889 til Fjends herr.s dir. [Love og Ekspdt.]

systematisk lod et af flere børn forsømme den ene måned, et andet barn den næste, kunne mulktfordoblingen dog fortsætte ubrudt. Det måtte bekræftes i 1894.⁴⁹ I 1892 henviste en ministeriel skrivelse⁵⁰ til 1855-afgørelsen om hverandenmånedsmisbrug.

En anden variation af fordoblingsproblemet opstod i 1889 på spørgsmålet, om sommerferien kunne afbryde progressionen, sådan at man betragtede skoleåret som nyt fra sommerferien slutning og samtidig startede med mulkering efter laveste takst. Trods nogen vanskelighed ved at fortolke sommerferien som en måneds stadig skolegang (dog: en måned uden forsømmelser var den!), tillod ministeriet Soro amt at anvende laveste takst fra september hvert år.⁵¹

Det var ikke nogen ligegyldig sag, eftersom september måned var en af de mest ulovligt forsømte måneder hele året. Skulle det koste 6 ore eller 50 ore pr. forsømt dag?

På baggrund af disse åbenbare vanskeligheder med at håndhæve en effektiv fordobling i mulkeringen tog et ministerielt cirkulære i 1895⁵² specielt fordoblingsreglerne op. Cirkulæret fastslog, at lokalstyret var forpligtet til - ikke blot havde lov til - at imødegå hverandenmånedsmisbrug ved fortsat mulktfordobling, og at sommerferien ikke kunne afbryde progressionen. Afbrydelse kunne normalt kun ske ved en måneds stadig skolegang, uanset skoleår, eller - ved misbrug af denne regel - først efter at de høje mulkter var anvendt længe nok til at have gjort sin virkning. Hermed måtte sogneråd, forældre og husbonder se en mulig omvej spærret. De stadige forsømmelsers vej førte herefter over højere mulkter - i hvert fald med større sandsynlighed end før.

Sjældne mulkeringsmøder

Et krav, der var snævert forbundet med fordoblingsproblemet, var kravet om, at sognerådet skulle holde mulkeringsmøde hver måned, hvis der var forekommet ulovlige forsømmelser. Også for andre aspekter af forsømmelsesadministrationen var dette et centralt punkt.

I 1868⁵³ havde kulturministeren specielt påpeget den skadelige virkning af sjældne mulkering. Han mente ligefrem, at netop det, at der let kunne gå i hvert fald 3-4 måneder mellem en forsømmelse og bødens opkrævning, gjorde mulkeringsinstitutionen til en betænkelig sag, fik mulkering til at

49. Min.s skriv. af 15/9-1894 til Hjelmlev og Gjern herr.s dir. [Love og Ekspdt.]

50. Min.s skriv. af 20/2-1892 til Fleskum og Hornum herr.s dir. [Love og Ekspdt.]

51. Min.s skriv. til Soro amtm. af 18/11-1889. [Love og Ekspdt.]

52. Min.s cirk. af 4/3-1895. [Love og Ekspdt.]

53. P. C. Kierkegaard i sit oplæg til samtlige biskopper og skoledirektioner, da han indhentede deres udtalelser om mulkeringsspørgsmålet, den 8/2-1868. Love og Ekspdt.]

virke som et irritationsmoment og »vækker en Uvillie imod Skolen, som man helst maatte søge at undgaae.« Som en logisk følge af bl. a. denne tankegang udsendte en følgende kulturminister i 1874 et cirkulære (nævnt s. 205), der pålagde sognerådene månedlige mulkteringsmøder, uanset de i øvrigt ikke efter landkommunalloven af 1867 var forpligtet til så hyppige møder.

Kravet var således af gammel dato, men det var ikke lykkedes at håndhæve det. På Fyn var det i 1889 et punkt, der voldte Bjerge-Aasum-provsten særlige vanskeligheder⁵⁴. I Vorgod kommune var man i 1882 i sognerådet blevet tilstrækkelig klar over dette cirkulæres eksistens til, at man var i stand til at bruge det sådan omtrent med modsat fortegn.⁵⁵ Man hævdede overfor sognepræsten, at man ikke havde ret til at mulkttere, hvis det ikke skete månedsvis, og eftersom præsten havde oversendt forsømmelseslister for flere måneder på en gang, var man altså afskåret fra at mulkttere. At denne situation kunne opstå, viser, at 8 år efter cirkulærets fremkomst kunne selv en præst være så lidt indstillet på dets overholdelse, at han ikke opfyldte sin egen del af betingelserne for, at det kunne ske.

Lange intervaller mellem mulkteringsmøderne muliggjorde helhedsbetragtninger, som svarede godt til en mulktering efter skøn og diverse lokale regler, bl. a. flere af dem, der er beskrevet undervejs. Og for fordoblingspraksis var mødehyppigheden helt afgørende. Den almindeligt gældende opfattelse var, at fordobling skulle være en straf, hvis den lave takst ikke havde virket, og det var også den eneste rimelige fortolkning af 1814-anordningen. Men dengang stod det også helt fast, at den mulkterende myndighed var forpligtet til månedlige møder. Hvis man, som senere almindeligt, mulkterede for flere måneder på en gang, måtte man altså logisk holde sig til den takst, der skulle være gældende for den første af disse måneder, sådan at man i hvert fald ikke mulkterede højere for nogen af de øvrige måneder, der var under behandling på mødet. Forældre og husbonder havde jo nemlig ingen chance for at vise, at den lavere takst havde virket på dem, hvis den først blev idømt samtidig med en højere.

Man forstår, at de månedlige møder måtte blive et kardinalpunkt ved gennemførelsen af 1889-cirkulærene. De var en kontant forudsætning for flere af de konkrete krav i cirkulærene, og desuden var regelmæssighed, lovbundethed, overhovedet et vigtigt træk i den mentalitet, 1889-cirkulærene både måtte håbe at kunne bygge på og måtte søge at fremme.

54. [Bj.-Aas. PA. kopi-læg vedr. 1880-1899]. Bemærkninger ved indsendelse af visitatsberetning for året 1889. [fotokopi i G.N.s arkiv]

55. [Ringk. sø. amtsprovsti. Indkomne sager. Vorgod. C 43-52. La. Vib.] Sognepræsten til dir. den 30/1-1883 i anledn. af 1882-beretningen.

Eftergivelse af mulkter

Eftergivelse af idømte mulkter var som før nævnt ulovlig, undtagen gennem skoledirektionen, men sognerådene anvendte alligevel denne fremgangsmåde.⁵⁶

I tilfælde af, at man betragtede mulkteringen i det hele taget som en skønssag i sognerådets hænder, kan reglen om, at en idømt mulkt kun kunne eftergives af skoledirektionen, også kun være blevet opfattet som en regel, man kunne anvende eller lade være at anvende. Den må have virket som en appelregel i tilfælde, hvor sognerådet ikke selv har ønsket eftergivelse, men den mulkterede person har krævet det. Hvis sognerådet selv ønskede at eftergive, så var der jo i virkeligheden kun tale om, at det skønnede påny om samme forsømmelse og efter omstændighederne mente, at den første afgørelse ikke holdt stik.

Men selv under en mindre fasttømret tro på egen suverænitet i mulkteringssspørgsmål, altså selv om man fulgte regler, man ikke selv regnede sig for herre over, kunne der komme situationer, hvor man med god samvittighed eftergav en idømt mulkt. Ved opkrævningen af en mulkt kunne sognerådets medlemmer komme ud for, at en forsømmelse blev forklaret med grunde, der fik dem til at anse mulkteringen for urimelig.⁵⁷ På baggrund af en sådan reel eller påstået rimelig grund må sognerådet i nogle tilfælde have ønsket så at sige at gøre det gjorte ugiort ved at eftergive mulkten. Dersom rådet mere eller mindre har måttet betragte den foretagne mulktering som sin egen fejltagelse (- havde den ny forklaring foreligget før, havde reglerne ikke krævet mulktering -), så kan det nok have virket som en nødvendig formalitet at sende sagen til direktionen.

Bortset fra alle formelle overvejelser og al fornemmelse af rettigheder kunne eftergivelse blive redningen fra besvær og ubehag ved mulktinddrivelse fra vrangvillige personer. Hvis mulkten ikke kunne inddrives, skulle sognerådet henvende sig til amtsrådet om bemyndigelse til at kræve den afsonet. Sådan var forretningsgangen fra 1866, hvor en ny lov om inddrivelse af offentlige bøder havde fjernet udpantningen som mellemliggende

56. Eks.: [Vindum KA, Sgrdt.s korresp. 1880-1884.] Provsten indskærper sgrdt.s manglende ret til at eftergive, men skrivelsen er mild, fordi kun et lille beløb var eftergivet. (8/2-1882) [Midd.-Sønderl. PA. C 23-55. La. Vib.-Korresp. 107/1882]. Sgrdt.s fmd. Evald Tang Kristensen til provsten om sgrdt.s mulkteftergivelser: » . . . Forovrigt er det noget, der har været i Brug, for det nuværende Sgrd. fik med Skolemulkters Inddrivelse at gore, men som det for Fremtiden vil undlade.« (Den forrige sgrds. fmd. - indtil sommeren 1878 - var sognepræsten J. V. G. Lassen, der havde lærer Sauter som sekretær.) [Vindum KA og Ev. Tang Kr.s »Minder og Oplevelser« I, s. 294-295]

57. [Ringkøb. sø. amtsprovsti. 1812-1902. Skjern 1890. C 43-49. La. Vib.] Redegørelse fra Skjern sogneråd om dets erfaringer, den 7/8-1890.

led og mulig løsning. Det kunne være lige ubehageligt for et sogneråd at lægge sig ud med en vrangvillig gårdmand ved at kræve ham fængslet (det kunne gårdmanden så stadig undgå, hvis han reagerede ved at betale) og at kræve en ubemidlet i fængsel og tage ansvaret for, at en familiefader fjernes fra hjemmet i det påkrævede antal dage.

Afsoning af mulfter kan vist ikke siges at have været nogen hyppig foreteelse ⁵⁸, men det vil alligevel være forkert at kalde den sjælden, når der skal skønnes ud fra de tilfælde, der er dukket op i undersøgelsens løb, uden at de er specielt eftersporet. En del afsoningssager standsedes dog ved, at skyldneren betalte, når han havde fået afsoningsstævningen i hånden.

Man behøver ikke at undre sig over, at mulkteftergivelse figurerede blandt de midler, sognerådene anvendte til styring af mulktsystemets virkninger. Men ligesom en del sogneråd havde meget lidt brug for mildnende mulktssystemer, fordi de næsten ikke mulkterede, sådan var der også en del sogneråd, der havde meget lidt brug for mulkteftergivelser. Mulkteftergivelser havde fortrinsvis mulighed for at spille ind i kommuner med en nogenlunde omfattende og systematisk mulkteringspraksis.

1889-reglernes krænkelse af det lokale selvstyre

Det har ikke været vanskeligt med det foregående at dokumentere, at der var praktiske grunde i overflod til at sogneråd og til dels skolekommissioner landet over fandt 1889-bestemmelserne meget besværlige og uvelkomne. Men foruden det praktiske besvær i sig selv, var der en anden side af sagen, der generede i hvert fald nogle sogneråd, endda overordentlig meget. Det drejer sig om selve sognerådernes ansvarsstilling, når de mulkterede efter de nye regler.

Hidtil havde det ganske vist været læreren, der i første omgang afgjorde, om en forsømmelse var lovlig eller ulovlig. Men sidste ord i den sag - afgørelsen af om den registrerede ulovlighed skulle få anden virkning end det lille mærke i protokollen - havde alligevel sognerådet, når det skønnede, om en forsømmelse krævede mulktering.

Reglerne for læreren gik nu fra jan. 1889 ud på, at han ved protokollering

58. Der skal ikke voves noget forsøg på at anslå omfanget af afsoningspraksis i 1880'erne i forhold til nedenstående tal fra 1894, men da disse er de eneste, der foreligger samlet, skal de gengives her: I Merløse-Tuse, Bj.-Aasum og Hind, Bolling. Nr. Horne provstier var der ingen afsoningssager i 1894. I Middels.-Sonderl. afsonedes i alt 5,00 kr. I hele landet (landdistrikterne) afsonedes 995,54 kr. Langt de største beløb i Hjørr. og Thist. amter, dernæst en del i de øvr. nord- og vestjyske amter; på øerne langt flest i Frederiksborg og Københavns amter. [Tabell. Meddelelser vedr. Borger- og Almueskolevæsenet udenfor Kjøbenhavn for Aaret 1894, s. 98-103. Kbhn. 1897.]

af en ulovlig forsømmelse kunne anføre eventuelle grunde, der talte for dens undskyldning. Disse anførte grunde skulle sogneråd og skolekommission da tage i betragtning ved mulkteringsarbejdet. D.v.s. at der hermed var indført et vist grundlag for et skøn ved siden af den faste rubricering, så at lærerens ansvar i nogen grad var lettet. Samtidig kom det imidlertid til at antyde, at sognerådets skøn havde fået snævrere rammer, idet rådet nu måtte tage hensyn til, om der var anført bemærkninger eller ej, og det vanskeligt ville kunne undlade mulktering for en ukommenteret forsømmelse, det var rubriceret som »ulovlig«. Ud fra den betragtning var lærerens ansvar i virkeligheden blevet forøget.

Så længe sognerådet endnu efter januarcirkulæret havde et råderum for at skønne: mulkteres ikke, var der i og for sig ikke så mange vanskeligheder. Man kunne overveje lærerens bemærkninger, undlade mulktering og anføre lærerens grund overfor skoledirektionen, og man havde da også formelt stadig mulighed for selv at skaffe oplysning om undskyldende momenter ved andre forsømmelser og anføre disse grunde overfor skoledirektionen, hvis man undlod mulktering. Sognerådene var dog ikke forpligtet til at undersøge baggrunden for en forsømmelse, så selv om denne udvej var en trøst ved sognerådets bedømmelse af sit juridiske ansvar, så var det praktisk noget af en umulighed. Efter majcirkulæret 1889 *skulle* der mulkteres for samtlige »ulovligt« rubricerede forsømmelser, og lærerens eventuelle bemærkninger kunne kun tages til følge i form af en indstilling til skoledirektionen om eftergivelse. Det betød, at mulktbegrebet som straf udhuledes, eller man kan sige, at det var sognerådets ansvar, der udhuledes: Uanset hvor uangribeligt rimelige undskyldninger læreren anførte, *skulle* en »ulovlig« forsømmelse straffes, sognerådet havde efter reglerne ingen som helst mulighed for at lade være at mulktere.

At disse regler blev opfattet som afgørende for ansvarsfordelingen, vidner flere udsagn om. I Bjerger-Aasum provsti spurgte en skolekommission i 1889, om læreren skulle bibeholde opdelingen i »sygdom«, »anden lovlig grund« og »uden lovlig grund«, eller han skulle nøjes med at anføre individuelle bemærkninger om grundene til forsømmelserne. Provsten svarede, at det nok var bedst at bibeholde den gamle opdeling, så længe indberetningerne stadig opererede med den, men han noterede: » . . . skjønt det er den store Lettelse for Læreren, at Bedømmelsen af lovlig og ulovlig Grund ikke længer er ham paalagt.«⁵⁹

Fra de jyske provstier kan hentes et par eksempler på, at problemet blev helt afgørende for sognerådernes opfattelse af mulkteringsarbejdet. Skjern sogneråd i Vestjylland havde i sommeren 1890 undladt at mulktere for de

59. [Bj.-Aas. PA, Kopibog 1881-93], provsten til Nr. Soby sognepræst den 8/3-1889.

forsømmelser, som der ikke var anført nogen grund ved.⁶⁰ Provsten mente, at netop disse burde mulkteres, »da der nok vilde være bleven anført en Grund, hvis der var en saadan, der nogenlunde kunne synes rimelig.« Sognerådet replicerede, at det ikke så sig i stand til og heller ikke iflg. cirkulæret af januar 1889 fandt sig forpligtet til at udforske grunden til forsømmelser, som var noteret uden anmærkning, blot rubriceret: *med* lovlig grund eller *uden* lovlig grund. Og: »Som Medlem af Sogneraadet . . . har jeg adskillig Erfaring af, at Mulkering efter en Liste med den Slags Bemærkninger vanskelig lader sig gennemføre, idet Vedkommende, naar Mulkerne bliver dem afkrævede, i Reglen anfører baade den ene og anden lovlig Grund for Udeblivelsen, hvilket jo kan være baade sandt og ikke sandt, men staaer dog uoplyst og vanskelig vil kunde modbevise; om nu Manden som Følge heraf nægter at betale den idømte Mulkt, kan Sogneraadet da uden Ansvar for sig skride til Afsoning. Derom har jeg næret Betænkning ligesom jeg ogsaa af nævnte Grund ikke [som midlertidig formand for skolekommissionen] har kunnet indstille Børn til Mulkt hvor det har været uoplyst af hvilken Grund Forsømmelsen er skeet.«

Her ser man et eksempel på, at de rigoristiske regler om mulkering førte til samvittighedsproblemer for sognerådsmedlemmerne, idet de ikke praktisk eller formelt fandt, at de kunne eller skulle udforske den enkelte forsømmelsesgrund, men på den anden side heller ikke ønskede at tage lærerens rubricering til efterretning, men kun ville tage stilling til de udtrykkeligt anførte udeblivelsesgrunde. Når denne konflikt overhovedet kom op på det principielle plan, skyldtes det måske udelukkende, at det overfor citerede sognerådsmedlem, der også var medlem af skolekommissionen, i en periode havde fungeret som skolekommissionsformand og ikke havde villet indstille uoplyste forsømmelser til mulkering. Det ser ud til, at sognerådet forud for dette tidspunkt havde taget præstens (skolekommissionens) indstillinger til efterretning, mulkteret derefter og lidt under praktiske kvaler ved opkrævningen og eventuelle samvittighedskvaler ved afsoningssager.

Modsat Skjern sogneråd mente Hjermind sogneråd i Middelsom-Sønderlyng provsti i 1889⁶¹, at det var forpligtet til at søge oplysning om årsagerne til de forsømmelser, som læreren blot havde rubriceret som »lovlige« eller »ulovlige«. Dette sogneråd havde den ikke urigtige opfattelse, at læreren skulle notere ulovlig grund ved enhver forsømmelse, for hvilken der ikke var oplyst nogen grund, og dette kunne sognerådet ikke mulkere

60. [Ringk. sø. amtsprovsti 1812-1902. Indkomne sager. Skjern, 1890. C 43 - 49, La.-Vib.] Provst til komm. den 1/8-1890. Skolekomm. t. sgrd. den 5/8-1890. Sgrd. t. skolekomm. den 7/8-1890 (v. E. Christensen).

61. [Midd.-Sønderl. PA. Korresp. 1889, 477/1889; C 23-57, La. Vib.] Hjermind sgrd. v. fmd. Chr. [?]. Møller til skoledirektionen den 19/10-1889.

efter, lige så lidt som det ønskede uden videre at godtage en rubricering som »lovlig«, hvis der ingen grund var anført. »Først efter en saadan Undersøgelse [af årsagen] kan [sognerådet] med Klarhed bedømme om Forsømmelserne ere strafbare eller ikke.« »Skulle Sogneraadet ubetinget tage Lærerens Anførsler paa Forsømmelseslisterne som Rettesnor, var det jo egentlig Lærerne som afgjorde om en Forsømmelse var strafbar; men i saa Fald burde det jo ogsaa være Læreren, som dikterede Mulkt og bar Ansaret derfor.«

Uanset en vis forskel i fortolkning af deres forpligtelser efter 1889-cirkulærene havde disse to sogneråd ensartede overvejelser over deres ansvar for mulkteringerne. Hvad enten de selv ville undersøge eller de ikke ville, så kunne de ikke acceptere, at der rask væk skulle mulkteres for »ulovligt«-rubricerede forsømmelser hvis ikke læreren havde anført tilstrækkelig gode undskyldninger for dem. (I virkeligheden også i det tilfælde, men det står dem ikke klart). Begge sogneråd opfattede åbenbart mulktidømmelsen som en regulær straffeaktion, som de ikke ville tage ansvaret for hverken formelt eller i dens eventuelle praktiske konsekvenser: afsortings-sag. At mulktere »blindt« efter lærerens rubricering, yderligere at mulktere med åbne øjne for en »ulovligt«-rubriceret, men ved anmærkning undskyldt forsømmelse, og blot være henvist til at indstille en sådan til eftergivelse i skoledirektionen, - det kunne man ikke byde ansvarlige mennesker. Det var som hver måned at begå en række justitsmord og blot kunne henvise til håbet om benådning.

Foruden denne ansvarskonflikt var Hjermind sogneråd yderligere i uoverensstemmelse med skoledirektionen på to spørgsmål. For det første ville rådet ikke acceptere, at det overhovedet ikke kunne undlade mulktering, selv efter nok så mange undersøgelser og afdækning af grunde, som også skoledirektionen måtte regne for lovlige undskyldninger. For det andet var der uoverensstemmelse mellem sogneråd og skoledirektion om, hvad der var gyldige udeblivelsesgrunde d.v.s. at uanset om sognerådet havde accepteret, at det kun kunne indstille til eftergivelse, ville der være blevet uenighed om, hvor mange forsømmelser der skulle eftergives.⁶²

Skoledirektionen henviste Hjermondsagen til amtsrådet for at gennemvinge mulkteringen, og den gjorde det netop bl.a. under henvisning til den bestemmelse i maj-cirkulæret (se s. 206 f.), der fratog sognerådet retten til

62. [Ovennævnte brev] Efter nøje baggrundsundersøgelse var sognerådet nået til klarhed over, at de og de forsømmelser ikke »efter omstændighederne« var strafbare. Provsten mente, at omstændighederne ikke var tilstrækkelig særegne, og kom altså til klarhed over, at disse forsømmelser var strafbare.

at skønne: mulkteres ikke, og som anviste rådet at søge direktionen om eftergivelse⁶³. Således blev Hjermind-sagen et brugbart skræmmebillede for andre sogneråd, som var uvillige til at følge skoledirektionens anvisninger.⁶⁴

Hjermind sogneråd afsluttede sit brev som følger: »At vi virkelig tage Mulktering med al den Alvor, der kan forlanges, behøver der næppe at anføres andet Bevis for, end at vi baade før og efter Juli have villig gennemført Mulktering for hver eneste Maaned; men at Sogneraadet skulle være helt udelukket fra at have anden Mening om Forsømmelsers Strafbarhed, end den Lærerne anføre . . . , haaber vi ikke den høje Skoledirektion forlanger.« Men det var jo netop, hvad skoledirektionen gjorde.

Hertil kan føjes, at Hjermind kommune 1880erne igennem lå meget lavt med sine forsømmelsestal sammenlignet med provstiet som helhed såvel som med andre provstier. Ikke bare var der få »ulovlige« forsømmelser; der var også få »lovlige« og færre sygeforsømmelser end i de omkringliggende kommuner⁶⁵. Der er ingen umiddelbare grunde til at antage, at disse lave tal skulle være opstået ved flere undvigelsesmanøvrer, end der kan være forekommet i de andre kommuner. Det kunne se ud, som om vi med Hjermind-sagen har et eksempel på, at den overordnede myndighed kunne slå hårdt ned overfor et sogneråd, en kommune, hvor forholdene i forvejen var så gode, hvor skolen i forvejen stod så stærkt, at der ikke var væsentlig fare for et tilbageslag ved en streng kurs. Niveauet var så højt, at det var anvendeligt som udgangspunkt for det sidste skridt mod den fuldkomne orden, den gennemført regelbundne administration.

Hvis denne vurdering har foreligget, så har den været nær ved ikke at slå til. I hvert fald pålagde provsten⁶⁶ få måneder efter amtsrådssagen Hjermind skolekommission at sørge for, at sygeforsømmelserne specificeredes efter den enkelte sygdoms art, da der havde vist sig en »påfaldende

63. [Midd.-Sønderl. PA. Kopibog 1880-93. C 23-5. La. Vib.] Provsten til de øvrige direktionsmedlemmer den 29/9-1889.

64. [Midd.-Sønderl. PA. Kopibog 1880-93] Provsten til Langaa sognepræst vedr. sgrdt. den 16/11-1889: » . . . blive sat under Tvang . . . saaledes som det fornylig er sket i Hjermind.«

65. [Beretninger 1880-1888.]
Forsømm.-procenter

	sy.	lo.	ulo.	saml.
Hjerm.-Lee-Hjorthede komm.	4,8	2,0	2,0	8,9
Midd.-Sønderl. provsti	5,5	3,9	3,5	13,1

66. [Midd.-Sønderl. PA. Kopibog 1880-93. C 23 - 5, La. Vib.] Provst til Hjermind skolekomm. den 14/2-1890.

sygelighed« i kommunens skoler på det sidste. Men de samlede tal for årtiet efter 1889 tyder ikke på negative resultater af skoledirektionens kurs⁶⁷.

Justeringer gennem 1899-loven

De mange problemer, der alt i alt var knyttet til forsømmelsesadministrationen efter 1899-cirkulærene samt yderligere efter 1895-cirkulæret om fordoblingspligten, skinnede stærkt igennem ved Rigsdagens behandling af forslaget til ny skolelov i årene 1895-99.⁶⁸ Folketingsmedlemmer på række stod op og fremdrog de vanskeligheder, de havde erfaret som sognerådsmedlemmer. Ikke mindst kunne man høre om irritationsmomenter ved at opkræve de små bøder, over ikke at kunne eftergive en bøde på 6 øre, men at »faa paa Hovedet« fra skoledirektionen i tilfælde af, at man gjorde det alligevel, om fristelsen til at betale små enkeltbøder af egen lomme, om faktisk udredning af bødebøbel af sognerådsmedlemmernes egne lommer, fordi udgiften var meget, meget lille i forhold til det besvær, man sparede for.

Ændringerne i forsømmelsesbestemmelserne i 1899-loven afspejlede direkte disse vanskeligheder og andre af de problemer, der er berettet om i det foregående. De var udtryk for, at de lokale erfaringer i en vis udstrækning var blevet taget til følge: Selve mulktbeløbene forhøjedes, så mindste bøde nu var 12 øre, største bøde 1 kr., svarende til en fordobling af taksterne på hvert trin i mulktskalaen. Mulktering og indsendelse af mulktlister skulle kun ske hveranden måned mod før hver eneste måned. Sognerådene fik mulighed for at undlade mulktering i visse tilfælde af »ulovlig« forsømmelse. Der indførtes udpantning for en bøde, der ikke var betalt, og først som tredie led kom eventuel afsoningssag. Fordobling af mulkttaksterne skete kun indenfor et skolehalvår, men til gengæld uden hensyn til, om der indenfor halvåret havde været en eller flere måneder med stadig skolegang.

Denne justering, som man vel nærmest kan kalde det, - for principielle ændringer i mulktssystemet blev der ikke tale om og slet ikke om mulktssystemet

67. [Beretninger 1889-99]

Forsømm.-procenter

	sy.	lo.	ulo.	saml.
Hjerm.-Lee-Hjorth. komm.	4,6	1,5	0,6	6,8
Midd.-Sønderl. provsti	4,9	2,0	1,7	8,7

68. [Rigsdagstidende 1895-96. Folketingets Forhandlinger. sp. 965-67. sp. 1017-18. sp. 1037 ff., sp. 1059 m.fl. Spalterne henviser til flg. talere: I. C. Christensen. P. Jorgensen. Klaus Berntsen, N. Pedersen.

mets bortfald, har kunnet tjene til at lette forholdet mellem sogneråd, skolekommission og skoledirektion. Og også forholdet til læreren blev befriet for en mulig belastning. Det kan ikke undgå at have været et pres for læreren at notere en enkelt ulovlig forsømmelse a 6 øre, når han vidste, hvor det ville ærgre og praktisk genere sognerådsmedlemmerne. Efter de nye retningslinier var der mere rimelighed til stede - bøderne opkrævedes for 2 måneder ad gangen, satserne var ikke helt latterligt små, og mulktning kunne undlades, hvis forsømmelsen var en undtagelse for det pågældende barn.

På forsømmelsesadministrationens område kan man sige, at provisorietiden hermed var forbi. Både i den forstand, at cirkulærerne fra provisorietiden nu var ophævet, og i den forstand, at provisorieregeringens mentalitet og syn på de folkelige elementer i lokalstyret veg for mere praktiske og folkelig-demokratiske bestemmelser ved kodificering af en række af de synspunkter, som førende grupper i landbefolkningen havde fremført.

Enighed og divergenser i lokale synspunkter

Primært var det forældre og husbonder, der tegnede forsømmelserne i landsbyskolen. Bortset fra sygeforsømmelser og forsømmelser, der skyldtes regulære hindringer af lige så uomgængelig art, var det disse voksne, der havde det første ansvar for, hvor meget skolepligten blev tilsidesat. I det følgende afsnit vil en del talmateriale belyse, hvordan forsømmelserne fordelte sig efter områder, tidspunkter og karakter, men allerede det foregående har belyst forældre-husbondgruppens holdning til forsømmelser i en vis udstrækning.

Men andre end forældre og husbonder var med til at bestemme, hvilken rubricering og hvilke konsekvenser en udeblivelse fik. Sognerådene udviste en dyb forståelse for de menige beboeres forsømmelsesproblemer. Sognerådsmedlemmerne var altovervejende selv landbrugere, så de kendte til højsæsonernes arbejdspress, og de fleste af dem var endda gårdejere, så de også vidste, hvor meget det ville koste, hvis man skulle leje voksen arbejdskraft til at erstatte sit skolepligtige tyende i skoletiden. Sognerådsmedlemmerne vidste også, at en del ubemidlede familier måtte interessere sig mere for, at deres børn kunne komme i fremmed tjeneste, end for at de fik passet deres skolegang. Denne viden gjorde det muligt for sognerådsmedlemmer at gå langt i overbærenhed overfor tjenestedrenge skoleforsømmelser, uden at de nødvendigvis har været i stand til at anlægge den synsvinkel, at det tjente husbonderne mere end de fattige familier eller i hvert fald end deres børn.

Der ser imidlertid ud til ⁶⁹ at have været tilstrækkelig mangel på arbejdskraft til, at det havde været muligt at støtte børnenes skolegang mere end almindeligvis skete, uden at det havde frataget de fattige familier det bidrag til deres underhold, som det var at få deres børn i tjeneste.

Sognerådene støttede husbondinteresserne og gårdmændenes arbejdsinteresser på mange måder. De gjorde det i vid udstrækning ved en mild anvendelse af mulktssystemet, senere ved deres argumentation overfor skoledirektionen for at få eftergivet de nødtvungent idømte mulkter. Selve deres arbejde med opkrævning af mulkten har endvidere givet dem kontakt også med befolkningselementer, hvis børns skoleforsømmelser havde anden baggrund end gårdmænds. Denne personlige konfrontation på netop det foreliggende spørgsmål kan have gjort forsømmelsesadministrationen mindre skæv i social henseende, end man ellers måtte frygte ud fra sognerådernes sædvanligvis gårdmandsprægede sammensætning.

Men sognerådsmedlemmernes indflydelse rakte ofte langt ud over dette, nemlig via deres placering i skolekommissionen. To af skolekommissionens medlemmer var valgt af sognerådet, den ene af disse *skulle* vælges af dets egen midte, den anden kunne og var i praksis meget ofte også valgt blandt dets egne medlemmer. Skolekommissionen kunne fritage for skolegang, kunne tillade arbejdsferier indenfor ret vide rammer, havde i det hele taget i hvert fald i firserne stor indflydelse på, hvor langt man kunne komme på det lokale plan. Man kunne komme langt, hvis skolekommission og sogneråd var enige.

Det var de ofte, alene fordi skolekommissionens flertal ofte var en del af sognerådet. Men der var adskillige muligheder for divergenser, fordi præsten stod stærkt i skolekommissionen. Han var velfunderet, når det drejede sig om at fortolke love, og stod sikrest, når man forhandlede opad til direktion m.m. Endvidere havde præsten i kraft af sin stilling en almindelig autoritet, der kunne spille kraftigt ind også på områder, hvor denne autoritet ikke havde noget sagligt grundlag. Man får indtryk af, at i kommuner, hvor der ikke var et erkendt modsætningsforhold mellem præst og lægmandsgrupper, det være sig om kirkelige forhold, om politik eller mere udefineret omkring bøndernes selvhævdelsesbestrebelse, dér kunne præsten have stor indflydelse på de løbende afgørelser i skolekommissionen. Uanset hvilket grundlæggende klima skolekommissionsarbejdet foregik i, spillede dog præstens personlige synspunkter og evner for samarbejde en væsentlig rolle for hans mulighed for at præge arbejdets resultater.

69. Se foran i dette afsnit og afsnit om skolegangsordninger, bl.a. s.195: » . . . nu da Lonnen er saa høj og Tiden saa kostbar.« Fridlev Skrubbeltrangs fremstilling i Det danske Landbrugs Historie [1934-45, v. K. Hansen], bd. 5, side 415, udelukker heller ikke, at der kunne være et stort behov for udnyttelse af børns arbejdskraft, også selv om deres indsats ikke kunne blive daglig og stadig.

Det kan være vanskeligt at få noget bredt kildegrundlag for en vurdering af præsternes holdning og indflydelse på forsømmelsesadministrationen, fordi en hvilkensomhelst skolekommissionsskrivelse principielt set - hvis ikke den er udtryk for en erklæret eenstemmig beslutning, kan være udtryk for flertallets mening og have præsten som mindretal. Et vist grundlag for et skøn har man kun, fordi præsterne oftest faktisk udfærdigede en mindretalserklæring, hvis de var stærkt uenige og ikke risikerede en større uvilje fra beboernes side, end de fandt at anledningen var værd. De var vant til at forhandle, til at danne sig en mening og til at turde have den overfor sogneråd og skolekommissionsmedlemmer, mens de til gengæld let knyttede kontakt til kollegaen, provsten i direktionen.

Hvis denne antagelse holder, må man få det hovedindtryk af præsternes stilling i tiden før 1889, at de *i mange tilfælde* har forholdt sig indforstået eller passive overfor lokale ordninger og undtagelsesbestemmelser, der ikke levede op til 1814-lovens ånd og bogstav. Dette bygges på det store antal tilfælde, hvor skolekommissionen overhovedet ikke henvendte sig til direktionen, på de tilfælde, hvor skolekommissionen henvendte sig enigt til direktionen for at forsvare sådanne ordninger, og endelig på de tilfælde, hvor skolekommissionens anbefaling af sådanne ordninger indgik uden mindretalserklæring fra dens formand. Det kan have været fordi præsterne allerede ved udformningen af den lokale ordning havde hindret det, der var værre; det kan have været fordi de i vidt omfang anlagde gårdmandssynspunkter på skolegangsproblemerne; det kan have været fordi de lagde større vægt på et almindeligt godt klima mellem skole og ledende befolkningslag end på at styrke de ringest stillede børns skolegang; og det kan endelig være fordi de kun havde ringe aktiv interesse for skolegangen. - Når præsten i Bork i 1889 omtalte det hidtidige mulktssystem, var der ingen tvivl om, at han havde accepteret det, fordi det ikke forekom ham aldeles uføreneligt med de hidtil foreliggende love og cirkulærer, og fordi det under de lokale forhold havde en rimelig positiv funktion til opretholdelse af skolegangen. Men han stred for centraladministrationens synspunkter overfor det øvrige lokalstyres opfattelse, da 1889-cirkulæret på en række punkter havde afklaret situationen omkring lovligt og ulovligt og omkring mulkteringen.

Tilsyneladende deltog præsterne i almindelighed på samme måde loyalt i gennemførelsen af de nye cirkulærer.⁷⁰ Det ser ud som om selve tilstedeværelsen af klare retningslinier har gjort det magtpåliggende eller gjort det til en helt enkel embedspligt at indberette uregelmæssigheder, appellere tvivlsspørgsmål, indhente detaljerede retningslinier o.s.v. Når skoledirektionerne i Holbæk amt, formodentlig under amtmand Billes ledelse, i 1889 overdrog det til skolekommissionsformændene at være garanter for det nye

70. Smign. fra det foregående en indirekte slutning vedr. Skjernpræsten (s. 233f), desuden [Merl.-Tuse PA: Butt.-Tuse 70/89 og Hag.-Gisl. 119/89 og 248/89.]

forsømmelsescirkulæres gennemførelse, så siger det noget om, at man forventede en loyalitet overfor statslige bestemmelser, mere end overfor et lokalt samarbejde og erhvervsvenlige administrationsprincipper. Den korrespondance, der er gennemgået, kan som sagt tyde på, at disse forventninger ikke blev gjort til skamme. Tilbage står naturligvis stadig spørgsmålet om, i hvilken udstrækning præsterne på det lokale plan mildnede cirkulærets virkninger, fulgte gårdmandssynspunkter, støttede en lempelig rubricering af de forskellige forsømmelser for både velbjegete og fattige, eller eventuelt særlig for de sidste.

Herom tør kun siges, at de ser ud til også på det lokale plan at have gjort det i mindre udstrækning efter 1889, en formodning der bygger på de tal for forsømmelser, der fremlægges i det følgende afsnit.

Sammenfatning

Det er fristende at stille spørgsmålet, om ikke det valgte lokalstyres generelle opfattelse af en opdragelsespligt i et vist omfang har været i konflikt med skolepligten. Det gælder ikke blot på den måde som det ekstremt blev udtrykt fra Tostrup-Uggerløse, at man skyldte de små fattige drenge, at de fik lejlighed til at lære kreaturpasning, og kunne blive nødt til at ofre skolegangen på det. Det er også et spørgsmål, om ikke den beskyttelse af børnene, man kunne udøve gennem administration af skolepligten, fandtes mest påkrævet, hvor man ikke var sikker på, at børnene i stedet for at være i skole, på anden måde var under ordnede forhold og udøvede pligtarbejde. Mente man, med andre ord, at nogle børn havde mindre brug for skolegang end for andre ting (opdragende arbejde, indtjening til det daglige brød), og at det i det hele taget var mindre påkrævet at beskytte børnene for arbejde end for et pligtforsømmende miljø? - mere vigtigt at de udførte pligtarbejde, end at det lige netop skete i skolen? Træk af en sådan tankegang kan måske skimtes bag flere fritagelsesordninger og kommunale mulktteringssystemer. Det kunne se ud til, at det var under en sådan synsvinkel, at gårdmændene og lokalstyret gennemførte deres gårdmands- og erhvervsvenlige administration. Deres interesser og det, som de så som deres moralske forpligtelser, gik på den måde op i en »højere« enhed. - Og præsterne - de kan meget vel, hvor de ikke har indtaget klare særstandpunkter, have indlevet sig i disse vilkår og ment, at skolevæsenet ikke som helhed var tjent med at komme i for stor konflikt med de ledende befolkningslags holdninger og erkendte behov. Det ser de ud til at have ment i højere grad end ministeriet, hvis man skal dømme ministeriet efter 1889-cirkulærerne.

Ud fra demokratisk-folkelige principper var det en alvorlig - yderst betænkelig - sag at komme med et udspil som 1889-cirkulærene. Fra ministe-

riets side har det måske ikke været erkendt som højt spil. Det er måske blevet opfattet som et berettiget og naturligt krav fra statslige myndigheder om efterlevelse af de normer, som de fra deres side foretrak at fortolke som 1814-lovens.

Skoledirektionernes vanskeligheder med at få cirkulærerne efterlevet var ikke små i de første år. Men det lykkedes dem at fastholde kravene i vid udstrækning, og hvor det holdt hårdt, fortsatte de deres arbejde fra år til år, fra måned til måned. De lokale skolestyrelser måtte lade deres synspunkter vige. Hvor overbevist de end måtte være om det moralsk berettigede i hidtidig praksis, kunne de ikke modstå de højere myndigheders pres. Men Hjermind sogneråd gav dog et eksempel på, at man på sognerådsplan kunne kæmpe videre for i praksis at placere grænsen mellem lovlige og ulovlige forsømmelser i overensstemmelse med egne synspunkter. Og det uanset at man måtte godtage de nye hovedprincipper for administrationen.

Når man ser, hvor langt det lykkedes at få de lokale skolestyrelser til at opfylde cirkulærerne krav og hensigter, må man konkludere, at disse krav og hensigter ikke lå længere forud for befolkningens opfattelse af skolegangens placering i landbosamfundet, end at befolkningen lod sig presse frem til den standard, ministeriet ville markere. Og de ulogiske ansvarsforhold, som cirkulærerne strengt taget opererede med, blev i almindelighed ikke den anstødssten, som Skjern- og Hjermind-protesterne kunne lade forvente. Man må derfor fastslå, at cirkulærerne tvang de lokale råd et stykke videre, end de af egen drift ville være kommet. Tilsvarende er det tidligere fastslået om ændringerne i skolegangsordningerne forud for 1901, at provsternes ihærdige bestræbelser og pres på de lokale skolestyrelser førte frem til en standard som skolestyrelserne ellers først senere ville have vovet sig op på.

Det tilbageværende spørgsmål er nu, i hvilken udstrækning beboerne lod sig dirigere af de nye administrationsnormer. Hvad det angår, må man indledningsvis notere en bemærkelsesværdig forskel mellem de menige beboers reaktioner overfor nye skolegangsordninger omkring 1901 og deres reaktioner på forsømmelsescirkulærerne praktiske gennemførelse. Der er i 1889 og de følgende år *ikke* tale om stribevis af beboeradresser, der appellerer til lokalstyrelser og skoledirektioner. Der er endog ikke fundet et eneste eksempel på en sådan organiseret protest. Det antyder, at uanset om befolkningen i 1880'erne kan have bevaret eller opbygget opdragelses-synspunkter, der svarede som hånd i handske til erhvervsbehov og økonomiske interesser, så har de opfattet de nye krav til skellet mellem lovlige og ulovlige forsømmelser som overensstemmende med loven i hovedtrækkene, og dermed var kravene på sin vis retfærdiggjort. De havde som forældre og husbonder ingen argumenter at føre frem for myndighederne; de havde kun påstanden om fejltagelser eller misforståelser, når sogneråds-medlemmet stod foran dem med mulktlisten.

I det følgende afsnit skal så endelig gives oplysninger om de ændringer i forsømmelsespraksis, der blev registreret. Fastholdt beboerne deres påstand om erhvervets behov for børnene og om de fattige børns behov for erhvervets penge og oplæring? Lod de altså antallet af ulovlige forsømmelser stige og fandt sig i at betale de trods alt stadig små mulktbeløb? - Eller fastholdt de kun deres erhvervssynspunkter og sociale betragtninger i mindre omfang? Bøjede sig med andre ord for de strengere krav til skolepligtens opfyldelse?

Tablet 19.

Liste over kultusministre indenfor den periode, hvor retningslinierne for skoleadministrationen blev fastlagt for tiden 1880-1910.

Th. Rosenørn-Teilmann: 6/11-1865 - 4/9-1867.

P. C. Kierkegaard: 4/9-1867 - 6/3-1868.

Aleth Hansen: 6/3-1868 - 22/9-1869.

Ernst Em. Rosenørn: 22/9-1869 - 28/5-1870.

C. C. Hall: 28/5-1870 - 14/7-1874.

J. J. A. Worsaae: 14/7-1874 - 11/6-1875.

J. C. H. Fischer: 11/6-1875 - 24/8-1880.

J. F. Scavenius: 24/8-1880 - 6/7-1891.

C. Goos: 10/7-1891 - 7/8-1894.

V. Bardenfleth: 7/8-1894 - 23/5-1897.

H. V. Sthyr: 23/5-1897 - 27/4-1900.

J. J. Bjerre: 27/4-1900 - 24/7-1901.

J. C. Christensen: 24/7-1901 - 14/1-1905.

Enevold Sørensen: 14/1-1905 - 28/10-1909.

[Fortegnelse over Rigsdagsvalgene, Rigsdagssamlingerne, Ministerierne m.m. 1848-1941. - v. Rigsdagens Bureau. - Kbhvn. 1942.]

C. 3. BØRNS FORSØMMELSE AF SKOLEGANGEN

Forsømmelsesstatistikker

For at kunne danne sig et indtryk af, hvor mange forsømmelser, der er registreret, beregnet i forhold til det omfang skolegangen skulle have haft, er der udarbejdet omfattende statistikker. Disse statistikker vil - bearbejdet på forskellig måde - blive præsenteret i dette afsnit, men det vil først være nødvendigt at redegøre for, hvordan materialet til disse statistikker er fremkommet og yderligere at give et grundlag for at vurdere dette materiale i forskellige henseender.

Kildegrundlag

Materialet til statistikkerne er for størstedelens vedkommende hentet fra de årlige beretninger til ministeriet om tilstanden i de enkelte kommuners skolevæsen.¹ I tiden op til 1893 var det angivet på følgende måde:

rubrik	9	10	12	14	15	16
	bornetal æ. kl. (gnst. af hele året)	bornetal y. kl.	hvorledes er skolegangen ordnet?	Hvormange dg. er der holdt skole?	antallet af besogte sko- ledg. for samtl. born tilsammen- tagne ²	samlet antal forsomm. 1) sygdom 2) anden lovl. gr. 3) ulovl.
	28	19	hveranden dag	246	4483	a) 298 b) 522 c) 374
						1194

[Eksempel gælder Stokkebjerg skole, Hjembæk sogn, Merl.-Tuse provsti Holbæk amt. - Skoleberetning for 1888.]

1. [RA, Ki.- og U. min. s 2. Ktr., Skoleberetninger.]
2. [Vejledn. til udfyldelse af skemaet:] »Angivelserne i denne og i næste Rubrik bor tilvejebringes ved Dagenes Sammentælling i Skolejournalen. I denne antegnes de Dage, paa hvilke skolepligtige Konfirmander udeblive fra Skolen for at møde hos Præsten, som Forsømmelser med lovlig Grund.«

For efter disse oplysninger at nå frem til hvor stor en procent af de pligtige skoledage, der er forsømt, behøver man blot at finde summen af søgte dage og forsømte dage (4483 + 1194), hvorved fås antal pligtige skoledage for samtlige børn tilsammen (5677). Hvor mange procent af dette tal udgør de forsømte dage (1194) under ét og de enkelte arter af forsømte dage, således som de er registreret. (Forsømmelse ved sygdom: 5,2% ; af anden lovlig grund: 9,1% ; af ulovlig grund 6,5% ; samlet forsømmelsesprocent: 21,0%). I alle årene 1880-1892 inklusive er denne beregningsmetode anvendt. Men fra 1893 bortfalder angivelsen af det samlede antal søgte skoledage for samtlige børn tilsammen (her rubrik 15), og man må klare sig på anden måde, hvis forsømmelsesprocenten skal findes.

Den beregningsmetode, der logisk set må forekomme gyldig, må da bygges på oplysningerne i rubrikkerne 9, 10, 12, 14 og 16 ifølge det gamle skema. Regnestykket ser sådan ud med tallene fra Stokkebjerg 1888 som ovenfor:

$$\text{Pligtige skoledage for samtlige børn} = \frac{246 \times (28 - 19)}{2} = 5781.$$

Det beregnede antal pligtige dage viser en vis afvigelse fra det opgivne antal søgte + forsømte dage (5677). Det er umiddelbart ikke vanskeligt at se, hvor der i hvert fald ligger fejlkilder. For det første er forskellen på børnetallet i de to klasser ret stor. Eftersom der ikke på skemaet angives, hvor mange skoledage, hver klasse for sig har haft, ved vi ikke, hvilken klasse, der har mistet flest af deres 3 ugentlige skoledage året rundt. I det foreliggende tilfælde, hvor det beregnede antal dage falder større ud end det opgivne, kan man altså forestille sig, at ældste klasse - med de fleste børn - har mistet færre skoledage end yngste. Har f.eks. ældste klasse (28 børn) 5 skoledage færre end 246, altså 118 i stedet for 123, og yngste klasse tilsvarende flere skoledage, ville resultatet af beregningen blive 5736 pligtige skoledage, altså være nærmere det opgivne tal. Teoretisk er det naturligvis muligt, at det modsatte har været tilfældet, således at de opgivne tal for søgte og forsømte dage ikke har hold i nogen virkelighed, eller at beregningen af det gennemsnitlige antal børn er forkert gjort, eller endelig, at opgivelsen af antal afholdte skoledage er urigtig. Den sidste antagelse er ikke sandsynlig;³ derimod er der en vis margin omkring børnetallet, der beregnes som et gennemsnit af det månedlige antal børn, der er i hver klasse (altså ved en måneds begyndelse.)⁴

3. tallet overkommeligt at nå frem til (let at tælle så langt), og det var let at kontrollere. Især var der ingen interesse i at opgive det mindre end reelt, hvilket i givet fald skulle være tilfældet her.
4. Det gennemsnitlige børnetal er ofte opgivet i x/12 i beretningerne.

Eksemplet illustrerer den fremgangsmåde, der er benyttet ved beregningen af pligtig skoledage i årene fra 1893 og fremefter. - Men for at turde stole på denne metodes resultater var det nødvendigt med kontrolberegninger på de år, hvor antal søgte skoledage var opgivet, som f.eks. i tilfældet Stokkebjerg 1888. En lang række kontroludregninger af denne art har vist, hvor store afvigelserne er. Der er under kyndig assistance foretaget en undersøgelse for at beregne udsvingenes størrelse generelt. Jeg anser denne beregning for vigtig, sådan at man så nøje som muligt ved, inden for hvilke grænser, man kan og ikke kan regne med forsømmelsesstatistikens udsving. (Redegørelse for denne undersøgelse på side 248 ff.).

Endnu en kommentar til eksemplet Stokkebjerg 1888: Ved udregning af forsømmelsesprocenterne på grundlag af det beregnede antal pligtige skoledage nås følgende størrelser:

Ved sygdom 5,1% , ved lovl. gr. 9,0% , ulovligt: 6,5% . Efter de opgivne tal (jvf. s. 244), henholdsvis: 5,2 - 9,1 - 6,5% . Den samlede forsømmelsesprocent for året blev

efter det beregnede tal: 20,6 %

efter det opgivne tal: 21,6 %

Det er således dokumenteret, at den forskel, der kan iagttages på tallet pligtige dage efter de to beregningsmåder, ikke påvirker den fundne forsømmelsesprocent mere end 0,4 i alt, svarende til en resultatafvigelse på 0,02% .

Beregningerne af pligtige skoledage for tiden efter 1893 indeholder i øvrigt en del forskellige vanskeligheder, som det anførte eksempel ikke har: Forskellig skolegangsordning for de enkelte klasser kræver udregning af hver classes skoledage for sig. Oftest er antal afholdte skoledage alligevel opgivet under ét for flere klasser. At skolegangsordningen eventuelt blot angives ved en anordning, sommetider med henvisning til særlige undtagelsesparagraffer, bliver det ganske vist efterhånden en rutinesag at klare, men kan dog have sine vanskeligheder.⁵ Mere besvær volder dog af og til visse forhold i Vestjylland og i Viborgområdet. Sidstnævnte område volder vanskeligheder ved efterhånden i periodens løb at oprette halve skoledage for nogle klasser, idet man samtidig kun - imod lovens krav - mulktterer halvt for disse dage. Altså regnes forsømmelser på halve dage for halve forsømmelser. For at rette dette misforhold, måtte man altså sørge for, at de

5. »Anordning 29. juli 1814 med 13's lempelse» er ikke sjældent ved angivelse af skolegangsordningen. Denne 13 lyder: »For bornene i overste Klasse skal om Sommeren. fra 1. Juni indtil Høstferiens Begyndelse, ikkun holdes Skole 2 fulde Dage om Ugen . . . » Det betyder, at man ved fordeling af afholdte skoledage for de enkelte klasser må gøre flg.

(afholdte dage + 8)

2

x y. kl. s børn

(afholdte dage + 8)

2

+ 8 x æ. kl. s. børn

undtagen hvor bornetallet er ens i de to klasser. (1 dag uglt. i 2 mdr. = 8 dg.)

halve dage talte som halve ved beregningen af pligtige skoledage. I praksis er denne omregning ikke benyttet generelt, da det i en lang række tilfælde har vist sig umuligt at afgøre, om der regnedes med halve forsømmelser for halve dage; 2 halve er lig 1 hel, så selv nok så stort et antal halve kan skjules i et helt tal, bare der er tale om et lige antal halve og ikke et ulige antal. - I Vestjylland knytter besværet sig mest til svævende angivelser af børnenes skiften fra hovedskole til biskoler og tilbage igen efter årstiden. Der er herunder vanskeligheder ved at finde frem til, om det og det tal gælder for 1 eller eventuelt for flere skoler.

Uanset disse forskellige vanskeligheder og fejlmuligheder gælder det, at udsvingene er ubetydelige, når man ser på forsømmelsesprocenterne. Ligeledes gælder det, at udsvingene går - synes det - ganske tilfældigt til den ene side den ene gang, til den anden side næste gang, hvadenten man undersøger samme distrikt fra år til år eller undersøger distrikterne i forhold til hinanden. Således er der ikke nogen bestemt tendens i fejlene, - helhedsbilledet kan de ikke forrykke.

Selve det, at beregningerne ligger skiftevis til den ene og den anden side af tallene, ja til tider nærmest rammer plet i forhold til det opgivne, siger mig, at lærerne oftest har været ret omhyggelige med at føre protokollerne. Hermed er ikke hævdet at de har skelnet omhyggeligt mellem de forskellige slags forsømmelser, men at de har iagttaget, at forsømmelsesregnskabet passede med den pågældende skoles undervisningsplan og elevtal. Selve protokolleringspligten har været en embedspligt, man vanskeligt kunne komme uden om.⁶

A propos fejlskrivninger: i en del tilfælde - vistnok størstedelen - er det afskrifter af de lokale skoleberetninger, der er benyttet, idet man på skoledirektionen har renskrevet de enkelte skolekommissioners beretninger og videresendt afskrifterne til ministeriet. Men de er underskrevet af provsten - er altså i virkeligheden direktionens originale indberetning -, og de tilfælde hvor både den lokale original og direktionens afskrift har været til disposition, bekræfter den omhyggelige afskrift. Enkelte fejlskrivninger lader sig i flere tilfælde gennemskue, enten ved indbyrdes kontrol tallene imellem, ved kendskab til sagforhold fra anden side, eller ud fra kendskab til materialet gennem omfattende beskæftigelse med det. Det må tilføjes, at hvor ikke ministeriet af en eller anden grund har fået tilsendt den originale indberetning fra lokalstyrelsen er den i almindelighed destrueret. Den beror ikke i provstearkivet.

6. Provstikorrespondancen viser, at det nok kunne gå i oplosning ved lærerskift med vikarer. [Merl.-Tuse, 190?, Kundby] eksempelvis.

Redegørelse for beregning af antal pligtige skoledage før og efter 1893

For at opnå kontrol af beregningen af pligtige skoledage for samtlige born tilsammen, når den er foretaget ved addition af søgte og forsømte dage (beregning[1]), og når den er udført ved at finde produktet af elever og afholdte skoledage ifølge den enkelte skoleklassers skolegangsordning og elevtal (beregning[2]), er der foretaget en undersøgelse på et udvalgt materiale. Undersøgelsen har bestået i gennemførelse af begge beregninger for samme skole og år og sammenligning mellem resultatet af de to beregninger.

Nærmere difinition af formlen: Der er to formål med disse kontrolberegninger: 1) at vurdere beregning [2] til brug ved arbejdet for at finde de faktisk registrerede forsømmelsers andel af de pligtige skoledage. Denne procent vil man ikke kunne nå efter 1893 uden beregning[2]s brugbarhed. Det gælder altså om at prøve denne i forhold til de tal, der (før 1893) blev anført af indberetteren, nemlig indeholdt i beretningen som en sum af søgte og forsømte skoledage. Hvis beregning[2] fører til tilnærmelsesvis de samme resultater, må de oplysninger, den bygger på, siges at være tilstrækkeligt præcise til, at metoden kan bruges i arbejdet med at finde de registrerede forsømmelsers tilnærmelsesvis procentandel af de pligtige skoledage. Formål 2): Har summen af de to registrerede tal for søgte skoledage og samtlige forsømmelser noget forhold til virkeligheden i distriktets skolevæsen? Dersom beregning [1] og [2] fører til tilnærmelsesvis det samme resultat og uden bestemt tendens i afvigelserne, har man et indicium for, at protokolleringerne står i et vist virkelighedsforhold til distriktets skoleforhold. Når man tager i betragtning, at der er visse mindre usikkerhedsmomenter ved beregning [2], må man endda sige, at »tilnærmelsesvis samme resultat« kan fortolkes som belæg for, at protokolleringen med omhu er søgt ført i overensstemmelse med de faktisk afholdte skoledage og de faktiske elevtal for hver enkelt klasse.

Udvalgte år: De år, undersøgelsen skulle foretages på, skulle ligge så nær som muligt ved tidspunktet for overgang til nye beretningsskemaer, altså det tidspunkt, hvor man alene måtte henholde sig til beregning [2]. Dette skulle være årene 1890-1891-1892. Men da 1890-beretningerne for et af de fire provstier og 1891-beretningerne for et andet provsti ikke forefindes i arkiverne, er foretrukket årene 1888-1889-1892, for at få de samme år for alle provstier.

Udvalgte skoler: Til udvælgelsen af skoler er der under matematisk sagskundskab gennemført en »systematisk tilfældig« udvælgelse. Først blev samtlige skoler i hvert provsti nummereret fortløbende igennem de tre år. Derefter blev den systematiske udvælgelse foretaget, idet man udtog: For Merl.-Tuse provsti 50 ud af i alt 154 numre, for Bjerge-Aasum 50 ud af 115

numre, for Middelsom-Sønderlyng 50 ud af 125 numre, og endelig for det store vestjyske provsti 100 ud af 299 numre.⁷ (Professor v. Matematisk Institut, DLH, Allan Malmberg, indestår for udvælgelsesmetoden og har ydet vejledning ved nedenstående afvigelsesberegninger).

Beregning af afvigelse. Ved at gennemføre både beregning [1] og [2] for disse udvalgte numre (= forskellige skoler i forskellige af de 3 år) fandt man dels den absolutte afvigelse positivt eller negativt i hvert enkelt tilfælde, og man optalte i hvor mange tilfælde afvigelsen var negativ, i hvor mange positiv, og i hvor mange 0. Endelig udregnedes gennemsnittet af de negative afvigelsesprocenter og gennemsnittet af de positive afvigelsesprocenter for hvert provsti og for de fire provstier tilsammen.

I tabel 20 gives en fremstilling af undersøgelsens resultater, men her følger bemærkninger og konklusioner til tallene.

Tabel 20.

Pligtige skoledage. Hovedoversigt over resultatafvigelser ved de to beregningsmetoder.

område	antal tilfælde uden udsving	tilfælde med afvigelse mellem beregning. [1] og [2]. (sum af afvig.-pct. = gnsntl.) (antal tilfælde afvig.-pct.)	
		negativ [1] < [2]	positiv [1] > [2]
Merl.-Tuse provsti (50 af 154 tilfælde)	1	$\frac{+30,40}{15} = +2,02\%$	$\frac{68,67}{34} = +2,01\%$
Bj.-Aasum provsti (49 af 115 tilfælde)	0	$\frac{+25,23}{28} = +0,90\%$	$\frac{32,59}{21} = +1,55\%$
Midd.-So. provsti (50 af 125 tilfælde)	0	$\frac{+43,16}{23} = +1,87\%$	$\frac{52,72}{27} = +1,95\%$
Hind. Boll., Nr. Horne provsti (96 af 299 tilfælde)	3	$\frac{+287,36}{49} = +5,86\%$	$\frac{198,17}{44} = +4,50\%$
de 3 provstier under ét (149 af 494 tilf.)	1	$\frac{+98,79}{66} = +1,49\%$	$\frac{133,98}{82} = +1,63\%$

Egentlig havde det været logisk at beregne afvigelsen i forhold til beregning [1]s resultater, indtil man havde prøvet, om der var grundlag for at tillægge beregning [2] nogen grad af præcision. Men da det også ved den anvendte fremgangsmåde gøres klart, at dette er tilfældet, har det under hensyn til undersøgelsens andet formål (se foran) været rigtigt at se beregning [1]s afvigelser i forhold til beregning [2]. Alene herved opnår man den rette synsvinkel for at vurdere protokolleringernes forhold til virkeligheden omkring skoleholdets og elevmassens omfang.

7. Ved selve beregningen måtte enkelte numre udgå, idet der manglede fyldestgørende grundlag for beregning [2]: 4 fra det vestjyske provsti, 1 fra Bjerge-Aasum provsti.

Resultatet af beregning [2] ligger i et meget stort antal tilfælde så nær ved - eller falder helt sammen med - beregning [1]s resultater, at konklusionen kun kan blive: udregningen kan, hvor den hviler på klare oplysninger om børnetal og afholdte skoledage pr. klasse, virkelig give os et indtryk af, hvor mange pligtige skoledage, der har været tale om for samtlige børn tilsammen. Denne konklusion hviler på den forudsætning, at det ikke kan være tilfældigt, at tallene i så stort antal tilfælde stemmer så godt som tilfældet er, og at et så stort antal lærere ikke har været i stand til - praktisk og moralsk - at gennemføre en minutøs forfalskning af protokolleringen med henblik på at få dette regnskab til at stemme. Selve forekomsten af disse mange nære overensstemmelser giver derfor en vis betryggelse for beregning [2]s brugbarhed og i anden omgang for, at tallene bag beregning [1] har tilknytning til det reelle omfang af stedets skolehold og elevmasse.

Men hvor stor er denne betryggelse? Dens størrelse må nærmere bestemmes ved at gennemgå de mange uoverensstemmelser, hvoraf nogle temmelig store.

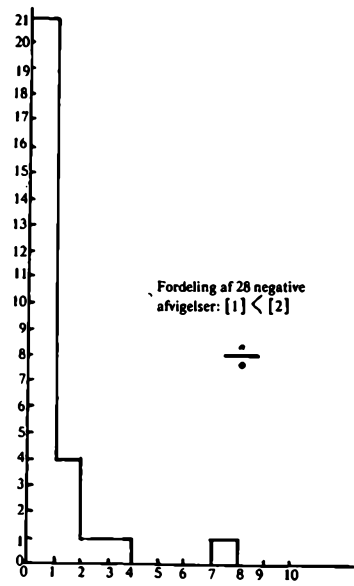
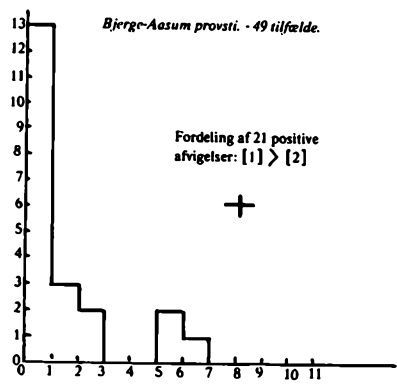
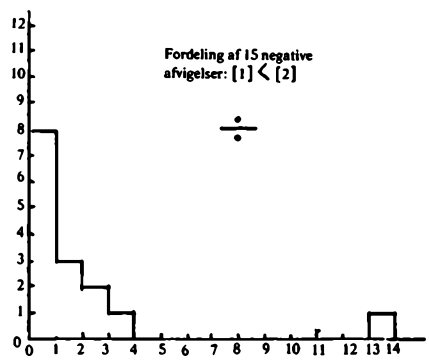
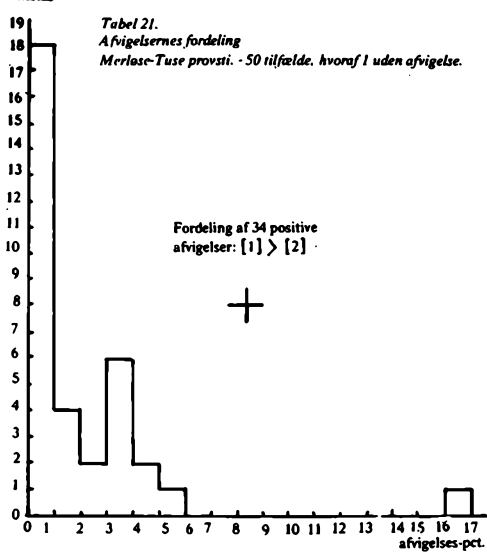
Uoverensstemmelser af en vis størrelsesorden er i 3 af de 4 provstier undtagelser i så høj grad, at det ikke kan berettige til at forkaste anvendelsen af forsømmelsesstatistikker for disse 3 provstier. Som det fremgår af de grafiske fremstillinger af afvigelsesprocenternes fordeling (se tabel 21 og 22), falder det store flertal af afvigelserne under 1 procent, meget få over 5 pct. og kun et par afvigelser over 10 pct. Især er de større afvigelser få i Bjerge-Aasum provsti, lidt flere i Holbæk- og Viborg-områderne.

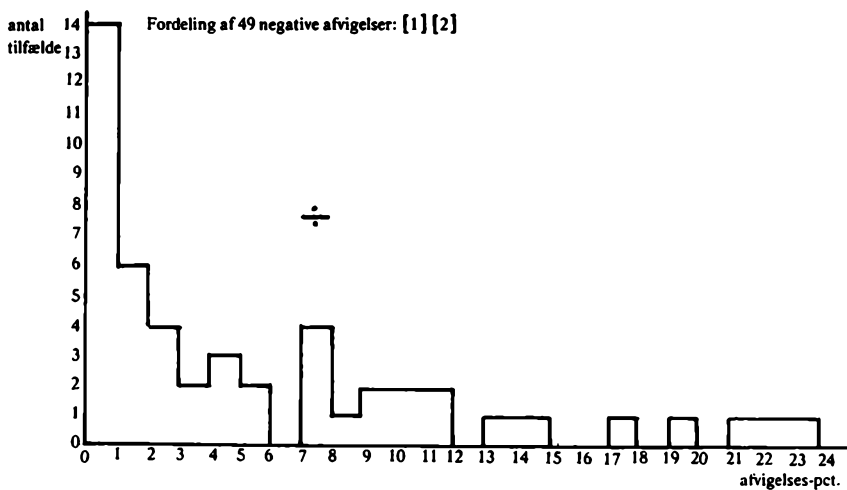
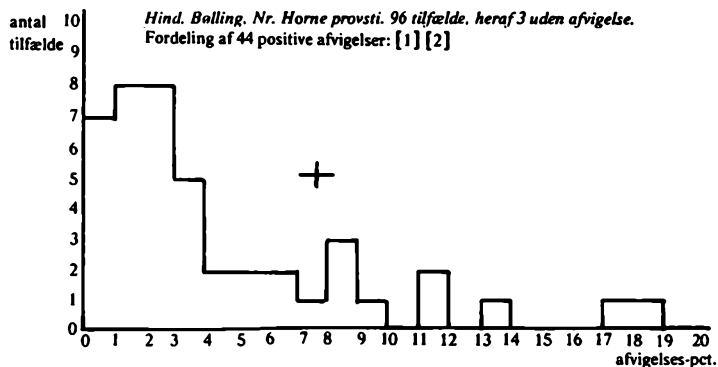
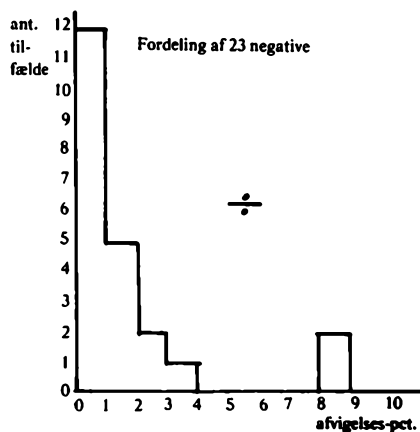
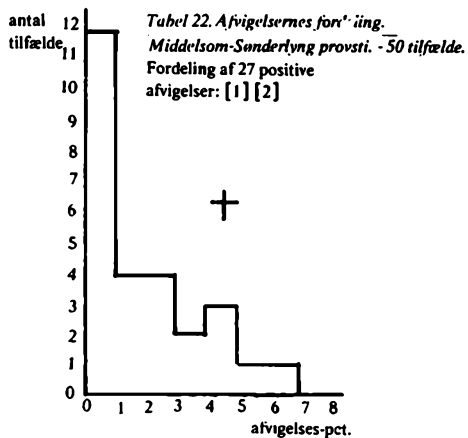
For disse 3 provstiers vedkommende er det generelt set sådan, at forsømmelsesprocenterne kun kan mistænkeliggøres ved at man forudsætter, at den større eller mindre uoverensstemmelse udelukkende er gemt i en forfalskning af den angivne sum af forsømmelser. Hvis uoverensstemmelserne derimod henføres enten til en mindre uøjagtighed i grundlaget for beregning [2] eller i generel mindre uøjagtighed med opførelse af såvel tilstedeværende som fraværende elever, så kan de ikke slå igennem i *forsømmelsesprocenten* i noget omfang, der har betydning for de konklusioner, der vil blive draget af dem. Endelig antyder den nogenlunde ensartede fordeling på positive og negative udsving, at der ikke generelt er tale om forfalskning af tallene. Og mistanke om forfalskning af *forsømmelsestallet* kan i det hele taget kun fremføres, hvor der er tale om negative afvigelser: disse kunne i det mindste rent logisk henføres til udeladelse af forsømmelser i opgørelsen.

Men tilsvarende positive resultater som for de nævnte 3 provstier finder man ikke i Vestjylland. Her er de større afvigelser så mange, at det giver mulighed for i ret udpræget grad at fortegne billedet i forsømmelsesstatistikken for de skoler, det drejer sig om. For dette områdes vedkommende er det derfor ikke forsvarligt at benytte statistikker fra perioden på samme måde som man vil kunne forsvare for de andre provstier. For perioden indtil

antal tilfælde

Tabel 21.
Afvigelsernes fordeling
Merløse-Tuse provsti. - 50 tilfælde, hvoraf 1 uden afvigelse.

1893 er der den mulighed at kontrollere tallene ved at gennemføre begge beregninger og kun anvende tallene for bestemte skoler i bestemte perioder, hvor overensstemmelsen er acceptabel generelt, ikke blot et enkelt år. Derved opnår man at kunne benytte visse tal på samme måde som det er muligt i de andre provstier. I tiden efter 1893 er denne kontrolmulighed ikke tilstede i beretningerne. Faktisk må man her indskrænke sig til at benytte tallene til generelle konklusioner om hovedtendensen for det samlede forsømmelsestal i området. Det vil der være basis for, når man holder sig den indsigt for øje, som kontrolundersøgelsen giver om fejlmarginer. Yderligere støtte til at karakterisere materialet kan man få ved at gennemgå skoleprotokoller, og i den forbindelse har kontrolundersøgelsen givet fingerpeg om, hvilke skoler det vil være frugtbart at behandle. Nødvendigheden af at arbejde med protokoller vil dog afhænge af, hvor detaljerede og hvor stærke konklusioner, man ønsker at drage af materialet. - Direkte detailsammenligninger mellem forsømmelsesprocenter for Vestjylland på den ene side og de andre provstier på den anden side må man afholde sig fra. Det er materialet åbenbart for forskelligartet til.

Undersøgelsens resultat bliver da for de 3 østlige provstiers vedkommende, 1) at beregning [2] er anvendelig, når man vil have grundlag for at finde forsømmelsesprocenter i tiden efter 1893, og 2) at de i beretningerne anførte tal for forsømmelser og søgte dage generelt synes at stå i et rimeligt forhold til det faktiske skolehold og elevtal på den enkelte skole. For det vestjyske områdes vedkommende konkluderes derimod, 1) at det ikke er relevant at udregne detaljerede forsømmelsesstatistikker på grundlag af beretning [2] alene, for tiden efter 1893, men kun eventuelt i enkelttilfælde, hvor tilliden til tallene kan etableres gennem andre undersøgelser, herunder gennemgang af forsømmelsesprotokoller. Desuden konkluderes for Vestjylland, 2) at overensstemmelsen mellem beregning [1]s resultater og det virkelige skolehold og elevtal ikke er overbevisende i det enkelte tilfælde, men nok kan forudsættes med et vist spillerum at være til stede for provstiet under ét. - Det betyder, at man også før 1893 må afholde sig fra detaljerede statistiske påstande ud fra skoleberetningsmaterialet alene, men at oversigtsstatistikker kan udarbejdes og benyttes under skyldig hensyntagen til den konstaterede fejlmargen.

Analyse af kontrolundersøgelsens resultater med henblik på at finde tendenser for, hvordan fejlene placerer sig.

Denne analyse baseres på indbyrdes sammenligninger mellem de fundne antal pligtige skoledage ifølge beregning [2], på den måde at forholdet mellem dette tals størrelse ved henholdsvis positive og negative afvigelsestilfælde og henholdsvis små og store afvigelsestilfælde bliver belyst.

provsti	Gennemsnitligt antal pligtige skoledage ifølge beregning [2].				
	ved samtl. behandl. tilfælde	ved samtl. negative afvig.	ved samtl. positive afvig.	ved 10 største \pm afvig.-pct.	ved 10 mindste \pm afvig.-pct.
	1.	2.	3.	4.	5.
Merl.-Tuse (49 tilf.)	8948	8844 (+ 104) ⁸	8995 (+ 47)	8758 (+ 190)	11081 (+ 2133)
Bj.-Aasum (49 tilf.)	7584	7530 (+ 54)	7655 (+ 71)	6421 (+ 1163)	8615 (+ 1031)
Midd.-Sønderl. (50 tilf.)	7655	7342 (+ 313)	7795 (+ 140)	7604 (+ 51)	8220 (+ 565)
Hind, Bøll., Nr. Horne (93 tilf.)	6122	6056 (+ 66)	6201 (+ 79)	4331 (+ 1791)	7011 (+ 899)
De 4 provstier	7297 ⁹	7034 (+ 263)	7538 (+ 241)		
De 3 østlige provstier	8036	7763 (+ 273)	8256 (+ 220)		

8. tallene i parentes betegner forskellen til tallet i kolonne 1.

9. tallene i denne række og videre i rækken nedenunder er udregnet på basis af samtlige behandlede tilfælde i undersøgelsen (samtlige afvigelsestilfælde), og ikke på basis af gennemsnittet for hvert provsti. Det vestjyske har altså, hvor det er medregnet, dobbelt vægt i kraft af dets dobbelte antal undersøgte tilfælde (med konstateret afvigelse. - De få overensstemmende tilfælde, hvor [1] = [2], er, som det ses, ikke med her.)

Konklusioner: Det gennemsnitlige antal pligtige dage er i de tilfælde, der viser størst pct.-afvigelse - positiv eller negativ - mindre end gennemsnittet for de undersøgte tilfælde. Det betyder, at opgjort i absolut antal fejdage ville disse udsving være mindre iøjnefaldende i forhold til summen af pligtige skoledage i undersøgelsen. Endvidere ses følgende tendenser: i samtlige områder falder de mindste afvigelser på de største skoler. - I Ringkøbing- og Odenseområdet vejer de små skoler udpræget tungest ved de største afvigelser. Udsvingene i de øvrige 2 områder er ikke store nok til at fastslå en sådan tendens. Men videre antagelser kan allerede ud fra dette gå i retning af, at skoler med flere lærere (de store i Odense-Holbæk-områderne) har størst kontrol over protokolleringen, og at på den anden side de helt små skoler i Odense-Ringkøbingområderne, nemlig ofte pøgeskoler det førstnævnte sted og biskoler det sidstnævnte, enten 1) har ringe orden eller 2) ufuldstændige opgivelser - det sidste giver store udsving ved små skoler. (Altså: Fejlkilderne ved beregning [2] virker stærkt ved de små skoler). Forholdet mellem skolernes størrelse og negative-positive udsving viser en mindre, men generel tendens til, at de mindre skoler oftest har de negative

afvigelser, hvilket kunne tale for hypotese 1) ovenfor, nemlig at protokolleringen ved disse kan være mindre fyldestgørende, at der er huller i protokollen, herunder, at der mangler anførelse af forsømte dage. Det er - som for sagt - en mulig forklaring på negative udsving, foruden den, at beregning [2] kan have for summarisk grundlag. - Kun sammenfaldet mellem de to tendenser:

mindre skoler - større afvigelser

mindre skoler - negative afvigelser

vækker til opmærksomhed omkring spørgsmålet: mindre skoler - ringere omhu? Hertil må bemærkes, at en del af netop de små skoler var poge-skoler, og at de små skoler dermed ofte havde små elever. For dem var arbejdsydelse og dermed ulovlige forsømmelser mindre centrale, og det kan derfor have været mindre magtpåliggende at føre regnskab med disse børns tilstedeværelse og fravær - ud fra et undervisningssynspunkt (jeg taler her ikke om loven).

En miskreditering af forsømmelsesmateriale fra de mindre skoler i forhold til de store skolars må ikke gøres generel. Det viser sig nemlig ofte, at skoler, der i udvalget til denne undersøgelse repræsenterer stor afvigelse, viser meget små afvigelser for andre år, end det tilfældigt udvalgte. Der kan således være grund til at tage i betragtning, at uregelmæssigheder ved protokolleringen i en vis udstrækning kan henføres til de lærerskift, der netop er hyppigst ved de små skoler. Samtidig har de små skolars lærere måske ofte en mindre embedsmandsmæssig holdning? Der er mange ikke-seminarister blandt de små skolars lærere og lærerinder. Endelig taler igen mod for stor generalisering, at de små skoler har mindre ensartede forhold end de store skoler har, ikke bare som nævnt fra år til år, men også indbyrdes.

Ligesom analysen kan inspirere til nogle betragtninger om baggrunden for, at de små skoler placerer sig stærkt blandt de skoler, der viser unøjagtighed med tendens til manglende bogføring af søgte og forsømte skoledage, kan den føre til nogle betragtninger over de store skolars placering blandt de mere fuldstændigt registrerende skoleenheder. En stor skole giver formentlig større behov for administrativ kontrol, lærerne var fastansatte embedsmænd, nogle steder kunne flere lærere kontrollere hinandens bogføring i en vis udstrækning. Og jo ringere betingelserne var for personlig kontakt med de fleste elever og forældre, jo mere kan lærerne være blevet motiveret til at holde deres regnskab i orden.

Skoledagbøgerne

I skoledagbøgerne finder man lister over den enkelte klasses elever, oftest med angivelse af deres forældre, værge eller husbond. Som det vil ses (af billedet) angives tilstedeværelse eller fraværelse for hver dag, sådan at det

	Barnets Navn		Fødselsst.	Udvalgt Sted.	Maaned	Juni
1	Hans C. Hansen	20/7 75	And. H. Christensen	Indre	11	14
2	Nils P. Clausen	3/11 75	Hans P. Clausen	Krøjerup	11	14
3	Christiana Hansen	2/6 76	Hans P. Christensen	Indre	11	14
4	Hans P. Hansen	9/1 75	Jens P. Hansen	Krøjerup	11	13
5	Jens P. Hansen	12/2 76	Hans P. Hansen	Indre	11	13
6	Peter Winkler	17/11 74	Mads Winkler	Indre	11	14
7	Jens P. Hansen	21/10 75	Jens P. Hansen	Krøjerup	11	14
8	Hans C. Hansen	27/7 76	Hans P. Christensen	Krøjerup	11	13 2
9	Jens P. Hansen	14/4 77	Hans P. Hansen	Indre	11	14
10	Peter H. Christensen	24/4 77	Hans P. Christensen	Indre	11	14
11	Morten Hansen	19/3 77	Jens P. Hansen	"	11	14
12	Mads P. Nielsen	9/5 76	Jens P. Nielsen	Indre	11	13
13	Jens P. Christensen	29/10 77	Hans P. Christensen	Krøjerup	11	13 1
14	Anette Andersen	7/8 75	Jens P. Andersen	Krøjerup	11	13
15	Valdemar Pedersen	12/7 77	Hans P. Mortensen	Indre	11	13
16	Valdemar Hansen	18/7 75	Nils P. Madsen	"	11	13
17	Hans C. Hansen				11	16
18						
19					11	16
20						

1	Lidde M. Hansen	20/4 75	Hans P. Hansen	Indre	11	14
2	Anne M. Hansen	1/4 76	Hans P. Hansen	Hilløse Skov	11	12 2
3	Konrad M. Pedersen	7/6 76	Hans P. Pedersen	Indre	11	13 1
4	Jens P. Clausen	8/12 75	Jens P. Clausen	Krøjerup	11	14
5	Nikoline Hansen	18/4 78	Nils P. Hansen	Krøjerup	11	13 6
6	Mads P. Hansen	12/1 78	Jens P. Hansen	Krøjerup	11	13 6
7	Jens P. Hansen	7/6 78	Hans P. Hansen	Indre		
8	Hans P. Hansen	12/10 78	Hans P. Hansen	"		

Dobbeltside fra Dagbog for Krøjerup skole, Sdr. Jernløse-Søstrup kommu
 Ældste klasse 1/5 1888 til 1/12 1888.

256

Denne protokol er ført i nøje overensstemmelse med gældende bestemmelser,
 så vidt angår opførelse af børns og forældres/værgers navn og stilling, men
 mangelfuld i angivelse af baggrund for 'g' = gyldig udeblivelsesgrund, som i
 er sygdom.

De Dagge fra Maj 1888

Juli 88		Aug. 7		Sept. 7		November 16	
5 9 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31		2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31		1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31		1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31	
1 4		4 9		3 4 5		15	1
7		7		9		16	
6 1		5		8		12	1 3/4
6 2		2		7		13	3/4
8		7		9		16	
8		7		8		12	4
7		7		9		16	
8		7		9		15	1
7		7		7		16	
7		7		8		15	1
7		6		7		15	1
5 3		4		6		8 5	3/4
7		7		8		14	1 1/2
7		7		9		15	1
7		6		8		15	1
7 1		6		8		14	2
16 2 1087 13		98 2 12		125 - 19			
16 2		16 2		16 2		227 5 12 12	

1 8		6		7		9	12	1 3
1 8		6		8		10 11 12 13 14 15 16 17 18 19	13	2 1
7		7		7		13 14 15 16 17 18 19	13 1	1 1
1 8		7		7		15	15	1
31 1 1087 13		26 - 2		29 - 7		19 1	15	1
402 1397 14		98 2 - 12		122 - 19		15	15	1
402		124 2 - 19		154 - 26		16	16	
402		402		402		13 2 1		
						112 3 6 7		
						127 3 12 12		
						333 5 12 12		

ses af særlige mærker, om der er tale om forsømmelse på grund af sygdom, af anden lovlig grund eller af ulovlig grund. For hver dag er antal tilstedeværende og fraværende sammentalt, dels under ét, dels specificeret efter fraværgrundens art - de tre ovennævnte slags forsømmelser. Disse tal er så igen talt sammen for hver måned. Det kan forekomme, at angivelserne er så utydelige, at man må tvivle om, at læreren selv har kunnet tyde dem, hvis ikke sammentælling er sket samtidig med den daglige protokolføring, og det forekommer, at der er mindre fejl i sammentællingerne, men dette er ikke hyppigt.

Lovligt-ulovligt i skoledagbøgerne

Skellet mellem lovligt og ulovligt blev sat af læreren. Det kunne formodentlig meget let komme dertil, at læreren måtte balancere mellem hensynet til loven, hensynet til klimaet omkring skolen og hensynet til beskyttelse af børn, der blev arbejdsmæssigt udnyttet gennem unddragelse fra skolegangen. Uanset hvordan baggrunden for lærerens skelnen var, om den var lig med lovens, om den var hans egen selvstændige grundet på pædagogisk og miljømæssige hensyn, eller den var hans egen under indflydelse af lokale myndigheder, - så er det den, der er basis for de tal, der her er lavet statistik på. Kontrollen med lærernes protokollering var generelt større i 90'erne end i 80'erne. Men uanset kontrollen, har der stadig været et spillerum for lærerens skøn. For mange lærere har det dog utvivlsomt været af afgørende betydning, at de fik korrigeret grundlaget for deres skøn ved hjælp af cirkulærer og - i hvert fald nogle steder - løbende kontrol fra det statslige tilsyn.

Det må altså slås fast, at statistikkens registrering af lovlige og ulovlige forsømmelser er et produkt af følgende 2 hovedfaktorer: 1) børnenes (efter loven) lovlige og ulovlige forsømmelser og 2) den lokale administration af bestemmelserne om skolepligt.

C. 4. SKOLEFORSØMMELSER. TAL OG VANER

Oversigt over de samlede forsømmelsers omfang 1880-1899 (1905) i de fire provstier. (Tabel 23-1 og 23-2)

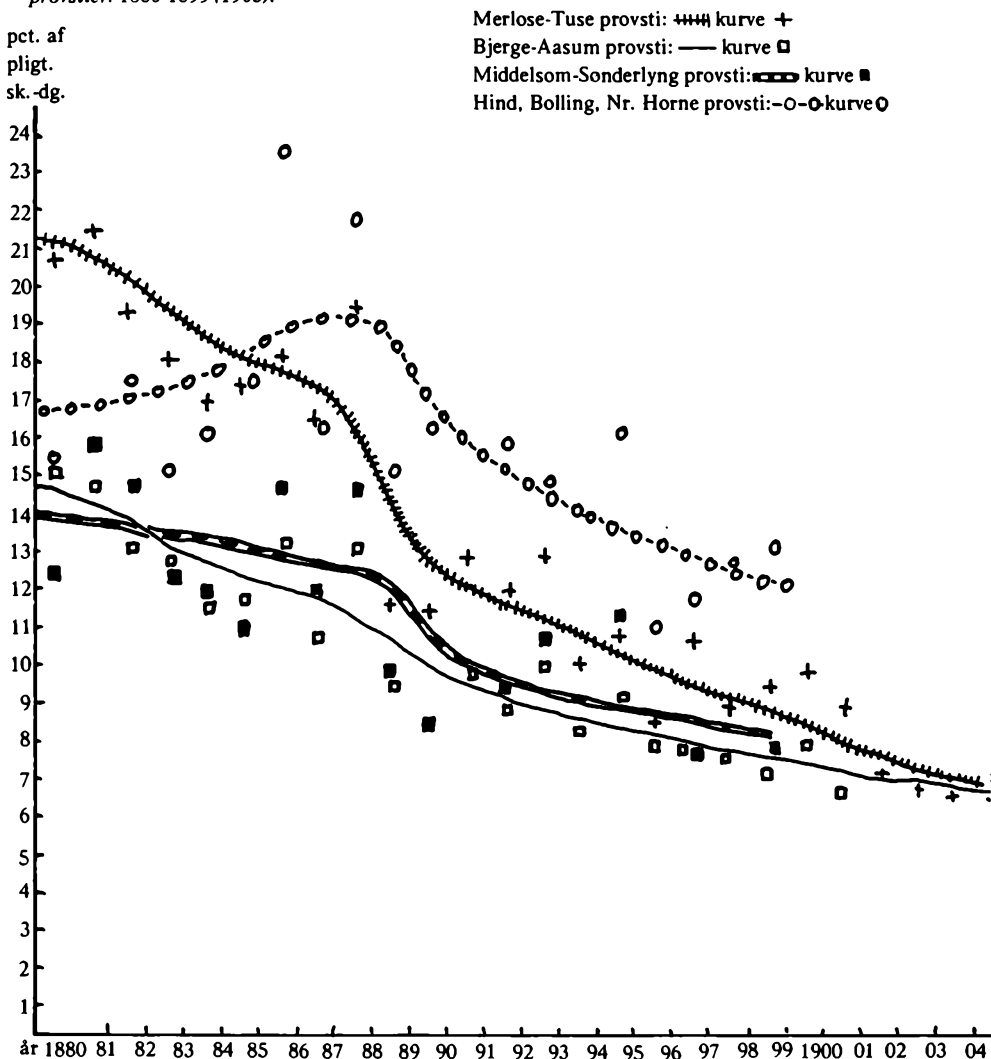
Skoleforsømmelsernes omfang var i periodens begyndelse af en betydelig størrelsesorden.¹ I periodens løb foregik en stor forandring, i to af provstierne svarende til mere end en halvering af forsømmelsesprocenten fra 1880 til 1899, og for så vidt tallene er fundet for tiden efter århundredskiftet, viser de en fortsat betydelig nedgang. Som det fremgår af tabel 23-1, var Merløse-Tuse det provsti, der havde de største forsømmelsesprocenter i periodens begyndelse, betydeligt større end de øvrige provstier, men det var også det provsti, hvor procenterne faldt mest i tiden indtil år 1900. Anderledes lå forholdene i Vestjylland, hvor forsømmelsesprocenten ved periodens begyndelse ikke var så meget højere end i Bjerge-Aasum og Midelsom-Sønderlyng provsti, men hvor den til gengæld forblev på et ret højt niveau i de år, hvor de andre provstiers tal faldt.

Konklusionen må blive, at forsømmelsesforholdene, allerede når man ser på det samlede forsømmelsesomfang, kunne afvige betydeligt fra provsti til provsti, men at det dog var fælles for alle fire provstier, at befolkningens udnyttelse af det forhåndenværende undervisningstilbud var større ved periodens slutning end ved dens begyndelse, - endda betydeligt større for provstierne set under et.

1. Oplysninger om de absolutte tal, der danner grundlag for procentkurverne, fås af tabel 23-1.

Tabel 23-1.

De samlede forsømmelser målt i procent af pligtige skoledage, fremstillet for hvert af de fire provstier. 1880-1899 (1905).

Kilde: Skoleberetninger.

De angivne punkter er de årlige forsømmelsesprocenter, der danner grundlag for kurven. Kurven er frihåndstegning, ikke baseret på matematiske beregninger. (De årlige bevægelser fremstilles klart i det følgende.)

Foruden de almindelige forbehold, der under gennemgangen af statistikernes talgrundlag er taget vedrørende det vestjyske provsti, skal det anføres, at kurven for årene 1893-99 inklusive kun bygger på en del af de eksisterende vestjyske skoleenheder (se tabel 23-2, ledsageteksten).

	Merløse-Tuse		Bjerge-Aasum		Middels.-Sønderly Hind, Bøll.,		Nr. Horne	
	antal	pct.	antal	pct.	antal	pct.	antal	pct.
1880	87.101	20,6	40.808	14,8	33.052	12,3	80.704	15,3
1881	92.866	21,3	39.035	14,4	42.995	15,7	-	-
1882	83.744	19,1	33.777	12,8	40.824	14,6	89.919	17,3
1883	78.707	17,9	33.865	12,5	34.270	12,1	79.326	14,9
1884	73.571	16,8	31.506	11,2	33.958	11,6	88.196	15,9
1885	72.502	17,2	31.415	11,3	32.295	10,9	92.556	17,3
1886	75.881	17,9	35.712	12,7	43.647	14,5	125.038	23,4
1887	67.858	16,3	29.731	10,4	35.843	11,7	87.321	16,0
1888	80.345	19,1	34.984	12,7	43.604	14,5	118.060	21,5
1889	48.874	11,5	25.739	9,1	29.011	9,5	83.394	14,8
1890	47.893	11,2	-	-	26.148	8,2	88.840	16,0
1891	53.368	12,7	25.881	9,4	-	-	-	-
1892	51.404	11,7	23.877	8,5	29.960	9,3	93.673	15,6
1893	54.919	12,7	25.458	9,5	33.612	10,5	57.011	14,5
1894	42.206	9,8	21.184	7,9	24.616	7,8	70.591	13,1
1895	45.968	10,5	22.279	8,6	36.424	11,1	53.685	15,9
1896	37.221	8,3	20.401	7,6	-	-	42.566	10,7
1897	43.869	10,4	19.793	7,6	24.968	7,6	47.221	11,4
1898	38.684	8,9	18.386	7,1	24.439	7,2	51.284	12,2
1899	40.801	9,1	17.676	6,9	24.668	7,4	50.720	12,7
1900	42.877	9,4	18.558	7,6				
1901	43.543	8,6	14.123	6,3				
1902	30.686	6,7						
1903	32.311	6,6						
1904	36.211	6,3						
1905	33.853	6,3	16.907 ¹	6,7				

1. I årene 1900, 1901 og 1905 har måttet udgå henholdsvis 1, 4 og 2 distrikter grundet manglende beregningsgrundl. for pligtige dage.

2. Hvad angår udfaldene i det vestjyske provstis statistikker i årene fra og med 1893 (se side 244 ff.) er der foretaget forskellige opgørelser.

A) I 5-året 1895-1899 burde der have været repræsenteret ca. 500 forsømmelsestal, nemlig tallene fra ca. 100 skoler i 5 år. (Af de ca. 100 skoler kommer nogle til, andre forsvinder i løbet af 5-året). I de anførte procenter er kun indgået i alt 307 skole/år, idet 22 skoler er udgået totalt af statistikken, 32 skoler er kun delvist repræsenteret, mens 46 skoler er fuldt repræsenteret, d.v.s. at deres tal har kunnet findes for alle 5 år. Samtlige udfald skyldes manglende grundlag for beregning af pligtigt dagetal. Udfaldenes fordeling på provstiets 3 herreder er nogenlunde ligelig.

B) For sygeforsømmelsernes vedkommende er foretaget en sammentælling af samtlige noterede dage i provstiet - d.v.s. for både de skoler, der er med i statistikken, og for de skoler, hvis pligtige dagetal ikke har kunnet beregnes. Disse totalsummer for provstiets sygeforsømmelser skal her noteres til sammenligning år for år med tallene for de procentbehandlede skoler:

	Totalsum	sum for de medregnede skoler
1893:	46.238	26.808 = 6,8 pct.
1894:	46.932	39.168 = 7,3 pct.
1895:	56.448	27.962 = 8,3 pct.
1896:	39.025	20.723 = 5,2 pct.
1897:	43.424	21.893 = 5,3 pct.
1898:	52.165	28.609 = 6,8 pct.
1899:	52.232	28.362 = 7,1 pct.

Heraf vil det fremgå, at de årlige udsving i totalsummernes størrelse foregår i et ikke ringe samsvar med udsvingene i de procenter, der er fundet som gennemsnit for de behandlede skoler.

Med dette sammenligningsresultat, og med den geografiske fordeling, udfaldene har, tør der foreløbig regnes med, at det billede, der tegnes på grundlag af de fundne procenter, hvad hovedtendenserne angår ligner det billede, som ville være fremkommet for det vestjyske provsti, dersom samtlige skoler havde kunnet medregnes i samtlige år.

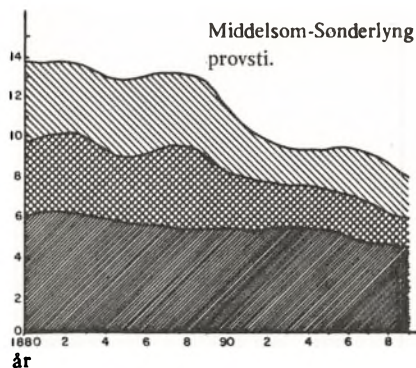
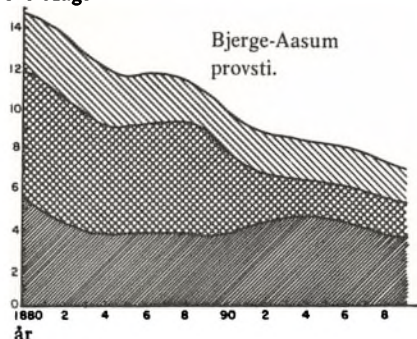
Forsømmelsernes fordeling på sygeforsømmelser, forsømmelser af anden lovlig grund og ulovlige forsømmelser. (Tabel 24)

Afvigelserne fra provsti til provsti bliver endnu større, når man ser på, hvordan den samlede forsømmelsesmasse var fordelt mellem de enkelte arter af forsømmelser. - Sygeforsømmelserne udgjorde i samtlige provstier en væsentlig del. Dog spillede de i periodens begyndelse en forholdsvis større rolle i de jyske provstiers samlede forsømmelsesbillede, end i de to andre, mens de ved år 1900 i samtlige provstier udgjorde omkring halvdelen af de samlede forsømmelser. Denne forskel opstod ved ændringer i de øvrige forsømmelser, mens sygeforsømmelserne selv ret stabilt blev på samme niveau. - Forsømmelser »af anden lovlig grund« var der især mange af i Vestjylland og dér hele perioden igennem, men i periodens første halvdel også i det sjællandske og fynske provsti. Alle provstier viser fra 1880-99 et faldende antal »andre lovlige«. - Ulovlige forsømmelser registreredes i Merløse-Tuse provsti i virkelig betydeligt omfang i periodens første halvdel, og også i betydeligt omfang i Viborg-provstiet. I de to øvrige provstier var omfanget mere beskedent, særligt lille i det fynske. Ved periodens slutning var der overalt forholdsvis få.

Hvis man indledningsvis slår fast, at den helt overvejende vinterskolegang i Vestjylland giver en meget rimelig forklaring på både det store omfang af registrerede sygeforsømmelser og det store omfang af andre lovlige forsømmelser (dårligt vejr, dårligt føre og smitsom sygdom i hjemmet), så bliver der et spørgsmål tilbage. Kan periodens ændrede skolevejsforhold og ændrede sundhedstilstand afgive tilstrækkelig forklaring på nedgangen i registrerede »andre lovlige« forsømmelser i de tre andre provstier? Det må i hvert fald for Bjerge-Aasum og Merløse-Tuse provstier besvares med et nej, samtidig med at man ikke kan registrere nogen generel klimaforbedring på øerne, som skulle være forbigået det jyske fastland. Man må altså have en begrundet formodning om, at de registrerede »andre lovlige« forsømmelser i hvert fald i det fynske og det sjællandske provsti i et vist omfang dækker over reelt ulovlige forsømmelser. For det fynske områdes vedkommende kan denne formodning suppleres af formodningen om, at man der generelt meget nødigt skred til at registrere en forsømmelse som ulovlig, siden de var så få sammenlignet med de lovlige.

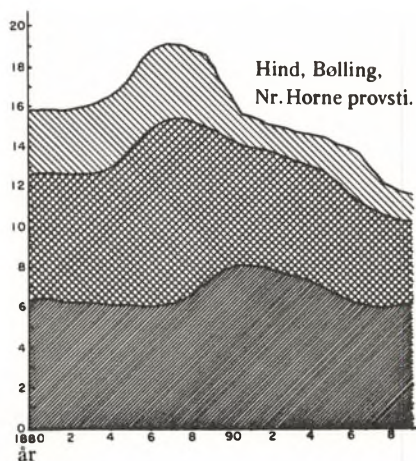
Tabel 24.

pct. af pligt.
skoledage

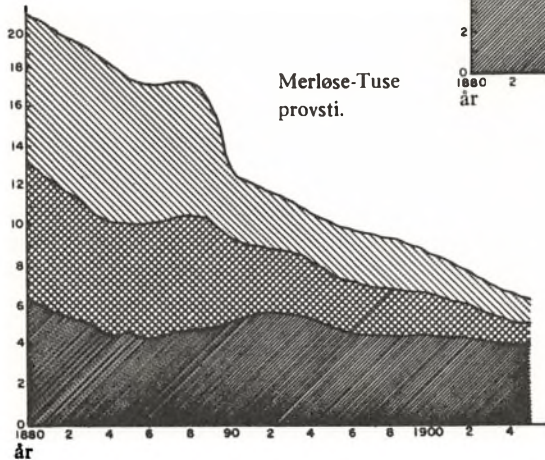

De samlede forsømmelsers fordeling indenfor hvert provsti, fremstillet i (frihånds-)udglattede kurver på grundlag af de årlige tal. sygeforsømmelser nederst, //// andre lovlige forsømmelser, x/x/x ulovlige forsømmelser øverst, / / / /

Kilde: Skoleberetninger. 1880-99 (1905) ±1890 Bj.-Aas., + 1891 og 1896 Midd.-Sø. og ±1891 for Hind m. fl. provsti.

pct. af pligtige
skoledage

Som afslutning på bemærkningerne til tabel 24 skal nævnes den åbenbare nedgang i den samlede forsømmelsesmasse omkring midten af perioden. Den er fælles for alle områder. At den kan have meget nær forbindelse med 1889-cirkulærerne, er i forvejen sandsynliggjort ved behandlingen i forrige afsnit af en række sager fra 1889 og nærmest følgende år, og der vil blive givet yderligere belæg for det i det følgende. Men her skal nævnes nogle hovedtræk, som tabellen antyder om forskelle og ligheder i de fire provstier i netop disse år: I samtlige provstier skete som nævnt et fald i de samlede forsømmelser. I samtlige provstier mindskedes antallet af forsømmelser »af anden lovlig grund«. De ulovlige forsømmelser faldt mærkbart i alle andre provstier end det fynske (der var kun få i forvejen), mens sygeforsømmelserne *steg* i de tre provstier og i Viborgprovstiet i hvert fald ikke faldt.

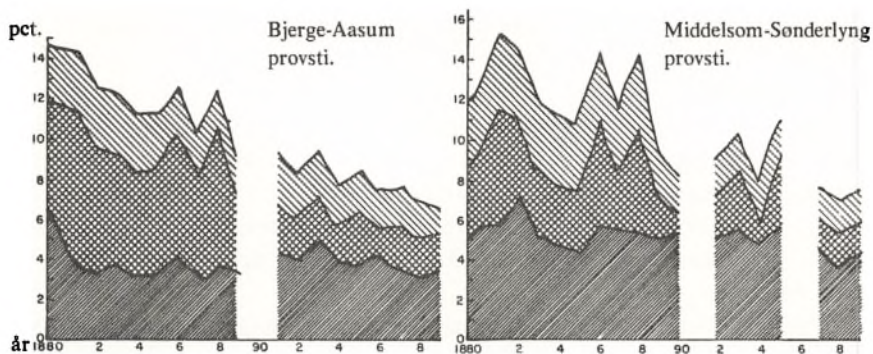
Sygeforsømmelsernes stigning på netop det tidspunkt, hvor de øvrige forsømmelser faldt, fører let til den tanke, at nogle ulovlige forsømmelser, som efter 1889 ikke kunne gå igennem kontrollen som »andre lovlige«, og som man alligevel ønskede at undgå mulkering for, er blevet registreret som sygeforsømmelser. Denne antagelse har imidlertid, som det vil fremgå nedenfor, måttet forkastes efter nærmere undersøgelser.

Som udviklingen var gået, blev resultatet ved århundredskiftet, at hver slags forsømmelser var repræsenteret i samme indbyrdes størrelsesforhold i tre af provstierne. Kun de vestjyske tal beholdt deres særpræg.

Bevægelserne i forsømmelsestallene fra år til år

Tabel 25 viser i hvilken udstrækning de udglattede kurver dækker over forskelle fra år til år i forsømmelsestallenes størrelse. For at finde frem til, i hvilket omfang årlige udsving kan have sammenhæng med de forhold, som korrekt skulle give sig udslag i tallene, er det imidlertid mere formålstjenligt at se tallene for den enkelte forsømmelsesart fremstillet for sig, stadig adskilt for de fire provstier (tabel 26, 27, 28). Kun ved at isolere mulige naturgivne årsager i videst muligt omfang, vil man komme frem til et rimeligt grundlag for at fortolke forsømmelsestallene til belysning af de centrale spørgsmål, der er til behandling.

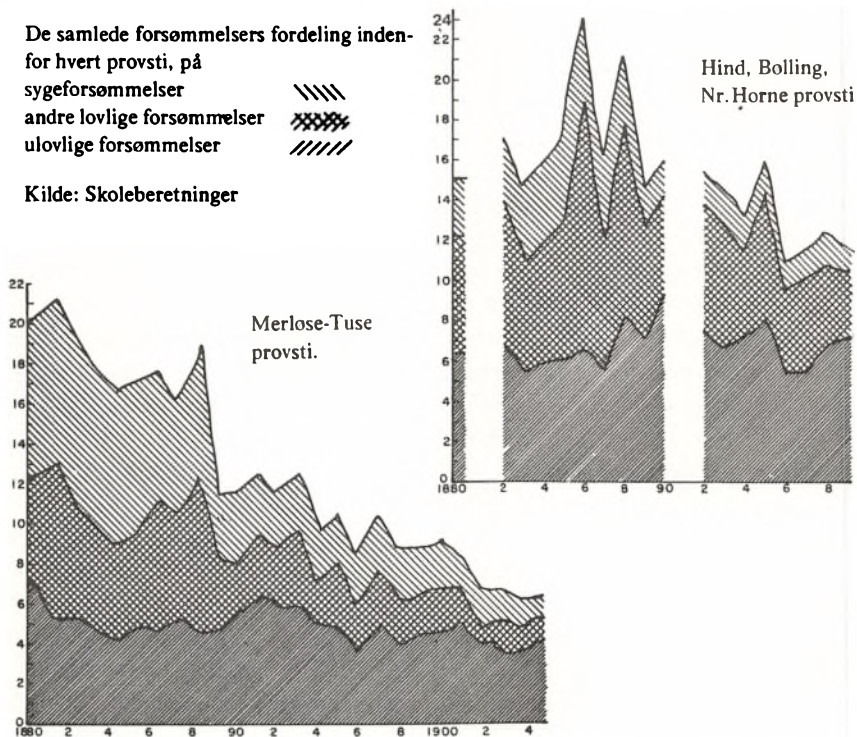
Tabel 25.

De samlede forsømmelsers fordeling indenfor hvert provsti, på sygeforsømmelser
andre lovlige forsømmelser
ulovlige forsømmelser

Kilde: Skoleberetninger

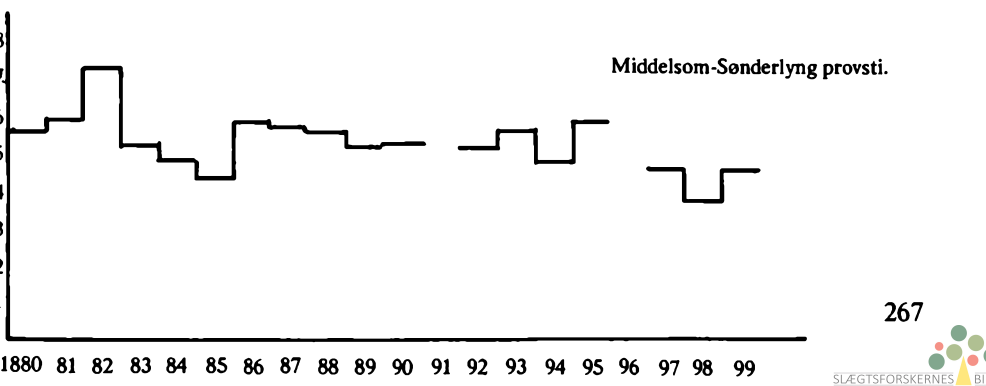
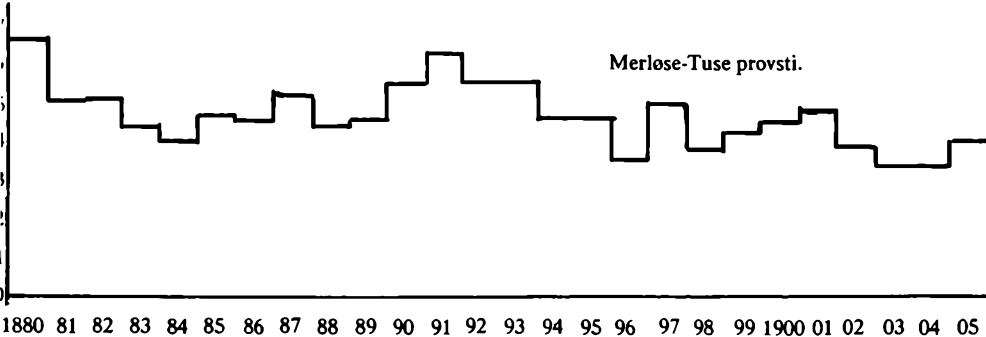
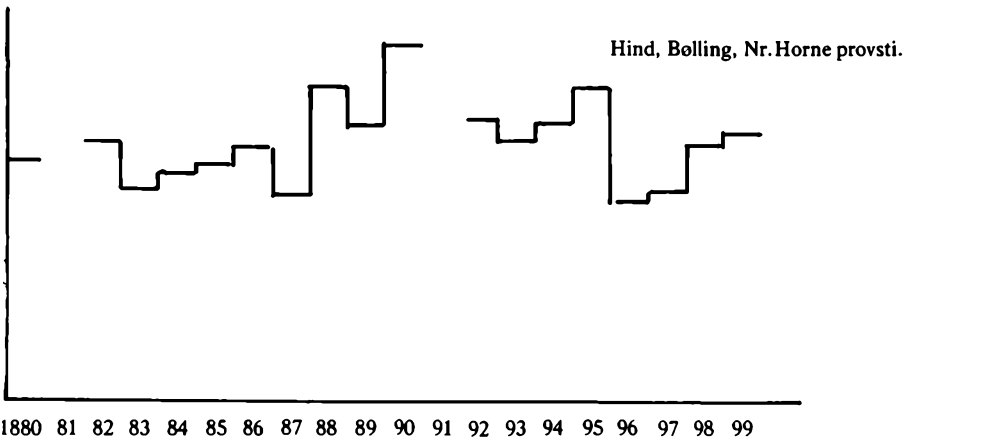
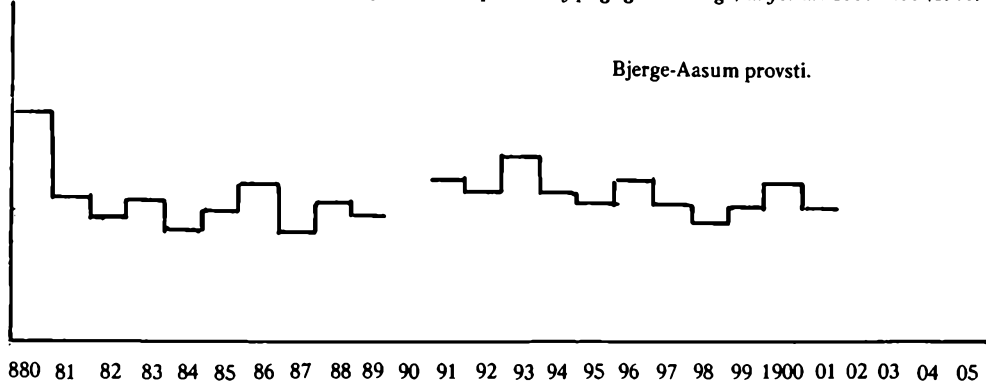
Sygeforsømmelser. (Tabel 26-1 og 26-2.)

Der kan iagttages ret betydelige udsving i sygeforsømmelserne fra år til år. Dette er allerede meget forståeligt, når man ser de mange skoleberetningers mange anmærkninger om en lang række smitsomme sygdomme, først og fremmest de almindelige børnesygdomme, som dengang var flere end nu, nemlig omfattende difteritis, skarlagensfeber og kighoste i betydelig udstrækning. Dertil influenza. At udsvingene er større i Vestjylland end i de øvrige provstier kan heller ikke undre, eftersom næsten alle de skolepligtige dage var koncentreret i vinterhalvåret, hvor også den meste sygdom er koncentreret.

Først og fremmest med henblik på at undersøge baggrunden for de høje tal i 1889 og følgende år, men også for eventuelt at klargøre baggrunden for, at sygeforsømmelserne det ene år er højt i et provsti, det andet år i et andet, er der søgt oplysninger om sygdomsforholdene i perioden. Kan bevægelserne i de registrerede sygeforsømmelser finde deres parallel i registreret sygelighed? Hvis denne mulighed kan holdes åben, vil sygeforsømmelserne falde udenfor det centrale i denne bogs emne.

Af de årlige beretninger fra det kongelige sundhedskollegium² fremgår det, at 5-året 1889-1893 kunne regnes for særlig plaget af forskellige sygdomme.³ Selve de årlige medicinalberetningers talmæssige oversigter med kommentarer kræver det større indsigt, end forfatteren besidder, at benytte som grundlag for slutninger ud over det helt generelle plan. Men det tør f.eks. uden betænkeligheder fastslås, at i det nævnte 5-år herskede en influenza-epidemi, som kulminerede i 1891 med 100.958 anmeldte tilfælde i hele landet, og at der i årene 1885-88 incl. slet ikke registreredes influenza i beretningerne. (Tallet for 1884 havde været 244 tilfælde i alt på landsbasis.) Ligeledes tør det f.eks. hævdes, med grundlag i tal og kommentarer, at der var en gennemslagskraftig mæslingeepidemi på øerne i 1880, som synes stærkt repræsenteret i Odense-, Kerteminde- og Holbæklægerens distrikter; at Viborg lægedistrikts landsogne havde mange anmeldte tilfælde af mæslinger i 1882 og 1888, og at der i 1888 ligeledes var mange i de distrikter, der var underlagt lægerne i Ringkøbing, Tarm og Videbæk, samt under Odense- og Kertemindelægerne. Samtlige disse registrerede højdepunkter i antal anmeldte sygdomstilfælde finder deres parallel i en stigning i de på-

2. Medicinalberetninger for Kongeriget Danmark for årene 1880-1899, udgivet af det kgl. Sundhedskollegium. 1880-1890 ved Emil Madsen (Hoff), 1891-99 ved E.M. Hoff og J. Carlsen.
3. Medicinalberetn. for 1899, generel indledning om epidemiske sygdomme: mange læger har kaldt år 1899 et "middellår", hvilket svarer til den talmæssige oversigt, *som vel baade i Sygelighed og Dødelighed stiller Aaret ugunstigere end de nærmest foregaaende 5 Aar, men dog gunstigere end Aarene 1889-1893.*

Tabel 26-2.

Sygeforsømmelsernes antal og procentdel af pligtige skoledage.
De fire provstier. (Skoleberetninger. - RA.)

år	Bjerge-Aasum		Hind, Bølling, Nr. Horne		Merløse-Tuse		Middelsom-Sønderl.	
	fors. pct.	fors. tal	fors. pct.	fors. tal	fors. pct.	fors. tal	fors. pct.	fors. tal
1880	6,0	16.753	6,4	33.838	6,8	28.855	5,6	15.074
1881	3,9	10.644			5,2	22.932	5,8	16.039
1882	3,3	8.844	6,8	35.503	5,2	22.705	7,3	20.464
1883	3,8	10.445	5,5	29.583	4,6	20.487	5,1	14.397
1884	3,0	8.530	6,0	33.235	4,1	18.127	4,8	14.318
1885	3,4	9.565	6,1	32.734	4,8	20.496	4,3	12.762
1886	4,2	11.747	6,7	36.106	4,7	19.990	5,8	17.383
1887	2,9	8.283	5,4	29.318	5,2	21.749	5,7	17.518
1888	3,7	10.385	8,4	46.410	4,5	19.091	5,6	16.967
1889	3,5	9.987	7,2	40.675	4,6	19.871	5,1	15.729
1890	-	-	9,5	52.570	5,6	24.097	5,2	16.494
1891	4,3	11.954			6,5	27.526		
1892	4,0	11.542	7,5	45.108	5,8	25.483	5,1	16.499
1893	5,0	13.557	6,8	26.808 ⁴	5,8	25.049	5,5	17.597
1894	4,0	10.806	7,3	39.168	4,8	21.074	4,7	14.998
1895	3,7	9.632	8,3	27.962	4,8	20.910	5,8	19.127
1896	4,3	11.581	5,2	20.723	3,7	16.591		
1897	3,7	9.561	5,3	21.893	5,1	21.534	4,6	15.052
1898	3,2	8.378	6,8	28.609	3,9	16.913	3,7	12.616
1899	3,6	9.276	7,1	28.362	4,4	19.779	4,5	15.286
1900	4,1	10.134 ¹			4,5	21.065		
1901	3,5	8.027 ²			5,0	25.313		
1902					4,0	18.613		
1903					3,5	17.517		
1904					3,5	19.120		
1905	4,6	11.712 ³			4,1	21.792		

1. ÷ Kjølstруп.

2. ÷ Kjølstруп, Drigstrup, Skallerød og Nr. Søby.

3. ÷ Kjølstруп og Drigstrup.

4. Bortfald i årene 1893-99 incl. må tages i betragtning. (Se s.244ff og tabel 23-2, ledsageteksten).

gældende provstiers sygeforsømmelsestal. På den anden side findes der ikke store tal for nogen epidemier i Viborg-området i 1886, hvor sygeforsømmelsestallene viser en forholdsvis stor stigning, og heller ikke ekseptionelt høje tal (dog ret høje tal for mæslinger og difteritis) for Odense-området, hvor der også var stigning i sygeforsømmelserne. Dette kan sættes ved siden af oplysningen om, at der i skoleberetningerne for 1886 nævnes flg. sygdomme i Viborgområdet som forklaring på skolelukninger eller mange forsømmelser: difteritis (Bjerring og Hjermind) og skarlagensfeber (Grensten),

og at der i Odense-området nævnes mæslinger (Langø, Drigstrup, Skallerød, Rønninge, Allerup, Davinde), difteritis (Overholluf, Kjærby, Birkum) og kighoste (Rønninge). Læsning i medicinalberetningerne giver et godt indblik i, hvordan sygdomme generelt manifesterer sig fra egn til egn, fra kalenderår til kalenderår, fra måned til måned. Men man kan ikke læse, hvor megen sygdom, hvor mange epidemiltilfælde, der forekom foruden de anmeldte tilfælde. Man kan heller ikke aflæse, hvor mange sygedage, der stod i forbindelse med den ene og den anden sygdom.

Fra medicinalberetningerne kan hentes tal for det samlede antal anmeldte sygdomstilfælde hvert år i tiden 1885-1899, og for det samlede antal døde. Antallet anmeldte sygdomstilfælde kunne være afhængig af økonomiske forhold: jo bedre økonomi, des flere af de forekomne sygdomstilfælde er blevet anmeldt. Men ses der bort fra denne faktor, må det formodes, at jo flere sygdomstilfælde af enhver art, der anmeldtes, des flere mennesker har været syge, eller des mere syge har de været. Og man må gå ud fra, at jo flere der døde i årets løb, des flere og/eller sværere sygdomstilfælde har der ligget bag. Når de to talrækker anføres nedenfor, er det fordi skolebørnenes sygelighed antages med en vis sandsynlighed at stå i forhold til den almindelige sygelighed i landet.

[Medicinalberetninger] ⁴ år	døde (± dødfødt)	saml. anmeldte sygdomstilfælde
1885	37.000	173.974
1886	38.076	180.667
1887	38.645	206.761
1888	41.868	198.650
1889	40.004	228.569
1890	41.080	287.107
1891	43.472	314.695
1892	42.552	269.243
1893	42.015	260.212
1894	39.309	249.847
1895	38.536	242.752
1896	36.185	204.982
1897	38.693	237.279
1898	36.632	207.676
1899	41.595	291.268

4. Man må måske forudsætte en stigende tilbøjelighed i periodens løb til at søge læge i sygdomstilfælde, og for landet som helhed måske bedre mulighed for det (bl.a. grundet sygekasserne), men på den anden side modsvares det store antal anmeldte sygdomstilfælde i 90'ernes slutning af store tal for døde i næsten samme forhold som i begyndelsen af 80'erne. Det tyder på, at ændringen af grundlaget ikke har været stor.

Som før antydet, er det ikke muligt at finde frem til, om det almindelige leje for registrerede sygeforsømmelser stod i forhold til det almindelige leje for forekomne sygedage hos skolebørn. Man kan jo ikke af medicinalberetningerne danne sig et skøn over, hvor mange sygedage pr. skolepligtigt barn der rundt regnet svarede til summen af anmeldte sygeforsømmelser og registrerede dødsfald. Mens de årlige sygeforsømmelsesudsving ser rimelige ud i forhold til udsvingene i landets anmeldte sygdomstilfælde, har man altså ingen basis for at sige, at niveauet for sygeforsømmelser var som det måtte være. Men rent praktisk var der før 1889 ringe grund til at lyve børnene en sygedag på, eftersom andre forklaringer også kunne passere uden mulktering i mange, mange tilfælde. Fra 1889 og fremefter fik man stærkere bevæggrund til falske sygemeldinger, men sygeforsømmelserne steg næppe mere i forhold til årene før 1889, end antallet anmeldte sygdomstilfælde i landet steg i forhold til årene før 1889. Hvis den gjorde, kan det kun have været lidt.

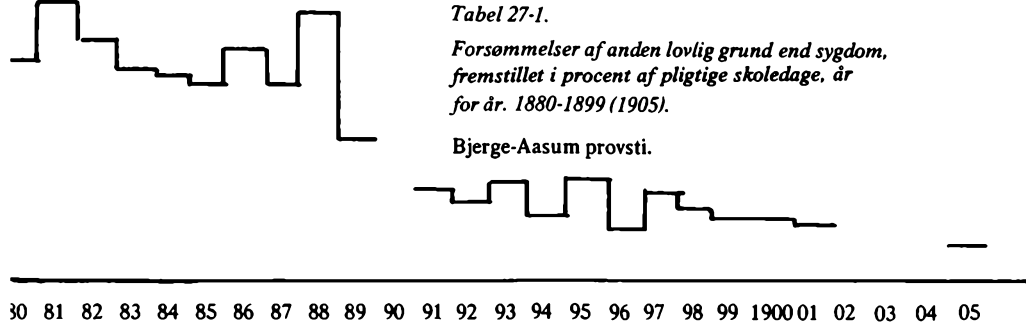
Det tør i øvrigt hævdes, at det var en vanskelig sag at melde børn syge, sende dem ud at arbejde, og så regne med, at naboens børn ikke vidste, at de var raske. Læreren havde simpelthen i almindelighed alt for gode muligheder for at få rigtig besked, og det var under manges værdighed at se sig afsløret på et sådant spørgsmål, eller at udsætte deres børn for det. Sygdom var vel i bondemoral heller ikke noget, man gerne spøjte med ved at erklære nogen syg, som var rask. Men hertil skal føjes, at der vel blev stadig flere blandt landsbyskolebørnenes forældre, som fandt det uskyldigt og bekvemt at melde syg fremfor at give anden forklaring på skolefravær. Hvis påstanden blev fastholdt, var det skolekommissionens sag at påvise det modsatte. Måske må man regne med, at der i periodens slutning kan have været flere falske sygemeldinger end i dens begyndelse. De praktiske vanskeligheder var dog til stadighed store på landet, og ændring i moralen overfor sygemeldinger må antages at ske meget langsomt.

Lad det være tilstrækkeligt at slå fast, at den klemme, myndighederne fik på befolkningen med 1889-cirkulæret, ikke ser ud til at have virket så stærkt, at det kunne ændre adfærden med hensyn til sygemeldinger. Når 1889-cirkulærets gennemførelse ikke kunne ændre den, så det afspejler sig i statistikken, så er der grund til i almindelighed at regne med, at de registrerede sygeforsømmelser i meget vid udstrækning var bestemt af sygdom. Der har været undtagelser, og der må tages forbehold overfor en eventuel begyndende udvikling i periodens slutning, men der er ikke basis for at ofre sygeforsømmelserne megen opmærksomhed, når det drejer sig om at registrere befolkningens tilkendegivelser overfor skolen, herunder dens tilkendegivelser om prioritering mellem skolegang og erhvervsarbejde. - Ikke i denne periode.

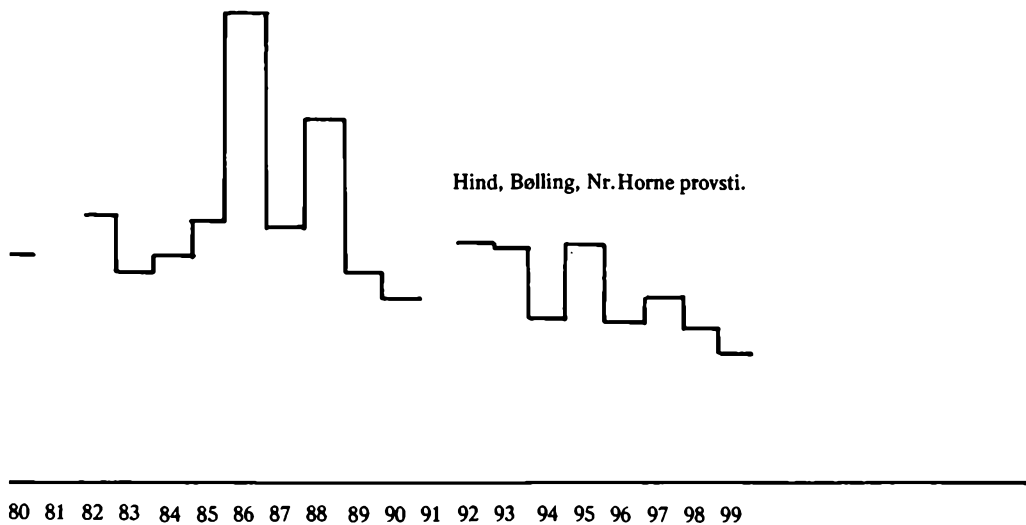
Tabel 27-1.

Forsømmelser af anden lovlig grund end sygdom,
fremstillet i procent af pligtige skoledage, år
for år. 1880-1899 (1905).

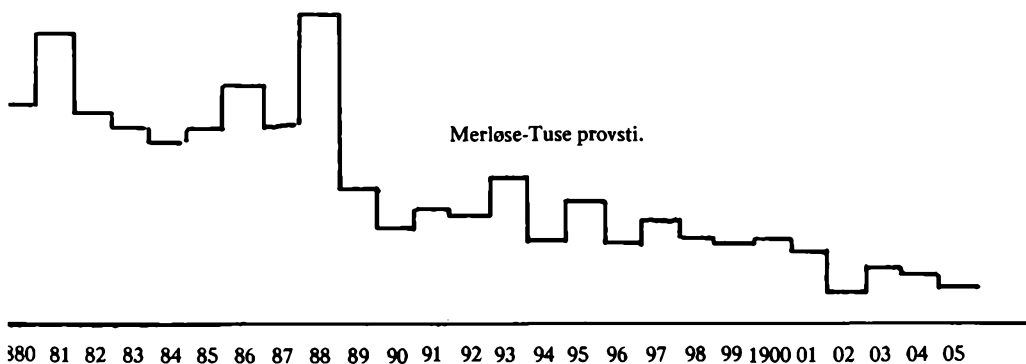
Bjerge-Aasum provsti.

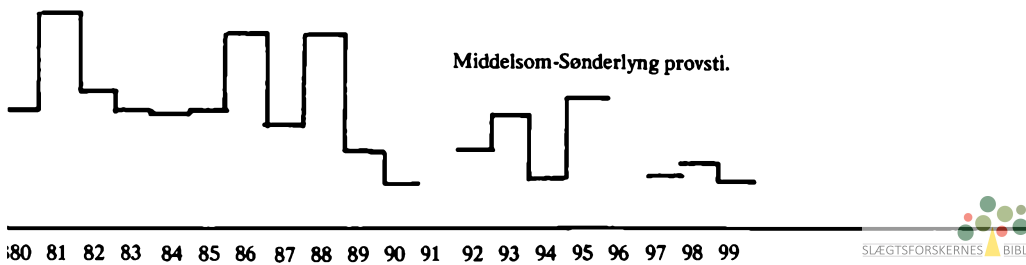
Hind, Bølling, Nr. Horne provsti.

Merløse-Tuse provsti.

Middelsom-Sønderlyng provsti.

Tabel 27-2.

»Andre lovlige« forsømmelsers antal og procentdel af pligtige dage.

De fire provstier. [Skoleberetninger. - RA.]

år	Bjerge-Aasum		Hind, Bølling, Nr.Horne		Merløse-Tuse		Middelsom-Sønderlyng	
	fors.pct.	fors.tal	fors.pct.	fors.tal	fors.pct.	fors.tal	fors.pct.	fors.tal
1880	5,8	16.150	6,0	31.706	5,9	24.861	3,2	8.641
1881	7,4	20.103	-	-	7,8	33.988	5,8	16.045
1882	6,4	17.048	7,1	37.166	5,6	24.562	3,6	10.060
1883	5,5	15.022	5,5	29.746	5,2	22.781	3,2	9.023
1884	5,3	15.010	6,0	32.774	4,9	21.536	3,1	9.185
1885	5,1	14.253	6,9	37.150	5,1	21.624	3,1	9.342
1886	6,1	17.171	12,5	67.065	6,4	27.453	5,3	15.912
1887	5,1	14.762	6,6	36.096	5,3	22.261	2,7	8.531
1888	7,0	19.338	9,6	53.033	8,2	34.534	5,2	15.819
1889	3,6	10.173	5,5	31.333	3,6	15.382	2,0	6.318
1890	-	-	4,8	26.592	2,5	10.792	1,2	4.052
1891	2,4	6.811	-	-	3,1	13.063		
1892	2,0	5.711	6,3	38.017	2,9	12.787	2,2	7.330
1893	2,5	6.751	6,1	23.932 ⁴	4,0	17.392	3,1	10.164
1894	1,7	4.586	4,2	22.750	2,2	9.732	1,2	3.849
1895	2,7	7.070	6,2	20.929	3,3	14.377	3,5	11.638
1896	1,3	3.557	4,1	16.666	2,2	9.875		
1897	2,1	5.577	4,8	20.018	2,8	11.363	1,4	4.555
1898	1,8	4.839	4,0	17.067	2,3	10.315	1,8	6.292
1899	1,7	4.451	3,4	13.595	2,1	9.839	1,3	4.444
1900	1,7	4.315 ¹			2,2	10.112		
1901	1,5	3.439 ²			1,9	9.664		
1902					0,8	3.799		
1903					1,5	7.435		
1904					1,4	7.608		
1905	0,8	2.240 ³			1,0	5.661		

1. + Kjølstруп.

2. + Kjølstруп, Drigstrup, Skallerød og Nr. Søby.

3. + Kjølstруп og Drigstrup.

4. Bortfald i årene 1893-99 incl. må tages i betragtning. (Se side 244ff og tabel 23-2, ledsageteksten).

Forsømmelser af anden lovlig grund. (Tabel 27-1 og 27-2)

Udsvingene fra år til år er meget store for disse forsømmelser. Der viser sig imidlertid et ganske betydeligt sammenfald fra provsti til provsti med hensyn til år med særligt høje tal, navnlig i årene 1886 og 1888, men også i 1881 for de tre provstier (ingen oplysninger om det fjerde), og i årene 1893 og 1895. Dette tyder i sig selv på, at tallene i en ikke ubetydelig udstrækning har rettet sig efter forhold, der har gjort sig gældende på landsbasis, at ud-

svingene altså ikke har kunnet præges væsentligt af provstimæssige særforhold. Samtidig må det konstateres, at år med særligt lave tal ikke er fælles for provstierne. Det fører til den konklusion, at det normale niveau med visse grænser *nedadtil* har været bestemt af provstimæssige særpræg, og disse kan ikke forklares hverken helt eller delvis ved forskelle i skolevej-længdernes gennemsnit. Kun det vestjyske niveau forklares et langt stykke vej ved de særlige skolegangsordninger der.

Det vil være nærliggende at undersøge, om vejrforholdene, der efter loven var vigtige for disse forsømmelsers omfang, giver nogen forklaring til de påpegede høje tal for bestemte år. Til dette formål er i beskedenhed søgt summarisk oplysning om en enkelt meteorologisk faktor, som er regnet for gennemslagskraftig: årligt antal dage med nedbør i form af sne. Naturligvis vil andre faktorer - dels mængden af sne, dels regnmængden, temperaturer og vindforhold - også have været afgørende for skolegangen, og derfor tillægges de fundne tal ikke betydning af facitliste til protokolføringens korrekthed. Men en væsentlig faktor må de dog have været.

Den vedføjede opstilling (s. 274) af tal for dage med snefald, som de er registreret på forskellige geografisk relevante vejrstationer, henleder utvetydigt opmærksomheden på årene 1886 og 1888 som snevintre, mindre fuldstændigt giver nogle af tallene belæg for de meget stigende forsømmel-
sestal i 1881 og 1895, mens 1893 ikke udmærker sig ved ekstraordinært mange snedage, - det gør snarere 1892. - Det ser ud til, at hvor de helt høje tal findes ved samtlige stationer, dér svarer de til helt høje tal for »andre lovlige« forsømmelser. Derudover tør tallene ikke bruges til at bekræfte eller afkræfte forsømmelsernes faktiske lovlighed. Det er ikke undersøgt, hvor megen sne der faldt i december i mildt vejr, hvor megen der faldt i juleferien og var mere eller mindre borte med den, og hvor megen der faldt i januar og blev liggende til marts, alt imens den fik ugentlige tilskud af ny sne eller ugentligt blev blæst sammen til nye driver. Selv nok så minutiøse undersøgelser ville heller ikke kunne fortælle, hvor meget sne, regn, blæst og frost der skulle til for at hindre 6-14-årige børn i træsko og mangelfuld vinterpåkledning i at komme igennem til skolen. - Det er kun søgt fastslået, at de store årlige opsving rimeligt *kan* være forårsaget af vejrforholdene.

Men den generelle nedadgående bevægelse og det forskellige niveau, der er udgangspunkt for de til tider store opsving, lader sig slet ikke tilfredsstillende forklare, hverken ved vejr- eller vejforhold eller ved større eller mindre anvendelse af »arbejdsferier«. Den fælles niveausænkning i 1889 eller de nærmest følgende år samt forholdet mellem mængden af lovlige og mængden af ulovlige forsømmelser, som er så forskelligt fra område til område i årene før 1889, gør det yderligere klart, at de lokale myndigheders eller læreres skøn over lovlige udeblivelsesgrunde og/eller befolkningens udnyttelse af dette skøn var forskelligt fra provsti til provsti.

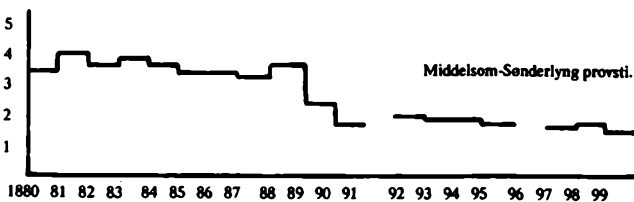
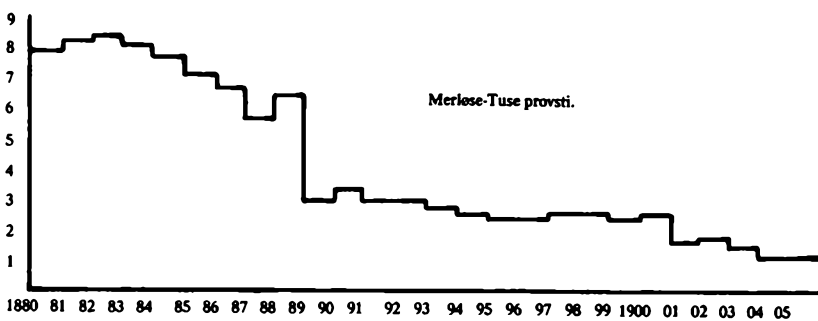
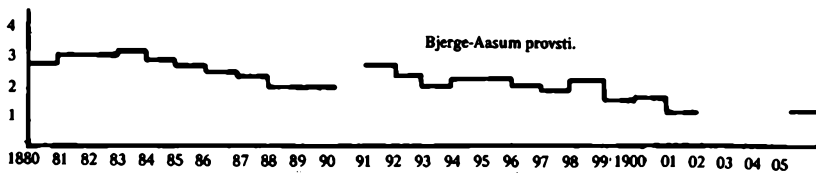
Oversigt over antal dage med snefald, registreret på diverse meteorologiske poster i de omhandlede provstier. [Meteorologiske Årbøger].

år	Hee ell. Thim	Tarm	Vium v. Viborg	Randers	Søndersted, Merløse herr.	Odense
1880	33	15	-	41	50	-
1881	<u>45</u>	13	-	<u>57</u>	<u>62</u>	35
1882	26	18	40	44	34	-
1883	31	13	38	42	39	-
1884	34	17	50	52	53	-
1885	25	19	43	45	42	-
1886	<u>59</u>	<u>33</u>	<u>64</u>	<u>68</u>	<u>62</u>	<u>49</u>
1887	28	14	25	<u>55</u>	37	31
1888	<u>33</u>	<u>25</u>	<u>67</u>		<u>66</u>	<u>52</u>
1889	13	9	41	32	52	36
1890	15	14	40	30	43	29
1891	24	-	47	27	52	36
1892	24	-	<u>56</u>	(<u>43</u>)	<u>65</u>	<u>56</u>
1893	15	<u>28</u>	-	38	50	30
1894	4	10	22	16	-	15
1895	20	<u>28</u>	<u>53</u>	35	39	<u>49</u>
1896	12	22	41	19	33	32
1897	-	22	48	30	39	32
1898	-	20	36	27	31	27
1899	25	19	38	36	-	32

Grundlaget for disse tal er ikke nærmere undersøgt. F.eks. kendes instruksen til de personer, der foretog registreringen, ikke, hvis den da overhovedet fandtes. Derfor er tallene kun benyttet til indbyrdes sammenligninger fra år til år på samme sted. De år, hvor der er registreret et ekstraordinært højt tal i forhold til de omkringliggende år, er tallet understreget. Selv dette må endda gøres med forbehold for personskiift på stationen, idet den ene kan have medregnet 10 minutters snedrys, en anden forlangt kraftigere manifestation fra vejruderne.

Ulovlige forsømmelser. (Tabel 28-1 og 28-2).

Der er ingen grund til at tage de forsømmelser der er registreret som ulovlige, for andet end deres pålydende. Ligesom det må antages, at en ikke ubetydelig del af de såkaldt lovlige i hvert fald fra tiden før 1889 var forsømmelser på grund af arbejde, men uden for de såkaldte »arbejdsferier«, sådan må man også betragte den helt overvejende del af de ulovlige forsømmelser som arbejdsforsømmelser. Forsømmelse til lediggang med forældrenes vidende og børns eget skulkeri ser ud til ikke at have spillet nogen virkelig rolle. De »ulovlige« forsømmelser faldt i 1889 ligesom de »andre lovlige«. Alt i alt ser det altså ud til, at den samlede sum af arbejdsforsømmelser faldt betydeligt fra dette år. Der var kun på Fyn tale om, at faldet i de »andre lovlige« var så stort, at de »ulovlige« ikke kunne falde. Forholdene omkring 1889 vil blive taget op igen nedenfor, bl.a. ved behandling af mulkerings-tallene, mens der derudover må henvises til det forudgående afsnit om forsømmelsesadministrationen, der også har givet stof til forståelse af faldet i såvel »andre lovlige« som »ulovlige« forsømmelser.

Kilde: Skoleberetninger.

Bortset fra 1889 forandredes de ulovlige forsømmelser kun lidt fra år til år i tiden 1880-1899. 80erne igennem er der nok tale om en generel nedadgående tendens, bortset fra i Vestjylland, hvor tendensen var omvendt, og 90erne igennem var der igen tale om små ændringer og en minimal nedadgående tendens. Denne tendens ser ud til at markere sig yderligere i tiden efter 1901, for så vidt der er fremskaffet materiale til at belyse det. I Bjerge-Aasum var faldet glidende, i Merløse-Tuse må man nærmest sige, at der skiftedes til et lavere niveau i 1901. Begge forhold, men især det sidste er for så vidt bemærkelsesværdige som man kunne have forventet en mindre stigning i takt med den generelle udvidelse af sommerskolegangen for ældste klasse i begge provstier, størst i Merløse-Tuse.

Måske vil en landbrugshistoriker med dybtgående kendskab til krisetider-

Tabel 28-2.

Ulovlige forsømmelsers antal og procentdel af pligtige skoledage.

De fire provstier. [Skoleberetninger. - RA.]

år	Bjerge-Aasum		Hind, Bølling, Nr. Horne		Merløse-Tuse		Middelsom-Sønderlyng	
	fors.pct.	fors.tal	fors.pct.	fors.tal	fors.pct.	fors.tal	fors.pct.	fors.tal
1880	2,8	7.905	2,8	15.160	7,9	33.385	3,4	9.337
1881	3,0	8.288	-	-	8,2	35.946	3,9	10.911
1882	3,0	7.885	3,3	17.250	8,3	36.477	3,6	10.300
1883	3,1	8.398	3,7	19.994	8,1	35.439	3,8	10.850
1884	2,8	7.966	4,0	22.187	7,7	33.908	3,5	10.455
1885	2,7	7.597	4,2	22.672	7,1	30.382	3,4	10.191
1886	2,4	6.794	4,0	21.867	6,7	28.438	3,4	10.352
1887	2,3	6.686	4,0	21.907	5,7	23.848	3,2	9.794
1888	1,9	5.261	3,3	18.617	6,4	26.720	3,6	10.818
1889	1,9	5.579	2,0	11.386	3,2	13.621	2,3	6.964
1890	-	-	1,7	9.678	3,4	13.004	1,7	5.602
1891	2,6	7.116	-	-	3,0	12.779		
1892	2,3	6.624	1,7	10.548	2,9	13.134	1,9	6.131
1893	1,9	5.150	1,6	6.271 ⁴	2,8	12.478	1,8	5.851
1894	2,1	5.792	1,6	8.673	2,6	11.400	1,8	5.769
1895	2,1	5.577	1,4	4.794	2,4	10.681	1,7	5.659
1896	1,9	5.263	1,3	5.177	2,4	10.755		
1897	1,8	4.655	1,2	5.310	2,6	10.972	1,6	5.361
1898	2,0	5.169	1,3	5.608	2,6	11.456	1,6	5.531
1899	1,5	3.949	1,4	5.763	2,4	11.183	1,4	4.938
1900	1,6	4.109 ¹			2,5	11.700		
1901	1,1	2.657 ²			1,6	8.566		
1902					1,8	8.274		
1903					1,5	7.359		
1904					1,2	6.483		
1905	1,1	2.955 ³			1,2	6.400		

1. Kjolstrup. 2. Skallerød, Drigstrup og Nr. Søby. 3. Kjolstrup og Drigstrup. 4. Bortfald i årene 1893-99 incl. må tages i betragtning. (Se side 244 ff og tabel 23-2, ledsageteksten).

nes virkninger fra en til en kunne finde nærmere sammenhæng mellem tallene og kriseårene. Ikke i 80'erne, formodentlig, for da var vilkårligheden i registreringsmåden meget stor, uanset en vis lokal konstans. Måske i 90'erne, hvor 1889-cirkulærene havde gjort marginen for en sådan vilkårlighed mindre. Men det kompliceres f.eks. af, at alene nedlæggelsen af flere større friskoler i Merløse-Tuse provsti kunne influere på provstiets gennemsnitstal for årene 1893-95. Man må også tage højde for den bymæssige udvikling i de forskellige provstier, som - i hvert fald, når der var tale om stationsbyer, - betød et større antal børn uden erhvervsforpligtelser. Man må tage højde for lokale ændringer i skoleforholdene, det være sig omkring skolegangsordning, skolebygninger eller lærerpersonale. Og man må tage højde for, at et nyt sogneråd, en ny lærer, en ny præst eller en ny provst også efter 1889 har kunnet påvirke ændringer i tallene, fordi der kunne blive tale om et nyt skøn for protokollering og/eller mulkttering.

Tallenes bevægelser forekommer generelt for små til at man tør vove nogen fortolkninger i detaljer.

Inden den fortsatte behandling af det ene år med markante udsving, 1889, skal fremsættes et par bemærkninger til ændringen i Merløse-Tuse fra 1901 ved hjælp også af tallene for »andre lovlige« forsamlinger i provstiet.

Man kan måske med rimelig hævde, at ligesom eksamensskolernes begyndende blomstring på denne tid var et vidnesbyrd om en voksende interesse for skoleuddannelse i skolevæsenets länddistrikter så gav denne interesse sig også udtryk i højere mødeprocent i de almindelige folkeskoler på landet. Bag begge fænomener kunne man så hævde, at der lå en generel optimisme overfor samfundets økonomiske udvikling og den enkeltes erhvervsmuligheder. Men så brat som denne optimisme - som der utvivlsomt var tale om - satte ind i Merløse-Tuse provsti, kommer man ikke udenom at forestille sig andre medspillende faktorer.

Den ny lov, som trådte i kraft den 1. januar 1901, styrkede sognerådene i forsømmelsesadministrationen. Dette kunne måske betyde, at en del hidtil ulovlige forsømmelser nu blev noteret som »andre lovlige«. Men de »andre lovlige« steg ikke, og det skyldtes ikke særlig gunstige vejrforhold dette år. Tværtimod anfører flere distrikter i provstiet sne m.m. som forklaring til tallet for »andre lovlige« forsamlinger. Som man vil se af nedenstående opstilling (tabel 29) steg »andre lovlige« forsamlinger i 1/3 af distrikterne i 1901, mens den faldt i næsten alle de øvrige. For den trediedel, der steg i 1901, var gennemsnittet af de tilsvarende forsømmelsesprocenter i år 1900 meget lavt, nemlig 1,1. For de distrikter, der faldt i 1901, var gennemsnittet af 1900-procenterne derimod 2,9. I 1901 var denne procent 1,9, mens den var 1,8 for den stigende trediedel. Dette antyder, at for en række af de distrikter, hvis »andre lovlige«-procent steg fra 1900 til 1901, havde deres udgangspunkt været så lavt, at det næppe har kunnet holdes i et år med vejr under middel gunstighed. Og det antyder, at 1901 betød en stor mindskelse i afvigelserne fra distrikt til distrikt, med andre ord gjorde tallenes afhængighed af vejrliget mere troværdig. Uanset at det samlede fald i »andre lovlige« forsamlinger fra 1900 til 1901 var ubetydeligt sammenlignet med det følgende års nedgang, må man altså sige, at Merløse-Tuse provstis beboere i 1901 i større udstrækning end det foregående år har undgået ikke blot de egentlig ulovlige forsamlinger, men også de forsamlinger, der nok kunne stå for betegnelsen lovlige, men dog har været bestemt mere af menneskelige faktorer end af vind og vejr.

Alt i alt peger disse forhold i retning af, at det ikke i nogen videre udstrækning kan være ændring i noteringsmåden for hidtil ulovlige forsamlinger, der var afgørende for faldet i ulovlige forsamlinger i 1901. Der må være sket en ændring i beboernes mulighed for eller villighed til at undgå, at bornene forsømte skolen. Den økonomiske opgang var i gang. Det kan have

Tabel 29.

Merløse-Tuse provsti.

Ændringer i de enkelte distrikters forsømmelsesprocenter¹ i årene 1900-1902.

distrikt	andre lovlige ^a			ulovlige		
	1900	1901	1902	1900	1901	1902
Hjembæk	2,4	1,4	0,8	4,2	1,8	3,3
Stokkebjerg	2,3	3,5	0,9	2,4	2,9	1,6
Svinninge	0,7	0,2	0,3	0,6	0,5	1,1
Jyderup	1,5	2,6	0,9	2,9	1,3	1,7
Holmstrup	1,4	0,6	0,1	3,8	1,9	2,3
Brokøb	0,9	2,1	0,6	4,2	1,0	1,6
Skamstrup	4,4	2,6	1,5	0,9	1,1	1,1
Skamstr. Forsk.	1,7	1,5	1,3	0,7	1,0	0,8
Bennebo	0,6	0,6	0,0	1,0	1,3	0,8
Frydendal	2,6	3,1	0,7	1,3	0,6	1,1
Bjergby	1,3	1,6	0,6	2,0	1,9	1,2
Mørkøv	1,0	1,8	0,5	2,2	1,7	1,4
Kundby	3,0	1,9	0,3	1,3	2,1	1,1
Marke og						
Thorslunde skoler	2,4	1,0	0,5	1,4	1,4	2,0
Trønninge	4,5	2,6	1,4	2,4	2,0	2,4
Sandby	3,5	2,9	1,4	1,9	1,5	2,7
Hagested kan ikke oplyses						
Gislinge	0,7	1,1	0,0	1,0	0,9	1,4
Hørby	0,8	1,2	0,6	1,3	0,3	0,2
Udby	1,5	0,4	0,2	4,1	2,9	1,7
Kisserup	1,9	1,2	1,3	1,8	1,1	0,7
Merløse	3,5	2,8	2,2	2,5	2,3	1,3
Asminderup	2,6	2,7	1,1	2,3	1,9	1,6
Grandløse	5,6	4,0	1,8	3,6	3,3	3,0
Tølløse	1,2	0,7	0,1	4,6	1,9	2,6
Nr. Vallenderød	0,5	1,3	0,2	3,9	2,2	3,7
Lunderød	0,7	1,5	0,4	3,5	2,4	3,7
Arnakke	4,4	2,8	0,7	2,4	1,0	1,9
Soderup	5,6	3,6	2,5	3,5	3,4	2,9
Soderup Forsk.	1,1	1,5	0,4	1,7	0,8	0,9
Tingerup	2,7	2,3	2,4	5,2	2,4	1,1
Stedstrup	3,1	3,1	1,9	3,9	2,8	1,8
Tostrup	1,6	0,6	0,4	1,7	0,6	0,9
Ordrup	5,1	4,2	1,0	2,4	1,8	1,7
Havborup	3,6	2,6	1,1	4,3	2,5	2,8
Uggerløse	3,9	2,6	1,1	2,5	1,4	1,5
Ondløse	1,7	1,7	0,0	4,3	3,2	3,3
Tømmerup	2,2	1,9	1,3	6,6	2,0	3,7
Søndersted kan ikke oplyses						

distrikt	1900	1901	1902	1900	1901	1902
Sdr. Jernløse	2,5	1,9	0,4	0,8	0,1	0,8
Krøjerup	3,8	1,9	0,7	3,4	2,2	0,8
Søstrup	1,0	0,3	0,0	7,5	4,9	5,0
Nr. Jernløse	0,5	1,4	0,1	0,7	0,8	0,8
Dramstrup	1,2	1,7	0,1	2,0	1,3	1,2
Kvandløse	3,2	3,0	2,0	2,0	1,2	1,8
Butterup	0,4	0,9	0,4	2,6	1,9	2,0
Tuse	0,4	0,8	0,2	2,5	1,6	1,9

[Skoleberetninger 1900, 1901, 1902. Holbæk amt, Merløse-Tuse provsti. - RA.]

1. Procenter af beregnet antal pligtige skoledage.

øget beboernes *mulighed* for at sende børnene i skole i stedet for at lade dem arbejde. Men de økonomiske forhold kan ikke alene forklare, at beboerne netop i 1901 fandt ud af, at de måske i højere grad kunne klare sig uden børnene i deres skoletid. Under indtryk af den følsomhed overfor politiske klimaændringer, der er registreret i forholdet mellem skole og beboere i dette provsti i flere forbindelser, må man antage, at det politiske systemskifte i sommeren 1901 har øget beboernes *villighed* til at undgå skoleforsømmelser. Måske sammen med den ny skolelov, som Venstre havde været med til at forme; måske under indflydelse af hverandendagsskolegangens betydning - ikke for flere forsømmelser - men for mindre ligegyldighed overfor skolegangen om sommeren (det havde provst Wegener jo haft sin teori om (s. 197 f)); men måske dog alligevel mest, fordi en statsskole nu kun i udpræget grundtvig-koldske kredse var en fjendtlig institution. For utallige andre politisk bevidste måtte statsskolen efter systemskiftet være folkeskolen.

1889-skellet og de enkelte distrikter (tabel 30)

Som bilag vedlægges her beregninger af de enkelte distrikters forsømmelsesprocenter for årene frem til 1889 og for årene fra og med 1889 til og med 1899, hvoraf det fremgår, hvordan de enkelte distrikters tal formede sig under den gældende administration og øvrige gældende forhold før og efter 1889. Disse tal har ikke været genstand for nogen speciel behandling i sammenhæng med andre faktorer - de kunne for så vidt være udeladt, men bringes dels til støtte for den behandling, der er foretaget vedrørende 1889-skellet og er foretaget vedrørende de enkelte distrikters forsømmelsesniveauer, og dels som rent lokale resultater, der eventuelt kan være til gavn for lokalhistoriske studier. - Kun det vestjyske område er ikke anført distriktsvis på grund af det svagere materiale i dette område, når det gælder de enkelte distrikter og hele perioden. Som indledning er provstiernes samlede tal opgjort, herunder også Hind, Bølling, Nr. Horne provstis tal.

Tabel 30-1.

*Forsømmelser
1889-skellet
De fire provstier*

Provsti	Sygeforsømm.		*andre lovl.* fors.		ulovlige fors.		samlede fors.		pligtige dage	
	1889-99	1880-88	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99
Merløse-Tuse	194432	235827	211976	134917	284549	130951	690957	501695	3843790	4747737
	5,0	4,9	5,5	2,8	7,4	2,7	17,9	10,5		
Middelsom-Sønderlyng	144922	143398	102558	58642	93008	51806	340488	253846	2592809	2893278
+1891 og 1896	5,5	4,9	3,9	2,0	3,5	1,7	13,1	8,7		
Bjerge-Aasum	95196	106274	148857	59526	67391	54874	311444	220674	2474220	2660095
+1890	3,8	3,9	6,0	2,0	2,7	2,0	12,5	8,2		
Hind m. fl.	276727	331878	324736	230899	159224	73248	760687	636025	3806077	4594593
+1881 og 1891	7,2	7,2	8,5	5,0	4,1	1,5	19,9	13,8		

Tabel 30-2. Forsømmelser

x: ÷ 1891 og 1896	1889-skellet				Middelsom-Sønderlyng provsti				pligtige dage	
	Sygeforsomm. 1880-88	1889-99 ^a	andre lovl. fors. 1880-88	1889-99 ^a	ulovlige fors. 1880-88	1889-99 ^a	samlede fors. 1880-88	1889-99 ^a	1880-88	1889-99 ^a
Vinkel	4177	4068	4465	2561	2928	2414	11570	9043	84451	89311
	4,9	4,5	5,2	2,8	3,4	2,2	13,7	10,1		
Rind	5681	7982	7051	3609	2627	944	15359	12535	94030	112502
	6,4	8,4	7,4	3,8	2,7	1,0	16,3	11,1		
Vindum	5908	9438	4088	5519	2955	2237	12951	17194	98282	122293
	6,0	7,7	4,1	4,5	3,0	1,8	13,1	14,0		
Faarup	1762 ^x	3487	1270 ^x	1414	1189 ^x	449	4221 ^x	5350	40217 ^x	61235
x: ÷ 1883	4,3	11,1	3,1	4,5	2,9	1,4	10,4	8,7		
Brandstrup + Pogeskole,	9221	5896	2840	1299	4053	2222	16114	9417	82811	88878
som kun sporadisk er angivet	11,1	6,6	3,4	1,4	4,8	2,5	19,4	10,5		
Bjerring	7762	5332	3763	2995	2748	1048	14273	9375	61275	91543
	7,6	5,8	3,7	3,2	2,7	1,1	14,0	10,2		
Mammen	10543	6901	10333	5911	8310	2313	29186	15125	153210	137574
	6,8	5,0	6,7	4,2	5,4	1,6	19,0	10,9		
Hjermind	4790	4674	2470	1001	1673	321	8933	5996	78104	106862
	6,1	4,3	3,1	0,9	2,1	0,3	11,4	5,6		
Lee	1236	1887	584	781	924	505	2744	3173	50564	57308
	2,4	3,2	1,1	1,3	1,8	0,8	5,4	5,5		
Hjorthede	3666	4950	1118	1914	1573	821	6357	7685	71934	82151
	5,0	6,0	1,5	2,3	2,1	0,9	8,8	9,3		
Langaa	5408	6032	1745	2235	4072	2409	11225	10676	81083	124639
	6,6	4,8	2,1	1,7	5,0	1,9	13,8	8,5		
Torup	3476	4159	2171	1668	1640	1249	7287	7076	63941	61336
	5,4	6,7	3,3	2,7	2,5	2,0	11,3	11,5		
Sdr. Vinge	2581	2536	2813	1444	2122	1246	7516	5226	49760	54604
	5,1	4,6	5,6	2,6	4,2	2,2	15,1	9,5		
Rønge	882	953	1361	441	1120	342	3363	1736	25241	28727
	3,4	3,3	5,3	1,5	4,4	1,1	13,3	6,0		
Vestervelling	2731	3026	1171	452	2235	1585	6137	5063	46517	46732
	5,8	6,4	2,5	0,9	4,8	3,3	13,1	10,8		
Terp	1283	1599	1395	606	1378	957	4056	3162	41689	57053
	3,0	2,8	3,3	1,0	3,3	1,6	9,7	5,5		
Løvskaal	3238	1854	1594	316	1905	363	6737	2533	60328	50460
	5,3	3,6	2,6	0,6	3,1	0,7	11,1	5,0		
Tindbæk	2673	1912	4413	1043	1115	580	8201	3535	65102	54718
	4,1	3,4	6,7	1,9	1,7	1,0	12,5	6,4		

*Forsømmelser
1889-skellet
Middelsom-Søndertynng provsti*

	Sygeforsømm.		andre lovl. fors.		ulovlige fors.		samlede fors.		pligtige dage	
	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x
x: ÷ 1891 og 1896										
Østervelling	1888	2084	1905	573	1716	1644	5509	4301	63171	61311
	2,9	3,3	3,0	0,9	2,7	2,6	8,7	7,0		
Helstrup	2030	843	1241	207	1300	713	4571	1763	45007	42635
	4,5	1,9	2,7	0,4	2,8	1,6	10,1	4,1		
Grensten	1629	1148	927	482	1178	268	3734	1898	32654	37406
	4,9	3,0	2,8	1,2	3,6	0,7	11,4	5,0		37290
Stevnstrup	479	1160 ^x	1044	400	971	889	2494	[2449]	22892	(31851) ^x
x: + 1899 med stort, abnormt tal, evt. fejl	2,0	3,6 ^x	4,5	1,0	4,2	2,3	10,8	[6,5]		31851
Fovlum	4145	3619	2141	1864	3479	1785	9765	7268	70409	80706
	5,8	4,4	3,0	2,3	4,9	2,2	13,8	9,0		
Nr. Vinge	2654	3209	2599	2207	1209	1082	6462	6498	58682	63451
	4,5	5,0	4,4	3,4	2,0	1,7	11,0	10,2		
Ørum	4293	3156	2679	861	3385	1495	10357	5512	90436	87266
	4,7	3,6	2,9	0,9	3,7	1,7	11,4	6,3		
Møllerup	3381	3452	2392	1035	1703	934	7476	5421	61237	64046
	5,5	5,3	3,9	1,6	2,7	1,4	12,2	8,4		
Overvskum	2109	2644	2081	1877	1736	1036	5926	5557	33434	56051
	6,3	4,7	6,2	3,3	5,1	1,8	17,7	9,9		
Ø	1539	869	1340	304	1550	682	4429	1855	26036	25574
	5,9	3,3	5,1	1,1	5,9	2,6	17,0	7,2		
Vejrum	3898	3320	4207	1693	2740	1446	10845	6459	66226	72833
	5,8	4,5	6,3	2,3	4,1	1,9	16,3	8,8		
Vorning	5673	3905	990	718	1408	840	8071	5463	83097	79674
	6,8	4,9	1,1	0,9	1,6	1,0	9,7	6,8		
Hvidding	2783	1282	1721	699	926	769	5430	2750	43018	47313
	6,4	2,7	4,0	1,4	2,1	1,6	12,6	5,8		
Kvorning	4129	4236	1895	817	960	1172	6984	6225	58980	73120
	7,0	5,7	3,2	1,1	1,6	1,6	11,8	8,5		
Hammershøj	1922 ^x	1816	1439 ^x	523	1408 ^x	1402	4769	3741	55401 ^x	59543
x: ÷ 1881	3,4	3,0	2,5	0,8	2,5	2,3	8,6	6,2		
Nerbæk	1936	1754	1927	545	1964	1069	5827	3368	53065	61174
	3,6	2,8	3,6	0,8	3,7	1,7	10,9	5,5		
Sønderbæk	1298	1925	1422	461	2539	878	5259	3264	39004	61859
	3,3	3,1	3,6	0,7	6,5	1,4	13,4	5,2		
Læsten	1779	2474	984	445	1502	626	4265	3545	48706	51889
	3,6	4,7	2,0	0,8	3,0	1,2	8,7	6,8		

Tabel 30-4.

Forsømmelser

1889-skellet

Middelsom-Sønderlyng provsti

	Sygeforsømm.		»andre lovl.« fors.		ulovlige fors.		samlede fors.		pligtige dage	
	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x
x: ÷1891 og 1896										
Bjerregrav + Po.	5877	5736 ^x	3526	2672 ^x	5650	2785 ^x	15053	11193 ^x	100206	106095 ^x
x: Po. ÷1894-95-97	5,8	5,4	3,5	2,5	5,6	2,6	15,0	10,5		
Aalum	2988	3298	1504	710	3295	1923	7787	5931	60949	64737
	4,9	5,0	2,4	1,0	5,4	2,9	12,7	9,1		
Svinding	2626	1882	1575	644	2631	1402	6832	3928	43827	49409
	5,9	3,8	3,5	1,3	6,0	2,8	15,5	7,9		
Hornbæk	3088	3104	4023	1469	1295	1240	8406	5813	73775	69825
	4,1	4,4	5,4	2,1	1,7	1,7	11,3	8,3		
Taanum	4955	6719	3255	1762	3516	1810	11726	10291	80817	88668
	6,1	7,5	4,0	1,9	4,3	2,0	14,5	11,6		

Tabel 30-5.
Forsommelser
1889-skellet
Bjergeraasum provsti

	Sygeforsomm.		*andre lovl.* fors.		ulovlige fors.		samlede fors.		pligtige dag	
	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x
x: + 1890										
Kjølstrup + Po.	6107	6617 ^x	13182	3156 ^x	768	3731 ^x	20057	13504 ^x	180452	193
x: [+ Po. i 1893-99]	3,3	3,4	7,3	1,6	0,4	1,9	11,1	6,9		
Vest. Kjærby + Agedr. Po.	4137	3958	6542	1635	2219	2424	12898	8017	79184	99
	5,2	3,9	8,2	1,6	2,8	2,4	16,2	8,0		
Munkebo	2197		8570		2423		13190		75911	
	2,8		11,2		3,1		17,3			
Dræby	2592		6229		874		9695		75071	
	3,4		8,2		1,1		12,9			
Munkebo-Dræby	4789	5984	14799	3284	3297	5393	22885	14661	150982	211
	3,1	2,8	9,8	1,5	2,1	2,5	15,1	6,9		
Mesinge	1816	2054	1499	1064	3153	1333	6468	4451	68305	82
	2,6	2,4	2,1	1,2	4,6	1,6	9,4	5,3		
Midtskov	1653	2236	3875	2890	2120	1768	7648	6894	48126	67
	3,4	3,2	8,0	4,2	4,4	2,6	15,8	10,1		
Salby-Thaarup	1689	2214	2347	942	1321	1129	5357	4285	56345	54
	2,9	4,0	4,1	1,7	2,3	2,0	9,5	7,8		
Dalby	4973	5003	4101	1032	1175	2093	10249	8128	87353	79
	5,6	6,2	4,6	1,2	1,3	2,6	11,7	10,1		
Martofte + Po.	3568	3598 ^x	8253	2587 ^x	4941	2655 ^x	16762	8840 ^x	16440	90
x: [+ Po. 1896 og 1897]	3,0	3,9	7,0	2,8	4,2	2,9	14,3	9,7		
Lango	370	253	2185	443	182	483	2737	1179	12984	10
	2,8	2,3	16,8	4,0	1,4	4,4	21,0	10,7		
Norskov	912	489	2545	1174	591	545	4048	2208	21103	18
	4,3	2,6	12,0	6,4	2,8	2,9	19,1	12,1		
Viby	2711	3774	3212	1849	4010	2894	9933	8517	66083	80
	4,1	4,6	4,8	2,2	6,0	3,5	15,0	10,5		
Rømø 1) [Kun 1884,87,88]	234 ¹	375 ²	237 ¹	119 ²	61 ¹	291 ²	532 ¹	785 ²	6815 ¹	136
2) [+ 1899]	3,4	2,7	3,4	0,8	0,8	2,1	7,8	5,7		
Drigstrup	1446	1772	1412	1530	1529	790	4387	4092	51774	51
	2,7	3,4	2,7	2,9	2,9	1,5	8,4	7,9		
Rynkeby	5337	4165	4425	2725	3038	1255	12800	8145	157173	153
	3,3	2,7	2,8	1,7	1,9	0,8	8,1	5,3		
Revninge	3575	2967	1983	1040	1853	999	7411	5006	43818	52
	8,1	5,6	4,5	1,9	4,2	1,8	16,9	9,4		
Sdr. Nræd	3342	3388 ^x	3166	1314 ^x	1113	1372 ^x	7621	6074 ^x	73629	68
x: [+ 1896]	4,5	4,9	4,2	1,9	1,5	2,0	10,3	8,9		

Tabel 30-6.
Forsømmelser
1889-skellet
Bjerge-Aasum provsti

	Sygeforsomm.		*andre lovl. * fors.		ulovlige fors.		samlede fors.		pligtige dage	
	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^x	1880-88	1889-99 ^a	1880-88	1889-99 ^x
x: ÷1890										
Marslev	4038	2051	4410	1312	2438	1089	10886	4452	94228	75654
Ho	4,2	2,7	4,6	1,7	2,5	1,4	11,5	5,8		
Birkende Po + Skall.	5747	6494	8899	2001	3618	3319	18264	11814	134379	119819
Skall. 1884-89										
Bi. Po. ÷ 1882	4,2	5,4	6,6	1,6	2,6	2,7	13,5	9,8		
Overholl.-Kjærby-Birkum/Fraugde Ho. Po.- Overholl. Ho. Po.-Kjærby- Birkum	10827	13347	13446	11344	3583	2038	27856	26729	272553	317082
	3,9	4,2	4,9	3,5	1,3	0,6	10,2	8,4		
Rønninge Ho. Po.	2988	5186 ²	7160 ¹	3879 ²	1862 ¹	1320 ²	12010 ¹	10355 ²	74515 ¹	117507 ²
1) ÷ Po. 1882 og 1886										
2) ÷ Po. 1898 og 1899	4,0	4,4	9,6	3,3	2,4	1,1	16,1	8,8		
Rolfsted	2657	4753	6100	2604	5256	1748	14013	9105	88252	97703
	3,0	4,8	6,9	2,6	5,9	1,7	15,8	9,3		
Allerup	2309	1705	5009	909	1635	933	8953	3547	65917	64685
	3,5	2,6	7,5	1,4	2,4	1,4	13,5	5,4		
Davinde	1856	1612	2095	797	2031	814	5982	3223	52807	64609
	3,5	2,4	3,9	1,2	3,8	1,2	11,3	4,9		
Nr. Søby Ho. + Po.	4208	5226	4462	4166	2373	1831	11043	11223	71533	75200
	5,8	6,9	6,2	5,5	3,3	2,4	15,4	14,9		
Nr. Lyndelse	3955	3610	6426	1827	2558	3088	12939	9525	95841	88412
	4,1	4,0	6,7	2,0	2,6	3,4	13,5	9,6		
Freltofte	3790	2691	6412	1088	2490	2393	12692	6172	82599	70176
	4,5	3,8	7,7	1,5	3,0	3,4	15,3	8,7		
Dømmestrup	2364	3756	2601	786	3064	2200	8029	6742	49774	60898
	4,7	6,1	5,2	1,2	6,1	3,6	16,1	11,0		
Højby	841	2258	1433	930	2164	1755	4438	4941	30226	58412
	2,7	3,8	4,7	1,5	7,1	3,0	14,6	8,4		
Seden	1645	2732	3902	849	195	2062	5742	5643	62300	76285
	2,6	3,5	6,2	1,1	0,3	2,7	9,2	7,3		
Aasum	1638 ^x	2461	2437 ^x	1098	1469 ^x	1317	5544 ^x	4876	57600 ^x	71595
x: ÷1883	2,8	3,4	4,2	1,5	2,5	1,8	9,6	6,8		

Tabel 30-7.

Forsømmelser 1889-skellet Merløse-Tuse provsti	Sygeforsomm.		'andre lovl. 4 fors.		ulovlige fors.		samlede fors.		pligtige dage	
	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99	1880-88	1889
Hjembæk	6599	6494	5501	2189	4226	2988	16326	11671	79942	965
	8,2	6,7	6,8	2,2	5,2	3,0	20,4	12,0		
Stokkebjerg	2610	3823	2504	2607	3275	2648	8389	9078	52258	656
	4,9	5,8	4,7	3,9	6,2	4,0	16,0	13,8		
Svinninge	5561	10341	3574	3806	3421	2788	12556	16935	85224	1255
	6,5	8,2	4,1	3,0	4,0	2,2	14,7	13,4		
Jyderup	10425	12110	7199	3620	17748	6788	35372	22518	178416	2082
	5,8	5,8	4,0	1,7	9,9	3,2	19,8	10,8		
Holmstrup	4219	4337	5405	1627	6867	3819	16491	9783	63217	784
	6,6	5,5	8,5	2,0	10,8	4,8	26,0	12,4		
Brokøb	3743	4446	7424	1108	4860	3430	16027	12284	62337	786
	6,0	5,6	11,9	1,4	7,7	4,3	25,7	15,6		
Skamstrup (Ho. + Fo.)	4732	8352	3435	6774	8834	2756	17001	17882	80914	1170
	5,8	7,1	4,2	5,7	10,9	2,3	21,0	15,2		
Frydendal	3874	6369	5916	4801	5152	1711	14942	12881	110910	1248
	3,4	5,1	5,3	3,8	4,6	1,3	13,4	10,3		
Bjergby	4350	5981	3820	2230	6511	3649	14681	11860	104697	1448
	4,1	4,1	3,6	1,5	6,2	2,5	14,0	8,1		
Mørke	5738	7222	6552	2570	9850	4150	22140	13942	142319	1805
	4,0	4,0	4,6	1,4	6,9	2,2	15,5	7,7		
Kundby	4286	3555	2494	1855	6122	2155	12902	7565	81903	937
	5,2	3,7	3,0	1,9	7,4	2,2	15,7	8,0		
Thorslunde	3928	4332	6178	1512	5736	1745	15842	7589	80395	909
	4,8	4,7	7,6	1,6	7,1	1,9	19,7	8,3		
Trønninge	2870	2917	2377	1052	3042	625	8289	4594	70136	640
	4,0	4,5	3,3	1,6	4,3	0,9	11,8	7,1		
Sandby	2597	3838	2871	1627	5581	2003	11049	7468	61879	841
	4,2	4,5	4,6	1,9	8,6	2,3	17,8	8,8		
Hagedsted	5938	5391	9076	1955	4999	3148	20013	10494	126778	1600
	4,6	3,3	7,1	1,2	3,9	1,9	15,7	6,5		
Gisløge	2937	2738	1131	1166	8555	2328	12623	6232	54144	856
	5,4	3,1	2,0	1,3	15,8	2,7	23,3	7,2		
Horby	3732	5414	7195	6587	10836	929	21763	12930	114844	1601
	3,2	3,3	6,2	4,1	9,4	0,5	18,9	8,0		
Udby	2550	3355	3786	1349	7599	2732	13935	7436	64072	816
	3,9	4,1	5,9	1,6	11,8	3,3	21,7	9,1		
Kisserup	2275	4118	4260	1435	4295	1571	10830	7124	70079	919
	3,2	4,4	6,0	1,5	6,1	1,7	15,4	7,7		

melser ellet Tuse provsti	Sygeforsomm.		andre lovl. fors.		ulovlige fors.		samlede fors.		pligtige dage	
	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99
.....	5410 6,7	8226 4,6	6319 7,9	5444 3,0	2324 2,9	4216 2,3	14053 17,6	17886 10,1	79711	176374
rup	5029 6,3	5703 6,0	4851 6,1	2825 3,0	3116 3,9	2188 2,3	12996 16,4	10716 11,3	78785	94121
se	3408 5,1	6303 5,8	4488 6,7	6113 5,6	7639 11,5	4224 3,9	15535 23,4	13640 12,6	66168	107908
.....	1997 3,0	2335 3,0	3134 4,8	1641 2,1	6741 10,3	2835 3,6	11872 18,2	6811 8,8	65153	76844
lenderød	2827 4,9	3033 4,1	2381 4,1	1379 1,8	6976 12,2	2337 3,1	12184 21,3	6749 9,1	57138	73555
sd	5041 5,5	3828 4,4	4103 4,5	1355 1,5	13267 14,7	2278 2,6	22411 24,8	7461 8,6	90078	86596
se	7939 6,3	9084 5,7	7878 6,3	5827 3,6	9452 7,5	3297 2,0	25269 20,2	18208 11,5	124894	157725
l (+ Po.)	5330 4,6	5278 3,1	11030 9,5	4811 2,8	6372 5,5	4864 2,8	22732 19,7	14953 8,8	115051	169044
p	4763 6,7	5611 5,7	7331 10,3	3761 3,8	5312 7,4	5439 5,5	17406 24,4	14811 15,1	71050	97445
ip	3763 4,1	5414 4,9	4308 4,7	4527 4,1	7482 8,1	5656 5,1	15553 17,0	15597 14,3	91327	108897
.....	5482 6,1	6065 6,4	4222 4,7	2920 3,1	8305 9,3	3086 3,2	18009 20,2	12071 12,8	88872	93641
.....	3967 6,6	5173 7,0	3392 5,6	4652 6,2	6378 10,6	2483 3,3	13737 22,9	12308 16,6	59794	73892
up	2855 4,1	4024 5,8	4014 5,7	3368 4,8	8874 12,7	3477 5,0	15743 22,6	10869 15,7	69538	68881
se	6098 3,7	9124 5,0	9560 5,8	9880 5,4	20006 12,2	3775 2,0	35664 21,8	22779 12,5	163574	181682
.....	10721 6,3	8400 4,6	19227 11,3	6291 3,5	14807 8,7	7793 4,3	44755 26,3	22484 12,5	169751	179328
rup	2183 4,6	2633 4,1	6023 12,6	1316 2,0	2319 4,8	2854 4,4	10525 22,1	6803 10,6	47432	63582
ted	7670 5,9	10900 7,5	12457 9,5	3818 2,6	5428 4,1	4692 3,2	25555 19,6	19410 13,4	129828	144545
nløse	2272 4,0	2857 3,9	2455 4,4	1502 2,0	1808 3,2	638 0,8	6535 11,7	4997 6,9	55721	71897
p	1739 3,2	4107 5,9	1196 2,2	1206 1,7	3298 6,1	1664 2,3	6233 11,7	6977 10,0	53216	69517

Tabel 30-9.

	<i>Forsømmelser</i>		<i>1889-skellet</i>				<i>Merløse-Tuse provsti</i>			
	Sygeforsømm.		Andre lovl. fors.		ulovlige fors.		samlede fors.		pligtige dage	
	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99	1880-88	1889-99
Søstrup	2842	3712	2013	1299	4152	2821	9007	7832	59255	64292
	4,7	5,7	3,3	2,0	7,0	4,3	15,2	12,1		
Nr. Jernløse	4330	3785	5677	2668	1904	846	11911	7299	84553	80160
	5,1	4,7	6,7	3,3	2,2	1,0	14,0	9,1		
Dramstrup	3205	4718	3990	2455	2105	732	9300	7905	73503	87955
	4,3	5,3	5,4	2,7	2,8	0,8	12,6	8,9		
Kvandløse	4270	5469	6750	3126	3463	1886	14483	13481	91121	98357
	4,6	5,5	7,4	3,1	3,8	1,9	15,8	13,7		
Butterup	2671	2617	3645	1141	2733	2130	9049	5888	60574	77765
	4,4	3,3	6,0	1,4	4,5	2,7	14,9	7,5		
Tuse (+ Fo fra 1892)	3283	5161	2281	1770	3174	3411	8738	10342	68674	114936
	4,7	4,4	3,3	1,5	4,6	2,9	12,7	8,9		

Mulktteringen er et af de forhold, der må undersøges for nærmere at belyse det kraftige fald i 1889 i ulovlige forsømmelser - et fald, der fra ministeriets synsvinkel må beregnes som summen af faldet i »andre lovlige« og »ulovlige«. Et er, at der foran er konstateret store variationer i mulktteringsvaner fra egn til egn, fra kommune til kommune. Variationerne gik fra anvendelse af lovens bestemmelser i en fortolkning, der lå nær ministeriets fortolkning i løbet af 80'erne, og til total undladelse af mulkttering. Men hvordan blev konsekvensen i kroner og ører af denne vidt forskellige mulktteringspraksis.

I de årlige beretninger til ministeriet skulle anføres oplysning om summen af dikterede og erlagte mulkter. Generelt blev der kun opført 1 beløb, hvilket da må forstås som beløbet for de mulkter, der ikke blot var dikteret, men også erlagt. Om der var dikteret flere, end der var erlagt, er der kun i ret få tilfælde givet oplysning om. Dette giver en vis usikkerhed med hensyn til sognerådets intentioner, men man må formode, at det dog giver en vis oplysning om, hvad der faktisk er erlagt, d.v.s. opkrævet og indbetalt af mulkter, og at sognerådets ihærdighed mod indkrævningen ikke var den mindste del af dets intentioner. Man må endda kunne hævde, at jo større besvær et sogneråd generelt havde med at inddrive mulkter, jo færre ville det i det lange løb være tilbøjeligt til at diktere.

Selve summen siger umiddelbart ikke så meget. Den må i første række ses i et vist forhold til det antal ulovlige forsømmelser, der er noteret. Men i hvilket forhold skal den ses? Beretningerne siger ikke noget om, hvor mange forsømmelser der var samlet på enkelte børn og med hvilken månedlig fordeling. Med andre ord er det umuligt at se, om f.eks. en fjerdedel, halvdelen eller flere af en kommunes eller et distrikts ulovlige forsømmelser skulle mulkteres med fordoblede takster på 12, 25 eller 50 øre pr. dag. En foreløbig undersøgelse af mulktsummerne i periodens begyndelse viste imidlertid, at man generelt end ikke nåede op på minimumstaksten 6 øre pr. registreret ulovlig forsømmelse. Ikke blot var altså fordoblingspraksis meget lidt udviklet, som det også fremgik af sagsmaterialet i forrige kapitel, men selve anvendelsen af mulkttering selv efter minimumstaksterne var ringe udviklet. Hvis 100 ulovlige forsømmelser et sted blev mulkteret med i alt f.eks. 14 kr., et andet sted med 24 kr., så kunne begge dele være udtryk for korrekt mulkttering, fordi forskellen kunne være begrundet i gentagelsesforholdene, sådan at der helt korrekt var flere fordoblede mulktsatser det ene sted end det andet. Men hvis 1000 ulovlige forsømmelser et sted blev mulkteret med i alt 2 kr., et andet sted med 34 kr., så har man et vist mål for, hvor højtideligt eller strengt man forholdt sig til mulkttering. For enten har man det sidste sted mulkteret flere forsømmelser end det første sted, eller også har man mulkteret hårdere i de tilfælde, hvor man mulkterede. Det

er dette ræsonnement, der er baggrunden for, at de anførte summer trods alt vil blive benyttet til at belyse det foreliggende emne.

Nedenfor følger derfor opgørelser over mulkteringen i de fire provstier for årene 1880, 1887, 1889 og 1892. Det første år for at se situationen ved periodens begyndelse, det næste for at se, om der fandt en udvikling sted i firserne før 1889, selve året 1889 for at se, om cirkulærerne havde nogen virkning straks og hvor megen, og endelig 1892 for yderligere at se, om cirkulærerne kunne have sat sig spor, selv om disse ikke skulle være synlige allerede i 1889. Efter provstioversigten følger specificering for de enkelte distrikter (til dels kun de enkelte kommuner) for at belyse de store variationer i de bagvedliggende enkelttilfælde.

Mulkt beregnet i: øre pr. noteret ulovlig forsømmelse.

Pr. provsti:	<u>sum af ulovlige forsømmelser</u>			
	sum af erlagt mulkt			
provsti	1880	1887	1889	1892
Merløse-Tuse	2,6	2,9	8,9	9,8
Bjerger-Aasum	0,4	1,1	5,6	5,0
Middelsom-Sø.	2,4	2,2	6,3	7,8
Hind h. fl.	1,2	0,5	4,4	6,0

[Skoleberetninger. - RA.]

Niveauet for ulovlige forsømmelser i de enkelte provstier kan aflæses af de grafiske fremstillinger og tallene foran. Man vil kunne slutte, at Merløse-Tuse provsti, ganske særlig i 1880, lå lavt med hensyn til mulkteringer. Der må, når forsømmelserne lå så tæt som de gjorde, have været mange, der burde have været mulkteret 2-, 3- og 4-dobbelt. Og det vil være klart, at Bjerger-Aasum har haft et fantastisk lavt mulkteringsniveau. Det vestjyske område lå i 1887 på samme lave niveau som det fynske gjorde i 1880, mens der i Middelsom-Sønderlyng - dets niveau for ulovlige forsømmelser lignede i 80'erne Bjerger-Aasums - anvendtes mulktering i større udstrækning end i nogen af de andre provstier. Men selv dette provsti var, som man ser, meget langt fra at have mulkteret samtlige ulovlige forsømmelser blot med minimumstakst. Der er langt fra 2,4 og 2,2 op til bare 6,0 øre pr. noteret ulovlig forsømmelse.

Forandringen fra 1887 til 1889 er stor. Sammenligner man igen med provstiernes forsømmelsesniveau - de ulovlige - vil man måske kunne se et vist rimeligt forhold mellem de 8,9 øre pr. ulovlig forsømmelse i Merløse-Tuse og de 6,3 øre i Middelsom-Sønderlyng. Så meget højere er vel niveauet i Merløse-Tuse, at det under de nye krav må have indebåret et større antal fordoblinger af forskellig grad. Men dette kan kun blive et ganske løst skøn. I virkeligheden er man helt ude i det uvisse fra det øjeblik, fordoblingerne bliver almindelige. Hvor stor var koncentrationen af forsømmelser på de enkelte børn eller forældre/husbonder? Dette kan kun de enkelte skolers forsømmelsesprotokoller oplyse om, og det endda kun, hvis de er ført fuldt korrekt med både børns og forældre/husbonders navne. At det vestjyske område kunne holde sig så lavt også i 1889, forklares vel til dels af, at det måtte være let for vestjyske børn at få en måneds stadig skolegang om sommeren (4 dage på en måned kunne vel klares) og dermed komme ned på laveste takst efter forårsforsømmelserne. Men nogen kraftig mulkteringspraksis opnåedes ikke selv efter 1889 i dette provsti. Ligesådan må man undre sig over at det lykkedes fynboerne at holde sig på et gennemsnit af 5,0 i 1892. Der er slet ikke få ulovlige forsømmelser dér i det år; der må have været mange gentagelsestilfælde uden en måneds mellemspil. (Men der var jo også mange friskoler, og dér var der ikke noget, der hed mulktering.)

De enkelte distrikter (Tabel 31)

Oversigten over mulkteringer i de enkelte distrikter skal i første omgang tjene til at belyse, hvor store forskellene var, ikke bare fra provsti til provsti, men også fra kommune til kommune, til dels fra distrikt til distrikt. Man får et levende indtryk af, hvordan tilstanden var, da provsterne, - i Merløse-Tuse også i høj grad præsterne, - begyndte deres arbejde med at føre 1889-cirkulærerne ud i livet. Dels var der de distrikter, der overhovedet ikke anvendte mulktering, og som ganske enkelt fik anført det lille »o« i rubriken for »mulkt i kroner«. Dels var der de (fynske) som enten proklamerede at »Mulkter ere ikke indførte«, eller forklarede, at de forsømte dage var »oprettet«. Så var der de (vestjyske), hvor der var dikteret, og hvor sognerådet oven i købet »har besluttet at inddrive dem«, hvad dog ikke var sket; (man aner en længere proces, fra man kunne acceptere at diktere, til man kunne acceptere, at de dikterede beløb også skulle inddrives) - og der var det sogneråd, der »har bekendtgjort, at det vil mulktere fra det nye Aars Begyndelse«.

Vender man sig fra denne ende af skalaen, hvor de højere myndigheder så at sige måtte begynde nedenfor bar bund, og ser på Viborg- og Holbæk-områderne, viser det sig imidlertid, at det kun i ganske få tilfælde lykkedes en kommune at undgå en radikal forhøjelse allerede fra og med 1889. (Måske vil man i Kundby kommune hævde, at netop deres mangel på stor forhøjelse

var det radikale i sagen). Ser man på tallene for både 1889 og 1892 er der ingen væsentlige undtagelser fra reglen om en niveaueændring, større eller mindre.

Tabel 31-1.

Bjerge-Aasum provsti. Mulktering.

skoledistrikt	1880			1887			1889			1892								
	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.						
Kjølstrup	59	1,7	2,8	179	1,5	0,8	295	16,9	5,7	672	43,0	5,1						
V. Kjørby	19	1,1	5,7	253	10,5	4,1	379	29,0	7,6	162								
Munkebo	404	2,5	0,6	344	6,1	1,4	328	14,3	4,3	331	14,9	4,5						
Dræby	219	1,5	0,6	72			152	4,8	3,1	158	10,7							
Dræby Po										29	1,8	6,6						
Mesinge	397	3,3	0,3	452	16,5	2,0	223	6,9	3,0	145	5,8	4,0						
Midtskov	257			188			121	8,8	7,2	270	6,6	2,4						
Salby-Taarup	284			156			96	5,4	5,6	298	1,1	0,3						
Dalby	210	0	0	36	0	0	135	4,7	3,4	283	4,5	1,5						
Martofte	968	0	0	540	0	0	241	13,0	5,3	245	4,3	1,4						
Langø	81	0	0	1	0	0	18			82 ¹	0,2							
Norskov	182	0	0	2	0	0	25	1,3	3,0	73	2,4	1,7						
Viby	528	5,3	1,0	127	9,7	7,6	285	26,0	9,1	274	18,7	6,8						
Romsø	0	0	0	0	0	0	14	0,8	5,7	26	0,3	1,1						
Drigstrup	192	0	0	159	0	0	128	4,0	3,1	76	4,6	6,0						
Rynkeby	336	2,7	0,8	228	1,2	0,2	231	7,2	3,1	157	10,0	3,3						
Revninge	275	1,3	0,4	224			192	10,6	5,5	143								
Marslev	212	3,3	1,5	192	2,7	1,4	126	5,2	4,1	117	7,5	6,4						
Birkende Ho	228	0,8	0,2	448	8,4	1,6	322	18,2	5,6	215	12,2	5,6						
Birkende Po	55			36									14	0,1	0,7	137	7,8	5,6
Skallerød				11														

1. Pogeskolen (opr. 1885) udskilt dette år, i øvr. opgivet under et med hovedskolen.

Bjerge-Aasum provsti. Mulktering.

Tabel 31-2.

skoledistrikt	1880			1887			1889			1892		
	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulov. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulov. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.
Overholluf	138	0,6	0,4	144	0,9	0,6	195	6,0	3,0	52	4,2	8,0
Overholluf Po.										19	1,2	6,3
Fraugde Po.										9	0	0
Birkum	36	0,4	1,1	8	0,2	3,0	92	4,6	5,0	9	1,4	15,5
Kjærby	220	2,4	1,0	203	2,2	1,0	163	8,4	5,1	115	10,3	8,9
Rønninge Ho.	270	0,2		186	0	0	47	4,2	8,9	108	9,7	8,9
Rønninge Po.	44	0	0,06									
Rolfsted	489	0,8	0,1	392	0	0	267	7,2	2,6	266	18,2	6,8
Allerup	192	2,9	1,5	153			136			108		
Davinde	158	0,6	0,3	87	11,1	4,6	52	11,6	6,1	139	18,9	7,6
Nr. Søby	185	7,6	4,1	315	8,5	2,6	224	18,2	8,1	227	19,8	8,7
Sdr. Nærá	140	j)	0	263	0	0	101	2,8	2,7	225	(15,9) ² 5,0	(7,0) ² 2,2
Nr. Lyndelse	266	j)	j)	270	0	0	305	28,7	9,4	368	23,7	6,4
Freltofte	0	0	0	129	0	0	176	11,2	6,3	252	21,8	8,6
Dømmestrup	226	0	0	373	0	0	206	17,4 ⁴	8,4	281	18,6	6,6
Højby	522	0	0	202	0	0	101	3,9	3,8	189	10,4	5,5
Seden	1	0	0	38	0	0	90	10,1	11,2	184	9,0	4,8
Aasum	112	0	0	302	0	0	99	5,2	5,2	114	9,7	8,5
hele provstiet	7905	39,0	0,4	6713	79,5	1,1	5579	316,7	5,6	6626	333,8	5,0

1. »Mulkter ere ikke indførtes.

2. 15,9 dikteret - 5,0 erlagt.

3. »Ingen Mulkter, men de under c) anførte Dage ere oprettedes.

4. Derudover: »Begjert afsonet: 48 Øres.

Middelsom-Sønderlyng provsti. Mulktering.

Tabel 31-3.

skoledistrikt	1880			1887			1889			1892		
	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.
Vinkel	194	3,3	1,7	343	6,3	1,8	286	19,5	6,8	234	23,2	9,9
Rind	300	3,6	1,2	250	2,2	0,8	138	8,4	6,0	113	11,2	9,9
Vindum	296	(4,5) ¹⁾	(1,5) ¹⁾	291	3,4	1,1	328	(17,0)	(5,1)	304	18,9	6,2
Brandstrup	212	(4,9)	(2,3)	444	15,3	3,4	226	11,2	4,9	408	38,9	9,5
Faarup	100	(5,2)	(5,2)	202	3,2	1,5	84	(4,2)	(5,0)	60	4,0	6,7
		3,8	3,8					3,6	4,2			
Bjerring	244	1,7	0,6	338	1,2	0,3	123	7,8	6,3	119	7,6	6,4
Mammen	526	4,0	0,7	1320	1,9	0,1 ²⁾	689 ³⁾	11,8	[1,7]	527 ³⁾	5,6	5,6
Hjermind	288	5,0	1,7	64	0	0	47	2,1	4,4	50	3,1	6,6
Le	124	1,8	1,4	50	0	0	46	3,0	6,5	25	0,7	6,6
Hjorthede	162	1,1	0,6	132	2,4	1,8	141	7,7	5,4	73	5,5	6,6
Langå	400	16,6	4,1	269	5,4	2,0	247	17,1	6,9	259	23,0	9,0
Torup	166	4,7	2,8	226	5,8	2,5	215	13,3	6,1	87	7,9	9,0
Sdr. Vinge	100	4,0	4,0	287	10,3	3,5	197	10,7	5,4	166	13,0	6,6
Rønge	193	11,3	5,3	71	3,3	4,6	52	3,6	6,9	33	2,5	6,6
Vestervelling	152	2,0	1,3	335	4,7	1,4	248	9,6	3,8	173	13,0	6,6
Terp	228	5,5	2,4	171	1,5	0,8	78	8,8	11,2	133	11,4	6,6
Løvsdal	286	6,8	2,3	196	2,1	1,0	54	4,2	7,7	49	3,5	6,6
Tindbæk	153	3,3	2,1	182	3,1	1,7	89	7,3	8,2	32	2,2	6,6
Østervelling	84	2,4	2,8	131	2,7	2,0	184	9,4	5,1	139	10,3	6,6
Helstrup	199	2,4	1,2	68	0,6	0,8	81	5,7	7,0	65	4,9	6,6
Grensten	75	1,4	1,8	110	5,1	4,6	130	9,0	6,9	203	17,1	6,6
Stevnstrup	158	1,8	1,1	32	0	0	46	2,4	5,2	94	4,5	6,6
Fovlum	492	5,8	1,1	201	7,9	3,9	181	13,0	7,1	222	15,0	6,6
Nr. Vinge	204	0,4	0,1	32	0	0	108	8,2	7,5	183	11,6	6,6
Ørum	318	7,1	2,2	382	6,9	1,8	174	11,9	6,8	146	12,0	6,6
Møllerup	234	6,1	2,6	212	3,2	1,5	142	6,6	4,6	111	8,2	6,6
Over-Vislum	130	4,9	3,7	208	2,7	1,2	138	10,6	7,6	111	13,8	6,6
Ø	175	4,4	2,5	170	4,3	2,5	62	4,3	6,9	64	5,8	6,6
Vejrum	289	7,4	2,5	274	8,5	3,1	107	9,2	8,5	144	10,5	6,6
Vorning	204	14,2	6,9	123	22,4	18,2	162	14,9	9,1	106	9,0	6,6
Hvidding	156	14,2	9,1	108	7,9	7,3	97	6,2	6,3	93	8,7	6,6
Kvorning	188	11,5	6,1	91	5,2	5,7	142	12,1	8,5	148	13,8	6,6
Hammershøj	117	6,1	5,2	142	11,9	8,3	128	11,8	9,2	151	15,5	6,6

1. Her og i det flg. betyder et tal i rund parentes: dikteret mulkt, mens tallet nedenfor er det erlagte mulktbeløb.

2. 315 af de 1320 ul. fors. er på frivillige dage. De er ikke medregnet i mulktgrundlaget. Påmindelse fra min. om kraftigere mulkttering er nylig givet.

3. Stadig frivill. 5. dag om vinteren medregnet i antal.

el 31-4. *Middelsom-Sønderlyng provsti. Mulktering.*

edistrikt	1880			1887			1889			1892		
	antal ulov. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulov. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulov. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulov. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.
bæk	237	0,9	0,3	298	5,9	1,9	114	8,3	7,2	117	9,1	7,7
derbæk	437	6,0	1,3	204	2,2	1,0	60	3,7	6,1	82	6,5	7,9
ten	108	0,1	0,09	193	4,3	2,2	44	2,7	6,1	59	2,5	4,2
regrav	315	6,3	2,0	697	17,5	2,5	482	31,2	6,0	315	22,4	6,8
							56	1,3		38	1,9	
im	256	5,7	2,2	293	4,3	1,4	373	18,9	5,0	184	9,4	5,1
ding	276	6,6	2,3	257	4,6	1,7	149	8,1	5,4	149	9,8	6,5
num	403	24,1	5,9	250	7,9	3,1	298	19,0	6,3	202	13,8	6,8
nbæk	155	9,3	6,0	147	8,8	5,9	218	14,3	6,5	160	13,1	8,1
provstiet	9334	231,3	2,4	9479 ¹⁾	216,9	2,2	6275 ²⁾	396,5 ³⁾	6,3	5604 ⁴⁾	438,8 ⁵⁾	7,8

d. *Bølling, Nr. Horne provsti. Mulktering.*

dom	36	0	0	197	0	0	113	9,3	8,2	107	7,7	7,1				
rtarp	175	0	0	290	0	0	239	18,3	7,6	83	4,0	4,8				
by	74	0	0	188	0	0	62	2,7	4,3	11	0,6	5,4				
ogn	403	5,4	0,5	169	8,0	1,0	316	4,7	0,6	210	22,5	3,3				
by bi.	192															
by bi.	95															
idit	240															
ig	61															
vig	53															
nmeisogn	218			360			239			207						
god	18			57			74			64						
i. Lyngvig	43			79	ca.		57			53						
gab,	44	0,5	0,2	4	4	1,8	33	3,5	1,2	29	14,0	7,2				
irvig	89			78			112			47						
lby	599	5,3	0,3	664	0	0	352	34,2	3,8	313	48,1	5,8				
	804					383	0			0			310			322
ngel	290					471	0			0			216			190
ii	342	0	0	477	0	0	137	4,9	3,5	208	13,6	3,6				
lby	114					46	0	0	29	1,6			5,5	51		
in	0					36	0	0	87	4,7			5,4	52		
ile	14					71	0	0	42	2,0			4,7	63		

+ 315 frivill. dage.

+ 689, hvoraf ubestemt antal på frivill. dage.

+ 11,8 kr. for ubestemt antal ud af 689.

4. + 527, hvoraf ubestemt antal på frivill. dage.

5. + 5,6 kr. for ubestemt antal ud af 527.

6. *Frygt for Skarlagenfeber*.

Tabel 31-5.

Hind. Bølling. Nr. Horne provst. Mulkering.

skoledistrikt	1880			1887			1889			1892		
	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.
Thim v.	191			362	0		62	2,6	4,1	23	1,3	5,6
Thim s.	72	0	0	431	0	0	192	8,9	4,6	50	3,5	7,0
Vedersø (Hug og Klitskolen)	742	0	0	812	0	0	203	ca. 3	ca. 1,4	84	ca. 5	ca. 5,9
	55			59	0	0	14	0	0	13	0,7	5,3
Thorsted	175	0	0	89	0	0	149	9,5	6,3	49	3,7	7,5
Rødsten	51	0	0	477	0	0	84	3,5	4,1	124	9,5	7,6
Sdr. Esp							4	0	0	24	1,4	5,8
Hover	238	(3,2)	(1,3)	347	3,0	0,8	199	10,4	5,2	+	+	+
Ø. Pogeskole		1,2,6	1,0							3	0,1	0,3
V. Pogeskole										0	0	0
Madum				327	0	0	212	7,6	3,5	208	10,0	4,8
Nr. Orme	100	9,9	2,7	251 ¹⁾	20,1	1,4	64	34,9	5,9	117	ca. 28	6,2
Kjærgd.	40			51			37			53		
Fjaldene	26			244			179			102		
Askov	89			460			202			81		
Nørheds	110			398			103			93		
Brejning	560	40,5	3,5	548	10,7	1,9	113 ³⁾	8,8	7,7	156	23,8	10,1
Nordre	237			575			108 ⁴⁾			21		
Søndre	359			156			189 ⁵⁾			58		
				105 ²⁾	0	0		6,6	3,4			
Stjern	77			301			229			141		
Ganer	8	1,0	1,1	70	0	0	69	21,8	5,6	171	20,4	4,5
Aan.-Albæk	2			83			74			25		
Marup	1			8			11			48		
Staaing ø.	305	2,5	0,8	405	15,0	3,7	190	11,2	5,8	183	15,1	8,2
Staaing v.	2	0	0	333	9,5	2,8	285	9,3	3,2	307	12,5	4,0
Sdr. Vognbjerg							29	0,9	3,1			
Dejbjerg	425	2,1	0,4	872	1,5	0,1	131	9,0	6,8	259	24,0	9,2
Nordr. bi.	169	0,5	0,2	286 ⁶⁾	1,2	0,4	65	4,1	6,3	180	23,6	13,1
Østre bi.	178	0,5	0,2	271	0,3	0,1	101	8,3	8,2	42	3,3	7,8
Hanning	963	0,7	0,07	547	1,5	0,2	180	18,5	10,2	295	30,4	10,3
				310 ⁷⁾	1,5	0,4	76			50	2,3	4,6
Finderup	237	0	0	80	0	0	38	6,3	5,5	160	14,4	9,0
Sdr. Lem				139						222		
Nordre biskole				40 ⁸⁾						27		
Revstrup	234	0	0	39 ⁹⁾	0	0	197	8,1	4,1	12	9,0	3,3
Lombæk po.				22						4		
Ølstrup	78	0	0	621	0 ¹⁰⁾	0	211	16,6	7,8	189	14,2	7,5

1. Inklusive Grønbjerg Pogeskole.

2. Opsund Pogeskole.

3. Inklusive Opsund Pogeskole.

4. Sandbæk biskole.

5. Randers biskole.

6. Rabjerg.

7. Vestre Østre.

8. Norby.

9. Agerbo.

10. Anmærkn.: *Kun et forvindinge Bøleb er erlagt. Siden 1. nov. er der dikteret Mulkter, men skjønt Sogneraadet har besluttet at inddrive dem, er det endnu ikke skøet.*

tabel 31-6.

Hind. Bølling. Nr. Horne provsti. Mulkering.

Kommunedistrikt	1887			1889			1892						
	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	
Århus	10	0	0	20	1,5	7,5	54	2,9	5,3	38	3,6	9,4	
Århus (dding)	23	0	0	74	1,5	2,0	61	3,3	5,4	61	3,0	4,9	
Århus (Vejgaard)	190	34,7	3,6	1407	0 1)	46,7	378	2,6	4,1	314	(42,8) 2)	(4,6)	
Århus (Vejgaard)	95			413	729		169						
Århus (Vejgaard)	250			1048	207		146						
Århus (Vejgaard)	10			192	103		16						
Århus (Vejgaard)	8			73	0		41						
Århus (Vejgaard)	310	475	170	195									
Århus (Vejgaard)	80	265	190	14									
Århus (Vejgaard)	4	26	2	4 15									
Århus (Vejgaard)	189	3,6 3)	1,9 4)	253	0	0	169	4,9	2,8	244	(12,1) 5)	(4,9)	
Århus (Vejgaard)	49	1,6	3,2	111	0	0	43	1,9	4,4	62	11,8	4,8	
Århus (Vejgaard)	29	0,4	1,3	98	0	0	58	3,8	6,5	33 6)	2,8	4,5	
Århus (Vejgaard)	22	0,2	0,9	17	0	0	13	0,7	5,3	35 6)	2,0	6,0	
Århus (Vejgaard)	44	0,4	0,9	46	0	0	34	1,9	5,5	41	1,3	3,7	
Århus (Vejgaard)	28	0,1	0,3	49	0	0	25	1,3	5,2	22	2,3	5,6	
Århus (Vejgaard)	58	0,5	0,8	46	0	0	67	3,9	5,8	48	1,1	5,0	
Århus (Vejgaard)	15	0	0	46 7)	0	0	24	1,8	7,5	22	2,7	5,6	
Århus (Vejgaard)	31	0	0	166	0	0	90	6,9	7,6	45	1,3	5,9	
Århus (Vejgaard)	31	0	0	166	0	0	90	6,9	7,6	45	4,2	9,3	
Århus (Vejgaard)	96	0	0	34	0	0	47	2,4	5,1	65	3,9	6,0	
Århus (Vejgaard)	84	2,3	2,7	148	0	0	45	2,8	6,2	92	2,5	2,7	
Århus (Vejgaard)	23	0	0	42	0	0	27	0,9	3,3	47	5,7	12,1	
Århus (Vejgaard)	332	1,3	0,3	644	0	0	204	11,2	5,4	346	14,6	4,2	
Århus (Vejgaard)	394	0	0	387	0	0	99	5,1	5,1	120	6,0	5,0	
Århus (Vejgaard)	308	5,5	1,7	317	13,3	1,2	279	24,2	8,6	226	18,5	8,1	
Århus (Vejgaard)	667	8,7	1,3	442			246	10,3	4,1	6,1	206	22,0	10,6
Århus (Vejgaard)	221	1,5	0,6	168			97	6,3	6,4	96	5,5	5,7	
Århus (Vejgaard)	311	5,8	1,8	120			132	5,4	4,0	112	10,1	9,0	
Århus (Vejgaard)	44	2,3 8)	5,2	37	2,2	5,9	176	11,0	6,2	264	ca. 18	ca. 6,8	
Århus (Vejgaard)	186	(14,4)	(7,7)	190	12,0	6,3	158	9,0	5,6	288	ca. 19	ca. 6,5	
Århus (Vejgaard)		12,7	6,8										

1. Anmærkn.: Men Sogneraadet har bekendtgjort, at det vil mulkere fra det nye Aars Begyndelse.

2. Dikteret.

3. For hele kommunen er anført: 4) alt 7,0 - erlagt 6,3. Men sammentælling af de anførte tal giver 6,8!

4. Hvis 7,0 kr. dikteret, svarer det til 1,5 øre pr. forsømmelse. Hvis 6,3 erlagt, svarer det til 1,3 øre pr. for.

5. Dikteret.

6. Aagd.

7. Astrup.

8. Dikteret.

Tabel 31-7. *Hind, Bøll., Nr. Horne provsti. Mulktering.*

skoledistrikt	1880			1887			1889			1892		
	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul. fors.
Sdr. Bork	773	(7,7) 6,6	(0,9) 0,8	263	1,1	0,3	151	6,2	3,0	268	13,8	4,9
Bork Mær- sksskole				34					51	0	0	12
Nr. Bork	501	(9,9) 9,7	(1,9) 1,9		3,1	?	375	12,9	3,4	279	15,0	5,3
Lyne	55	5,5	10,0	29	1,7	5,8	104	6,2	5,9	104	6,2	5,9
Østergaard	29	1,9	6,5	83	4,9	5,9	26	1,5	5,7	50	3,0	6,0
Strelluf	125	9,5	7,6	0	0	0	65	3,5	5,3	188	(16,8) 16,5	(8,9) 8,7
Østtarp	24	1,6	6,6	0	0	0	38	2,6	6,8	53	(3,3) 2,4	(6,2) 4,5
Hoven	95	0	0	144	0	0	0	0,5	5,5	172	8,4	4,8
Annexgd. Po.	2	0	0									
Vester Sognets Po.	0	0	0									
Ørbæk bi.	41	0	0	18								
Knaplund bi	0	0	0	19								
Hulmose Po				0								
Barslund Po				4								
hele provstiet	15384	187,9 ¹⁾ (196,7)	1,2	21907	118,5	0,5	11329	501,3	4,4	10571	641,0 ¹⁾ (643,2)	60

1. Dikteret.

Tabel 31-8.

Merløse-Tuse provsti. Mulkering.

køledistrikt	1880			1887			1889			1892			skolens elevtal	
	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul.fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul.fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul.fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul.fors.	1880	1892
Ljembæk	722	57	7,8	235	18	7,6	372	28	7,5	283	22	7,7	88	72
Stokkebjerg	419	24	5,7	350	14	4,0	259	22	8,4	231	22	9,5	46	48
Vinninge	168	23	13,6	127	16	12,5	262	22	8,3	250	15	6,0	75	89
Yderup dr.	1348	8	0,5	1176	16	1,3	390	38	9,7				81	
Yderup pi.	536	1	0,2	676	5	0,7	300	29	9,6	656	56	8,5	76	162
Isolmstrup	859	6	0,7	701	5	0,7	381	46	12,0	289	33	11,4	62	56
Isrokob	101	2	1,9	446	8	1,7	225	14	6,2	441	57	12,9	54	61
Kamstrup	943	21	2,2	845	28	3,3	308	43	13,9	225	21	9,3	67	91
Lennebo Po							33	0	0	5	0	0		15
Ryendal	307	2	0,6	598	9	1,5	245	25	10,2	244	28	11,4	89	102
Jærgby dr.	584	10	1,7	413	20	4,8	409	13	3,1	218	22	10,0	50	53
Jærgby pi.	287	4	1,3	88	2	2,2	226	8	3,5	83	5	6,0	54	50
Nørke dr.	730	15	2,0	267	8	2,9	178	15	8,4				72	
Nørke pi.	452	10	2,2	331	9	2,7	139	13	9,3	403	33	8,1	58	138
Cundby	860	17	1,9	449	5	1,1	129	7	5,4	274	20	7,2	76	67
Fronninge	358	5	1,3	213	6	2,8	15	0,7	4,6	50	3	6,0	65	54
Horslunde	1380	34	2,4	172	0	0,0	122	4	3,2	180	18	10,0	90	63
Isandby	660	17	2,5	631	16	2,5	191	11	5,7	223	18	8,0	51	65
Isag. ho.→														
Isjo.	946	14	1,4	410	4	0,9	448	56	12,5	334	25	7,4	112	120
Isjillinge	871	21	2,4	889	18	2,0	319	37	11,5	311	31	9,9	47	49
Isforby	1081	2	0,1	719	16	2,2	56	5	8,9	112	1,8	1,6	113	116
Isjdy	777	16	2,0	858	5	0,5	306	23	7,5	279	42 ¹⁾		70	64
Isisserup	417	4	0,9	289	4	1,3	175	12	6,8	130			10,2	65
Isverløse	183	13	7,1	236	18	7,6	186	26	13,9	318	26	8,1	77	94
Isvsmindrup	428	18	4,2	170	9	5,2	180	12	6,6	349	31	8,8	72	77
Isranløse	973	34	3,4	602	12	1,9	534	31	5,8	325	40	12,3	65	76
Isfolløse	608	14	2,3	816	17	2,0	340	-		315	25	7,9	58	53
Isvr. Vallen-														
Islerod	737	23	3,1	596	7	1,1	229	-		223	20	8,9	45	50
Islundød	1396	31	2,2	1381	41	2,9	251	-		277	25	9,0	83	65
Isrøkke dr.	667	18	2,6	713	25	3,5	226	-		206	18	8,7	82	57
Isrøkke pi.	42	0,5	1,1	85	0	0,0	128	-		88	6	6,8	75	58
Isrøderup	742	24	3,2	303	6	1,9	623	30	4,8	578	60	10,3	76	125
Isfingerup	537	28	5,2	374	15	4,0	631	52	8,2	558	61	10,9	59	73
Isstedstrup	724	34	4,6	629	4	0,6	531	36	6,7	626	58	9,2	77	85

1. Det er ikke ganske klart, om tallet kun gælder for Udby. I så fald: 15,0 øre pr. forsemm. Hvis det gælder for hele kommunen, som her opført, bliver det altså 10,2 øre pr. fors.

Tabel 31-9.

Merløse-Tuse provsti. Mulkæring.

skoledistrikt	1880			1887			1889			1892			skolens elevtal	
	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul.fors.	antal ulov. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul.fors.	antal ulovl. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul.fors.	antal ulov. fors.	mulkt i kr.	øre pr. ul.fors.	1880	1892
Ugg.	2397	157	2,6	1379	174	5,4	608	199	12,7	353	128	10,6	146	124
Tostr.	1505			629			294			415			83	68
Havborup	1330			748			311			283			57	59
Ordr.	585			440			353			152			43	51
Ondl.	1668	58	3,4	1287	53	4,1	597	66	11,0	887	131	14,7	118	128
Tømm.	246	15	6,0	344	20	5,8	209	21	10,0	201	25	12,4	37	36
Sønd.	868	52	5,9	430	25	5,8	522	42	8,0	454	51	11,2	127	111
Sdr. J.	218	3	1,3	95	2	2,1	42	2	4,7	111	8	7,2	54	52
Krøj.	362	8	2,2	307	12	3,9	187	7	3,7	95	7	7,3	41[43?]	45
Søstr.	593	28	4,7	325	6	1,8	227	19	8,3	280	36	12,8	73	49
Nr. Jern.	199	2	1,0	74	3	4,0	103	29	6,9	82	6	7,3	74	61
Dram.	386	2	0,5	39	2	5,1	77			19	1	5,2	59	70
Kvandl.	575	3	0,5	233	18	7,7	235			181	14	7,7	81	74
Tuse	320	4	1,2	359	6	1,6	305	38	12,4	320	25	7,8	62	75
Butt.	290	9	3,1	371	4	1,0	216	28	12,9	217	19	8,7	63	58
hele provstiet	33385	891,5	2,6	23848	701	2,9	13623 12449 ¹⁾	1109 ¹⁾	8,9	13134	1294	9,8		

1. Provstiet ÷ Tøll.-Aagerup kommune.

Mulktkronerne og forsømmelsestallene

Men når man ser på forskellen fra provsti til provsti og fra kommune til kommune, var det så sådan, at der var nogen logisk sammenhæng mellem mulkteringsniveau og ulovligt forsømmelsesniveau? Nej, hverken på den ene eller den anden måde. Det var ikke sådan, at de distrikter, der før 1889 anvendte høj mulktering, i særlig grad nedbragte deres forsømmelsestal fra år til år. Der var heller ikke tale om, at de distrikter, der ikke mulkterede, havde noget særlig højt forsømmelsesniveau. Men de havde heller ikke noget særlig lavt - havde der kunne have gjort det logisk, at de ville klare sig uden mulktering. Et er altså, at mulktkravene i 1889 må siges at have fået stor virkning på mulkteringsniveauet. Et andet er, at den lokale forvaltning af forsømmelsesforholdene i sogneråd og blandt beboere ikke primært knyttede sig til mulkteringen. Mulkteringen var som så meget andet underlagt lokal bearbejdning: der dikteredes, hvad der kunne indrives; der dikteredes i de tilfælde, hvor man mente, at det virkede mest, men ikke hvor man mente, at forsømmelserne med eller uden mulktering blev forvaltet efter hjemmets eller tjenestestedets retningslinier; nogle steder er der formodentlig blevet givet henstillinger eller stikpiller, nogle steder ikke engang det, måske fordi det hverken gjorde fra eller til, måske fordi man sanktionerede de ulovlige forsømmelser, hvor de skyldtes landbrugsarbejde.⁵ Den ene praksis kan lige så godt som den anden have været brugt i såvel et distrikt med høje forsømmelsestal som i et distrikt med lave tal.

Efter 1889 var der større ensartethed i mulkteringspraksis, men der var absolut ikke stor ensartethed. Også efter dette tidspunkt udviklede der sig særlige lokale forhold, og der ser stadig ud til at mangle logisk sammenhæng mellem mulkteringsniveau og ulovligt forsømmelsesniveau, ikke blot fra kommune til kommune, men også generelt: De større mulktsummer betød ikke en stærkere faldlinie i de ulovlige forsømmelser i 10-året efter 1889, end der havde været i 10-året forud.

5. Foruden en del tidligere behandlet sagsmateriale giver forskellen mellem Svinninge distrikts og samme kommunes to andre distrikters mulktniveau i 1880 og 1887 inspiration til at uddybe dette spørgsmål. Svinninge havde o. 1890 for hver 11 beboere, der ernæredes ved jordbrug, ca. 10, der ernæredes ved andre erhverv [Trap, 3. udg.] Formodentlig har færre af dette distrikts forsømmelser skyldtes landbrugsarbejde. Var landbrugsarbejde opdragende, andet erhvervsarbejde opslidende eller nedbrydende for born, lediggang direkte fordærvende? - hvorefter mulkteringen indrettedes? Eller var Svinninge-boerne lettere at inddrive mulkter hos?

Cirkulærerne og forsømmelsestallene

Men var det ikke de større mulktbeløb, hvad var det så der bevirkede det store fald i forsømmelserne fra 1889-cirkulærernes fremkomst? - Det kan nok have været truslen om mulktering. Men i så fald er det ikke muligt at sige, om det mest var truslen om at miste så og så mange ører pr. forsømt dag, eller om det mest var truslen om at skulle stå skoleret for sine dispositioner, når sognerådsmedlemmet mødte op med mulktlisten. Det er også muligt, at mulkttruslen var af underordnet betydning, og at noget andet var allermost afgørende for det store flertal af beboere: En række forsømmelser, hvis lovlighed tidligere ikke havde været alvorligt antastet, eller hvis ulovlighed kun var et formsspørgsmål for læreren, men ikke noget spørgsmål for sogneråd og menige bønder, blev nu slået fast som klart ulovlige. Det store flertal kan generelt have brudt sig meget lidt om at være udenfor lovens eller de ministerielle bestemmelser grund. Det gjorde måske skår i deres selvfølelse, eller måske dokumenterede det et afhængighedsforhold til myndighederne, som de nødigt så sig personligt konfronteret med.

Under alle omstændigheder vil det være vanskeligt at bortforklare 1889-cirkulærernes virkning på forsømmelserne. Og uanset nye lokale forskelle både fra provsti til provsti og de mindre lokale enheder imellem, så var situationen efter 1889 ændret, både hvad angår de »andre lovlige« forsømmelsers niveau, de »ulovlige« forsømmelsers niveau og mulkteringens niveau. - Hvad materialet *ikke* kan fortælle, er, i hvor høj grad forsømmelsesnedgangen kom de tjenestedrenge til gode, for hvis skyld mange så mulktering retfærdiggjort, selv om de i øvrigt ikke kunne dele ministeriets anskuelser. Og materialet kan heller ikke fortælle, i hvilken grad børnenes udbytte af undervisningen steg med de færre forsømmelsesdage.

Forsømmelsers fordeling på erhvervs- og socialgrupper og på sommer og vinter

Til belysning af disse spørgsmål er det indenfor undersøgelsens rammer kun muligt at fremlægge et spinkelt eksempelmateriale. Det er hentet fra Sdr. Jernløse-Søstrup kommune, hvis skoleforhold er behandlet i sin helhed foran, og fra Vindum kommune ved Viborg.

Sdr. Jernløse-Søstrup

Fra Sdr. Jernløse-Søstrup kommune har der kunnet skaffes materiale fra to af de tre skoledistrikter, mens Søstrup skoles protokoller ikke indeholder angivelse af børnenes forældre eller husbønder i skoletidens løb. For de

Tabel 32-1.

Krøjerup distrikt. (Sdr. J. - Sø. kommune, Merl.-Tuse provsti).

Forsømmelsesernes fordeling på erhvervs- og socialgrupper.

Ældste klasse (ca. 10-14 år).

gruppe	syge		andre lovl.		ulovl.		samlede fors.	
	antal ²	pct. af pl. dg. ³	antal	pct. af pl. dg.	antal	pct. af pl. dg.	antal	pct. af pl. dg.
gmds. egne børn 1880-85 ¹	86	3,0	54	1,9	172	6,0	312	10,9
1895-1900	50	2,9	18	1,0	39	2,3	107	6,3
gmds. tj. børn 1880-85	28	2,3	24	2,0	191	16,3	243	20,7
1895-1900	31	2,6	5	0,4	143	12,1	179	15,1
saml. børn hos gmd. 1880-85	114	2,8	78	1,9	363	9,0	555	13,8
1895-1900	81	2,8	23	0,8	182	6,3	286	9,9
boels/husm. børn 1880-85	160	3,1	68	1,3	286	5,6	514	10,0
1895-1900	310	9,2	65	1,9	30	0,8	0,8	405
håndv.-handlende 1880-85	52	4,2	35	2,8	61	4,9	148	11,9
1895-1900	47	2,1	49	2,2	47	2,1	143	6,4
indsidd./arb. 1880-85	92	3,2	66	2,3	302	10,7	461	16,3
1895-1900	473	6,0	236	3,0	200	2,5	909	11,7
øvr. ⁴ 1880-85	2	0,5	4	1,0	12	3,1	18	4,7
1895-1900	16	2,7	9	1,5	0	0	25	4,3
saml. grupper 1880-85	420	3,1	251	1,8	1024	7,5	1696	12,5
1895-1900	928	5,5	384	2,2	459	2,7	1771	10,5
1915-20 ⁵	1082	3,7	675	2,3	80	0,2	1837	6,2

[Kilde: De pågældende skoledagbøger for Krøj. skole. - Beror Sdr. J. skole.]

1. I dette skema er overalt kalenderårene grundlaget.
2. Se note 2 til Sdr. Jernløse-skemaet.
3. Se note 3 til Sdr. Jernløse-skemaet.
4. Som ved Sdr. Jernløse af skiftende størrelse, og her tillige mere inhomogen end dér. Den rummer lærer, godsejer, opsynsmand + til tider enkelte andre.
5. Protokollen tillader ikke specificering for 5-året 1915-20. Enhver angivelse af forældre/værger mangler. Tallene angår 3. og 4. klasses børn, svarende til ældste klasse under en 2. klasse i dag.

andre to skoler var både forældrenes stilling og - mere eller mindre eksplicit - børnenes tjenesteforhold angivet, hvorfor det har været muligt at opstille nedenstående fordelingsskemaer. Kun ældste klasses forhold er undersøgt. Det er i den, der er flest forsømmelser, specielt de forsømmelser, der har interesse for undersøgelsens formål, nemlig arbejdsforsømmelser og eventuelle andre ulovlige forsømmelser. De to skolers forsømmelsesniveau i forhold til eget og andre provstier kan ses af andre opstillinger (tabel 30-7-9 og tabel 33-1-4). Hvad erhvervsforholdene angår, er de skitseret i fremstillingen foran s. 26 ff. Krøjerup distrikt havde, som nævnt dér, visse særlige træk i forbindelse med teglværksdriften (Knabstrup teglværk), og skønt forholdene nok ikke kan kaldes enestående, så var der unormalt mange arbejdes og indsidderes børn og få gårdmandsbørn.

Gruppeopdelingen i skemaerne (Tabel 32-1 og 32-2) følger de betegnelser, forsømmelsesprotokollerne anvendte. F.eks. brugte Sdr. Jernløse-læreren indtil 1896 betegnelsen »indsiddere«, hvorefter den ny lærer direkte ændrede stillingsbetegnelsen for samtlige »indsiddere« til »arbejdere«. På den måde fremkommer der en adskillelse mellem »arbejdere« og »husmænd«, som ikke tør gøres op efter, hvor mange timers arbejde den ene og den anden gruppe udførte for fremmed arbejdsgiver. Men det antages, at protokollernes opdeling har svaret i nogen grad om ikke til deres beskæftigelsesforhold, så dog til deres sociale position i lokalsamfundet, eller til de pågældende personers egen fornemmelse af socialt tilhørsforhold.

Man må forstå, at de forsømmelser, der er registreret som »gårdmænds tjenestebørns« forsømmelser i vidt omfang angår de samme børn, som til andre tider (om vinteren især) hørte til i gruppen »arbejds mænd/indsiddere« eller »boelsmænd/husmænd«. Det giver visse konsekvenser for vurderingen af tallene for disse grupper: I mange tilfælde har disse gruppers egne børn netop forsømt mest, når de registreredes andetsteds. Når de registreredes hjemme har der generelt kun været tale om sæsonarbejde eller tilfældige arbejdsopgaver for andre, for en del husmænds børn formodentlig en del arbejde i hjemmet, samt for pigerne til stadighed mulighed for arbejde med hus og mindre søskende. Tjenestebørnene var langt overvejende drenge, og det giver behov for en kommentar til procenten for gårdmænds egne børn sammenlignet med deres tjenestebørn. Blandt deres egne børn var også piger. Piger forsømt generelt mindre end drenge, deres arbejdsopgaver kunne vel lettere lægges udenfor skoletiden.

I relation til foranstående undersøgelse af 1889-ændringerne og spørgsmålet om, i hvor stor udstrækning nedgangen i forsømmelser kom tjenstedrengene til gode, vil forholdet i Krøjerup distrikt umiddelbart falde i øjnene. Tjenestebørnenes »ulovlige« forsømmelser faldt ganske vist ligesom gårdmandsbørnenes og husmænds og boelsmænds børns med ca. 4%. Men dette fald bragte dem kun ned på 12,1%, mens de andre gruppers børn nu

Forsømmelsernes fordeling på erhvervs- og socialgrupper.

Ældste klasse (ca. 10-14 år).

gruppe	syge		andre lovl.		ulovl.		samlede fors.	
	antal ²	pct. af pl. dg. ³	antal	pct. af pl. dg.	antal	pct. af pl. dg.	antal	pct. af pl. dg.
gårdmænds 1880-85	204	3,3	192	3,1	214	3,5	610	10,0
egne børn 1895-1900	.4	-	-	-	-	-	-	-
1915-20	.4	-	-	-	-	-	-	-
gårdmænds 1880-85	9	0,4	124	5,6	233	10,5	366	16,6
tjenestebørn 1895-1900	.4	-	-	-	-	-	-	-
1915-20	.4	-	-	-	-	-	-	-
saml. børn 1880-85	213	2,5	316	3,7	447	5,4	976	11,7
hos gårdmænd 1895-1900	450	3,6	343	2,7	115	0,9	908	7,3
1915-20	189	3,2	243	4,1	78	1,3	510	8,7
boelsmd./ 1880-85	172	1,3	192	1,5	222	1,7	586	4,7
husmænd 1895-1900	50	2,3	50	2,3	13	0,6	113	5,2
1915-20	175	4,9	101	2,8	14	0,3	290	8,1
håndværkere/ 1880-85	36	5,2	41	5,9	27	3,9	104	15,1
handlende 1895-1900	87	3,5	29	1,1	4	0,1	120	4,9
1915-20	186	5,4	89	2,5	29	0,8	304	8,8
indsidd./ 1880-85	153	5,4	104	3,7	107	3,8	364	12,9
arbejdere 1895-1900	42	3,4	18	1,4	8	0,6	68	5,5
1915-20	30	2,2	37	2,7	9	0,6	76	5,5
øvrige ⁵ 1880-85	26	1,7	21	1,4	1	0,6	48	3,2
1895-1900	42	2,9	14	0,9	0	0	56	3,8
1915-20	13	1,4	38	4,3	2	0,2	53	6,0
Samtlige 1880-85	600	3,2	674	3,6	804	4,3	2078	11,3
grupper 1895-1900	671	3,3	454	2,3	140	0,7	1265	6,4
1915-20	593	3,9	508	3,3	132	0,8	1233	8,1

[Kilde: De pågældende skoledagbøger for Sdr.J. skole. - Beror Sdr.J. skole.]

1. I dette skema er overalt kalenderårene grundlaget.
2. absolut tal for den pågældende gruppe børn. Det viser sammen med procenten, hvor stor gruppen var i det pågældende 5-år. Tallene kan ikke i sig selv sammenlignes vertikalt.
3. procenten er udregnet på den pågældende gruppes sum af pligtige skoledage. Den viser altså forsømmelsesniveauet for gruppen, men *ikke* hvor stor en del af klassens samlede forsømmelser gruppen tegnede sig for.
4. Det fremgår ikke af skoledagbogen, om der var tjenesteforhold.
5. Denne gruppe er af skiftende størrelse. I løbet af de tre 5-år rummer den lærer, præst, læge og enkelte andre.

var nede på henholdsvis 2,3 og 0,8 % , hvorved den indbyrdes forskel var forholdsvist øget. Hertil skal siges, at tjenestebørnenes niveau for »andre lovlige« forsømmelser var faldet en del mere end de to andre gruppers i tiden mellem 1880-85 og 1895-1900. Men selv om man tager dette fald med i betragtning, er deres forsømmelsesniveau kun faldet med i alt ca. en trediedel, mens de øvrige to gruppers er faldet med ca. halvdelen af niveauet fra periodens begyndelse.

De absolutte forsømmelsestal er angivet, for at man ikke skal lade sig narre af de nydelige procenttal. Men yderligere skal her i et par eksempler gives oplysning om fremkomsten af det absolutte tal. De netop nævnte 12,1% for tjenestedrenge forsømmelser i Krøjerup 1895-1900 svarede til 143 af 1181 pligtige skoledage for distriktets tjenestedrenge tilsammen. Disse 143 forsømmelser kan føres tilbage til i alt 13 forskellige gårdmænds tjenestebørn i løbet af de 5 år. Men af disse 13 var det to, der forårsagede henholdsvis 50 og 39 af de ulovlige forsømmelser. Og af de 50, som den ene husbond tegnede sig for, ramte de 47 en enkelt dreng, der tjente hos denne gårdmand i 11 måneder, og som fyldte 14 år, da de 7 af disse måneder var gået.

Et andet eksempel på den meget store differentiering, som kan ligge bag procenttallet, skal gives fra tallet for sygeforsømmelser mellem boelsmænds og husmænds børn i samme periode. Den altovervejende del af de 9,2 % skyldtes sygdom hos to børn, hvoraf det ene døde den 1. maj 1897.

Men et er at vide, hvor ulige underne var fordelt. Et andet er, at det altså var muligt for en gårdmand at afholde en tjenestedreng fra alt i alt (lovl. + ulovl.) 50 ud af de 112 skoledage, han havde haft pligt til at give ham. Hvor stort et mulktbeløb, han har måttet udrede for de 47 ulovlige dage, vil ikke kunne oplyses. Korrekt mulkteret skulle beløbet blive 20,42 kr. Så gammel som drengen var, har det formodentlig været en god forretning, selv under fuld mulkt.

Tallene viser fra begge skoler, at de børn, der havde flest forsømmelser i forhold til de pligtige skoledage var dem, der var ude at tjene hos en gårdmand. Gårdmændene lod deres tjenestedrenge forsømme skolen mere end deres egne børn. Ganske vist var der som sagt flere piger blandt deres egne, (og det skulle påvirke tallene for »egne« i nedadgående retning), men ikke nok til at man kan sige, at deres egne drenge og tjenestedrengene forsømte lige meget. Hvad tjenestedrengenes alder angår lå det sådan: Af i alt 12 forskellige tjenestebørn (4 piger og 8 drenge) i tiden fra 1. januar 1895 til 1. januar 1900 var 1 barn 9-11 år, 2 børn 10-11 år, 1 barn 11 år, 2 børn 11-12 år, 4 børn 12-13 år og 1 barn 13-14 år gamle i løbet af deres tjenestetid i distriktet. Det kan tilsammen ikke give indtryk af en gennemsnitsalder meget under en normal ældste klasse. Som samlet gruppe foretog gårdmændene altså en betydelig forskelsbehandling mellem deres egne børn og andres

børn⁶, men man må grave endnu et stykke længere ned, end der er gjort i denne analyse, for at konstatere, om det fortrinsvis var gårdmænd, der ikke selv havde skolepligtige børn, der holdt deres tjenestebørn hjemme fra skole, eller om der også i videre omfang var tale om, at gårdmænd vinkede farvel til deres egne børn, når de gik i skole om morgenen, mens de lod tjenestebarnet fortsætte den daglige dont⁷.

Vindum (Tabel 32-3)

Fra Vindum kommune er kun udarbejdet materiale for et enkelt distrikt og et enkelt femår. Kun et af distrikterne gav nemlig mulighed for at aflæse børnenes sociale tilhørsforhold (forældres og værgers navn stilling kræves), og skønt det havde været muligt at give en opstilling for mere end den ene periode indenfor dette distrikt, sådan at udviklingen i perioden kunne belyses, har det været nødvendigt at indskrænke arbejdet til et enkelt 5-år.

På flere punkter har problemerne ved udarbejdelse af materialet været anderledes og større end i den foran behandlede kommune. For det første er dagbogens specificering af erhvervsstilling mindre gennemført. F.eks. anvendes ofte betegnelser af typen »husmand Søren Kusk« og »husmand Søren Skrædder«; de er i grupperingen regnet under husmænd. Dette fordi betegnelsen husmand ser ud til at være den, læreren har lagt vægt på, mens »kusk« og »skrædder« nærmest fungerede som et navn, endda sådan at man ikke kan være helt sikker på, om det var en forfader, der var kusk etc., mens betegnelsens nuværende bærer eventuelt har en ganske anden beskæftigelse. - Et andet problem har været at fastslå om f.eks. Jens Hansen var søn af Hans Vinkel og om Jens Peder Jensen var søn af Peder J. Dulund, eller om de var tjenestedrenge. Det viste sig (bl.a. ved konference med andre protokoller fra skolen), at fædrene i en lang række tilfælde havde særligt efternavn, mens barnet bar slægtens »sen« navn. Yderligere var det en udbredt praksis at give barnet efternavn efter faderens fornavn, sådan at man må være opmærksom på, at Jens Peter Pedersen kan være søn af Niels Peter Andersen. Man vil forstå, at det har været et møjsommeligt arbejde at søge at bringe tvivlstilfældene ned på 2 eller 3, eftersom der ingen eksplicit angivelse af tjenesteforhold fandtes. - Endnu et fænomen, som ikke fandtes i den sjællandske kommune var plejeforholdene. De kan være meget vanskelige at skille ud fra tjenesteforhold eller fra tilfælde af moderens ny ægteskab. Men både blandt gårdmænd og husmænd ser børnene ud til at

6. Hvad angår sommer/vinterproblematikken henvises til Vindum-oplysningerne, tabel 32-3. med forbehold, at forholdet ikke specifikt er undersøgt for Sdr. J. og Krøjerup.
7. Blandt de Krøjerup-gårdmænd, der i en eller flere af 5-årsperioderne havde tjenestedrenge, havde de 2, der stod for flest forsømmelser, ikke selv skolepligtige børn.

Tabel 32-3

Vindum distrikt. (Vindum kommune, Middelsom-Sønderlyng provsti).

Forsømmelsernes fordeling på erhvervs- og socialgrupper.

Ældste klasse (ca. 10-14 år), fra 1/5-1884 til 30/4-1889.

gruppe	syge		andre lovl.		ulovl.		samlede fors.		
	antal ¹	pct. af pl. dg. ²	antal	pct. af pl. dg.	antal	pct. af pl. dg.	antal	pct. af pl. dg.	
gårdmænd egne børn	276	4,2	297	4,6	225	3,4	798	12,3	
gårdmænd tjenestebørn	106	3,2	156	4,7	217	6,6	479	14,6	
husmænd	676	4,7	828	5,7	495	3,4	1999	13,9	
håndv. + handl.	187	7,4	71	2,8	60	2,3	318	12,6	
(arbejdsmd./indsidd.) ³	34	22,3	13	8,5	4	2,6	51	33,5	
øvrige ⁴	169	7,1	165	7,0	74	3,1	408	17,3	
samtlige grupper	1448	4,1	1530	5,3	1075	3,7	4053	14,1	
samtlige grupper om sommeren	222	2,9	157	2,0	598	7,9	977	12,9	af pligt. sommerdage.
samtlige grupper om vinteren	1226	5,8	1373	5,5	477	2,2	3076	14,5	af pligt. vinterdage,
Gmd.s egne børn	sommer ⁵				128	6,9	190	10,2	svarende til henholdsvis 3,4 og 10,7 af den samlede forsømm. pct. på 14,1.
	vinter				98	2,1	608	13,2	
gmd.s tj.-børn	sommer				176	10,7	256	15,5	
	vinter				41	12,3	223	13,5	

[Kilde: Skoledagbog for ældste og yngste klasse i Vindum-skole 1884-1898. - Beror Rødkærsgade Centralskole.]

1. antallet angiver det absolutte tal for den pågældende gruppes forsømm. af den enkelte art. Disse tal kan ikke sammenlignes vertikalt, da de gælder vidt forskellige antal børn fra gruppe til gruppe.
2. procenten er udregnet af den pågældende gruppes pligtige skoledage.
3. denne rubrik kunne evt. være udeladt, da den kun repræsenterer et og samme hjem i 2 vintre. Den er taget med analogt m. Sdr. Jernløse- og Krøjerup-analysen, og fordi betegnelsen fandtes i protokollen.
4. herunder 1 lærer, 1 banévogter, 1 jordemoder + i kortere tid 1 enke, 1 bestyrer, 1 pige, 1 fattiglem.
5. Procenterne vedr. gmd.s egne og tjenestebørn sommer og vinter er udregnet - ligesom de ovenførte tal - på grundlag af den enkelte gruppes pligtige dagetal i de pågældende perioder, altså henholdsvis sommerhalvårene og vinterhalvårene.

være blevet sat i pleje hos fremmede eller hos familie, somme tider helt fra skoletidens begyndelse, somme tider fra den alder, hvor der - med et sjællandsk udtryk - var noget arbejde i dem. I skemaet er en gårdmandsdatter, der flyttede til en anden gårdmand fra 12-årsalderen, regnet for »i tjeneste«. En pige, der boede hos en gårdmand af andet efternavn helt fra skoletidens begyndelse (og indtil hun døde . . .) er derimod regnet for eget barn. Pleje- og eventuelt tjenesteforhold blandt husmænd er ikke registreret i nogen særlig gruppering, - samtlige børn hos husmænd findes i samme gruppe.

Det fremgår af tallene, at tjenestebørnene i Vindum som i Sdr. Jernløse og Krøjerup distrikter forsøgte klart mere ulovligt end gårdmændenes egne børn og end samtlige andre grupper. Derimod er forskellen i de samlede forsømmelser fra tjenestebørn og til alle andre børn mindre i Vindum end i de to andre distrikter. - Forskellen var *ikke* betinget af, at tjenesteforholdene mest faldt i sommertiden.

Sommer og vinter. Vindum og Sdr. Jernløse-Søstrup kommuner

Som man ser, indeholder Vindum-skemaet (tabel 32-3) en opgørelse over forsømmelsernes fordeling på sommer og vinter for den samlede klasses børn. Dels er den enkelte forsømmelsesart beregnet i procent af de pligtige skoledage for henholdsvis sommer og vinter. Dels er de samlede forsømmelser for henholdsvis sommer- og vintermånederne beregnet i forhold til hele årets pligtige dagetal. Endelig er forholdet for gmd.s tj.-børn og egne børn undersøgt. Når det enkelte halvårs forsømmelser er blevet beregnet i forhold til samme halvårs pligtige dagetal (1/5-1/11 i de fem somre, det andet halvår i de fem vintre), skyldes det ikke bare forskellen på sommer- og vinterskolegangsordning. Her som i Sdr. Jernløse-Søstrup havde ældste klasse på dette tidspunkt 2 ugedage om sommeren og 4 om vinteren. Det skyldes også, at skolens klientel var et andet om sommeren end om vinteren. Der var ikke større forskel på børnetallet fra sommer til vinter, men en betydelig del af husmandsbørnene »afgik« til andre skoledistrikter enten pr. 1. februar, eller hyppigere pr. 1/5 eller efter sommerferien, mens et antal fremmede børn rykkede ind hos distriktets gårdmænd som tjenestebørn, (foruden naturligvis børn også fra distriktets egne husmandshjem). Ved november (oftest) eller december »ankom« husmandsbørnene så igen fra Rind, Brunshaab, Vinkel, Hjorthede, Brandstrup o.s.v., og de fremmede flyttede hjem. Man kan illustrere, hvor mange og hvor meget husmandsbørn om sommeren opholdt sig udenfor deres hjem, ved at nævne tallene for pligtige skoledage for denne gruppe: for de 5 somre i alt 3456 dage for samtlige børn hos husmænd; for de 5 vintre i alt 10839 dage for samtlige børn hos husmænd. Forholdet mellem ugentlige skoledage sommer og vinter var ca. 1 til 2. Hvis husmandshjemmene havde repræsenteret det

samme antal børn og måneder om sommeren som om vinteren, skulle tallet for de 5 somme være ca. 5000 i stedet for de knap 3500. Det svarer i årligt gennemsnit til, hvis 7 af ca. 25 husmandsbørn var hjemmefra (i eget og andre distrikter) i samtlige sommermåneder, mens praksis dog var den, at endnu flere var væk i nogle af månederne, færre i andre måneder, at mange var væk det ene år, færre det andet år. (Når man ser sådanne forhold, bliver det forståeligt, at det kunne være et problem i tidens administration af skolepligten at hindre manipulationer fra forældre/husbondside ved flytning fra kommune til kommune.)

Også fra Krøjerup og Sdr. Jernløse er foretaget opgørelser over sommer/vinterforholdene, dog kun for de ulovlige forsømmelser og på mere summarisk grund. Specielt denne optælling er nemlig foretaget på lærerens egne månedssammentællinger i protokollen. Det drejer sig stadig kun om ældste klasse. Krøjerups ulovlige forsømmelsesniveau var i de 5 somme 1880-85 (1/5-1/11) på 13,1% . Det androg 518 af 3944 pligtige sommerskoledage. I de tilsvarende 5 vintre, begyndende 1/11-1880, var niveauet 4,9% (496 af 10198 pligtige vinterskoledage). Indenfor 5-året 1/5-1900 til 30/4-1905 (med udeladelse af året 1902/03) var tallene for samme skole (nu hverdags-skolegang): ulovlige sommerforsømmelser 4,4% (289 af 6499 pligtige sommerskoledage), og ulovlige vinterforsømmelser 1,2% (115 af 9352 pligtige vinterskoledage). For Sdr. Jernløse distrikts ældste klasse er tallene fra 1/5-1900 til 30/4-1903 opgjort til: 2,1% ulovlige sommerforsømmelser (88 af 4137 pligtige sommerskoledage) og 0,1% ulovlige vinterforsømmelser (8 af 4377 pligtige vinterskoledage).

Når året 1902/03 måtte udelades for Krøjerup, skyldtes det, at september måned ikke var ført i dagbogen, hvilket betød, at antallet af ulovlige sommerforsømmelser gik ned til 16, mod henholdsvis 96, 101, 44 og 48 i de andre fire år i 5-året. Denne tilfældige iagttagelse (som ikke er fulgt systematisk op) falder godt i tråd med de højere skolemyndigheders betænkkeligheder (se s. 229) ved at lade mulkttaksten begynde fra bunden efter sommerferien. Det sene høstarbejde og vogttertjenesten efter høsten kunne nok se ud til at udgøre netop så væsentlig en del af forsømmelserne, som disse myndigheder hævdede.

Sammenfatning om disse detailanalyser

Disse små analyser har først og fremmest givet et indtryk af, hvor forskelligartede forhold, der kan ligge bag de tal, der i større sammentællinger fortæller om egnsvisе forskelle og ligheder i de store træk. Jo flere tal man tæller sammen, jo mindre ser man af det enkelte barns skolegang og af den enkelte faders eller husbonds anvendelse af barnets arbejdskraft i skoletiden. Jo længere man trænger ned i en skoles dagbog, jo mindre ensartet

bliver trækkene fra skole til skole, fra barn til barn. - Man får ikke igennem disse eksempler afkræftet sin formodning om, at tjenstedrengene havde flest ulovlige forsømmelser i forhold til deres pligtige skoledage, både af de ulovlige forsømmelser, der før 1889 nogle steder nok kunne kaldes lovlige, og af dem, der hele tiden blev kaldt ulovlige. Og antagelserne om de enkelte forsømmelsesarters årstidsfordeling - flest ulovlige om sommeren, flest sygeforsømmelser og andre lovlige forsømmelser om vinteren - kan heller ikke afkræftes af eksemplerne. - Men eksemplerne er måske allermost nødvendige, fordi man må vide, hvor langt fra alle gennemsnit og procenter det enkelte tilfælde kunne ligge. At gennemsnittet både kan have haft en stor mængde moderate tilfælde som baggrund og have været dannet af store yderligheder - herunder store »skurke« og store pligtmennesker overfor lovens bestemmelser om skolegangen.

Endelig får man i detaljen en forståelse af, hvor kontante dispositionerne med børnenes skolegang kunne være. Kontante på to måder: Gårdmænd udnyttede tjenstedbørnenes billige arbejdskraft for at få større overskud (eller mindre underskud) på årets driftsregnskab. Og husmænd og landarbejdere udnyttede deres egne børns arbejdskraft for at sikre det daglige brød for disse børn og for sig selv og hjemmets øvrige børn. Man får det indtryk, at skoledagene kan have udgjort et væsentligt moment ved forhandlingerne om børnenes aflønning. Der må have været forældre, der var helt klar over, at børnenes skolegang ville blive tilsidesat hos den og den gårdmand, og som af økonomisk trang har ønsket tjensteforholdet indgået ikke desto mindre. Og der må have været bønder, der vidste, at forældrene ikke havde råd til at sikre børnenes skolegang. I hvert fald før 1889 må mulkten mange steder have trukket mindre fra i forhandlingerne om barnets løn, end forsømte skoledage lagde til. I hvert fald før 1889 må negligering af pligtige skoledage have lagt mere til den fordel, man kunne få af et barn, end mulkten kunne trække fra.

At skolegangen kunne indgå i forhandlinger om tjensteforhold, fremgår klart f.eks. af C. V. Bramsnæs's erindringer fra Aagerup sogn ved Holbæk, selv om man ikke får at vide, om det påvirkede kontantlønnen. Bramsnæs skriver:⁸ »Selv om jeg var hyrdedreng, gik jeg alligevel i skole. Min fader, der var medlem af skolekommissionen . . . , havde betinget sig ved alle mine tjensteforhold, at jeg skulle gå i skole de to halve dage om ugen, som skolepligten omfattede. Det var ellers ikke almindeligt, at hyrdedrenge gik i skole om sommeren, da gårdmændene som regel hellere betalte de par øre i skoleminkt, som det kostede at holde drengene hjemme til arbejdet.« Bramsnæs startede som tjenstedreng 10 år gammel august 1889, sluttede eftersommeren 1892. Lønnen var 20 kr. for alle 5 sommermåneder, dog 30 kr. den sidste sommer. Den husmand og håndværker som her betingede sig sin søns

8. C. V. Bramsnæs: Erindringer, s. 12. Kbh. 1965.

skolegang, var medlem af skolekommissionen og alene som sådan utypisk sammenlignet med tjenestedrenge forældregruppe som helhed.

Når der i øvrigt i denne afhandling tales om, at politisk-kulturelle forhold har spillet ind i forholdet mellem befolkning og skole, så må man - med disse detailanalyser som baggrund mene, at der i hvert fald har været mange tilfælde, hvor der ikke var plads til ret megen indflydelse af den art. Et halvt års kost og logi og måske lidt til var, hvad en tjenestedrenge forældre havde brug for uanset politisk klima og kulturelle synspunkter. Og så længe der var folk, der var fattige nok til at tilbyde deres børns arbejdskraft for så lille løn, så længe har der også været gårdmænd, der når de havde købt »varen«, ikke mente at den skulle være dem til mindre gavn på grund af deres partipolitiske eller kulturelle tilhørsforhold. Man bliver med andre ord overbevist om, at for de socialt dårligst stillede børn var den økonomiske udvikling det, der var mest afgørende for, hvor meget de kom i skole; for de bedre stillede børn har der været større mulighed for, at de andre faktorer har kunnet få nogen indflydelse af betydning.

De enkelte distrikters forsømmelsesniveau i perioden som helhed. (Tabel 33)

I forsøget på at tegne forskellige strukturer i forholdet mellem befolkning og skole, er i det følgende de enkelte distrikters forsømmelsesniveau indenfor deres eget provsti søgt karakteriseret for perioden som helhed. Derfor er der abstraheret fra samtlige de udsving, der har været indenfor perioden, hvad angår skolesøgning og forsømmelser. Det følgende materiale viser altså *ikke*, om distriktet havde meget høje eller meget lave forsømmelser i absolut forstand, og *ikke* om deres højeste eller laveste forsømmelsesniveau faldt i begyndelsen, midten eller slutningen af perioden. Men derimod skulle det vise, hvor meget der forsømtes i det ene distrikt sammenlignet med provstiets andre distrikter i perioden som helhed, målt efter en indbyrdes målestok indenfor hver 5-år. Det er et forsøg på at finde frem til det grundlæggende niveau, ud fra hvilket det ene distrikt fra tid til anden gik hurtigere frem end nabolistrikterne, eller sakkede agterud i arbejdet med at overholde skolepligten i den offentlige skole. Et eksempel på samtlige mellemregninger i talbearbejdelsen er vedføjet, for at det kan være muligt for læseren at danne sig et skøn over, hvordan udvælgelsen har virket.

Beregningerne blev først foretaget for Merløse-Tuse provsti og tegnede der et så bemærkelsesværdigt billede, at den blev foretaget også for Bjerge-Aasum og Middelsom-Sønderlyng provstier, men derimod ikke for det vestjyske område, fordi materialet vedrørende de enkelte distrikter der ikke er stærkt nok til at bære en behandling, der angår de minimum 20 år, som de øvrige distrikter er behandlet i.

Merløse-Tuse provsti. (Tabel 33-1-4)

Som nævnt blev beregningerne først foretaget for dette provsti, og som det fremgår af tegningen (tabel 33-1) blev resultatet temmelig bemærkelsesværdigt. Provstiets sydlige grænse er næsten uden undtagelse dækket af sort-skraverede områder, mens der med en enkelt undtagelse ikke findes sort skraverede områder i provstiets nordlige del eller i nærheden af Holbæk. Med en enkelt undtagelse danner de ikke-skraverede områder et sammenhængende felt i provstiets nordlige og midterste del.

Det detailkendskab, der er erhvervet med hensyn til dette provstis skoleforhold, giver mulighed for en række kommentarer til dette billede. Først fra det detailundersøgte område, Sdr. Jernløse-Søstrup kommune. Her er Søstrup distrikt skraveret gråt, uanset at det er placeret i direkte tilknytning til det hvide område. Lærers person og friskolens eksistens kan i forening have været udslagsgivende herfor. I Gislinge er der undgået skravering, uanset lærers person og friskolens eksistens op til 1895; men som man vil se af de vedlagte mellemregninger (tabel 33-2), skyldes det alene, at Gislinge opnåede 10 points i hver af de to 5-års perioder efter friskolens nedlæggelse og lærerskift⁹. - I Udby distrikt på Tuse Næs er der ikke undgået skravering, (selv om det efter optællingen var nærmest for tur, hvis der var medregnet mere end 1/3 af distrikterne). Læreren her var højremand.¹⁰ I Tuse er der derimod ingen skravering, uanset at læreren var højremand,¹¹ - men som man ser (tabel 33-1) havde distriktet laveste pointstal sammen med Kisserup. - Læreren i Grandløse var ilde lidt eller ringe anset (er det afgørende for sort skravering?), mens læreren i Frydendal var venstremand og i det hele taget aktiv i det folkelige arbejde i sognet.¹² Tølløse distrikt var præget af bymæssig udvikling omkring stationen, og distriktets forhold afviger derfor noget fra de omkringliggende. Tølløse har ingen skravering. Men Jyderup, der havde en lignende udvikling som Tølløse, er skraveret sort.

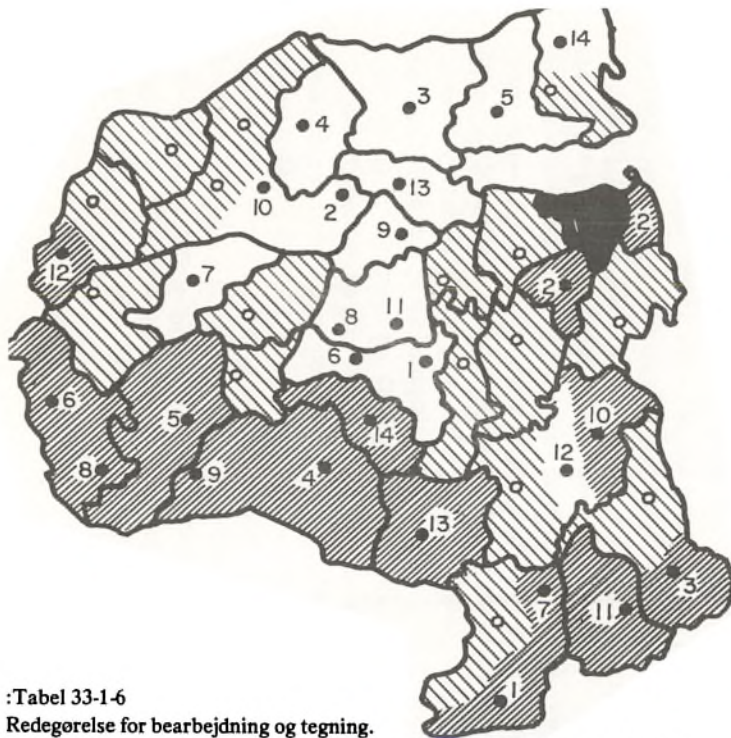
Når tegningen overhovedet findes værd at kommentere, forudsætter det naturligvis en formening om, at det næppe kan være tilfældigt, at de hvide og sorte felter på den måde, som det er sket, har dannet sammenhængende felter. Det giver indtrykket af, at bag om personspørgsmål, friskoledannelser m.m. ligger der nogle faktorer, der har en generel indflydelse på udviklingen af skolegangen i et distrikt. Men blandt mulige faktorer er det helt umuligt at nævne nogle som mere, andre som mindre betydningsfulde, eller at kalde nogle de grundlæggende, andre de afledede. Det er f.eks. nok

9. Bl. a. [Skoleberetninger. RA]

10. [DLF's Medlemsblad 1889, 5/7; nr. 13, s. 158] bl. a. » . . . Læreren kun er selv-tredie Højremand i Sognet.« Desuden henvises til Maximilianussens erindringer (se næste note).

11. [F. C. Maximilianussen: Erindringer af mit Liv og om min Familie, Vejle 1909]

12. Bl. a. [Holbæk Posten, 6/4 1893, s. 2] og [Merl.-Tuse PA, 1890 55/90]

:Tabel 33-1-6

Redegørelse for bearbejdning og tegning.

Sort skravering: For hvert 5-år er opsamlet de 10 skoledistrikter i provstiet, der ifølge [Skoleberetninger, RA] havde *højest* samlet forsømmelsesprocent. Disse distrikter er derefter tildelt points fra 10 til 1, således at den højeste procent har givet 10 points, den laveste af de 10 opsamlede procenter har givet 1 point. Disse points er derefter for hvert distrikt sammenregnet for samtlige 5-år, dog således at de distrikter, der kun i et enkelt 5-år har figureret på listen over de 10 højeste, er udeladt, uanset hvilket pointstal de opnåede for den pågældende 5-årsperiode. Hvis

mere end 1/3 af provstiets distrikter er tildelt points, afskæres de distrikter, der har fået lavest pointstal, så kun 1/3 af det samlede antal distrikter i provstiet er indtegnet.

Ingen skravering: Tilsvarende er for hvert 5-år opsamlet de 10 skoledistrikter i provstiet, der havde *lavest* samlet forsømmelsesprocent. Disse distrikter er tildelt points fra 10 til 1, således at den laveste procent har givet 10 points, den højeste (af de 10 laveste procenter) har givet 1 point. Sammentælling og udskydning, samt afgrænsning til 1/3 af provstiets antal distrikter er derefter sket som ved bearbejdelsen af de højeste forsømmelsesprocenter.

Grå skravering: Øvrige distrikter, d.v.s. med forsømmelsesniveau i mellem-lejet.

Tabel 33-1.

Merløse-Tuse provsti. Distrikter med højeste og laveste procenter for samlede forsømmelser i perioden 1880-1905.

[Bearbejdet talmateriale fra Skoleberetninger, RA.]

Højeste forsømmelsesprocenter. Sort.		Laveste forsømmelsesprocenter. Hvid.	
Nr. distrikt	points-sum	Nr. distrikt	points-sum
1. Ordrup	29	1. Sdr. Jernløse	34(-33)
2. Grandløse	30(-27)	2. Trønninge	30(-28)
3. Tingerup	28(-26)	3. Hagedsted	27(-25)
4. Ondløse	23	4. Gisløse	20
5. Skamstrup	18	5. Hørby	16
6. Holmstrup	17	6. Krøjerup	14
7. Havborup	15(-14)	7. Bjergby	13
8. Brokøb	14	8. Dramstrup	13(-12)
9. Tømmerup	13	9. Butterup	12
10. Lunderød	12	10. Knudby	12(-11)
11. Stedstrup	11(-10)	11. Nr. Jernløse	11(-10)
12. Stokkebjerg	7(- 6)	12. Tølløse	10
13. Uggerløse	6	13. Tuse	10(- 9)
14. Søndersted	2	14. Kisserup	10(- 9)
Gennemsnitlig forsømmelsesprocent: 16,0		Gennemsnitlig forsømmelses procent: 10,1	

Tabel 33-2.

Merløse-Tuse provsti.

Opgørelse af laveste samlede forsømmelsesprocenter.

1880-85		
points	distrikt	fors.-pct.
10	Sdr. Jernløse	11,4
9	Frydendal	12,0
8	Krøjerup	12,5
7(-6)	Trønninge	12,6
7(-6)	Tuse	12,6
5	Butterup	14,0
4	Svinninge	15,0
3(-2)	Søstrup	15,1
3(-2)	Kidserup	15,1
1	Bjergby dr. + pi.	15,3

1890-95		
points	distrikt	fors.-pct.
10	Hagedsted Ho. + Po.	6,6
9	Sdr. Jernløse	7,6
8	Mørke (saml.)	8,0
7	Bjergby dr. + pi.	8,4
6	Trønninge	8,5
5	Kidserup	8,7
4	Tølløse	8,9
3	Butterup	9,0
2(-1)	Nr. Jernløse	9,5
2(-1)	Soderup Ho. + .Po.	9,5

1900-1905		
points	distrikt	fors.-pct.
10	Gislinge Ho. + Po.	3,7
9	Hørby	5,1
8(-7)	Hagedsted Ho. + Po.	5,8
8(-7)	Udby	5,8
6	Tølløse	5,9
5(-4)	Brokøb	6,1
5(-4)	Sdr. Jernløse	6,1
3(-1)	Dramstrup	6,2
3(-1)	Tostrup Ho. + Po.	6,2
3(-1)	Knudby Ho. + Po.	6,2

1885-90		
points	distrikt	fors.-pct.
10	Dramstrup	8,4
9	Nr. Jernløse	9,1
8	Trønninge	9,7
7	Sdr. Jernløse	10,5
6	Krøjerup	10,6
5	Bjergby dr. + pi.	11,7
4	Knudby	12,1
3	Tuse	12,4
2	Kvandløse	12,8
1	Soderup Ho. + Po.	12,9

1895-1900		
points	distrikt	fors.-pct.
10	Gislinge	4,0
9(-8)	Hagedsted Ho. + Po.	5,8
9(-8)	Trønninge	5,8
7	Hørby	6,0
6	Lunderød	6,5
5	Knudby	6,6
4	Butterup	6,7
3	Sdr. Jernløse	6,8
2	Kidserup	7,0
1(-0)	Thorslunde	7,2
1(-0)	Udby	7,2

Forsømmelsesprocenten er distriktets samlede antal forsømmelser i forhold til det samlede antal pligtige dage indenfor 5-året.

Hoved- og pøgeskole og pige- og drengeskole indenfor samme distrikt er talt sammen, da det er *distriktets* karakteristik der efterspores.

Tabel 33-3.

Merløse-Tuse provsti.

Opgørelse af højeste samlede forsømmelsesprocenter.

1880-85			1885-90		
points	distrikt	fors. -pct.	points	distrikt	fors. -pct.
10	Soderup	26,7	10	Ondløse	24,8
9	Ondløse	26,6	9	Holmstrup	23,2
8	Brokøb	26,0	8(-7)	Tingerup	22,7
7	Lunderød	25,8	8(-7)	Tommerup	22,7
6(-5)	Holmstr.	25,3	6	Brokøb	22,2
6(-5)	Tingerup	25,3	5	Lunderød	21,5
4	Ordrup	25,0	4(-2)	Grandløse	21,0
3	Nr. Vallenderød	24,2	4(-2)	Udby	21,0
2	Havborup	24,1	4(-2)	Gislinge	21,0
1	Grandløse	24,0	1	Skamstrup	20,3

1890-95			1895-1900		
points	distrikt	fors. -pct.	points	distrikt	fors. -pct.
10	Skamstr.	17,7	10	Ordrup	17,4
9	Stedstr.	17,6	9	Havborup	16,2
8	Tingerup	17,0	8	Grandløse	14,4
7(-6)	Grandl.	16,4	7	Skamstr.	13,5
7(-6)	Ordrup	16,4	6	Svinninge	12,8
5	Tostrup	16,0	5(-4)	Tingerup	12,6
4	Ondløse	15,9	5(-4)	Stokkebj.	12,6
3	Havborup	15,6	3	Uggerløse	12,4
2	Stokkebj.	15,4	2	Stedstrup	11,8
1	Sondersted	14,6	1	Sondersted	11,6

1900-1905		
points	distrikt	fors. - pct.
10	Grandløse	10,8
9	Ordrup	10,7
8	Hjembæk	10,0
7	Kvandløse	9,7
6	Tømm.	9,6
5(-4)	Krøjerup	9,4
5(-4)	Søstrup	9,4
3	Uggerløse	9,3
2	Tingerup	9,2
1	Havborup	9,1

Forsømmelsesprocenten er distriktets samlede antal forsømmelser i forhold til det samlede antal pligtige dage indenfor 5-året.

Hoved- og pøgeskole og pige- og drengeskole indenfor samme distrikt er talt sammen, da det er *distriktets* karakteristik der efterspores.

Tabel 33-4. Merløse-Tuse provsti.

Sammentælling af points fra tabel 33-2 og 33-3.

Højeste procenter distrikt	points fra de enkelte 5-år	pointssum 1880-1905	antal 5-år	Laveste procenter distrikt	points fra de enkelte 5-år	pointssum 1880-1905	antal 5-år
÷ Soderup	10	10	1	Sdr. Jernløse	10 + 7 + 9 + 3 + 5(-4)	34(-33)	5
Ondløse	9 + 10 + 4	23	3	÷ Frydendal	9	9	1
Holmstrup	6(-5) + 9	15(-14)	2	Krøjerup	8 + 6	14	2
Brokøb	8 + 6	14	2	Trønninge	7(-6) + 8 + 6 + 9(-8)	30(-28)	4
Lunderød	7 + 5	12	2	Tuse	7(-6) + 3	10(-9)	2
Tingerup	6(-5) + 8 + 8 + 5(-4)	29(-27)	5	Butterup	5 + 3 + 4	12	3
Ordrup	4 + 6 + 10 + 9	29	4	÷ Svinninge	4	4	1
÷ Nr. Vallenderød	3	3	1	Kidserup	3(-2) + 5 + 2	10(-9)	3
Havborup	2 + 3 + 9 + 1	15	4	÷ Søstrup	3(-2)	3(-2)	1
Grandløse	1 + 4(-2) + 7(-6) + 8	30(-27)	5	Bjergby	1 + 5 + 7	13	3
Tømmerup	7 + 6	13	2	Dramstrup	10 + 3(-1)	13(-12)	2
÷ Udby	4(-2)	4(-2)	1	Nr. Jernløse	9 + 2(-1)	11(-10)	2
÷ Gislinge	4(-2)	4(-2)	1	Kundby	4 + 5 + 3(-1)	12(-11)	1
Skamstrup	1 + 10 + 7	18	3	÷ Kvandløse	2	2	1
Stedstrup	9 + 2	11	2	Soderup	1 + 2(-1)	3(-2)	2
† Tostrup	5	5	1	Hagedsted	10 + 9(-8) + 8(7)	27(-25)	3
Stokkebjerg	2 + 5(-4)	7(-6)	2	÷ Mørke	8	8	1
Søndersted	1 + 1	2	2	Tølløse	4 + 6	10	2
÷ Svinninge	6	6	1	Gislinge	10 + 10	20	2
Uggerløse	3 + 3	6	2	Hørby	7 + 9	16	2
÷ Hjembæk	8	8	1	÷ Lunderød	6	6	1
÷ Kvandløse	7	7	1	† Thorslunde	1(-0)	1(-0)	1
÷ Krøjerup	5(-4)	5(-4)	1	Udby	1(-0) + 8(7)	9(-7)	2
÷ Søstrup	5(-4)	5(-4)	1	÷ Brokøb	5(-4)	5(-4)	1
				÷ Tostrup Ho. Po.	3(-1)	3(-1)	1

Disse sammentællinger tjener til at finde frem til de distrikter, der har markeret sig stærkest i hele perioden under et, når det gælder henholdsvis høje og lave forsømmelsesprocenter. Placeringen fremkommer ifølge summen af points fra de enkelte 5-år, idet dog de skoler, der kun har figureret et enkelt 5-år blandt de fem højeste/laveste (markeret her ved ÷) udtages før den endelige opstilling (tabel 33-1), uanset hvor højt pointtal de har opnået det pågældende 5-år.

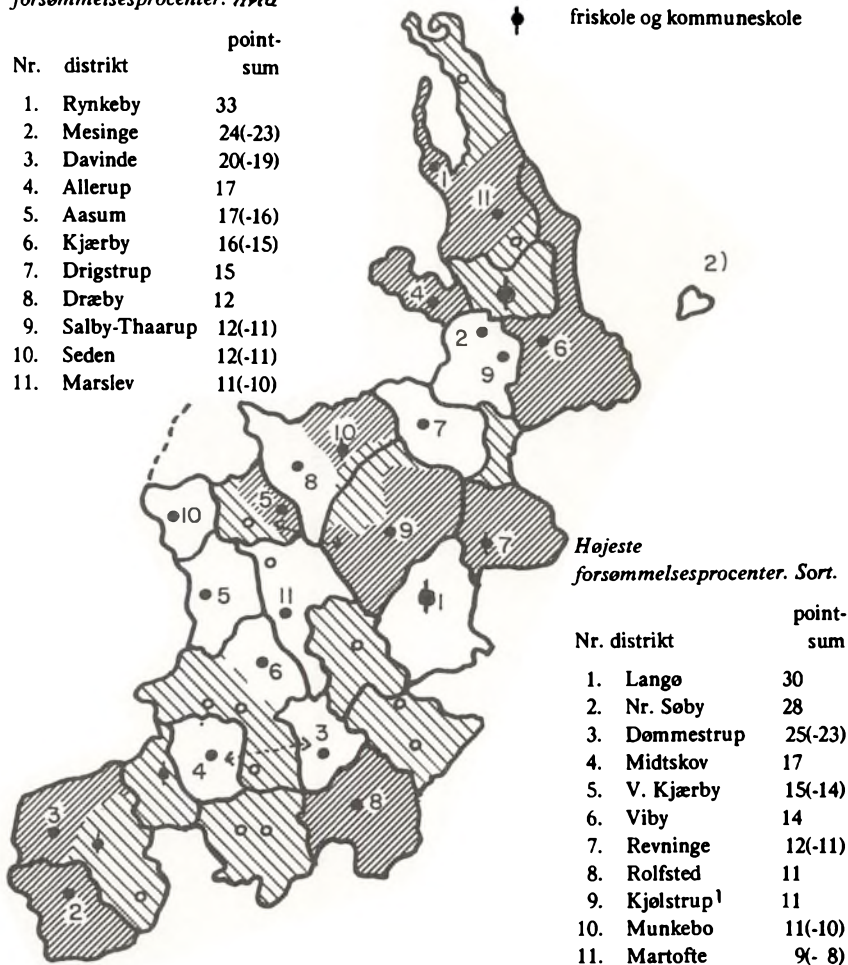
Tabel 33-5.

Bjerge-Aasum provsti. Distrikter med højeste og laveste procenter for samlede forsømmelser i perioden 1880-1900. [Bearbejdet talmateriale fra Skoleberetninger, Ra.]

Laveste forsømmelsesprocenter. Hvid

Nr.	distrikt	point-sum
1.	Rynkeby	33
2.	Mesinge	24(-23)
3.	Davinde	20(-19)
4.	Allerup	17
5.	Aasum	17(-16)
6.	Kjærby	16(-15)
7.	Drigstrup	15
8.	Dræby	12
9.	Salby-Thaarup	12(-11)
10.	Seden	12(-11)
11.	Marslev	11(-10)

←--→ adskilte distrikter i sa. kommune
 ● friskole
 ⚬ friskole og kommuneskole

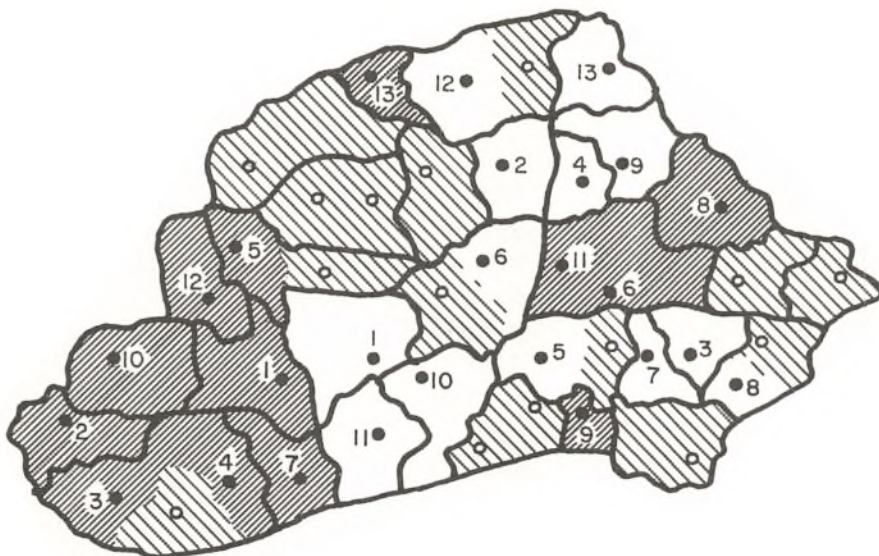
Højeste forsømmelsesprocenter. Sort.

Nr.	distrikt	point-sum
1.	Langø	30
2.	Nr. Søby	28
3.	Dømmestrup	25(-23)
4.	Midtskov	17
5.	V. Kjærby	15(-14)
6.	Viby	14
7.	Revninge	12(-11)
8.	Rolfsted	11
9.	Kjølstrup ¹	11
10.	Munkebo	11(-10)
11.	Martofte	9(- 8)

1. Kjølstrup Pogeskole mangler forsømmelsesopgørelser i en række beretninger. Hvor de er angivet, har de imidlertid ikke ændret hovedskolens forsømmelsesprocent ved sammentælling. Derfor er Kjølstrup ikke udeladt, selv om en del af distriktets skolebørn for en del af de 20 år ikke er medregnet.
2. Romsø er udeladt af sammentællingen på grund af sine ganske specielle forhold, men den har altid lave forsømmelsesprocenter, for de år hvor forsømmelser er angivet.

Tabel 33-6.

Middelsom-Sønderlyng provsti. Distrikter med højeste og laveste procenter for samlede forsømmelser i perioden 1880-1900. [Bearbejdet talmateriale fra Skoleberetninger, RA.]

*Højeste
forsømmelsesprocenter.*

Nr. distrikt	points- sum
1. Mammen	30(-29)
2. Rind	25(-24)
3. Brandstrup	24
4. Vindum	17(-16)
5. Overviskum	16
6. Taanum	17(-14)
7. Bjerring	15(-14)
8. Bjerregrav	12(-11)
9. Torup	10(- 8)
10. Vinkel	8(- 7)
11. Svinding	8(- 6)
12. Vejrum	7(- 6)
13. Nr. Vinge	6

Gennemsnitlig forsømmelsesprocent:
13,1 pct.

*Laveste
forsømmelsesprocenter.*

Nr. distrikt	point- sum
1. Lee	27(25)
2. Hammershøj	23(21)
3. Helstrup	22(19)
4. Læsten	17
5. Terp	17(15)
6. Skj.-Løvskaal	16(15)
7. Østervelling	14
8. Grensten	13(12)
9. Sønderbæk	13(12)
10. Hjorthede	11
11. Hjerminde	11(10)
12. Vorning	9
13. Nørbæk	9 (7)

Gennemsnitlig forsømmelsesprocent:
7,9 pct.

tankevækkende, at det hvide felt falder sammen med politisk meget aktive, radikale egne. Og det er tankevækkende, at den sorte krans et langt stykke vej rundt følger mose- og engarealerne ved Åmosen og Halleby Å. Men at afveje eventuelle økonomisk-sociale faktorer og eventuelle politiske faktors betydning mod hinanden, eller at sige noget bestemt om, i hvilken grad det ene var forudsætningen for det andet, er der ingen basis for.

Bjerge-Aasum og Middelsom-Sønderlyng provstier. (Tabel 33-5 og 6)

I ingen af disse provstier findes tilnærmelsesvis den strukturering, som de sorte og hvide felter tegnede i Merløse-Tuse provsti, og det kunne måske tyde på, at metoden egner sig dårligt for områder, hvor den indbyrdes forskel mellem distrikternes forsømmelsesniveau generelt er af mere begrænset omfang. Tilfældighederne ved udvælgelsen bliver da større. - I Bjerge-Aasum (med de mange friskoler) falder skraveringerne tilsyneladende ganske uden system. I Middelsom-Sønderlyng er der dog så meget system i det, at man ser en vis ensartethed i skraveringen indenfor hver kommune: I samme kommune enten hvid eller grå skravering, eller sort eller grå skravering, og altså ingen tilfælde af både hvid og sort skravering indenfor samme kommune. Men hvad begge disse provstier angår savnes der det lokalkendskab, som kunne gøre det muligt at kommentere enkelte skraveringer eller mangel på samme, eller at pege på blot et eller to generelle træk, som kunne synes at afspejle sig i billedet.

Opfordring til detailstudier

Man kan vælge at forkaste hele den udvælgelse og indtegning, der her er foretaget. Men man kan også tage Merløse-Tuse-resultatet som en opfordring til at arbejde videre med metoden i denne eller videreudviklet form. Et fortsat detailstudium indenfor de 3 provstier ville bl.a. kunne vise, om en lignende metode kunne være frugtbar ved pejlingen efter relevante studieobjekter ved undersøgelsen af andre egne. Under alle omstændigheder vil det være værdifuldt at komme så langt som muligt i præciseringen af, hvilken slags forhold forsømmelsestallet overhovedet kan være en målestok for. Det er vel den eneste registrering af den menige landbefolkningens daglige og ugentlige dispositioner, vi overhovedet har for denne periode. Det er værd at vide, hvilke fortolkningsmuligheder den kan tillægges, og hvilke ikke.

D. UDSKRIVNING AF 13-ÅRIGE SKOLEBØRN

Love og bestemmelser

Foruden ved skoleforsømmelser var der endnu en mulighed for at unddrage de ældste skolepligtige børn fra den tidsrøvende skolegang. Det var at udskrive dem allerede som 13-årige inden konfirmationen, mod ellers normalt ved konfirmationen efter det fyldte 14. år. Som nævnt i Sdr. Jernløse-Søstrup afsnittet åbnede lov af 2. maj 1855, § 3, mulighed for dette. Den bestemte: »Ethvert Barn kan, naar det har fyldt sit 13de Aar, fuldstændig udskrives af Skolen og faae det nødvendige Vidnesbyrd derom meddeelt, saafremt dets Forældre eller Værge forlange det, og Barnet af Skolebestyrelsen ansees for at have opnaaet det Maal af Kundskaber og Færdigheder, til hvilket Skolen bør føre Børnene.«¹

I cirkulærer af 24/4-1866 så ministeriet sig foranlediget til at indskærpe betingelserne for en sådan udskrivning: Fordringen må svare til 1814-kravet om at »have de befalede Kundskaber fuldkommen inde«. Det kan ikke anses opfyldt, »medmindre vedkommende Barn befinder sig i Skolens øverste Klasse, og ved en ordinair Examen er fundet i Besiddelse af saadanne Kundskaber, at der har kunnet tildeles det Hovedcharacteren »Meget godt«.« Yderligere understregede ministeriet i diverse skrivelser fra 70erne og 80erne dette cirkulæres krav om, at udskrivningen skulle ske ved en ordinær eksamen, og som nævnt (s. 103) krævedes det overfor Sdr. Jernløse-Søstrup sogneråd endog, at det pågældende barn skulle underkastes særlig prøve i historie og geografi.

Da disse krav fra 1866-cirkulæret og ministerielle skrivelser ikke var i stand til at dæmme op for udskrivningshyppigheden især i 80erne, udsendte ministeriet i 1889; - det år hvor cirkulærerne kom hak i hæl, - skærpede bestemmelser om udskrivning (min.s cirk. af 2. febr. 1889): 1. Uanset om en skole har flere end 2 klasser, skal et barn ikke kunne udskrives, medmindre det går i ældste klasse. 2. Den afgørende ordinære eksamen skal finde sted efter at barnet er fyldt 13 år, og dets gennemsnitskarakter må ikke være under rent mg; prøverne i retskrivning, historie og geografi skal tælle med, og 3. »Begæringen om Udskrivning maa foreligge *skriftlig* og være fremsat før Eksamen, for at denne for Barnets vedkommende kan afholdes med særligt Hensyn til Udskrivningen.« (Fremhævelserne er ministeriets). De to

1. [Love og Ekspdt.]

punkter, hvorved man må forestille sig, at dette cirkulære kunne have størst bremsevirkning på udskrivningsaktiviteten, er kravet om, at barnet skulle være 13 år allerede før eksamen, og ikke mindst kravet om skriftlig forhåndsansøgning.

Ved lov af 24/3-1899 ophævedes 1855-lovens § 3. Den blev erstattet med en bestemmelse om, at et barn, der fyldte 14 år i løbet af sommerhalvåret og ved forårseksamen havde godtgjort at have nået skolens mål, kunne udskrives på forældrenes begæring, »naar særlige Forhold i Hjemmet efter Skolekommissionens Skøn tale derfor.« Dette skulle ifølge ministeriets fortolkning udelukke, at et barn kunne udskrives ved efterårseksamen, hvis det ikke var fyldt 14 år inden vinterhalvårets begyndelse, og det skulle udelukke, at forældre havde *ret* til at få udskrevet deres 13-årige børn for sommerhalvåret, selv om eksamen i foråret viste, at de var dygtige nok. Det var skolekommissionen, der afgjorde, om hjemmets forhold talte for det. - Et skolekommissionsmedlem spurgte i 1904 ministeriet, om »daarlige økonomiske forhold sammen med en stor Børneflokk« hørte til den slags særlige forhold, der kunne berettige til udskrivning, - det mente han selv. Ministeriet skønnede ikke rettere, end at dårlige økonomiske forhold under givne omstændigheder kunne tale for udskrivning, men fastholdt sine og lovens principper om lokal selvbestemmelse ved at tilføje, at i øvrigt var afgørelsen af dette spørgsmål jo netop af lovgivningen lagt i skolekommissionens hånd.

Udskrivningspraksis

Udlig udskrivning af skolen kunne benyttes til at fjerne et barns afhængighed af skolebestemmelser, skolemyndigheder og lærer. Var et barn udskrevet kunne man frit disponere over dets tid. Alle spekulationer om 1, 2 eller 3 sommerskoledage, om lovlige og ulovlige forsømmelser og om eventuelle mulkttrisci var med ét ude af verden. I hvilken udstrækning benyttede befolkningen i de fire provstier sig af denne mulighed?

Tallene. (Tabel 34-1-4)

Til at belyse det, skal tallene fra de årlige skoleberetninger til ministeriet forsøges anvendt. Anvisningen på, hvordan man skulle angive antal udskrevne efter § 3 lød på, at man i Rubrikken: »Hvor mange Børn er der i Distriktet, der den 31. Decbr. have fyldt det 7de Aar?« skulle tilføje: »hvoraf (Antal) ere udskrevne i Henhold til Lov af anden Mai 1855 § 3«. ² Dette betyder, at korrekt udfyldt angiver beretningen *ikke* de børn, der ved forårseksamen var udskrevet efter denne paragraf og konfirmeret som 14-årige

om efteråret. Korrekt skal beretningens tal derimod angive, hvilket antal der pr. 31/12 egentlig var skolepligtige, men var udskrevet som 13-årige ved en af de to forudgående halvårseksaminer og ikke konfirmeret.

Middelsom-Sønderlyng-provsten skrev i 1876-beretningen: »Hvor Børn ere udskrevne af Skolen efter Lov af 2. Maj 1855 § 3, er det almindeligst kun for sommeren, og hyppigst deltage saaledes udskrevne Børn dog nu og da i Undervisningen«. ³ Og i næste års beretning (nu vedr. Mammen distrikt): »5 Børn udskrives efter Lov 1855 § 3; af disse bleve 2 konfirmerede i efteråret, 3 ere saaledes nu udskrevne efter nævnte Lov«. ⁴ Tilsvarende bemærkninger er der ikke fundet nogen af i de andre provstiers indberetninger, og i virkeligheden må man nærmest antage, at cirkulæret er blevet opfattet anderledes andetsteds. Provst Krarup Vilstrup var en fremragende para-graflæser, og der er ingen tvivl om, at han har ret. Men samtidig må det siges, at forfatteren ikke før læsningen af provst Vilstrups kommentarer overhovedet var kommet på den tanke, at ikke alle børn, der i årets løb var udskrevet efter § 3 skulle med i beretningernes opgørelse. Det skyldes to ting: Dels gennemgangen af Søstrup skoles protokol, hvor det ikke var muligt at finde rimelig overensstemmelse mellem protokol og beretning uden medregning af de børn, der iflg. protokollen var udskrevet om foråret som 13-årige, men konfirmeret ved Mikkelsdag. Dels kan cirkulæret meget let vildlede. Hvis man nemlig læser videre efter det foran citerede, kommer der alt i alt til at stå: »hvoraf (Antal) ere udskrevne i Henhold til Lov af 2den Mai 1855 § 3« - forsaavidt en saadan Udskrivning har fundet Sted.« Denne sidste tilføjelse bringer meget let ind på, at § 3 - udskrivninger, for så vidt de har fundet sted, skal anføres her og indregnes i antallet af »Børn i distriktet, der den 31. Decbr. have fyldt 7 Aar.« Man mister med andre ord fornem-melsen af rubrikken som en ren og skær statusopgørelse over ukonfirmerede pr. 31/12, og anfører § 3-udskrivningerne som en års-sum. Dels Søstrup skoleprotokol, og dels de ofte meget store tal i beretningerne fra Merløse-Tuse provsti, lader antage, at sommerudskrevne fra nogle skoler er taget med i beretningen, selv om disse børn var konfirmeret om efteråret.

Alene dette får for det første den konsekvens, at man ikke kan sammen-ligne Middelsom-Sønderlyng provstis og Merløse-Tuse provstis udskriv-ningstal i beretningerne. Og dels får det konsekvenser for arbejdet med også Merløse-Tuse tallene indbyrdes. For det vides ikke på nuværende tidspunkt, hvilke skoler der medtog, og hvilke der ikke medtog sommertallene. Endnu mere undergravende for tilliden til beretningernes tal virker det, når det

2. [Min.s cirk. af 4/12-1862. - Love og Ekspdt.]

3. [Skoleberetninger, Vib. amt, Midd.-Sønderl. provsti, 1876. RA.] Provsten til min. den 12/2-77.

4. [Skoleberetninger, Vib. amt, Midd.-Sønderl. provsti, 1877. RA.] Provstens anmærkning ved Mammen skoledistrikt.

synes at fremgå af Krøjerup skoles protokoller i 1880'erne, at børn af og til blev »udskrevet« midt i skolehalvåret, omkring deres 14 års fødselsdag. Det var ikke efter § 3 eller nogen paragraf overhovedet, og der anføres intet i beretningerne herom. Heller ikke enkelte efterårsudskrivninger i 70'erne og 80'erne af børn, der først fyldte 14 år den følgende januar eller februar måned kan aflæses af beretningerne.

Og dog må man med et vist udbytte kunne sammenligne tallene fra år til år. Om ikke andet kan det give et indtryk af, hvor højtideligt man så på udskrivningsspørgsmålet. En sammenligning fra skole til skole vil ligeledes efter de foreliggende oplysninger nok mindre tjene til oplysning om udskrivningernes faktiske antal end til oplysning om et modsætningsforhold mellem beboere og lærer eller skolekommissionsformand. Et nul i beretningen for antal udskrevne efter § 3 kan altså lige så vel betyde, at man tog meget gelinde på udskrivninger, som det kan betyde at samtlige børn, der ikke var konfirmeret stadig gik i skole, eller at ingen børn overhovedet havde forladt skolen i årets løb uden at være konfirmeret.

Enhver spekulation over, om Bj.-Aasum og Hind-Bøll.-Nr. Horne provsti anfører også konfirmerede 14-årige, som ved forårseksamen var udskrevet efter § 3, eller de kun opfører de pr. 31/12 ukonfirmerede udskrevne bliver af underordnet interesse, mens stikprøver i enkelte skolars protokoller bliver af primær betydning for anvendelsen af beretningstallene.

Ved arbejdet med at opstille skoleberetningernes tal for udskrivning i de enkelte distrikter viste det sig, at det ikke var frugtbart kun at gå tilbage til 1880. Dette år var der i Merløse-Tuse store udskrivninger i flere distrikter, mens andre distrikter slet ikke havde udskrevet nogen ifølge beretningerne. Det må da være interessant at se, hvornår udskrivningspraksis begyndte eller tog fart i det ene provsti og det andet, og i det ene og det andet distrikt. Allerede ved at gå tilbage til 1875 var nysgerrigheden tilstrækkelig tilfredsstillende for de tre provstiers vedkommende. Ingen af disse provstier havde, bortset fra de seneste af de opgjorte år, udskrivninger i et omfang, der indbød til yderligere generelle undersøgelser. Men hvad Merløse-Tuse angår var udskrivningstallene selv tilbage i 1875 så store, at man måtte efterspore endnu et stykke af det forudgående forløb. Med inddragelse af beretningerne tilbage til og med 1868 øjnede der da endelig en begyndelse.

Grunden til at opgørelsen har 1892 som det sidste år, er at beretningerne fra 1893 ændrede anførelsesmåde, så tallene også inkluderede konfirmerede børn. Der opstod derved en helt ny problematik for sammenligningsgrundlaget, og den er ikke i denne forbindelse søgt løst.

De fire provstier

Ser man på det samlede antal udskrevne 13-årige som de er anført fra hvert af de fire provstier i årene 1875-1892, viser der sig en bemærkelsesværdig forskel imellem på den ene side Merløse-Tuse provsti og på den anden side de øvrige provstier. Mens Merløse-Tuse (tabel 34-1) i løbet af disse år anførte i alt 806, anførte Bjerger-Aasum 94 (tabel 34-4), Middelsom-Sønderlyng 89 (tabel 34-3) og Hind, Bølling, Nr. Horne kun 84 (tabel 34-2). I det sidstnævnte provsti anføres de fleste udskrivninger i 70erne. I Middelsom-Sønderlyng anføres de i 70erne og i året 1890, mens en hel årrække i 80erne var uden en eneste anførelse. I Bjerger-Aasum er der ikke anført en eneste udskrivning i de tre år forud for 1878, fra dette tidspunkt er de jævnt fordelt mellem årene indtil 1889. Det år kommer så en ekstraordinært stor sum, ligesom der er anført mange udskrevne i 1891 og især i 1892.

Det kunne se ud til, at forsømmelses- og mulkeringscirkulærerne fra januar og maj 1889, og ikke som efter ministeriets hensigt udskrivningscirkulæret fra februar samme år, i disse tre provstier fik indflydelse på udskrivningsvanerne i tiden umiddelbart efter.

Tabel 34-1.

[Skoleberetn. - RA]

Udskrivninger - 83.

Holbæk amt Merl.-Tuse provsti

	18-68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	1875-1892	1868-1892	
Hjembæk									2	2	1		2	1		3		1	3	3					1	19	19	
Stokkebærg							2					2	1	1					3			1		1		9	11	
Svinninge								3	2	2	3				1	3			2	1	1	1			1	20	20	
Jyderup											1										3					4	4	
Holmstrup																						1				1	1	
Brokøb										1												3				4	4	
Skamstrup										1																1	1	
Frydendal										1																1	1	
Bjergby																				1	1				1	3	3	
Mørkøv				2															2		2	1		2	2	9	11	
Kundby																								1		1	1	
Trønninge																								1	1	2	2	
Thorslunde															1	1	2	4			1					9	9	
Sandby																					1	3	3	1	3	11	11	
Gislinge			4	11		11	5	12	7	7	4	11	6	5	6	5	2	2	6	4	6	7	9	8	5	112	143	
Hagested		3	3		4	1	11	4			5	5	3	10	1	3	6	2	9	7	3	5	5	3	6	88	99	
Hørby											1	2	4	4		2	5	3	4							25	25	
Udby			7	5					3	4	3	6	2	4	6	5	4		3		2	4		4	50	62		
Kisserup			2	1					8		2			7	1	4	4	5		3	3	3		7	47	50		
Merlose																										0	0	
Asminderup	4	3	3	3	4			4	4	6	10					8							4		36	53		
Grandløse	7	6	2	3		3		3	2	5	6	3			5	5	2		3				6	3	3	1	47	68
Arnakke															1	3	2			2	1	1				10	10	
Tølløse																		1	1	1	1		1			5	5	
Nr. Vallenderød													1			2	1	2	1							7	7	
Lunderød															1	1		1	6	2	2					13	13	
Stedstrup			6	8					3	4						5										12	26	
Tingerup			6	8	3			3	2	4	8	6	5	4	2	2	4	2								42	59	
Soderup			6	5	8			10		6						12	3		13	3						47	66	
Tostrup						2						4	3	3		6	1	2	4			2	2			29	29	
Havborup																2			1	2	3	2	1			11	11	
Ordrup											2			2	1				2	3	2	4	1	1		18	18	
Uggerløse											1							1	1			1	2			6	6	
Øndløse																										0	0	
Tømmerup																										0	0	
Søndersted																										0	0	
Sdr. Jernløse		1	2		3			1							5	3					2					11	17	
Krøjerup	1		1						1																	1	3	
Søstrup	1	2	2	1	2	2		1								2	4	6	7	5	3	3		2	2	35	45	
Nr. Jernløse	2	4	1		1	2	2	3	1	3	3					2									2	14	26	
Dramstrup		1			1	3	2	2																		2	9	
Kvandløse			1	1	3	3		1									2									3	11	
Butterup	3							1						1	1			5								9	12	
Tuse	4	2	4	3	4	1		2		1	2		1		4	2	1		1	1	4	3	3	4	3	32	50	
antal udskrevne	22	19	23	48	43	45	15	42	33	43	49	45	36	33	42	43	79	41	59	58	45	48	41	30	39	806	1021	
antal skoler	7	7	10	12	12	10	6	2	9	13	15	12	10	9	14	14	21	15	19	17	20	17	13	13	14			
antal kommuner	4	4	5	8	6	6	4	7	6	9	10	7	8	7	9	10	11	9	11	8	11	10	7	7	8			
nye kommuner tilkommer.	(4)	+0	+1	+3	-	-	+1	+1	-	+2	+0	+1	+1	-	+1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			

gennemsnit pr. distrikt

23,2

Tabel M-8.
[Skoleberetninger - RA]

Udskrivninger - § 3.
Ringkøb. amt. Hind m. fl. provsti.

	18-											1875 ¹⁾							
	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	1892
Rindom	2	7		7															16
Vesttarp																			
Nørby																			
Nysogn															1'				1 'Hovvig
Gml.-sogn	1																		1
Aargab Haurv.		1																	1
N.-S. Lyngvig																			
Klegod																			
Bjerregård																			
Haelby																			
No																			
Hvingel																			
Stadil	1																		1
Thim		2'																	2 'Østre
Vederso	1			2															3
Hover										1									1
Nr. Omme																			
Brejning														1					1
Skjern										2	1'								3 'Ganer
Staining																			
Debjerg		2	4												1'				7 'Rabjerg
Hanning			1	1						1'	3'				3'	2	1		12 'Find 'Find. 1
Sdr. Lem																			
Ølstrup																			
Bølling																			
Sædding																			
Vorgod											3								3
Herborg																			
Nr. Vium																			
Borris																			
Faster															1'				1 'Ejstrup
Lønborg																			
Tarm																			
Foersom	3	1																	4
Aadum							1'					3			3'				7 'Østre 'Rosendal
Hemmet	1	1																	2
Sdr. Vium																			
Sdr. Bork																			
Nr. Bork																			
Lyne	5	4		2		3'		2											16 '1 fra Østre
Strelluf	1																		1
Østtarp		1																	1
Hoven																			
antal udskrevne	15	19	5	12		4		2	3	5	3	3	1	3	8	1			0 84
antal skoledistrikter	8	8	2	4		2		1	2	3	1	1	1	1	5	1			0
antal kommuner	8	8	1	4		2		1	2	3	1	1	1	4	1				0
antal nye komm. repr.	(8)	+2	-	-		+1		-	+1	+1	+1	-	+1		+1	-			16 i alt repræsenteret

1. Beretning mangler for årene 1879, 1881 og 1891.

NB! (prikk) angiver at udskrivning kan henføres til den højre anførte skole i det omhandlede sogn eller distrikt.

Tabel 34-3. [Skoleberetninger - RA]

Udskrivninger - 3. Vib. amt, Midd.-Sønderl. provsti.

	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90 ²⁾	92	1875- 1892	
Vinkel			4															4	
Rind	1		1														1	3	
Vindum																			
Brandstrup		1		3													1	5	
Faarup																	2	2	
Bjerring					6			2										8	
Mammen			3	1	4	4	3	7									7	29	
Hjermind																			
Le																			
Hjorthede																	4	4	
Langå	2	1																3	
Torup																			
Sdr. Vinge		1																1	
Rønge																			
V. Velling																			
Terp																			
Lovskal									2									2	
Tindbæk																			
Ø.-Velling																			
Helstrup																			
Grensten																			
Stevnstrup																			
Fovlum																	1	1	
Nr. Vinge																	1	1	
Ørum																			
Møllerup																			
O.-Vislum																			
Ø																	2	2	
Vejrum		4						3										7	
Vorning																			
Hvidding																			
Kvorning																			
Hammershøj																			
Norbæk																			
Sønderbæk																			
Læsten																			
Bjerregrav		1		3														4	
Aalum		1		5														6	
Taanum		2		3													2	7	
Hornbæk																			
antal udskrevne	1	12	9	15	10	4	3	14	0	0	0	0	0	0	0	0	21	0	89
antal skoledistrikter	1	7	4	5	2	1	1	4	0	0	0	0	0	0	0	0	9	0	
antal kommuner	1	5	3	4	1	1	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	7	0	
antal nye komm. repr.	(1)	+5	+1	-	-	-	-	+1	0	0	0	0	0	0	0	0	+2	-	

2. Beretning mangler for Året 1891.

10 kom.
i alt repr.

Tabel 34-4.

[Skoleberetninger - RA]

Udskrivninger - 83.

Od. amt., Bj.-Aas. provsti.

	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89 ³⁾	91	92	1875- 92
Kjølstrup																		0
V. Kjærby																		0
Munkebo																		0
Dræby																		0
Mesinge																		0
Midtskov								1										1
Salby-T.																		0
Dalby																		0
Martofte																		0
Lange																		0
Nordskov																		0
Viby				3	2	2												7
Romso						1			1									2
Drigstrup					1										2			3
Rynkeby																2		2
Revninge																		
Marslev																1	1	2
Birkende									1							1	3	5
Overholluf															3	1	2	6
Birkum															3		2	5
Kjærby															2		1	3
Rønninge															1			1
Rolfsted															2	2		4
Allerup															4	1	2	7
Davinde																	1	1
Sdr. Næså				3	2	1	1	1	1		3				2	1	3	18
Nr. Søby					3		2	2			4		1	2				14
Nr. Lyndelse																		0
Freltofte																		0
Dønnestrup						1		1			1							3
Højby										1								1
Seden															1	1	3	5
Aasum																1	3	4
antal udskrivn.				3	5	7	5	4	5	1	4	5	0	1	22	11	21	94
antal skoler				1	2	4	4	3	4	2	2	2	0	1	10	9	10	(20 i alt repr.) (for 1889 kun 9)
antal kommuner				1	2	4	3	3	4	1	2	2	0	1	7	7	5	13 i alt repr. (for 1889 kun 8)
antal nye komm. repr.				+1	+1	+2	+1	+1		+1	+1				+4	+1		

3. Beretning mangler for året 1890.

Merløse-Tuse provsti

Tallene for udskrivninger af 13-årige i Merløse-Tuse (tabel 34-1) tiltvinger sig ved deres størrelse og ved den store forskel på de enkelte distrikters og de enkelte års tal en særlig opmærksomhed. Skemaet skal her kommenteres mere udførligt.

I årene 1868 og 1869 anføres der kun udskrivninger i 4 kommuner. Disse kommuner lå alle meget tæt ved Holbæk. Den eneste kommune, der ligger nærmere byen, er Merløse, hvor der ikke i samtlige de opregnede 25 år blev anført en eneste udskrivning. Fra og med 1870 melder endnu en kommune sig med udskrivninger, og det er Hagedsted-Gislinge, hvorfra der i de følgende år indtil 1892 blev anført udskrevet ikke mindre end 242 elever! - altså 13-årige. Fra 1871 kommer så Udby kommune på Tuse Næs og Soderup-Eskildstrup kommune med, og de bliver også af dem, der i perioden som helhed når at placere sig stærkt. Angivelsen af 2 udskrevne børn fra Mørkøv samme år var derimod en undtagelse for de næste mange år. Med årene 1874, 1875 og 1877 kommer antallet af kommuner, der angiver § 3-udskrivninger efterhånden så højt op, at man snarere må interessere sig for, hvilke kommuner der ikke har angivet udskrivninger. Ondløse-Søndersted og Merløse kommune angiver overhovedet ingen tilfælde i samtlige år, og Knudby og Tølløse-Ågerup kommune kommer først sent i gang.

De kommuner, der var først fremme, lå enten nær ved Holbæk og/eller var politisk meget aktive indenfor venstrerækkerne (iflg. folketingsvalg m.m.⁵).

Ser man på det samlede antal anførte tilfælde i de enkelte år, viser tallene en stigende tendens frem til slutningen af 80erne, men absolut ikke en jævn stigende linie. Helt ekstraordinært højt er tallet for 1884 - ca. en fordobling i forhold til de nærmest forudgående år. Men også 1871 betød stor stigning, - op til et tal, der holdt de næste to år -, året 1875 har et højt tal, årene 1877-78-79, og endelig er tallene for 1886-87 høje selv i forhold til det generelt højere niveau i 80erne.

1884

Det høje tal i 1884 fremkommer som en sum af mange små tal, samt et enkelt stort tal. Det skyldes altså tilfælde fra mange skoler og mange kommuner, mere end ekstraordinært mange tilfælde i enkelte skoler og kommuner. Det ene store tal, nemlig 12 udskrevne i Soderup skole, skal kommenteres: Læreren, der tidligere (i 1850erne) havde været folketingsmand

5. [Statistiske Meddelelser, 3. række, bd. 8., 1886 og bd. 13, 1894.]

på venstre fløj, opstillede i 1884 for Højre i Lejrekredsen (uden at blive valgt). Eftersom der ved dette valg kun var 3 højrestemmer mod 151 venstrestemmer i kommunen, er der vel næppe tvivl om, at denne handling fra lærerens side har bragt Soderup skole helt ind i centrum af dette års voldsomme politiske meningsudfoldelser. Det kan være nærliggende i det hele taget at søge efter politiske motiver bag dette års stigning i antallet anførte udskrivningstilfælde, men i en række tilfælde, hvor distriktets partipolitiske dominans er udpræget og kendt, kendes lærerens holdning ikke, og selv hvor den er kendt giver det ikke nødvendigvis nogen oplagt løsning. Skal man til bunds i dette spørgsmål, må man enten have et langt større antal distrikter og lærere, hvor i det mindste de partipolitiske tilhørsforhold er kendt, eller man må i et antal tilfælde undersøge helt konkret, hvem der sad i skolekommissionen, hvilke børn der blev eller søgtes udskrevet efter § 3 og på hvis initiativ (forældre eller husbond eller lærer og præst, der evt. krævede udskrivninger formaliseret), og hvilket forhold læreren havde til befolkningen ved siden af sit partipolitiske forhold. - Men her skal gerne gives de oplysninger, der er indhentet.

Det vides, at læreren var venstremand i Frydendal,⁶ Trønninge,⁷ Thorslunde,⁸ Sandby,⁹ Stedstrup¹⁰ Ordrup,¹¹ Sdr. Jernløse,¹² Nr. Jernløse,¹³ Dramstrup¹³ og Kvanløse¹³. Og det vides, at læreren var højremand i Jyderup,¹⁴ Udby,¹⁵ Krøjerup,¹² Søstrup¹² og Tuse¹⁶. Hvad resten angår er tilhørsforholdet uoplyst eller utilstrækkeligt belyst. Ved folketingsvalget i sommeren 1884 havde Højre flertal i Merløse, og i Butterup-Tuse stod stemmerne næsten lige, dog med flertal for Venstre. Herudover havde Højre over 1/3 af stemmerne i Hjembæk-Svinninge, i Stiftsbjergby-Mørkov i Jyderup-Holmstrup og i Ondløse-Søndersted kommune. Alle andre steder i provstiet havde Venstre mindst 2/3 af stemmerne og i flere

6. [Merl.-Tuse PA, 55/1890] fmd. f. foredragsforen. (hist., oplysende, kirkel.) og politisk mistænkeliggjort i sagfor. Ohlmanns bemærkn. i skoledir.
7. anbefaler for venstremand ved valgmode [Fra Holb. amt, J. P. Jensen]
8. Son af venstrefolket. -md., selv senere i folketinget som radikal.
9. Venstres radikale folketingsmand Fogtmann.
10. [Holbæk Posten. 13/2-187, s.1, sp. 4] Initiativtager til foredr.-foren., bl. hvis talere Klaus Berntsen.
11. [Lærerne og Samfundet III, s. 369] hans generalieblad vedr. medstiftelse af polit. foren. lader ingen tvivl tilbage.
12. Se Sdr. Jernlose-Søstrup afsnit~~et~~ foran.
13. Se samme afsnit. Medl. af foredragsforen. fra 80ernes begyndelse, Kvandlose-læreren holdt også selv foredrag i foren.
14. [Fra Holbæk amt 1932. J. P. Jensen: Svinn.-kredsens hist., (s. 102)] anbefaler for højrekandidat ved valgmode.
15. [Danmarks Lærerforenings Medlemsblad, 1889, 5/7, nr. 13, s. 158] samt [Maximilianussens erindringer] (se næste note).
16. [F. C. Maximilianussen: Erindringer af mit Liv, 1909], samt [div. Holbæk-dagblade.]

tilfælde næsten samtlige stemmer.¹⁷ Men i Merløse havde Venstre erobret flertallet i sognerådet ved et suppleringsvalg i maj 1884¹⁸, og i Tuse sad til gengæld højrelæreren som sognerådsformand fra 1883, valgt også af venstremænd, og valgt til formand af et sogneråd, hvor der kun var 1 højremand foruden ham selv.

Generelt får man nok indtryk af, at de kommuner, hvor Venstre var stærkest, var de kommuner, der i videst omfang anførte § 3-udskrevne børn dette år. Af de kommuner, der måtte nævnes først for deres højre-stemmetal var der kun 1, nemlig Butterup-Tuse, der havde anført noget tal, og det drejede sig kun om 1 tilfælde. Til gengæld kan det så oplyses, at angivelsen af 2 tilfælde fra Thorslunde skole, hvor ellers både befolkning, lærer og skolekommission var venstre, kan have forbindelse med det modsætningsforhold, der hævdes at have været dels omkring lærerens (A. H. Nøhr) religionsundervisning, og dels fordi han krævede skiftesko til børnene - hvad der så har vejet tungest? (De samme to forhold skal have givet væsentlig inspiration til oprettelsen af Marke friskole i distriktet)¹⁹. - I øvrigt vil man som sagt ikke kunne påstå, at enhver anført udskrivning i dette provsti forudsatte en politisk betonet konfliktsituation. Men indtil det modsatte er bevist, må man vel tillade sig at formulere det hovedindtryk af 1884-tallene, at de var betydeligt indflyet af den politiske stemning.

Der kan ikke findes regler for, hvornår en lærers politiske tilhørsforhold havde den afgørende betydning for beboerkredsens forhold til den skole, han stod for, og indtil videre kan der heller ikke siges noget generelt om, hvilke forhold der var afgørende for, om beboere ansøgte om deres børns tidlige udskrivning, for, hvor formelt det behøvede at gå til, og for hvor villigt en skolekommission imødekom ansøgningen. Men det hindrer alt sammen ikke, at man nok med ret store chancer for at have ret, kan antage, at ikke alle højremænd i Merløse-Tuse provstis lærerstand er blevet nævnt. Der vil være flere at finde i nogle af de venstrekommuner, hvor udskrivningerne var flest. (Dette som udgangspunkt for fremtidig undersøgelse).

Endnu engang er der blevet understreget en forskel mellem Merløse-Tuse provsti og de tre øvrige provstier, og det tør fastslås uden at man ved om forskellen lå i antal udskrevne eller i antal anførte udskrevne. Forskellen synes at ligge først og fremmest i det politiske klima. Følgende passus, der afsluttede Bjerger-Aasum provstens 1885-beretning, kunne ikke tænkes som afslutning på Merløse-Tuse provstens 1884-beretning: »Idet jeg slutter denne Beretning anseer jeg det for en Pligt ligeoverfor de Lærere der have det daglige og tit møjsommelige Arbejde i Skolen, at bemærke til deres Roes, at

17. [Statistiske Meddelelser, 3. række bd. 8, 1886] Holbæk 1. og 2. kreds.

18. [Holbæk amts Dagblad.]

19. [Fra Holbæk amt, 1956, Knudby sogns skolekronike v. Erl. Petersen.]

de forvirrede politiske Forhold aldeles ikke, som andre Steder, have faaet Indflydelse paa en eneste Lærer, saa han, vildledet ved disse, skulde sætte Deeltagelse heri over sin Gjerning. Der er her i Provstiet ikke, saavidt jeg veed, et eneste Sted, hvor det har virket enten til Skade for Skolen eller til Forstyrrelse af det gode Forhold mellem Forældre og Læreren, at denne har en heel anden Anskuelse end mange af disse. «²⁰

Omkostninger

Omkring udskrivningerne i det eneste provsti, hvor de set over hele denne årrække er anført i et omfang, der for alvor må gøre indtryk, er der indfanget en politisk atmosfære. Uanset al viden om uformelle udskrivninger ved siden af de registrerede, får man indtryk af en faktisk stigning i tallet for udskrevne 13-årige i 80'erne. Her i Holbæks omegn løftede bønderne hovedet og trodsede autoriteternes moralske pres, udnyttede de rettigheder, de havde, kæmpede for deres demokratiske rettigheder og demonstrerede deres samfundsmæssige selvhævdelse. Det er fascinerende og opløftende at følge en sådan folkelig-politisk kamp. Men det er alt andet end opløftelse, der bliver tilbage, når man gør sig klart, hvori sagens anden side bestod. Uanset en undervisningspligt, der gik til det fyldte 14. år, kunne børn, hvis det harmonerede med forældres eller husbonders skønsnæssige behov, unddrages hele det sidste skoleår, - og det gjaldt i disse år utvivlsomt flere end de lyse hoveder, som læreren alligevel ikke kunne lære mere, eller som han syntes havde lært nok. Nogle havde friheden til en økonomisk disposition eller tilfredsstillelsen ved en politisk handling, men det var deres børn eller andres børn, der måtte bære tabet.

20. [Bjerge-Aasum kopibog (hefte) for udgåede breve, 1885] Slutbemærkning til visitatsberetn.

KONKLUSION

Indledning

I forhold til den brede problemstilling, der har været udgangspunkt for dette arbejde, er de faktisk gennemførte undersøgelser at regne for et første grundlag for en tilfredsstillende besvarelse. Men på dette grundlag af sonder og udvalgte tværsnit i det samlede undersøgelsesområde skal det forsøges at afstikke nogle hovedlinier som svar på problemstillingen og at komme så vidt i nuancering som muligt.

Kom det an på læreren

Så meget står fast efter den gennemførte undersøgelse, at mange forhold vedrørende befolkningens forhold til det offentlige skolevæsen *ikke* kom an på læreren. Både i de bredere oversigter over enkelte sider af dette forhold og i sammenligninger mellem detailundersøgelser af enkelte skoledistrikter viser der sig en række resultater, som kræver forklaring i andre faktorer end lærerens person. Det kan ikke skyldes lærerne, at oversigterne over skolegangsordninger fra provsti til provsti falder så forskelligt ud, men viser en vis ensartethed indenfor det enkelte provsti. Det kan heller ikke skyldes lærerne, at forsømmelsesstatistikkerne fra provsti til provsti ser så vidt forskellige ud; at der er en vis tendens til ensartede forsømmelsesforhold indenfor samme kommune med flere forskellige lærere, eller at der indenfor samme provsti, nemlig Merløse-Tuse, viser sig en generel forskel mellem forsømmelserne fra den ene ende af provstiet til den anden. Undersøgelser over kontinuiteten vedrørende forsømmelser ved lærerskift dokumenterer også, at i de faktisk undersøgte tilfælde har der ikke kunnet påvises nogen konsekvent ændring, selv hvor der har kunnet fastslås stor forskel mellem den afgående og den tilkommende lærers personlige præg.

Disse forhold skal kun nævnes som eksempler på en række relationer, der var bestemt helt eller fortrinsvis af andre faktorer end læreren. De tvinger en til at gå ind på en redegørelse for mulige eller sikre forklaringer af den art end de lærerpersonlige. Når det er gjort, kan man komme tilbage til spørgsmålet om lærerens rolle og søge det besvaret både ud fra de vidnesbyrd, der nogenlunde lader sig måle og veje og ud fra overvejelser om eksistensen af betydningsfulde faktorer, der mindre let lader sig måle.

Grundlæggende og generelle faktorer i forholdet mellem skole og befolkning

Økonomi og erhverv

Som det første grundlag for forholdet mellem landbefolkning og offentlig skole må man betragte den tilpasning af skolevæsenets niveau og krav til det forhåndenværende landbosamfund, som var kommet til udtryk i både skolelovgivningen og i en række administrative afgørelser på højeste plan. Denne tilpasning betød, at ved 1880 var kravene til skolebygninger, lærerlønninger og geografisk udbygning af skolevæsenet søgt holdt på et niveau, der kunne honoreres af befolkningen. Desuden var rammebestemmelserne for skolegangens omfang lagt under hensyn til visse forestillinger om befolkningens muligheder for at opfylde dem - som et klart kompromis med de pædagogiske ønskeforestillinger, man havde -. Og bestemmelserne om skolegangens fordeling på år og uge var generelt tilpasset landbosamfundet, foruden at de muliggjorde lokale særordninger i vidt omfang, nemlig både mange og store afvigelser fra de generelle normer.

De forhold i landbosamfundet, man på denne måde tog hensyn til, var dels landbrugets indtjeningssevne og dermed dets mulighed for at opretholde et skolevæsen på det givne niveau, og dels i vid udstrækning landbrugserhvervets arbejdsforhold. Det sidste ser man meget klart udtrykt i skolegangsbestemmelserne, der i århundredets løb havde åbnet stadig større mulighed for indskrænkning af de ældste børns skolegang om sommeren. Derudover opererede de i 1880 som i 1814 med en sommerferie, der udtrykkeligt var indrettet efter, hvornår høsten faldt, og desuden med de såkaldte arbejdsferier, der endnu indenfor den behandlede periode var genstand for stadige revisioner på lokalt eller generelt plan for at tilgodese nyopståede arbejdsbehov i landbruget.

Især bestemmelserne om skolegangens fordeling viser, at man betragtede børnenes erhvervsindsats som en økonomisk nødvendighedsfaktor i så høj grad, at man i vid udstrækning arbejdede efter det princip, at skolegangen skulle falde i børnenes arbejdsfri perioder.

Befolkningens honorering af skolekravene. Erhvervets og skolekunders behov

Det er blevet et hovedindtryk, at landbefolkningen erkendte nødvendigheden eller ønskeligheden af skolekunders behov, og at den også accepterede, at skoleundervisningen blev varetaget af det offentlige. Langt ind i grundtvigsk påvirkede kredse erkendte man, at ikke alle havde råd til privat at sørge for deres børns undervisning, og disse børns undervisning måtte derfor sikres på en vis fælles (offentlig) bekostning. Den offentlige skole var således ikke et uønsket element i landsbysamfundet.

Men de betingelser man ville give skolen og dens arbejde svarende ikke ganske til centraladministrationens og lovens ønsker, uanset alle bestræbelser fra den side for at tage grundlæggende erhvervmæssige hensyn ved skolevæsenets indretning. Der bestod stadig et konfliktforhold mellem skolens krav og befolkningens evner eller vilje til at honorere dem. Det var en konflikt mellem landbrugserhvervets og skoleundervisningens interesser.

I det eksisterende landbosamfund var det altovervejende gårdmandsklassen, der rådede. Den rådede næsten uforstyrret i sognerådet og til tider også i skolekommissionen med præsten som tredje medlem. Og det gjorde den først og fremmest i kraft af gårdmandsbrugenes økonomiske placering i det lokale samfund. En højrelærer har om bønderne i sit sogn - ikke ganske venligtsindet - skrevet: »De meente, at hvad de vilde, skulle alle andre rette sig efter, da *det var af dem alle andre levede og havde deres Næring og Udkomme.*«¹ Den sidste sætningsdel er her understreget, fordi den menes at sige noget meget centralt om gårdmændenes opfattelse af deres egen og deres erhvervs rolle. Det var bønderne og deres erhvervsgrundlag, der tegnede landbosamfundet.

Dette grundsynspunkt blev normgivende for deres forhold til skolen. Det betød, at bøndernes skøn over, hvor meget der burde og kunne ydes til skolevæsenet både i bygninger, lærerløn og skoletid, byggede på overvejelser over deres erhvervsvilkår, både erhvervets øjeblikkelige økonomiske ydeevne og arbejdsbehov og for så vidt også dets fremtidige behov, som i vid udstrækning blev anset for normgivende for, hvor meget skolen burde lære børnene.

Forsømmelsesstatistikkerne viser, at det fastsatte antal skoledage var mere, end man kunne eller ville undvære børnene til, og registreringen i vidt omfang af ulovlige forsømmelser som lovlige viser, at den lokale administration med større eller mindre medvirken fra lærere og præst korrigerede lovens mål for lovligt og ulovligt til gunst for en lang række arbejdsforsømmelser. Nødvendigheden, som mentes at gøre en forsømmelse lovlig, gik efter bøndernes skøn videre end efter de statslige myndigheders.

I forhandlingerne om skolegangsordningerne ved århundredskiftet finder man klare udtryk for, at bønderne fandt deres erhvervsforhold af grundlæggende betydning for landbosamfundet i videre forstand. Adskillige beboeradresser (gårdmandsadresser) argumenterede nemlig med, at de fattige ikke kunne få deres børn ud at tjene, hvis man udvidede eller bibeholdt udvidelsen af sommerskolegangen. Ingen bønder ville have dem. Den tanke, at bønderne, hvis de ønskede at tage sociale hensyn, kunne tage disse børn i tjeneste og få det mindre arbejde ud af dem end før, faldt dem ikke ind, for det ville svække deres erhvervs økonomi og dermed helt selvfølgelig hele det

1. [Maximilianussen, s. 247.]

lille landbosamfunds økonomiske grundlag. Det var ikke i deres øjne egne interesser, der blev mest tilgodeset; dem, der blev tilgodeset var dem, hvis eksistensminimum, det gjaldt. Det var dem, der blev forsvaret ved bevarelsen af børnenes gode arbejdsmuligheder om sommeren.

På samme grundlag var det, at bønderne i skolekommissionen systematisk eller fra tilfælde til tilfælde i ikke ringe omfang fritog tjenestedrenge fra skolegang eller fastsatte, at et vist antal af deres ulovlige skoleforsømmelser skulle være mulktfrie. Sådanne ordninger, der lettede gårdmændenes forhold til lovligt og ulovligt og sparede dem for udgifter, har man heller ikke haft vanskeligt ved at anlægge sociale betragtninger på. - Måske ville ingen bønder have dem, hvis de skulle »sidde i skolen den meste tid«, eller hvis de skulle have udgifter af deres skoleforsømmelser. Til hovmod grænser det dog nok, når man også anlægger pædagogiske betragtninger på sådanne ordninger, som sagt i et enkelt tilfælde: Kun ved at komme ud at tjene kan de små fattige drenge lære kreaturpasning, - og deres arbejde er så lidt værd, at skolekommissionen i hvert fald må indskrænke deres skolepligt til det halve, for at bønderne ikke skal nægte at lade dem lære kreaturpasning.

At landarbejdere og mange husmænd virkelig var dybt afhængige af gårdmandsklassen, behøver man ikke at betvivle. Det har ikke været for at slippe af med børnene eller for at kunne leve i overflod, at så mange sendte deres børn ud at tjene i hvert fald fra 9-10-års alderen, hele perioden igennem. Men nu ved vi, at »lønnen var høj og tiden knap«, som gårdmændene også skrev i en skolegangsadresse. Umiddelbart var det altså landarbejderne, der havde de bedste kort på hånden, når de ville have deres børn i arbejde. Det var på det tidspunkt ikke elendige indtjeningsmuligheder, der plagede landbruget. Det var ganske rigtigt mangel på arbejdskraft.

Man ønskede altså ikke blot skolevæsenets krav tilpasset landbrugets overlevelsesgrænser, men de burde også vige, for at der kunne blive mulighed for den voldsomme ekspansion, erhvervet gennemløb. Børnenes skolekundskaber og den side af fremtiden, disse kundskaber bidrog til at sikre, måtte komme i anden række. I første række skulle landbrugerhvervets øjeblikkelige arbejdsbehov dækkes. Det var et krav, der berørte både gårdmands-, husmands- og landarbejderbørn.

Erhvervsforholdene og skolemuligheder belyst ved centraladministrationens udspil

Centraladministrationens udspil i 1889 for at nedbringe antallet af skoleforsømmelser, og skoledirektionernes indsats ved 1901-revisionen af skole-

gangsordningerne kaster lys over bøndernes påståede eller praktiserede nødvendighedsgrænse.

I 1889 blev kriterierne for lovlige og ulovlige forsømmelser slået fast fra ministeriets side, og skoledirektionerne blev indsat som kontrolinstans overfor den hidtidige lokale forsømmelsesadministration. Det viste sig da, at skoleforsømmelserne lod sig presse ned til et helt andet niveau, først og fremmest, ser det ud til, fordi det, der nu blev gjort gældende, var ministeriets og ikke bøndernes skøn i sognerådet over lovligt og ulovligt (nødvendigt og unødvendigt), dernæst på grund af mulkttruslen og mulktidømmelsen. Når dette var muligt, uden at man har kunnet iagttage nogen bølge af tvangsauktioner i landbruget, tyder det på, at bøndernes opfattelse af de nødvendige arbejdsbehov ikke svarede til den egentlige nødvendighed, men var udtryk for en vanetænkning og en prioritering mellem erhvervets behov og skolearbejdet. Ganske vist finder man en enkelt antydning af, at tjenesteregnene var dem, der fik forøget deres skolegang mindst ved denne lejlighed, men det er et væsentligt skridt på vejen til at indarbejde skolegangen som et væsentligt led i børnenes dagligdag, at gårdmændene i det mindste hyppigere undværede deres egne børn i det daglige arbejde hjemme. Ministeriets initiativ synes at have tvunget hjemmene til at forsøge at klare sig med andre normer for børnenes arbejdsdeltagelse, og det viste sig, at også den ny dagligdag lod sig leve. (Det er et udforsket spørgsmål, hvad landbrugsomlægningen til animalsk produktion og dermed nye arbejdsformer, samt hvad afvandringen af voksen arbejdskraft betød for børnearbejdet. Havde børnene aldrig været mere uundværlige end netop i disse årtier?)

Et i hovedsagen tilsvarende forløb fik udviklingen efter provsternes aktivitet for udvidet sommerskolegang, især omkring 1901. Nye sommerskole-dage blev listet ind i de ældste børns dagligdag, og trods voldsomme protester fra en række kommuners beboere, når de mærkede virkningerne, så blev de nye skoledage dog i det store flertal af tilfældene stående; og den daglige arbejdsdag fjøede sig efter dem, også nu uden tvangsauktioner, om end nu som i 1889 måske med forældrenes øgede arbejdsbyrde eller med øgede lønudgifter som resultat. Forsømmelsestallene gik ned de steder, hvor de er undersøgt, i stedet for at stige. Ud fra eksistensminimumsargumenter lod der sig åbenbart ikke opretholde et forsvar for at bevare skolegangens omfang og fordeling på det niveau, der forelå ved periodens begyndelse. Befolkningens afgørelse har altså ikke alene været bestemt af, hvilken rolle det var økonomisk muligt at tildele skolen, men også af, hvilken rolle skolen i dens øjne *burde* tildeles.

Skolens opgave og hjemmets rolle

Når i hvert fald de ledende kredse i landbefolkningen i så vid udstrækning

var imod udvidelse af skolens arbejdstid, byggede det dels på deres vurdering af skolen, som den var, og dels på deres opfattelse af barnets forhold til hjemmet. Man finder ingen udsagn, der tyder på, at man ikke regnede det for væsentligt, at børnene fik visse skolekundskaber. At kunne læse, skrive og regne og at lære bibelshistorie var i hvert fald ikke overflødigt. Men det måtte mange mene, at børnene også kunne lære på den skoletid, der var tildelt dem allerede ved periodens begyndelse, mange børn endda med lethed. At skolen kunne give børnene mere end det, har nogle været klar over, men endnu flere formodentlig i ringe grad.

Manglende positive forestillinger om, hvad skolen kunne være eller gøres til, synes at ligge bag betragtninger som den, at børnene »vel ikke lærte mere på de par timer«, og den må også ofte ligge bag den frimodighed, med hvilken man ikke blot lod tjenestedrenge, men også sine egne børn forsømme adskillige skoledage. Modsat kan man ikke udelukke, at særlige forventninger til skolens arbejde lå bag, når flere kommuner på eget initiativ udvidede sommerskolegangen, eller når en sådan grænseflytning mellem hjemmets/erhvervets og skolens område kunne ske uden protester fra de ledende beboerkredse og uden vanskeligheder blive efterlevet. Når ligeledes den ene kommune havde væsentligt færre forsømmelser end nabokommunen, og når Merløse-Tuse provstis nordlige del havde væsentligt færre forsømmelser end provstiets sydlige del, så kan det bunde i kulturelle påvirkninger, der fik de ledende beboere til at vurdere skolens arbejde højere. Selvfølgelig kan baggrunden helt eller delvis være at finde i bedre økonomiske kår eller særlige erhvervsforhold. Hvis man ikke havde arbejde til børnene, er det blevet regnet for umoralsk at holde dem hjemme fra skole, uanset hvor meget eller hvor lidt man regnede med, at de fik ud af det. Men som billedet tegner sig specielt i Merløse-Tuse provstis politisk og kulturelt mest vakte egne, må det vække til opmærksomhed overfor netop kulturelle påvirkninger, der måske fik beboerne til - uden noget særligt ønske om at gøre de statslige myndigheder tilpas (den tanke lå dem utvivlsomt fjernt før 1901) - at slutte op om skolen, for dens åndelige påvirknings skyld, eller for dens betydning for børnenes materielle fremtidsudsigter.

Men endnu væsentligere end forestillingerne om, hvad skolen gav og ikke gav, skulle give og ikke skulle give, var måske generelt opfattelsen af barnets forhold til hjemmets liv. Med udgangspunkt i hjemmets rytme, som den forelå, blev der argumenteret imod indskrænkning af vinterskolegangen, for netop om vinteren kunne forældrene få tid til at hjælpe børnene med skolearbejdet, og imod udvidelse af sommerskolegangen, for om sommeren var børnene så trætte af det meget arbejde, eller de ville hellere være ude i solen og arbejde end sidde og hænge i skolen. Man måtte alt i alt sørge for, at barnet så få gange som muligt blev sendt i skole, når alle hjemme

samledes om en større fælles arbejdsopgave. Og man måtte i videre forstand sørge for, at barnets samhørighedsfølelse med hjemmet ikke blev forstyrret, som når skolen hindrede det i at tage sin del af de hjemlige pligter. Det var at forflygtige dets tilhørsforhold og dets ansvarsfølelse overfor medvirken til livets opretholdelse og fremtidens sikring.

Jo fyldigere og regelmæssigere skolegangen blev, jo mere krænkedes hjemmets frihed til at leve dagliglivet sammen med børnene på hjemmets betingelser. Og jo mere undervisningen udvidede børnenes forestillingskreds udenfor forældrenes verden, jo mere blev børnene frigjort fra hjemmets miljø.

Nærdemokrati og centralstyre

Umiddelbart kommer man let til at forestille sig noget meget positivt ved skoleudviklingen, når man ser den store nedgang i forsømmelser fra og med 1889, og de »pædagogisk bedre« skolegangsordninger fra 1901. Men bortset fra, hvad oversigterne over disse forhold udtrykker, er det blevet klart, at disse ændringer ikke foregik uden store konflikter mellem det lokale styre og de højere myndigheder. Det er fremgået, at protester fra lokal side mod 1889-cirkulæret blev afvist, og at reglerne kun kunne modereres i praksis ved et vist samarbejde mellem skoledirektioner, præster, skolekommissioner, sogneråd og lærere. Modereret blev de mange steder, fordi der helt op til provsteplanet var så nært kendskab til forskellige lokale forhold, at man indså, at de mest uheldige sider af cirkulærestemmelserne måtte søges omgået. - I skolegangsforhandlingerne lykkedes det i en del tilfælde at komme igennem med lokale protester overfor skoledirektionerne, i andre tilfælde blev der fra disses side set stort på lovens sikring af lokalstyrets beføjelser - i den pædagogiske sags tjeneste.

Lige så tilfreds man ud fra almindelige humane og sociale betragtninger kan være med, at tjenestedrengene efter 1889 ikke mere helt så let kunne undrages deres skolegang, og lige så meget man kan give den højere administration ret i en del af deres principielle og praktiske betragtninger over pædagogiske landvindinger ved de regelmæssige skoledage, lige så stort spørgsmålstejn må man stille ved, om nettoresultatet af de to centralinitiativer var så positive, som tal og oversigter umiddelbart kunne synes at give udtryk for.

Det er et generelt indtryk, at klimaet omkring den lokale offentlige skole var meget fredsommeligt og velvilligt, når skolegangen havde fundet sin plads i den daglige gænge. Der er mange vidnesbyrd om venskabelige forhold til distriktets lærer og - f.eks. i de små forsømmelsestal, man mange steder havde, - om en velvillig holdning til dette at undvære børnene hjemme og sende dem i skole, for at de skulle blive lidt klogere. Når man overfor

sådanne distrikter stillede krav om en forsømmelsesadministration, der på mange måder måtte vække irritation, så risikerede man at kølne forholdet til skolen. Dens karakter af et fremmedelement i det lokale samfund blev understreget, når centraladministrationen på den måde greb ind i dens forhold; anstændige menneskers dømmekraft blev krænket og tilsidesat i de skoleforhold, som de ellers havde taget til sig som deres egne og hægede om på deres egen måde. Det har ikke kunnet undgå at give negative virkninger, men virkninger, som det kan være meget vanskeligt at registrere, endsigse måle og veje.

Ikke mindre alvorlige kunne konsekvenserne blive, når det drejede sig om påtvingelse af ny skolegangsordning. Det forstår man klart, når man ser den række tilfælde, hvor beboernes ønsker om at blive nærmere ved det gamle blev backet op af både lærer og præst. De havde fingeren på pulsen, når det gjaldt betydningen af beboernes velvilje, og de måtte i den givne situation have et andet mål for »pædagogiske« fordele, end centraladministration og skoledirektioner.

I et så stærkt klassedelt samfund som det danske landbosamfund på mange måder var i slutningen af forrige århundrede får sådanne konflikter mellem centrale og lokale synspunkter en særlig stærk social dimension. Det var i så udpræget grad gårdmandsklassen, der dominerede i sogneråd og skolekommissioner, og det var også dem, der fortrinsvis tog til orde, når det gjaldt protester fra de menige beboere. Det var altså gårdmænd i sognerådene, der godtog så mange ustraffede forsømmelser fra andre gårdmænds tjenestedrenge, og det var gårdmændenes erhverv, der blev tilgodeset ved bevarelse af de gamle skolegangsordninger. Ikke mange så børnenes kundskabsmæssige fordele ved det ny, og færre så den sociale beskyttelse af de dårligst stillede børn og den styrkelse af deres fremtidsudsigter, der kunne ligge i deres øgede skolegang.

Når de overordnede myndigheder strammede kravene til mødepligt og sommerskoledage, så strakte de deres beskyttende hånd ud over landbosamfundets svageste - om de så end selv fortrinsvis tænkte i andre baner. - Men samtidig skadede de forholdet mellem de indflydelsesrige kredse i et sogn og den offentlige skole. De medvirkede til, at skolen blev »statsskolen« i stedet for den folkeskole, som bønderne forestillede sig, og som de på deres egne betingelser gerne ville være med til at opbygge til - i samklang med hjemmene - at være et betydningsfuldt og frugtbart led i deres børns opdragelse.

Provisorietiden - børn og lærere mellem bønder og statsmagt

På sin vis må provisorietiden betragtes som en undtagelsestilstand. Men i en vis forstand satte denne tid blot iboende modsætninger på spidsen, og det kom også til at gælde skoleforholdene. Den offentlige skole var en institu-

tion under statslig myndighed. Men den var samtidig underlagt et udstrakt lokalt selvstyre og en række meget liberale bestemmelser. - Bønderne ønskede vidtgående hensyn til deres daglige erhvervmæssige opgaver, de statslige myndigheder ønskede visse krav til børnenes skolegang opfyldt. Konfliktstof var der, og muligheder for at gennemspille konflikten var der også.

I grundtvigske kredse havde den offentlige skole længe været »statsskolen«. I mange radikale venstrekredse, hvor man trods grundtvigsk påvirkning principielt gik ind for et offentligt skolevæsen, blev »statsskolen« først og fremmest til under den politiske kamp mellem højre og venstre. I og med, at sognets offentlige skole repræsenterede den statslige myndighed over bøndernes børn og tjenestedrenge, blev der meget at gøre for den lærer, der skulle holde sympatien sammen om skolen i de strengeste år. Var læreren venstremand, var den grundlæggende betingelse for at undgå krigstilstand til stede, men den kunne komme endda, fordi statslige myndigheder og lokale højrekredse ikke uden videre affandt sig med, at skolen fungerede på venstrebetingsbetingelser. Var læreren højremand, skulle han have meget store personlige kvalifikationer, herunder diplomatiske evner, hvis der skulle herske fredelige skoleforhold i et venstredomineret sogn. Først og fremmest skulle han undlade at underkende den betydningsfulde rolle i samfundet, som bondestanden mente at spille. Dernæst skulle han være en god lærer for børnene - være dygtig og forstående.

Når anerkendelse af bøndernes position var så vigtig, skyldtes det naturligvis, at bønderne følte sig foragtet af højremænd i almindelighed og statslige embedsmænd i særdeleshed. Det ser endda ud til, at det har været af temmelig stor vigtighed for dem, at overholde enhver lov, sådan at der ikke skulle være noget mellemværende mellem dem og statsmyndighederne. F.eks. var det ikke nok for bønderne at slippe for at blive mulkteret for ulovlige forsømmelser. Det var væsentligt, at de forsømmelser, de havde ansvaret for, ikke af læreren kunne kaldes ulovlige. - Derfor f.eks. forhåndsfrigagelser af tjenestedrenge i Søstrup. Det var ligeledes - da provsterne i 1889 var blevet indsat som skolevæsenets gendarmer i forsømmelsesspørgsmål -, væsentligt for bønderne at undgå at skulle stå til regnskab for ulovlige forsømmelser overfor provsten eller præsten som hans stedfortræder. Ulovligheden af en række forsømmelser efter de nye regler var derfor i sig selv afgørende for, at de blev undgået i vidt omfang, langt mere afgørende end en mulktudgift.

Alle lovens muligheder for at komme udenom det offentlige skolevæsenes tvangsbestemmelser måtte stå sin prøve i disse år. Når det gik værst til - når radikalismen var stor, og læreren enten var dårlig eller var højremand og mere embedsmand, end han var sogneboer og bøndernes ligemand, så måtte man oprette friskole. Hvor der ikke var basis for det, nemlig hvor radika-

lismen var mindre eller mindre udbredt, eller hvor den offentlige skoles lærer ikke i særlig høj grad repræsenterede det værste, man vidste, kunne man nøjes med hjemmeundervisning, tidlig udskrivning af børnene, undladelse af mulkering, - og offernægtelse, der ganske vist ikke var lovlig, men som havde denne besynderlige karakter af halv frivillighed og derfor lod sig forsøge.

Konflikten mellem lokalt styre og centralstyre, mellem bønder og embedsmænd, mellem erhvervets behov og skolens krav på børnene, mellem hjemmets og skolens rolle i barnets opdragelse og mellem traditionel undervisning og grundtvig-koldske tanker om undervisning løb i disse år sammen til een stor konflikt, hvor både lærerens og børnenes stilling kunne blive mere eller mindre afgørende berørt.

Læreren

Det har kunnet fastslås, at i mange grundlæggende forhold omkring skolens udvikling, har lærerfaktoren været af helt underordnet betydning. Og det har kunnet fastslås, at i den næsten altomfattende konflikt, der opstod i radikale politiske egne under den politiske storkamp, kom lærerens person til at spille temmelig afgørende ind. En tilsvarende undersøgelse som af politisk radikale egne er ikke gennemført i egne, hvor de kirkelige konflikter var store, og der kan derfor ikke siges noget bestemt om rækkevidden af lærerens betydning i sådanne tilfælde. Men selv om der i sådanne konflikter ikke var tale om den samme sammensmeltning af en række modsætningsforhold som, hvor det gjaldt politik, så kom til gengæld selve lærerens religionsundervisning ind i billedet som en central ting. Det vil derfor være rimeligt at forvente, at en undersøgelse af sådanne egne også vil fortælle om lærerpersonens store betydning for befolkningens forhold til den offentlige skole på det lokale plan.

Udenfor de store konflikter, i skolens daglige tilværelse har læreren naturligvis betydet sit for, om forældrene fandt den offentlige skole tilfredsstillende. Selve hans egenskaber som lærer for børnene har kunnet gøre meget til, om beboerne med større eller mindre velvilje sendte deres børn i skole. En lærers arbejde udenfor skolen i politisk og kirkeligt arbejde og i folkeligt oplysningsarbejde i bred forstand har haft sin betydning, men ikke nødvendigvis nogen mærkbar eller direkte indflydelse på den offentlige børneskoles tilstand eller udvikling.

Det er set, at Sdr. J.-Søstrup kommunes lærere, da de havde i hvert fald en enkelt fremtrædende og højt respekteret gårdmand på deres side, stod imod meget udbredte beboerønsker om at bevare de hidtidige forhold. Men overfor en enig beboerfront har mange lærere bøjet af. Det kan skyldes, at

de opfattede skolens arbejdsmuligheder for så meget bedre under et harmonisk forhold til hjemmene, end når der kom konfliktstof ind i forholdet mellem de voksne og skolen. Men det kan også skyldes en generel afhængighedsfølelse overfor det lokale miljø, menige beboere såvel som sogneråd og valgte skolekommissionsmedlemmer. Enkelte undersøgelser kan nok tyde på, at der har skullet stor personlig autoritet og store evner til uden at skabe brud at gå væsentligt ved siden af det, der var indarbejdet og forventedes på stedet, f.eks. vedrørende forsømmelsesprotokollering og eventuelt krav til undervisningsmaterialer m.m. Det har i meget vid udstrækning, hvad sådanne materielle faktorer angik, været læreren, der kom til de på stedet foreliggende forhold og måtte føje sig efter dem, snarere end det har været nye forhold, der kom til stedet med læreren. Ligesom præster og provster har han kunnet gøre sin indsats for at flytte grænser for skolens arbejde, men i det små, indenfor meget begrænsede rammer, og med stor forsigtighed for at undgå negative reaktioner. Sådanne reaktioner faldt så umiddelbart tilbage på læreren i hans arbejde, at han i kraft heraf har måttet være den mest tilbageholdende af det nævnte treklover.

Men indenfor de til enhver tid givne rammer, der har læreren haft sit uindskrænkede arbejdsfelt. Hver morgen har han skullet stå sin prøve overfor en flok børn i skolestuen. Nogle kom om vinteren forkomne af den lange skolevej, nogle kom om sommeren trætte af flere timers forudgående arbejde. Nogle kom forventningsfulde, andre med hjemmets ligegyldighed eller fjendtlighed overfor skolen som baggrund. Nogle var dumme, nogle var småsultne, nogle var højt begavede. På samme tid skulle han tage sig af alle, af 14-årige og 10-årige, eller af 6-årige og 10-årige. Hans hjælpemidler i undervisningen var yderst enkle eller direkte mangelfulde selv efter tidens standard. I perioder kom kun de halve eller endnu færre børn på grund af arbejde, men overfor alle havde han den minimumsforpligtelse at lære dem de elementæreste skolekundskaber og lidt mere end deres fadervor indenfor deres skolepligtige alder - flertallet fik ikke nogen senere chance for at indhente det forsømte.

Her i skolestuen har læreren ydet sit tyranni, sit makværk, sit solide arbejde, sin fremragende undervisning, sin levende og for livet inspirerende opdragelse og undervisning. Det er de ikke få tilfælde af, at hans arbejde har været ringe eller er faldet i dårlig jord hos de voksne beboere, der kaster lys over krav om lokal afskedigelsesret og over retten til at oprette friskoler. Og det er de mange tilfælde af, at hans arbejde har været godt, der kaster glans over den danske landsbyskoles historie.

Skolen for livet?

Det var bønderne, der havde den store indflydelse i landbosamfundet og det var dem, der førte ordet. Landbrugserhvervet var i årtierne efter 1880 på march fremad. Bondestanden havde mødt en udfordring i de vanskelige forhold for landbruget og de var i gang med at kæmpe sig frem og op ved egen hjælp. De vandt en stigende selvsikkerhed, som forenet med den øgede politiske bevidsthed og overbevisningen om den folkelige kulturs selvstændige og overordnede værdi gjorde dem til en fremstormende magt.

Den skole, som disse bønder ønskede at sende deres børn til, måtte for det første i sin placering underordne sig det arbejde for erhvervets opbygning, der var i gang. Den måtte for det andet ikke stå i modsætning til bøndernes værdinormer, men skulle være bondehjemmenes forlængede arm i børneopdragelsen. For disse børn skulle opdrages til at leve i det bondesamfund, deres forældre var ved at bygge op, og de skulle videreføre forældrenes livsform. Hvem vidste derfor bedre end bønderne, forældrene selv, hvad en sådan skole skulle give.

I deres energiske kamp for at sikre deres eget erhvervsgrundlag og deres børns fremtid i dette, glemte mange bønder at se sig tilbage og erkende, hvad de lod bag sig i deres opstigen. Mange glemte også, at om end deres egen generations landarbejdere måtte forblive redskaber for landbrugserhvervets fremdrift, så havde disse landarbejderenes børn krav på en bedre fremtid end den at være arbejdskraft for næste generations bønder, om end måske med deres egen lille selvstændige jordlod.

Men store dele af landbefolkningen synes at have haft en grundlæggende respekt for enkle skolekundskaber. Og mange bønder har ydet også deres tjenestedrenge og -piger mere skolegang, end deres erhvervsinteresser tilskrev dem. Når hertil kommer et trods alle kriseår stadig styrket økonomisk grundlag, så ser man alt i alt det, de statslige myndigheder kunne bygge deres arbejde for skolevæsenet på. Uden pres fra oven havde skolen udviklet sig langsommere målt med den alen, statsmyndigheder og professionelle pædagoger anvendte. Og uden statslig magtudøvelse havde det været længere, inden de elementæreste hensyn til de økonomisk afhængige indenfor landbosamfundet var blevet cementeret. Men det var bøndernes krav om overensstemmelse mellem skole og hjem - i livssyn som i erhvervshensyn -, der udgjorde det nødvendige memento overfor traditionelle krav om regelmæssighed og ensartethed og overfor hjemmenes umyndiggørelse under den samfundsbestemte tvang i skolespørgsmålet.

Netop der, hvor statsmagtens og bøndernes bestræbelser mødtes i et konfliktforhold, stod læreren. Han havde mange grunde til at knytte til ved statsmyndighedernes principper. For de svarede til det, mange lærere var blevet præsenteret for i deres professionelle uddannelse, det svarede til deres

embedsmandsstilling, og det støttede deres naturlige pretentioner om selv at få udvidet deres myndighedsområde gennem en styrkelse af skolens krav på befolkningen. Men mange lærere synes at have fundet deres ståsted i noget andet - om ikke før, så når de i deres hverdag ude i skoledistriktet blev konfronteret med skolebørnenes og deres forældres dagligdag og de synspunkter, der gjorde sig gældende i dette miljø. For en lang række lærere blev det væsentligste, at de kunne leve i samklang med børn og forældre, at de kunne få skolen til at glide ind i den lokale helhed. Den måde hvorpå lærerne forenede deres stilling som embedsmand med deres stilling som en del af det lokale samfund, blev af afgørende betydning for, hvad befolkningen accepterede af krav fra skolemyndighederne og for, hvad den selv ville bidrage til skolens trivsel og udvikling.

Skolen bevarede sin plads i nær overensstemmelse med de gældende landboforhold. Ud fra nogle synspunkter har det hæmmet dens udvikling. Men ud fra andre synspunkter har det netop været den første betingelse for, at skolen for børnene - også for tjenestedrengene - kunne blive andet og mere, end nogen statslig myndighed kan give faste retningslinier for.

ANVENDT MATERIALE

UTRYKT MATERIALE

Kirke- og undervisningsministeriets 2. ktr. - Rigsarkivet

Skoleberetninger, Holbæk amt, Merløse-Tuse provsti, 1868-1911.

Skoleberetninger, Odense amt, Bjerge-Aasum provsti, 1875-1911, (+ 1890, 1906 og 1907.)

Skoleberetninger, Ringkøbing amt, Hind-Bølling-Nr. Horne provsti, 1875-1902, (+ 1879, 1881 og 1891.)

Skoleberetninger, Viborg amt, Middelsom-Sønderlyng provsti, 1875-1911, (+ 1891, 1896, 1904, 1906, 1909 og 1910.)

Skoleplaner 1900-1902.

Lærere og lærerinder i Holbæk amt 1880.

Nyansatte lærere. Skemaer fra Tuse og Merløse herreder 1893-1901.

Undervisningsplaner. Holbæk amt 1900 (1901).

Skemaer over udgifter ved gennemførelse af skolelovsforslaget 1884-85. Holbæk amt.

Offer og accidenser, Holbæk amt, 1893.

Skolestatistik 1882. Holbæk amt, Merløse herred og Tuse herred.

Skoleplaner. Sdr. Jernløse. Jordsalg 2/11 1904. AF 2331.

Sostrup sogn. Offerafløsning 21/6-1905. AG 1223.

Sdr. Jernløse. Offerafløsning 14/9-1910. AM 2029.

Jr.nr. JJ 1042 (1882-83).

Provstiarkiver

Merløse-Tuse provstis arkiv:

Korrespondancer 1880-1910. 1880-1900, Landsarkivet for Sjælland. 1901-1910, Jyderup præstegaard.

Journal 1890-1902, Jyderup præstegaard.

Kopibøger 1866-1894.

Bjerge-Aasum provstis arkiv:

Kopibog for udgåede skrivelser 1881-1893, Marslev præstegaard (1969).

Kopibog for udgåede skrivelser 1894-1900, Marslev præstegaard (1969).

Kopibog (kladde) for udgåede skrivelser 1880-1890 (-1899, 1904), Marslev præstegaard (1969, kopi på Inst. f. Da. Skolehist.)

Hind-Bølling-Nr. Horne provstis arkiv:

Ringkøbing søndre amtsprovsti 1812-1902, Landsarkivet for Nørrejylland:

C 43-49 Skjern

C 43-52 Indkomne sager, Vorgod

C 43-41 Indkomne sager Ådum og S. + N. Bork 1860-1901

C 43-24 Journal 1877-1894

Middelsom-Sønderlyng provstis arkiv:

C 23- 5. Kopibog 1880-1893, Landsarkivet for Nørrejylland:

C 23-55 til 63. Indkomne breve vedr. skolesager. Landsarkivet for Nørrejylland

C 23-45. Vindum. Kirke- og skolesager 1905-12, Landsarkivet for Nørrejylland

Amtsarkiver

Holbæk amts arkiv. Amtsrådsager (1885-1893). Landsarkivet for Sjælland:

Skolekommissionsprotokoller

Skolekommissionsprotokol for Sdr. Jernløse-Søstrup 1871-1954. Sdr. Jernløse præstegaard (1967).

Skolekommissionsprotokol for Rynkeby-Revninge ca. 1874-90, ført i »Forloverprotokol«, bagfra. Landsarkivet for Fyn.

Kommunearkiver

Sdr. Jernløse-Søstrup kommunes arkiv:

Kopibog for udgåede breve 1877-1909 (ingen breve fra 1888-1907).

Forhandlingsprotokol for Sdr. Jernløse-Søstrup sogneråd 1886-1906.

Valgprotokol for Sdr. Jernløse-Søstrup kommune 1873-1916.

Kassebog for Sdr. Jernløse-Søstrup kommune 1913/14-1924/25.

Korrespondancer vedr. skolevæsenet, repræsenterende div. år mellem 1872 og 1920.

Vindum kommunes arkiv, Landsarkivet for Nørrejylland:

Sognerådets forhandlingsprotokol, 1886-1901, 1901-1920.

Kopibog 1879-1887.

Korrespondance: 1880-84, 1885-89, 1890-94, 1894-99. 1900-1903, 1904-1909, 1910-1914.

Vorgod-Nr. Viium sogneråds arkiv, Landsarkivet for Nørrejylland:

Regnskabsbog 1886-90.

Skoleprotokoller

Diverse dagbøger (forsømmelsesprotokoller med eksamensprotokollater) fra Sdr. Jernløse, Krøjerup og Søstrup skoler, tilhørende på Sdr. Jernløse skole, Jernløse kommune.

Embedsbøger fra Sdr. Jernløse, Krøjerup og Søstrup skoler, samme sted.

Dagbøger for Vindum skole, 1862-1898, tilhørende på Rodkærstro centralskole.

Skoleprotokol (egtl. dagbog) for Revninge skole, 1876-1901, Kertemindes kommunales arkiv.

Privat materiale

C. Berg og hustrus arkiv. Breve, H. Jessen. - Rigsarkivet.

Hans Jessens papirer (anbefalinger og levnedsskildringer), beroende hos Noline Petersen, Holbæk. Kopier i Inst. for Da. Skolehist.

Medlemsbog for Foredragsforeningen for Jernløse og Omegn, 1881-, (med regnskaber).

Forhandlingsprotokol for Søstrup brugsforening 1884-1918.

Protokol for forhandlinger og valg, Søstrup Friskoleforening, 1815-1923 (med regnskaber).

Interviews m.m.

Interviews 1966 med:

Chr. Hansen og Kr. Nielsen, Søstrup

Chr. Nielsen, Algestrup

Oluf Nielsen, Tølløse

Anna og Karl Larsen, Sdr. Jernløse

Chr. Larsen, Sdr. Jernløse

Viggo Poulsen, Søndersted

Jørgen Markussen, Søstrup

- alle var elever i Sdr. Jernløse-Søstrup kommunes skoler i 1890'erne

Noline Petersen, datter af lærer Hans Jessen, Sdr. Jernløse

og 1970 med:

Asger Baunsbak-Jensen, slægtning af lærer Jensen, Krøjerup.
Alt arkiveret hos forfatteren, Inst. f. Dansk Skolehist.
Svarbreve m.m. fra flere af ovennævnte personer samt fra fhv. friskolelærer, forf. A. Ankerstrøm vedr. Sdr. Jernløse-Sostrup kommunes skolevæsen, arkiveret samme sted.

TRYKT MATERIALE

Amtsrådsforhandlinger, trykt. Kgl. Bibl.

A. Ankerstrøm: Friskolen gennem hundrede Aar. I-III. Odense 1946-1949.

Benthin og Poulsen: Danmarks Folkeskole 1910. Odense 1911.

Claus Bjørn: Folkehøjskolen og andelsbevægelsen. - I Årbog for Dansk Skolehistorie 1971, s. 7 - 28. 1971.

Blaagaards Seminarium. Festskrift. 1934.

C. V. Bramsnæs: Erindringer. Kbh. 1965.

Danmarks Lærerforenings Medlemsblad. 1889.

Dansk Biografisk Leksikon. Kbh. 1933-1944.

Dansk præste- og sognehistorie (Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en) 1849-1949 (1968). Ved Paul Nedergaard. Kbh. 1954-68.

Dansk Skole-Stat. 1933. Red. N. A. Larsen og E. H. C. Mikkelsen. Kbh. 1933.

Victor Elberling: Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar. I-III. Kbh. 1949-1950.

Fra Holbæk amt. Historiske årbøger udgivet af Historisk Samfund for Holbæk amt. 1916. 1919, 1932, 1956.

K. Hansen (red.): Det danske Landbrugs Historie. Bd. 1-5. 1934-1945.

Holbæk Amts Avis.

Holbæk Amts Dagblad.

Holbæk Posten.

Kristian Hvidt: Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914. Aarhus 1971.

Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Geistligheden i Danmark vedkommende. Ved C. F. Schwartzkopf. 1846-1856. Kbh. 1855-65.

Evald Tang Kristensen: Minder og Oplevelser I-IV. Viborg 1923-1928.

Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898. Kbh. 1899.

Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssig fremstillet. Kbh. 1914.

Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen. Ved H. V. Skibsted. 1857-1888. Fortsat af diverse redaktører. Kbh. 1869-1911.

Lærerne og Samfundet I-IV. Folkeskolens kendte Mænd og Kvinder. Jubilæumsskrift 1814-1914. Red.: C. Poulsen og W. Th. Benthin. Kbh. 1913.

H. H. Mangor og A. Petersen: Skolestatistik. Skematisk Oversigt over Borger- og Almueskolen. Kbh. 1877.

Fr. Chr. Maximilianussen: Erindringer af mit Liv og om min Familie. Vejle 1909.

Medicinalberetninger for Kongeriget Danmark for årene 1880-99, udgivet af det kgl. Sundhedskollegium, 1880-1890 v. Emil Madsen [Hoff] 1891-99 ved E. M. Hoff og I. Carlsen.

Meddelelser om de højere Almenskoler.

Meddelelser om de lærde skoler m.m.

Meteorologisk Årbog for årene 1880-1899.

Anders Petersen: Folkeskolen i Danmark [1901]. Kbh. 1902.

Anders Petersen: Skolestatistik. Skematisk Oversigt over Borger- og Almueskolen i Danmark. Kbh. 1887. (2. udg. af Mangor og Petersen: Skolestatistik, 1877.)

- Samme: Skolestatistik . . . (3. udgave). Kbh. 1897.
 Ejnar Poulsen: Viborg Amts Degne- og Skolehistorie. 1957. (Forf.s forlag).
 Rigsdagstidende.
 Roskildebogen 1952.
 Samling af Forordninger, Rescripter m.m., 3. udg. ved Kolderup-Rosenvinge. Kbh. 1838-46.
 H. V. Skibsted: Almueskolevæsenet i de danske Kjøbstæder og Landdistrikter fremstillet efter de derom gjældende Regler. Kbh. 1866.
 Af samme: Almueskolevæsenet Fremstillet efter de derom gjældende Love og øvrige Bestemmelser. Ny Udgave. Kbh. 1876.
 Statistiske Meddelelser, 3. række, 8 bd. Kbh. 1886.
 Samme, 3. række, 13. bd. Kbh. 1894.
 Samme. 4. række. 35. bd. Folkeskolevæsenet m.m. uden for København i Aaret 1908. Kbh. 1910.
 Samme. 4. række, 43. bd. Folkeskolevæsenet . . . i Aaret 1911. Kbh. 1913.
 Tabellariske Meddelelser vedrørende Borger- og Almueskolevæsenet udenfor Kjøbenhavn for Aaret 1893. Kbh. 1895.
 Samme for 1894. Kbh. 1897.
 Samme for 1897. Kbh. 1901.
 J. P. Trap: Kongeriget Danmark. 2. udgave 1872-79. 3. udgave 1898-1906. 4. udgave 1929-32.
 Vækkelsernes frembrud i Danmark, red. A. Pontoppidan Thyssen. Kbh. 1960.
 Øllegaard og Stennese: Statistiske Oplysninger om Skolevæsenet i Kongeriget Danmark. Kbh. 1880.

ANVENDTE FORKORTELSER

forh.-prot.	forhandlingsprotokol
G.N.s arkiv	Gunhild Nissens arkiv
herr. (herrds)	herred, herreders
Ho. amtsr.	Holbæk amtsråds arkiv
KA	kommunens arkiv
Ki.-u. min. (2. ktr.)	Kirke- og Undervisningsministeriet(s) (2. kontor)
komm.s	kommunens
Korr. eller korresp.	korrespondance
Love og Ekspdt.	Love og Ekspeditioner . . . (se materialeliste)
Merl.-Tu.	Merløse-Tuse (provsti)
PA	provstearkiv
RA	Rigsarkivet, Kbh.
samt. (1966)	samtale/interview, (optaget år 1966).
SFP	Sognerådets forhandlingsprotokol, Vindum kommune
sgrd(t).	sogneråd(et)
S-korr.	sognerådets korrespondance, Vindum kommune
Skoleber.	Skoleberetning (RA)
skolekomm.	skolekommission

Summary
translated by
Hanne Vøhtz

Peasants, Schools, and Democracy. *An investigation in four deaneries of the relations between schools run by the public authorities and the rural population in the period from approx. 1880-1910.*

Subject and Background. Until a few decades ago the small school with a single teacher was still a classic school form within the Danish system of primary schools. It was found in the country where before it had been the all-dominating school type. This thesis investigates the relations between the rural population and its schools over a period when agriculture was the principal occupation in Denmark, when peasants still had to envisage their children's future as lying within the agricultural sector, and when consequently they considered the function of the primary school fairly isolated as the school for the children of agriculturists, the children of the rural community, not as a stepping stone to secondary schools and higher education. A school type with generally only one teacher, a fairly closed rural community, albeit with agriculture rapidly developing, and added to this a great political tension between many of the peasants and the government in power and its civil servants - this is the basis of the investigation. The purpose of the investigation is then to ascertain what factors determined the attitude and behaviour of the rural population towards the schools, and how strong a factor especially the individual teacher of the individual school district was with regard to the attitude and behaviour of the population towards the schools.

Methods and Material. The investigation was performed by a combination of statistical and other investigation methods at the general level, and investigations exploring deeper at the local level. Features of the school administration of the central government were investigated together with general conditions in four chosen larger administration units, deaneries (two in Jutland, one in Funen, one in Zealand), and special conditions in individual parishes and school districts. In this way it was endeavoured to uncover general conflicts and development tendencies in the mutual relations between population and schools; at the same time the innumerable, slight differences which the influence of personal forces and

other special local conditions may create, were considered, both as a warning against exaggerated generalization and as necessary concrete support of the generalizations that it is desirable to make in a summing-up of the results of the investigation. Through the detailed investigations it was thus endeavoured to vitalize the actual conditions of life of adults and children, and an attempt was made to elucidate personal conflicts and their consequences in relation to the given background.

The source material used comes mainly from the archives of the school administration. Apart from the correspondance, the annual reports to the ministry about the teachers, numbers of pupils, attendance, and teaching at the individual schools, constitute an important contribution. This material was supplemented with private written and oral sources such as letters, records of various societies, and interviews with the pupils of the time.

Detailed Investigation of a Parish. In a comprehensive detailed investigation Sdr. Jernløse-Søstrup parish in the chosen Zealand deanery is first characterized occupationally, socially, and from the point of view of political culture. Then a basic outline of the material level of the educational system of the parish is given. As the third element a picture is drawn of conditions in each of the three school districts of the parish, and an attempt is made to depict a total of five teachers, especially in their relations with the adults of the district, while the development of schools within the individual district is elucidated. This part of the investigation provides an example of the decisive influence of the question of the teacher's person when political circumstances played a part and made the prominent circles of inhabitants very active and sensitive to infringements of their own position. A private school - a Grundtvigian Free School - was established in 1884 and was viable for 36 years until the teacher of the school run publicly retired on account of age after having worked in the district for 45 years. Then the inhabitants gave their support to the school run publicly, which all through the 36 years had been accepted in principle by the great majority, but rejected on account of the teacher's person. - Apart from this, the investigation also shows more than one example of a teacher's prominent and culturally-politically inspiring position which made him influential far beyond the limits of the primary school. - Relations between inhabitants and teachers were generally marked by great mutual dependence and thus exposed to large fluctuations in positive or negative direction.

The fourth part of the parish investigation concerns the parish policy towards the educational system. A fundamentally favourable attitude towards furthering the cause of schooling in the parish had to be weighed against economic considerations by the parish authorities. (In spite of the evident progress of their occupation the peasants of that period considered their economic situation as being very uncertain, both from one year to another and on the longer view, an opinion which was kept alive by several difficult periods of crisis). Besides differentiations were made between grants for private school initiatives (a total of two) and development of the public educational system; the district with the unpopular teacher was kept at a lower wage scale and totally passed over as far as structural improvements were concerned - until that teacher retired. Finally it seems that the farmer-dominated parish government was slow at developing the educational system in one of the districts, a pronounced labourers' district, considering the great number of children who had to be accommodated in the buildings and taught by one teacher.

In the administration of the day-to-day affairs of the schools great regard is paid to agricultural and especially farmers' interests when children were exempted from otherwise compulsory school days or taken out of school prematurely. Such exemptions and withdrawals mainly applied to labourers' children who were in service with farmers. In this connection the important observation was made that the interplay between a teacher's opinion of his official duty (e.g. rigoristic recording of non-attendance according to its legal or illegal character) and the attitude and behaviour of the inhabitants towards the school could not only sharpen current differences, but also influence the written source material left behind, i.e. sharpened difference - stricter recording and formalizing of the disputed matters. Thus large figures for exemptions from school and for children's early withdrawal from school may imply that differences at a school have been so strong that matters have had to be formalized, and the figures need not necessarily mean that there has actually been greater non-attendance or early withdrawal of children.

Altogether the advantage of the detailed investigation is thought to be on two points: An increased basis for a vivid picture of the multitudinous possibilities of interaction round the school of the individual local community, and increased knowledge of the problems in the source material which forms the basis of great parts of the more general investigations.

Private Education. The law did not stipulate compulsory school attendance, but compulsory education, and thus the law could be complied with outside the public educational system. The numbers of children taught privately and the kind of their education in the rural districts have been investigated because such education is an expression of the inhabitants' expectations from instruction at primary level, and at the same time it may express their attitude towards the public educational system. When private education covers demands with regard to geographical extension of the educational system, or when it fulfils the need for a teaching level within a subject which the public educational system cannot offer, it may be considered simply as a supplement to that system, without the children's parents having expressed any negative attitude towards it, neither in principle nor in its local form. But if private education covers the same needs as the school run by public authorities geographically as well as far as subjects are concerned, this must be a case of conscious repudiation of the public educational system, in principle or in its local form.

In the period 1880-1910 private education was of fairly large extent. Altogether this is a matter of approx. 7 - 8 pct. of children of compulsory education age at the beginning and at the end of the period; in the middle of the period the percentage was considerably larger - all the time very unevenly distributed from one deanery to another (see graphic representation on tabel 5). Whereas education in the home was very extensive at the beginning of the period, secondary school education contributed greatly to the high level of the percentage towards 1910.

Private education may be divided into: education in the home, in infant schools, in Free Schools, and education in urban schools or schools preparing the pupils for an examination. As a general rule it can be very difficult to distinguish clearly between education in the home and in schools as education in the home might be parents' teaching of their own children, a teacher's (male or female) education of the children from a single home, or a teacher's education of children from several homes without this amounting to a »school«. In the Zealand deanery the extent of education in the home seems to have been influenced by the political development as was education in the Free Schools (see below). In its relation to the publicly run school, education in the home might be both a supplement geographically or with respect to one or more subjects and be a corrective to the pedagogic form, the scope of subjects, or the pupil atmosphere of the school run publicly (upper- and middle-class parents might, for instance, wish to isolate their children from the common pupils of the ordinary schools).

Infant schools were schools for children between 7 (6) - 9 years, in certain cases, however, also for even younger children. It appears from the investigation that infant schools must be considered solely as a practical relief of the shortcomings of the public educational system with economic or geographic and possibly ensuing pedagogic advantages. To a very large extent infant schools received subsidies from the parish chest, and at times the cooperation between a private infant school and parish authorities might actually be so close that it is very difficult to justify the word »private«. It might be reduced to a *declaration* of the school being private. In such cases and in many others private infant school arrangements must be considered as temporary solutions of the problems in a district with long distances to the school or too large a number of children for a single teacher. The private infant school might relieve the parish authorities from establishing themselves with permanent expenses for education when they were interested in confining themselves to temporary expenses. The standard of the school rooms and the wages of the mistress were moreover exempt from certain minimum directions which applied to schools of the public educational system. - *Free Schools* are the designation used for private schools in the country whose teaching comprises the entire compulsory education age (7 - 14 years) without aiming at any kind of examination. The form of the Free School is developed first and foremost in connection with the school ideas of Grundtvig and Kold, and in the period treated a number of purely Grundtvig-Kold Free Schools existed, mainly in one of the deaneries examined, that in Funen, where they had been established often several decades before the period in question, and in many cases they continued to exist far beyond the end of this period - to some extent even to the present day. These Grundtvig-Kold Free Schools had their background in religious as well as folk-democratic and pedagogic ideas. Free Schools with their background in other religious communities and often without folk-democratic or pedagogic characteristics were found in a smaller number within the deaneries investigated, especially in West Jutland. - It has been of special interest to note that a number of Free Schools in the Zealand deanery have been established in the light of the tense political atmosphere from the end of the 1870's and on to the 1890's. If in this deanery opposition towards the teacher at the local publicly run school arose, this might lead to the establishment of a Free School. It is thus noted that a number of Free Schools were established here in the period from 1878 and some years ahead; the schools were closed down in connection with the changing of teachers at the publicly run schools in the years after the middle of the 1890's when a simultaneous political relaxation had set in. Growth and decline in numbers of Free Schools and Free School pupils in this deanery followed the growth and fall in number of pupils receiving education in the

home, which is interpreted to mean that both kinds of education had a considerable political inspiration, whereas a specific opposition towards the teacher at the ordinary school has been the condition for the gathering of sufficiently many inhabitants to support a Free School. - Even though a Free School had political and personal conflicts as its principal background, it was often characterized by the ideas of Grundtvig and Kold or of Grundtvig, partly because the Grundtvig-Kold Free School was the model for the establishing of the school, partly because the teachers who offered their services at a Free School were often connected with the school ideas of Grundtvig and Kold, or at least with the Grundtvigian religiousness and folk-democratic ideas.

In exceptional cases a Free School has had its background in geographical conditions or in the children's occupational situation, the latter in connection with an urbanization process. One school was thus established to teach the children half a day every day (instead of the whole day every other day) and thus enable them to work in factories every day in the town, and one school was established to teach the children every day as they were *not* to take part in agricultural work and consequently had an opportunity to receive the pedagogically more highly estimated daily teaching.

In some cases the Free Schools in the purely rural districts had a certain recruitment of pupils because the Free Schools did not have to account for the children's attendance on the stipulated school days or because the school attendance rules of the publicly run school interfered more with the agricultural work than did those of the Free School. To a certain extent the schools also acted the part of social grading schools as they were the schools of the farming classes to the extent of making the ordinary school a poor people's school if it had a Free School as its neighbour. But irrespective of stronger or weaker topical reasons the *establishing* of a Free School generally called for an ideological background of a certain strength and breadth, be it religious, pedagogic, or folk-democratic in its main contents.

School Attendance Rules. The central government considered regular - preferably daily - instruction all through the year and all through the week the ideal rule for school attendance in the country. But out of consideration for »The nature of conditions and the interests of the inhabitants« the government had time after time during the 19th century to depart from its ideals and carry through a constant liberalization of the rules for the distribution of school attendance. In 1880 there were thus very liberal rules within which the parish authorities might lay down rules for local school attendance. The mainline in the policy of government authorities had become to allow rules that were so well adapted to general and local occupational and geographi-

cal conditions as to create a reasonable basis for assuming that the school attendance rules applying locally would be accepted and observed by the inhabitants. As an example it may be mentioned that the basic idea of the original education act of 1814 was that the children were to go to school every other day all through the year, but in 1880 (valid from 1855) it was possible without dispensation to exempt the older (10 - 14 year-old) pupils from nearly all instruction during the six summer months against correspondingly more extensive instruction during the winter months.

Broadly the situation in 1880 in the chosen deaneries was that the West Jutland area was completely dominated by school attendance rules which gave the oldest children at the most one weekly school day in summer, and also the youngest children had very few school days during the summer, whereas, on the other hand, all the children received daily instruction during five - six winter months. In the other three deaneries the main principle was to give the oldest children most instruction during the winter and the youngest children correspondingly most instruction during the summer - always considering the need for the children's labour during the summer months. School attendance rules underwent very few changes before 1901, although a tendency can be proved to give the older children more instruction in summer and to distribute instruction within the individual week more regularly for the individual form, in some cases on more (half) days. It was, however, not until a general revision of all school attendance rules in 1901 - according to a new act of 1899 - that the total picture was essentially changed. Greater regularity on an annual basis (corresponding to more instruction in summer for the oldest children) and more regular and more extensive education on a weekly basis was a main result of the revisions. From one deanery to another the changes tend to take place on the basis of the local tradition so that the improvements took the shape of a further development of existing arrangements, and so that changes in the daily rhythm became as small as possible.

The endeavours of the authorities - here especially those of the local education authorities (the deanery administration) - to improve conditions were great and bore good fruits. But where changes had become comprehensive - the improvements on paper great - there were many cases of inhabitants reacting against them after having tried them in practice, and the parish authorities then began negotiations with the local education authority to have the school attendance rules brought wholly or partly back to what had been in force before 1901. Through these negotiations we get an idea of the attitude of high and low authorities towards the question, and of the points that determined the attitude of the inhabitants.

The inhabitants reacted first and foremost against two things: half school days and summer school days. A common feature is representatives of the farming classes arguing in writing that school in summer hurt the economy of poor children and their families; they claimed that much instruction during the summer would prevent the poor children from going into service and thus strengthen the economy of their families. Even though this view might be justified, it is, nevertheless, apparent that this was just as much - perhaps more - a question of considering farming labour. Adult labour was expensive. The children were necessary to make the farms pay. So what the farmers actually sought to avoid was being without their servant boys for instance one extra day a week during summer when the boys had to be paid all the same. - Generally the parish authorities as well as the ordinary inhabitants had the will to improve the school attendance rules, but they all set great store by improvements along lines that did not interfere too much or unnecessarily with the farming and its need for labour. The responsible authorities - the local education authorities - were up against new difficulties during these negotiations after 1901 when they were faced with parish demands for reduction of the new rules. The change of governments in 1901 when the big farmers' party (the Danish »Venstre« party) came into power meant that the demands of the parish authorities were accepted as long as they were within the minimum conditions of the law, and the local education authorities appealed in vain for ministerial support to maintain the recently introduced arrangements beyond the minimum conditions. Respect for the local government of the parishes (and for the needs of farming) was greater in the new government than the wish for improvements along the lines of pedagogic experts. - Teachers and clergymen of the local communities were to begin with very much in favour of introducing far-reaching improvements. But faced with an articulate resistance from the inhabitants both teachers and clergymen generally yielded, one of their main points of view being that the inhabitants' favourable attitude towards school and education was more important for the school cause as such than an extended and in principle better distributed education time.

The main result of the many changes round the year 1901 was, however, positive seen with the eyes of the higher authorities, and the greater credit must go to the authorities themselves who worked energetically for their principles. In their work they at times exerted a pressure that was not in accordance with the law; in many cases they thus trampled on democratic rights and unjustifiably used their authority towards people who were untrained in such negotiations. But, on the other hand, the authorities seldom went so far that their action prevented the new arrangement from becoming

accepted in practice at least in the course of a few years, and school conditions were obtained which, without pressure from the authorities, it might have taken decades to reach.

Children's Non-Attendance. If parents wanted to comply with the rules for their children's compulsory education through the public education system, they were subject to rules about compulsory attendance, and if non-attendance was not due to illness or had some other valid cause (e.g. bad weather or impassable roads), they were fined. The rules saying what kinds of non-attendance were legal were originally in 1814 fairly clear, but in the course of the 19th century they became muddled, so that round 1880 there were widely differing rules for the categorizing of non-attendance within the legal or the illegal groups, and at the same time the fining was administered in widely differing ways from one place to another. In the year 1889 the ministry issued two circulars which laid down strict rules for the entire administration of non-attendance and subjected it to the control of the higher inspecting authorities, that of the local education authority, whereas before it had to the greatest extent been left to the parish authorities. These circulars appeared at a time when the ministry had had to give up having changes in the education act in force passed by the Danish parliament, the Rigsdag, and a contributory reason why the parish authorities were subjected to the control of the higher governmental inspection may very well have been the dominating position of the farming classes - the strongest political opponents of the government - in all local governments as time went by. Besides the ministry probably found that by now school education had been fundamentally so well established that there was a basis for carrying through stricter observation of compulsory attendance without risking a reversal of the population's acceptance of the demands of the school.

Before 1889 the higher inspection control of non-attendance and fining was partly summary, namely based on the annual reports to the ministry about the conditions of the individual schools, and partly sporadic, namely based on inspection of school records at visits to the individual schools. Thus they interfered in the administration of the parish authorities only in cases of flagrant deviations from the rules in force. Such interference mainly took the form of an appeal to the parish authorities to practice a stricter policy in the question of non-attendance. Certain supplementary information about the non-attendance records might be demanded, but ultimately the ministry worked on the basis that the opinion of the parish authorities was of decisive importance. - After 1889 the basis was quite different as parish administration had in all ways been subjected to control and rules that made it far

more difficult for it to implement its own view of what was legal and illegal, and how the fining was to be applied. On the new basis the local education authorities worked persistently for the gradual introduction of the changed conditions in all the school districts they supervised.

The attitude of the rural population to all non-attendance questions was very closely bound up with the fundamental occupational conditions in the country. Such an attitude was easily supported by the many aspects of occupation that actually had been considered in the educational legislation: Holidays in periods with heavy work, possibilities of exemption for certain groups of older children during other working periods, and even wide granting of dispensations to certain districts with special occupational conditions. The days of exemption that only concerned certain age groups and only the children that actually were going to work, were entered in the non-attendance records as »legal« non-attendance, making non-attendance because of work legal under certain conditions - and from here it was not far to consider it legal also under other, less certain, conditions. - A very loosely defined local authority right to exempt children from school attendance was quite often administered so that all servant boys had their number of compulsory school days reduced in summer, or their non-attendance was completely or partly exempted from any question of fines. Another way of administering compulsory attendance outside the registration of non-attendance was to have the children attend school with another form to compensate for non-attendance on a compulsory school day, an arrangement that necessitated co-operation between parents and teacher.

It has appeared from many examples that parishes with very lenient principles of administration have altogether avoided conflicts not only with the parents, but also with the higher authorities who, before 1889, were unable to reveal the underlying conditions from the figures of the reports. It further appeared from a number of exchanges of letters concerning the implementation of the 1889 circulars that there was a proper morass of local systems of exemptions, legality, fining, etc., rules that partly facilitated the running administration, partly eased the use of the children's labour on their compulsory school days - made its use legal or at least free. To a wide extent the 1889 circulars put a stop to such practice. The possibilities of variation in the local administration principles were greatly curtailed. At the same time the 1889 circulars aroused much irritation, partly in a small way at the bother of carrying through fining of very small amounts in a great number of cases, partly in principle as the local authorities felt themselves reduced to an organ for implementation of measures that from their fundamental points of view and/or close contact with the actual conditions they had to repudiate. Their attitude was not only based

on their firm belief that the school had to be adapted to the need for labour of the principal occupation, and on the fact that the children were first and foremost to be considered as part of an environment, not as future citizens. It was also determined by their demand that their democratic rights and responsibilities be taken seriously and not disregarded or weakened by the decisions of officials. - Already 10 years after, namely by an act of 1899, the parish authorities were re-instated in the fields of responsibility which they had been administratively deprived of in 1889, although with more narrow limits to their liberty of action than before 1889.

Non-Attendance. Figures and Customs. Prior to the working out of statistical material concerning non-attendance certain investigations of the reliability of the available figures were made, and these determined the extent to which it was safe to use the figures. The result of the investigation prescribed carefulness in the detailed use of figures from the West Jutland area examined, but otherwise gave reason to believe that the total registrations of non-attendance were in close agreement with the actual conditions concerning the sum of the children's attendance and non-attendance within the individual district. A certain tendency could be proved to an increase in reliability of the summary non-attendance recordings of the schools with the size of the schools (e.g. with more than one teacher to a school), and for the small schools a tendency to great deviations in accuracy was proved, both from one school to another and from one year to another for the same school; this observation is, among other things, linked with frequent changes of teachers and a less official attitude in the teaching staff of the smallest schools.

In the four deaneries taken as a whole there was a considerable decline in total non-attendance during the period. The decline was not of the same magnitude from one deanery to another, but in all deaneries the tendency was clearly declining (see graphic representation on p. 397). - The distribution of non-attendance between cases caused by illness, cases with some other legal excuse, and illegal non-attendance varied considerably from one deanery to another. A fairly similar level for non-attendance caused by illness was, it is true, common to the three deaneries, but as far as the other two groups of non-attendance are concerned, deviations were considerable between deaneries. In the West Jutland deanery there were more cases of non-attendance because of illness than in the other deaneries, something which can largely be explained by the extensive school education in winter. The considerable decline in »other legal cases« of non-attendance in the three eastern deaneries does not seem to be satisfactorily explained by improvements in weather conditions and lengths of distances to school and

other features that according to the law would have an influence on these cases of non-attendance. »Other legal cases« of non-attendance must therefore, for this reason among others, to a wide extent be considered as actually illegal non-attendance (first and foremost non-attendance because of work) which had administratively been given the designation »legal«. A quite general fall in non-attendance from 1889 (the circulars!) manifests itself very much under the heading »other legal cases« as well as under »illegal cases«. (Graphic representation Tabel 24).

The annual fluctuations in cases of non-attendance (see graphic representation on Tabel 25) were considerable in the group caused by illness and especially in the group »other legal causes«. As far as non-attendance caused by illness is concerned certain examinations of the annual number of officially reported cases of illness from one district to another have showed that the connection between decline and rise in non-attendance because of illness and actual more and less pronounced ill-health among school children is credible. Thus the fairly considerable rise in non-attendance because of illness in the years after 1889 can without difficulty be explained as being caused by widespread extraordinary epidemics. Consequently there is no basis for the assumption that the 1889 circulars might have induced parents to adopt a changed practice for the reporting of non-attendance because of illness (more false cases might have been expected). The general level of non-attendance caused by illness cannot be tested in relation to the actual level of ill-health and number of days lost through illness. But the apparently great connection between fluctuations in non-attendance and fluctuations in the number of cases of illness make non-attendance because of illness uninteresting in the analysis of the attitude of the inhabitants which is central in this thesis. - Correspondingly a fairly large agreement has been proved between unfavourable weather conditions from one year to another and fluctuations of »other legal cases« of non-attendance (graphic representation on Tabel 27). But for this kind of non-attendance there is not within the law any explanation of the very different levels from one deanery to another, so that even if extraordinarily bad weather conditions cause extraordinarily many cases of non-attendance of this kind, »other legal cases« of non-attendance must still be considered as covering actually illegal non-attendance to a wide extent, also with reference to the decline in 1889 (see further below). - The annual fluctuations of illegal non-attendance are small, except for 1889 (graphic representation on Tabel 28-1). Generally there is a slightly declining tendency from 1880 - 1889 and again - after the drop in level in 1889 - from 1889 - 1899. Besides a change is noted in the level of these cases of non-attendance from 1901 in the Zealand deanery. As for the drop in 1901 a closer analysis of illegal and »other legal cases« in that year and the years immediately before and after seems to show that the great po-

litical change in government of that year, when after many years' parliamentary majority the farmers' party finally came into power, may have been of considerable importance for a positive change of attitude towards the school run publicly in this politically greatly committed deanery.

An examination of fining customs before and after 1889 shows that the size of fines increased considerably in and after 1889 in accordance with the tightening of demands set out in the circulars. But at the same time it can be ascertained that there is in no way any connection between high or low numbers of non-attendance and high or low fines from one area to another or from one district to another. This leads to the conclusion that the mere stipulation of the illegality of certain cases of non-attendance and perhaps to a certain extent the mere threat of a fine have been the decisive factor - and not the amount actually paid in fines - in the large decline in total non-attendance. - It should be noted that just as there was in the Funen deanery a great disinclination before 1889 to register illegal non-attendance and consequently a great number of »other legal cases« of non-attendance, there was also in this deanery a great disinclination to impose fines both before and after 1889. This must probably be seen in conjunction with the fear that greater numbers of parents would move their children from the publicly run schools to the Free Schools which were many and big in this area. The Free Schools did not apply any kind of fining system.

Social and Seasonal Distribution of Non-Attendance. An investigation of the distribution of non-attendance in the eldest forms of three schools over one or more five-year periods shows first and foremost that the children who had gone into service - mostly boys - had the largest non-attendance percentages within the groups of illegal non-attendance and non-attendance from »other legal« causes, i.e. the two non-attendance groups that comprise non-attendance because of work. In the case investigated the non-attendance percentages of servant boys declined less (»other legal cases« + illegal) than did those of children of farmers and smallholders from the first five-year interval of the period and until the period 1895-1900. Whereas the percentages of the latter declined by half the amount from the beginning of the period, those of servant boys declined by one third only. There were great individual differences from one employer to another as to the number of school days of which a servant boy was deprived. - The great majority of cases of illegal non-attendance occurred during the summer months. - Furthermore it appeared that the body of pupils enrolled at a school might differ greatly from summer to winter because servant children came and went across district and parish boundaries and thus in innumerable cases changed not only domiciles, but also schools. These detailed analyses con-

tribute considerably to the understanding of how wide a spectrum of various circumstances was hidden behind the average of the general results, and of how greatly economic aspects marked the game of children's school days: labour for the farms, daily bread for the labourers' homes. Political and cultural factors have probably only for the better-off children had an opportunity to play a statistically significant part for the extent of their school attendance.

Level of Non-Attendance within the Individual Districts during the Period as a Whole. From comparative measurements - within a deanery - of the level of non-attendance of the individual districts over each five-year interval within the period 1880-1900(05), it appears that one deanery, that in Zealand, presented a picture of a clear difference from one part of the deanery to the other. This picture must intimate that certain fundamental circumstances - it cannot be determined whether they were mainly economic or mainly political - decisively influenced the size of non-attendance percentages (see hatched map on Tabel 33-1). Only exceptionally good or bad teacher conditions at a district school could make that district moderate the general pattern within the deanery. The result must imply a general challenge to work on also for the other deaneries with a combination of detailed investigations and general investigations to elucidate the decisive forces in the positive/negative fundamental relations between population and school system.

Withdrawal of 13-Year Old School Children. The general condition for withdrawal from the school was that the child was 14 years old and confirmed, but according to the law 13-year old school children could be taken out of the school upon application from parents or employers and according to the decision of the school commissioners. The rules about early withdrawal were according to the investigation exploited to an extraordinarily great extent when special circumstances made it convenient to find a way to use the children's labour without conflict with the school. It was further noted that early withdrawal mainly applied to children in service who were withdrawn at their employers' instance, and it was found that the political tension of the period meant especially comprehensive use of the practice of withdrawal in the politically radical Zealand deanery where formal withdrawals were altogether several times as many as those of any of the other three examined deaneries (see tables on Tabel 34-1-4). Conditions for early withdrawal were at the beginning of the period formally that the children had reached the level of knowledge and proficiency usually attained in the course of seven years at school. In 1889 these conditions were tightened with a view to stemming the great numbers of withdrawals of 13-year olds in cer-

tain parts of the country during the previous years. But it seems that the tightening could not immediately outbalance the increased inspiration to withdrawals constituted by the non-attendance circulars from that same year, and consequently the figures for withdrawals of 13-year olds rose instead of falling. In 1899 withdrawal conditions were changed so much that they had to influence essentially partly the frequency of withdrawals and partly how long before the ordinary end of compulsory education withdrawal could be obtained.

It must for the present be an unclarified question to what extent the mentioned withdrawal figures for 13-year olds on a country-wide basis are an expression of the degree to which a parish had formalized such withdrawals rather than of the number of children who had actually left school prematurely. Both possibilities have been considered in the interpretation of the figures from the examined deaneries.

Conclusion. A number of essential features in the relation between schools and population during this period were *not* determined by the teacher's person. The public education system was altogether greatly adapted to the prevalent circumstances of economy and occupation in the agricultural society. The necessity or desirability of knowledge obtained in the school seems generally acknowledged, and in almost all leading circles of the agricultural society it was accepted that the educational system had to be defrayed out of public means. The leaders were peasants, and their standards became extremely decisive for the extent to which the official ideas about a suitable education system could be realized. From the farmers' side the fight for the children's time was mainly given the appearance of a fight for the survival of labourers through their children's earning power, and besides a fight for the survival of farming as such. It is evident that the labourers *were* dependent upon the development and earnings of the farms, but the farmers' fight against an extension of school education must, however, just as much be considered as a fight for cheap labour for an expanding occupation. Ministerial demands for less non-attendance in 1889 and for more summer school days in 1901 altogether increased the children's number of school days, and yet no sign was found of any threatening of the survival of agriculture. This means that the rural community *was* able to bear greater expenses - in the shape of having to do without the children's labour - than the farmers had imagined beforehand; the new standards were practicable. The popular preconceived idea of the place the school might take up was thus not only determined by what was economically feasible, but also by the part the school was to play according to popular opinion.

Great parts of the population no doubt thought that the school played its part when it taught the children the most elementary subjects: reading, writing, and arithmetic. Others thought that the school could and ought to give the children more than that, either in the shape of spiritual influence or better material prospects. But the most important point was under all circumstances that the children were not cut off from their homes, that the spiritual community between children and parents was preserved, and that the rhythm of the school did not disrupt the children's affinity with their homes in the family's daily work to maintain life and secure the future. An extension of education and knowledge might get to threaten the independence of their homes in their co-existence with the children.

The immediately positive assessment of the school development which might be reached by looking at the decline in non-attendance and the rise in number of school days must be weighed against negative elements in the relation between school and population. The improvement of the education system which leading local circles many times worked for on the basis of their own ideas of the desirable relation between home and school, was threatened by the negative reactions that were often the result of the initiatives of the central administration. The school might become »the state school«, a foreign element in the local community, and not a »people's school« on the premises of the peasants. It must, however, at the same time be stressed that the weakest members of the rural community were protected by the initiatives of the central administration. The servant boys got more education time, and they might be the ones for whom school education might constitute an essential part of their future prospects.

A special feature of the period treated is that until 1901 the public education system represented to the peasants a hostile government authority, and thus it had difficulty in becoming considered as the peasants' own school. The aggravated political situation under the peasants' growing consciousness of their own position in society as citizens and working members often made extremely great demands on the local teacher's personal qualifications if the school was to avoid becoming a forum for the political struggle. All the loopholes of the law were used during these years to escape the compulsory rules of the public education system.

The teacher's possibilities of leaving his stamp upon the development of the school were in many ways limited because of the necessity for him to consider primarily the establishing or maintaining of a positive climate round the school. But within the given frames his work with the children was of decisive importance, not only directly for the school children, but

also on the shorter and longer view for the attitude of the adult local population towards the educational system and knowledge obtained at school. Was e.g. the demand for local right to dismiss teachers to become a cardinal point in the attitude of the inhabitants towards the public educational system? Or was the main point to be the impression that the small village school gave the Danish system of primary schools a period of splendour considered as popular institution?

During these years an impetuous peasant class with a strong faith in the sustaining powers of their occupation also in years to come and in the independent and superior importance of its own folk culture fought for a school according to its own ideas: a school for the agricultural society of the future, borne by a folk culture. The central government authorities at the same time fought to create a village school in growing integration with Danish society as a whole, and developed according to traditionally professional ideas of a valuable school education. Between these opposing endeavours was the teacher who often, irrespective of his professional training and official position, found his place in great accord with the local unity in which children and parents lived. The village school remained closely tied up with rural conditions at the time, and some may consider this as an impediment to its development. But seen from essential points of view this was the very condition for it to become a good school for the children it was to work for.

Gunhild Nissen.

		Fødsels Tidspunkt	Opfødssted	Udd.
6	Børge Vaar	dato. Vigen Vaar		37
1	Christian Hansen	7/6 76	Hans Hansen i. Indvikens Fogedkreds	
2	Sine Lorensen	12/7 76	Synf. Hans Lorensen Sæver	
3	Hans C. Lorensen	27/7 77	Hans Niels Lorensen Knäbstrop	
4	Jens P. Petersen	17/4 77	Hans Niels Petersen Krummestien	
5	Peter H. Christensen	24/4 77	Hans Hans Christensen Sæver	
6	Martha Hansen	19/3 77	Hans Jens Christensen Sæver	
7	Hans C. Christensen	30/7 78	Hans Christ Christensen N. Thomsen	
8	Hans C. Lorensen	26/4 75	Hans Jens Lorensen C. Knäbstrop	
9	Nephos Nielsen	4/5 76	Hans Nephos Nielsen Fogedkreds	
10	Valdemar Petersen	4/7 76	Hans P. Petersen Sæver	
11	Richard Callatz	20/4 79	Hans Johan Callatz	
12	Hans P. Andersen	15/7 78	Hans Anders Andersen Knäbstrop	
1	Agnis H. Hansen	4/7 76	Hans Jens Hansen Kallide Haa	
2	Karol. H. Petersen	7/6 76	Hans Peter Petersen Knäbstrop	
3	Jensine Selmer	8/12 75	Hans Jens Selmer Knäbstrop	
4	Vilhelmine Hansen	16/4 78	Hans Vilhelmine Hansen N. Thomsen	
5	Mallorie Hansen	2/1 78	Hans Mallorie Hansen Knäbstrop	
6	Sine Lorensen	9/6 78	Synf. H. Lorensen Sæver	
7	Hans Petersen	12/10 78	Hans Peter Lorensen Krummestien	
8	Thora Lumbry	13/4 76	Hans Thora Lumbry Knäbstrop	
9	Anne Sophie Hansen	27/4 79	Hans Jens P. Hansen Sæver	
10	Ellen Ebe Hansen	7/2 80	Hans Hans Christensen Fogedkreds	
11	Christina Andersen	24/3 79	Hans Vilhelm Andersen N. Thomsen	
12	Anne Regina Nielsen	27/1 79	Hans Anne Nielsen Fogedkreds	

Forlaget Beck & Søn